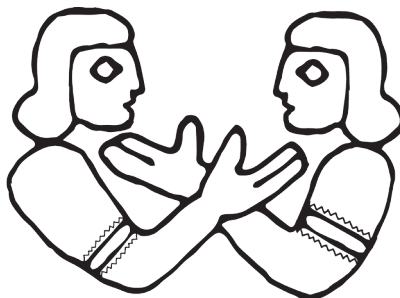

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ
ESKİÇAĞ DİLLERİ VE KÜLTÜRLERİ
Yayın No: 381

ISSN: 1300-6355

ARCHIVUM ANATOLICUM ANADOLU ARŞİVLERİ

Cilt: 18 | Sayı: 1 | Haziran | 2024

Ankara • 2024

Basım Yeri:
Ankara Üniversitesi Basımevi
Emniyet Mah. İncitaş Sok. No: 10, 06510,
Beşevler-ANKARA
(312) 2316655

YAYININ ADI

Archivum Anatolicum / Anadolu Arşivleri

YAYIN SAHİBİ

Prof. Dr. Levent Kayapınar, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dekanı

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ (BAŞ EDİTÖR)

Prof. Dr. Leyla Murat Karakurt

EDİTÖRLER

Doç. Dr. Ömer Kahya, Dr. Öğr. Üyesi Rukiye Öztürk
Öğr. Gör. Ali Osman Tiro, Araş. Gör. Nalan Buruldağ

YAYIN İDARE MERKEZİ

Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi,
Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü,
Atatürk Bulvarı, No. 45, 06100, Sıhhiye-ANKARA
(312) 310 3280 /1165-1022
archivumanatolicum@gmail.com

YAYIN TÜRÜ

Yaygın Süreli Yayın

BASIM YERİ

Ankara Üniversitesi Basımevi
Emniyet Mah. İncitaş Sok. No: 10,
06510, Beşevler-ANKARA
(312) 2316655

Kapak: Leyla Murat Karakurt

ISSN: 1300-6355

İNDEKSLER VE BİBLİYOGRAFYA SERİLERİ

Dergimiz TR Dizin (ULAKBİM), MLA International Bibliography, ERIH PLUS, Index Copernicus (Master List), Ancient World Online (AWOL), Orientalia Keilschriftbibliographie, SciLit, ESJI (Eurasian Scientific Journal Index), Idealongline ve Biblioteca alan indeks ve bibliyografya serilerinde taranmaktadır.

ARCHIVUM ANATOLICUM DERGİSİ DANIŞMA KURULU

- Prof. Dr. Rukiye AKDOĞAN (*Çukurova Üniversitesi*)
Prof. Dr. Yasemin ARIKAN (*Ankara Üniversitesi*)
Prof. Dr. Ayşegül AYKURT (*Hacettepe Üniversitesi*)
Prof. Dr. Sebahattin BAYRAM (*Emekli*)
Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN (*Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi*)
Prof. Dr. Salih ÇEÇEN (*Emekli*)
Prof. Dr. L. Gürkan GÖKÇEK (*Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi*)
Prof. Dr. Cahit GÜNBATTI (*Emekli*)
Prof. Dr. Bülent İPLİKÇİOĞLU (*Emekli*)
Prof. Dr. Güngör KARAUĞUZ (*Necmettin Erbakan Üniversitesi*)
Prof. Dr. Yusuf KILIÇ (*Pamukkale Üniversitesi*)
Prof. Dr. Remzi KUZUOĞLU (*Aksaray Üniversitesi*)
Prof. Dr. Cécile MICHEL (*CNRS Paris Üniversitesi*)
Prof. Dr. Prof. Dr. Esmâ ÖZ KİRİŞ (*Yıldırım Beyazıt Üniversitesi*)
Prof. Dr. F. Gül ÖZAKTÜRK (*Ankara Üniversitesi*)
Prof. Dr. Esmâ REYHAN (*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi*)
Prof. Dr. Andreas SCHACHNER (*Alman Arkeoloji Enstitüsü*)
Prof. Dr. Daniel SCHWEMER (*Würzburg Üniversitesi*)
Prof. Dr. Aygül SÜEL (*Hitit Üniversitesi*)
Prof. Dr. Ü. Fafo TELATAR (*Ankara Üniversitesi*)
Prof. Dr. Turgut YİĞİT (*Ankara Üniversitesi*)
Doç. Dr. Selim Ferruh ADALI (*Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi*)
Doç. Dr. Metin ALPARSLAN (*İstanbul Üniversitesi*)
Doç. Dr. Murat ÇAYIR (*Ankara Üniversitesi*)
Doç. Dr. Meltem DOĞAN ALPARSLAN (*İstanbul Üniversitesi*)
Doç. Dr. Fatma SEVİNÇ ERBAŞI (*Eskişehir Osmangazi Üniversitesi*)
Doç. Dr. Özlem SİR GAVAZ (*Ankara Üniversitesi*)
Doç. Dr. Derya YILMAZ (*Ankara Üniversitesi*)
Dr. András BÁCSKAY (*Pázmány Péter Catholic Üniversitesi*)
Dr. Gojko BARJAMOVIC (*Harvard Üniversitesi*)
Dr. Jan Gerrit DERCKSEN (*Leiden Üniversitesi*)
Dr. Agnete Wisti LASSEN (*Yale Üniversitesi*)
Dr. Oğuz SOYSAL (*Marburg Philipps Üniversitesi*)

SAYININ HAKEMLERİ

- Prof. Dr. Yasemin ARIKAN (*Ankara Üniversitesi*)
Prof. Dr. Rukiye AKDOĞAN (*Çukurova Üniversitesi*)
Prof. Dr. Yavuz GÜNAŞDI (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Esmâ REYHAN (*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi*)
Prof. Dr. Hasan Ali ŞAHİN (*Erciyes Üniversitesi*)
Prof. Dr. Şeyhmus Recai TEKOĞLU (*Dokuz Eylül Üniversitesi*)
Prof. Dr. Ü. Fafo TELATAR (*Ankara Üniversitesi*)
Doç. Dr. Suzan AKKUŞ MUTLU (*Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi*)
Doç. Dr. Murat ÇAYIR (*Ankara Üniversitesi*)
Doç. Dr. Hakan EROL (*Ankara Üniversitesi*)
Doç. Dr. Gökhan KAĞNICI (*İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*)
Doç. Dr. Serap KALAYCIOĞULLARI (*Ankara Üniversitesi*)
Doç. Dr. Sultan Deniz KÜÇÜKER (*Ankara Üniversitesi*)
Doç. Dr. Ayşe YAKUT (*Ankara Üniversitesi*)
Doç. Dr. Oğuz YARLIGAŞ (*İstanbul Medeniyet Üniversitesi*)
Doç. Dr. Koray TOPTAŞ (*Gazi Üniversitesi*)
Doç. Dr. Hüseyin UZUNOĞLU (*Akdeniz Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Yeşim DİLEK (*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Murat ORHUN (*Pamukkale Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet TÜRKAN (*Eskişehir Osmangazi Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Şenol YURDAKUL (*Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Türkan Banu GÜLER (*Ankara Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Fariz ÖNCÜ (*Dumlupınar Üniversitesi*)
Arş. Gör. Dr. Armağan TAN (*İstanbul Üniversitesi*)

İÇİNDEKİLER

(Contents)

AYTÜRE KARAKAŞ, Serpil

Antik Roma Mezar Yazıtlarında Memoria Kavramı

The Concept of Memoria in Ancient Roman Grave Inscriptions..... 1

DUMAN, Harun

Antik Mezopotamya Astronomisi ve Astrolojisi:

Enūma Anu-Enlil’de Geçen Bazı Ay Kehanetleri ile İlgili Yorumlar

Ancient Mesopotamian Astronomy and Astrology:

Comments on Some Lunar Omens in the Enūma Anu-Enlil..... 17

GÖKÇEK, L. Gürkan - AKYÜZ, Faruk

1996 Yılı Kültepe Arşivinden Bazı Mektuplar ve Hukuki Belgeler

Some Letters and Legal Documents from the 1996 Kültepe Archive..... 41

HACIOĞLU, Ebru

Roma’da Bir Tür Şölen: *Convivium*

A Kind of Feast in Rome: Convivium 57

HORUNLU, Tuğçe

Eski Anadolu’da Çok Parçalı Siyasi Yönetimden Merkezi Devlete Geçiş Süreci

The Transition Process from Fragmented Political Governance to

Centralized State in Ancient Anatolia..... 75

KARAKETİR, Eray - KILIÇ, Yusuf

İran’da Yazımın İcadı: Proto-Elam Yazısı ve Proto-Elam Yazılı Tabletler

The Invention of Writing in Iran:

Proto-Elamite Writing and Proto-Elamite Tablets..... 97

KEREKES, Miklós

Anadolu’da Orta Assur Dönemi: Ekonomik Örgütlenme Modeli

Anatolia in the Middle Assyrian Period:

An Economic Organisation Model..... 137

KIZGUT, Rahim

Antikçağ’da Bir Germen Halkı: Sueviler (Suebiler)

A Germanic People in Antiquity: Suevians (Suebians)..... 161

KOYUNCU, Cemil

Lex De Imperio Vespasiani: İmparatorluk Makamının Resmikleşmesi
Lex de Imperio Vespasiani: The Formalization of Imperial Authority..... 183

SEÇER FİDAN, Sezer

Hitit Yazılı Kaynaklarında Bedensel Engelliler
Physically Disabled People in Hittite Written Sources.....203

YALAZI, Esra - KÜÇÜKER, Sultan Deniz

Atina'da Göçmenlerin Hukuki Statüsü Üzerine Bir İnceleme:
Lysias'ın *Eratosthenes'e Karşı* Adlı Söylevi ve Çevirisi
An Overview on the Legal Status of Metics in Athens:
Lysias' Speech Against Eratosthenes and its Translation.....239

ANTİK ROMA MEZAR YAZITLARINDA MEMORIA KAVRAMI

Serpil AYTÜRE KARAKAŞ*

Makale Bilgisi

Başvuru: 03 Kasım 2023

Kabul: 13 Ocak 2024

Makale Türü: Araştırma Makalesi**Article Info**

Received: November 03, 2023

Accepted: January 13, 2024

Öz

Roma kültürel kimliğinin önemli bir parçası olan memoria (bellek), yazıtlar ve görsel temsiller aracılığıyla anıların korunmasına, toplumsal kimliklerin ve ilişkilerin aktarılmasına hizmet etmiştir. Belleği nesiller boyu aktarabilen sembollerden olan mezar anıtları, mezar yazıtları ve işaretleri, ölen bireylerin geçmiş yaşamlarını, kimliklerini, toplumsal bağlarını ve statülerini yansıtan ve günümüze taşıyan bir bilgi kaynağı olarak halka açık anıtlar arasında yer almıştır. Çalışma, Roma İmparatorluk Çağı edebi ve epigrafik kanıtlarından yola çıkarak Roma dünyasında mezar anıtlarının ve yazıtlarının insan belleği ve algısı üzerindeki etkilerine ve anının korunmasında oynadığı role odaklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mezar yazıtı, bellek, Roma, kimlik.

The Concept of Memoria in Ancient Roman Grave Inscriptions**Abstract**

Memoria (memory), an important part of Roman cultural identity, served to preserve memories and transfer social identities and relationships through inscriptions and visual representations. Grave monuments, grave inscriptions and signs, which are symbols that can transmit memory across generations, have become public monuments as a source of information that reflects the past lives, identities, social ties and status of deceased individuals and carries them to the present day. Based on the literary and epigraphic evidence of the Roman Imperial Age, the study focuses on the effects of funerary monuments

* Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, sayture@beu.edu.tr; ORCID: 0000-0001-9690-8379.

and inscriptions on human memory and perception in the Roman world and the role they played in the preservation of memory.

Keywords: *Grave inscription, memory, Rome, identity.*

Giriş

Bellek, hem kişisel hem de kolektif düzeyde geçmiş deneyimlerden inşa edilmiş artzamanlı benlik (kimlik) farkındalığı oluşturmamızı sağlayan bilişsel bir süreçtir.² Zaman ve kimliğin sentezini gerçekleştiren “bellek”, hem birey tarafından hem de sosyal gruplar tarafından, hatırlama/anma eylemi veya ritüelle ya da kolektivist kurumlar biçiminde geçmişi temsil eden eserlerin sürekli olarak tüketildiği ve yeniden üretildiği bir deneyimi ifade eder.³ Bu süreç, en iyi şekilde, her çağda ve her topluma özgü yeniden kullanılabilir metinler, imgeler ve ritüeller bütününe içeren ve o toplumun öz-imgesini sabitlemeye ve aktarmaya hizmet eden “kültürel bellek” kavramı ile açıklanmaktadır.⁴ Bir toplumun ortak geçmişine ve değerlerine dair hatırayı içinde barındıran kültürel bellek, topluluğun geçmişle olan bağına güçlendirerek, dil, müzik, sanat, edebiyat, gelenekler, anıtlar, törenler ve diğer kültürel ifadeler aracılığıyla toplumsal bir kimlik duygusu oluşturur. Bu bağlamda kültürel belleğin korunmasında ve iletilmesinde önemli taşıyıcılarından biri olan mezar anıtları, Roma egemenliği altına giren çoğu bölgede karşımıza çıkmaktadır.⁵ Bu anıtlar, Roma toplumunu oluşturan bireylerin konumu, kültür yapısı, gücü ve kimliği hakkında önemli mesajlar iletmenin yanı sıra aile yaşamının daha kişisel ve özel dünyasına da tanıklık etmektedir.

² Jan Assmann, “Communicative and Cultural Memory”, *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, (Berlin, New York 2008), 109.

³ Joseph Farrell, “The Phenomenology of Memory in Roman Culture”, *The Classical Journal* 92/4, (1997): 375.

⁴ Jan Assmann ve John Czaplicka, “Collective Memory and Cultural Identity”, *New German Critique* 65, *Cultural History/Cultural Studies* (1995): 132. Assmann, “Communicative and Cultural Memory”, 114; İletişimsel ve kültürel bellek arasındaki fark, toplumsal boyutta katılımın yapısında kendini gösterir. Bir grubun iletişimsel belleğe katılımı dağımıktır. Günlük etkileşimde iletilen bilgi, dil ve sosyal yeterlilik ile birlikte katılımcılar tarafından edinilmiştir. Nigel James Heathcote, *Damnatio Memoriae and Exemplarity in Imperial Rome: From the Julio-Claudians to the Severans*, The University of Warwick Department of Classics and Ancient History, In Fulfilment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy in Classics and Ancient History Volume 1 of 2., (2020): 14; İletişimsel bellek bireylerde farklılık gösterebilirken, kültürel belleğe katılım eğitime veya statüye göre yapılandırılır. Kültürel belleğe katılım böylece kontrol edilebilir ve iletişimsel belleğin akışkan ve gayri resmi olduğu yerde kültürel bellek katı ve genellikle törenseldir.

⁵ Valerie M. Hope, *Death in Ancient Rome* (Routledge, 2007), 44.

Mezar Anıtları

Aile ve ölüm ritüeli etrafında inşa edilmiş bir devlet olan Romalılar için ölüm, toplumsal bir olaydı.⁶ Yazıtlar ve mezar anıtları ile donatılan ve organize edilen cenaze törenleri, antik Akdeniz kültürünün en karakteristik Roma uygulamaları arasındaydı.⁷ Hayatı son bulan kişinin ölümünden sonra ve ölmüş ataları arasındaki itibarı; Akdeniz dünyasındaki toplumların anıya verdiği değer somut bir sonucu olarak birçok açıdan kamusal ve özel mimarinin uzantısını temsil eden Roma egemenlik alanlarındaki mezar anıtlarına yansımıştır.⁸ Bu anıtlara eşlik eden mezar yazıtları ise ölen kişinin kimliğini tanımlamaya ya da onu tanımlanmış bir sosyal ve kültürel bağlama yerleştirmeye yardımcı olmuştur. Aynı zamanda kişilerin etnik ve sivil kimlikleri, eğitimleri veya kariyerleri, meslekleri, karmaşık aile bağlarına dair önemli bilgiler sunmuştur. Bu nedenlerden ötürü, Roma geleneğinde bir mezar anıtı, ölünün ruhunun huzura kavuşması için yakınlarının ölüye karşı çeşitli ritüelleri ve sorumlulukları yerine getirmesi bakımından önemli bir yapıydı. Ritüeller, insanların ölümlere veda etmelerine ve toplumdaki yerlerini yeniden müzakere etmelerine olanak tanır.⁹ Ölünün ruhunun da bu ritüellere eşlik ettiğine inanıldığı için Roma ölü kültü törenleri, genellikle mezar başlarında gerçekleştirilmekteydi.¹⁰ Bununla birlikte ölü için yapılan her türlü tören ve uygulama, ölen kişi için olduğu kadar geride kalanların da huzur ve esenliğini sağlamayı amaçlamaktaydı.

⁶ John Bodel, “Religious Personnel: Rome and Death, Afterlife and Other Last Things: Rome”, Sarah Iles Johnston (ed.), *Religions of the Ancient World*, (Cambridge, Massachusetts, and London, England: Harvard University Press, 2004), 489.

⁷ John Bodel, “Death and Social Death in Ancient Rome”, John Bodel ve Walter Scheidel (ed.), *On Human Bondage: After Slavery and Social Death* (2017), 84; Öyle ki, Roma gücünün yüzyıllar boyunca Akdeniz dünyasına yayılması, daha önce kalıcı cenaze anma biçimlerinin bulunmadığı bölgelerde de izler bırakmıştır.

⁸ Maureen Carroll, “Memoria and Damnatio Memoriae. Preserving and erasing identities in Roman funerary commemoration”, P. M. Carroll ve J. Rempel (ed.), *Living through the dead. Burial and commemoration in the Classical world, Studies in funerary archaeology* v. 5 (Oxford: Oxbow 2011), 65; Karl Galinsky, “Introduction”, Karl Galinsky (ed.), *Memory in Ancient Rome and Early Christianity*, (Oxford: Oxford University Press 2016), 2.

⁹ Ceset ve yaşlı kişi, kirli ve tehlikeli olarak kabul edilmekteydi. Bir bakıma ritüeller, bu tehlikeleri hem etkisiz hale getirmeyi hem de kontrol etmeyi amaçlardı. Bkz. Valerie M. Hope, “Living without the Dead: Finding Solace in Ancient Rome”, Frederick S. Tappenden ve Carly Daniel-Hughes (ed.), *Coming Back to Life: The Permeability of Past and Present, Mortality and Immortality, Death and Life in the Ancient Mediterranean*, McGill University Library (2017), 47.

¹⁰ Carroll, “Memoria and Damnatio Memoriae”, 65.

Roma ölü kültüründe nekropol alanlarına önem verildiğinden bunlar “ölüler kenti” niteliğindeki yaşayan alanlar olarak düşünülmüştür.¹¹ Bu anlayış ise Roma nekropol alanlarında belirgin hale gelen ve sosyal statü farklılığını yansıtan mezar tiplerinin ve mimarisinin çeşitliliğine neden olmuştur. Dolayısıyla bir Roma mezarlığı, anıtsal ve bahçeli mezar anıtlarıyla, *columbarium*¹² ve lahitlerle donatılmış bir “ölüler kenti”¹³ niteliğindedir. Bu bakımdan yerleşim yerlerinin dışında yer alan bu alanlar, insanların nasıl öldüğüne, gömüldüğüne, anıldığına dair canlı bir resim oluşturmaktadır.

Mezar Yazıtları ve Memoria

Roma yasal kaynaklarından anlaşıldığına göre bir mezar anıtı ölen bireyin hatırasını koruduğu gibi bireyin/ailenin kimliğini ve konumunu da yansıtmaktaydı.¹⁴ Bu tür anıtlar ve özellikle yazıtlar; isimleri, fikirleri ve değerleri kamu hafızasında tutmanın en etkili yollarını sağlamaları bakımından anılarla ilgili soruların izini sürme konusunda önemli bir kaynak niteliğindedirler.¹⁵ Bu alanlar, ölümlerin kimliklerini, karakterlerini, ailelerini ve hayattaki konumlarını ifade etmesi nedeniyle Roma yaşamının bir yansıması olarak da kabul edilebilir. Erasmo’ya göre özel vasiyetler merhumun isteklerini iletirken, mezar yazıtları halka açık olduğu için onlarla iletişim kurmaktaydı. Bir bakıma söz konusu alanlardan geçen yolcuların yaşayanlara selam ve uyarı içeren mezar yazıtlarındaki metinleri okuması

¹¹ Tuna Akçay, *Yunan ve Roma’da Ölü Kültü*, (Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2017), 120-121.

¹² “Columba” Latince güvercin anlamına gelir. “Columbarium” ise güvercinlik olarak çevrilebilir. Ölümlerin küllerinin saklandığı, urnelerin yerleştirildiği nişlerin üst üste ya da yan yana oyulmasından dolayı güvercin yuvalarına benzetilmesi, bu ismin türetilmesine neden olmuştur. Bu zamana kadar keşfedilen en erken *columbarium*’lar Roma ve hinterlandında ele geçirilmiştir bkz. Tuna Akçay, *Terminoloji Sözlüğü. Antik Çağ’da Ölüm* (Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları 2020), 81.

¹³ Galinsky, “Introduction”, 6; Cumhuriyet döneminin Romalıları, başarılarının ve kişisel niteliklerinin öldükten sonra da hatırlanmasını sağlamak için birçok geleneksel yola başvurdular. Çeşitli heykeller, yazıtlar ve anıtlar, şehir ortamındaki kariyerleri ve başarıları hatırlatmak için tasarlandı. Zaferler ve cenazeler, bir insanın en yüksek başarısını ve bunun kamuoyu tarafından tanınmasını kutlayan birbiriyle ilişkili iki ritüeldi. Cenaze konuşmalarında söylenen övgü dolu sözler, mezarların ve merhumun portrelerinin üzerine yazılıyordu. MÖ 2. yüzyılın sonuna gelindiğinde ise otobiyografik düzyazılar, yazarlar henüz hayattayken yayımlanmaya başladı.

¹⁴ *Dig.* 11.7.2.6, 11.7.42; ayrıntılı bilgi için bkz. P. M. Carroll, “The mourning was very good”. Liberation and liberality in Roman funerary commemoration. V. M. Hope ve J. Huskinson, (ed.), *Memory and Mourning: Studies on Roman Death*, (Oxbow Books Limited 2011), 134.

¹⁵ Jussi Rantala, *Social Worlds of Late Antiquity and the Early Middle Ages. Gender, Memory, and Identity in the Roman World*, (Amsterdam University Press, 2019), 26; Ilse Mueller, “Single Women in the Roman Funerary Inscriptions”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 175, (2010): 296.

yoluyla ölülerin kendilerini tanıtmaları sağlanıyordu.¹⁶ Carroll ise “konuşan taşlar” olarak nitelendirdiği mezar yazıtlarının okuyucunun bilgi ve duygularının aktarımında çok önemli bir rolü olduğunu vurgulayarak Roma dünyasında yazıtların yüksek sesle okunmasının bir gelenek haline geldiğine işaret etmektedir.¹⁷ Mezar yazıtlarını okuyan ve bunları okurken sözcükleri söyleyen okuyucu, adeta merhumu seslendirerek onunla diyalog kuruyordu. Roma’da bulunan Marcus Antonius Encolpus tarafından yaptırılan bir mezar yazıtı¹⁸ bu diyalog için güzel bir örnek oluşturmaktadır:

“Bu yazıtı okumadan geçme, ey yolcu,
Ama dur, dinle, öğren, sonra yoluna koyul.
Hades’te tekne falan yok, ne de kayıkçı Kharon,
Ne bakıcı Aeakus, ne de Kerberus’un köpeği.
Aşağıda bulunan bütün biz ölüler,
Sadece kemik ve kül olduk, başka hiçbir şey değil.
Sana doğruyu söylüyorum yolcu, şimdi yoluna koyul,
Ölü olsam bile sana düşük çeneli görünmiyeyim”¹⁹

Merhumun sözleriyle etkileşime geçme daveti, yalnızca hayatta kalan arkadaşlara ve aileye değil, aynı zamanda anılan kişiyi hayattayken hiç tanımamış kişilere de yayıldı. Bu nedenle mezarlıklar sıklıkla yol çizgisini takip ediyor, mezar anıtları ise Roma yolları boyunca dizilerek şehre girenleri selamlıyor, gidenlere ise veda ediyordu.²⁰ Mezarların bulunduğu cadde, hem görsel olarak yoldan geçenlerin dikkatini çekecek hem de sözlü olarak yaşayanlarla iletişim kuracak şekilde tasarlanıyordu. Mezar anıtlarına yönelik olarak boyut, resim ve metin açısından dikkatli seçimler yapmayı gerektiren bu sunum sanatının temel amacı ise merhumun geçmiş yaşamının anısını koruma altına almaktı.

Ölen kimselerin fiziksel görünümünün hatırası da kişi veya kişilerin suretini taşıyan kalıcı bir anıt yaptırılarak güvence altına alınırdı. MS 1. yüzyılda ölen kişinin portresini veya birden fazla aile portresini içeren mezar

¹⁶ Mario Erasmo, “Among the dead in ancient Rome”, *Mortality* 6/1, (2001): 39; Yunanistan’daki mezar yazıtlarının ölen kişinin karakterinin değil, yaşamın kısalığını ve ölümün kaçınılmazlığını vurguladıkları anlaşılmaktadır.

¹⁷ Maureen Carroll, “Vox tua nempe mea est. Dialogues with the dead in Roman funerary commemoration”, *Accordia Research Papers* (2008): 37-80.

¹⁸ Ahmet Tolga Tek, “Antik Literatür ve Yazıtlardan Örneklerle Roma Dünyasında Ölüm”, *Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Anadolu Sanat Dergisi* 12, (2002): 132.

¹⁹ *CIL* VI, 14672.

²⁰ Hope, “Death in Ancient Rome”, 140.

anıtları,²¹ İtalya ve Batı Avrupa’da toplumun soylu sınıfında olduğu kadar orta sınıf arasında da yaygın hale geldi. Bu suretlerin bazıları, olasılıkla cenaze maskelerinden üretilmişti.²² Bu tür portreler, hayatta kalanlara sevdiklerini hatırlatarak kederle baş etmede genellikle bir teselli kaynağı olmuştur. Hatırlama eylemi ve hayal gücü ile sevilen biri, hayatta kalan kişinin kalbinde ve zihninde canlı kalabilmekteydi. Bu durumu yansıtan bir yazıt, Kuzey İtalya’daki Careiae’da Asiatica adındaki çocuğunu kaybeden bir ebeveynin sözlerinde hayat bulmaktadır:²³ “*Kendimi teselli etmek için sık sık yüzünü hayal ediyorum*”.²⁴ Kuzey Afrika’da Ammaedera’dan Cornelia Galla adındaki bir kadının ölen kocası için diktirdiği yazıt ise “*onun eski yaşamının anısını canlı tutmak için mermer bir portresini yaptırdığını, onun asil yüzünün uzun süre gözlerini ve ruhunu teselli edeceğini*” ifade etmektedir.²⁵

Roma kanunlarına göre imparatorluk içinde yaşayan her vatandaş, Latince olarak ve şahitler huzurunda vasiyetini düzenlemekten sorumluydu.²⁶ Fransa’da ele geçirilen MS 2.yüzyıla ait bir yazıtta, bir vatandaşın düzenlemiş olduğu vasiyette mezar anıtını en ince ayrıntısına kadar tasvir ettiği anlaşılmaktadır:

“...kendi hatıram için inşa ettirmeye başladığım mezar anıtının, bıraktığım plana göre tamamlanmasını istiyorum: önünde bir *eksedra*²⁷ üzerinde en az beş ayak yüksekliğinde,

²¹ Hope, “Death in Ancient Rome”, 141; Mütevazı ahşap ve çömlek işaretlerinden gösterişli mimari planlı yapılara değin uzanan çeşitli tasarımlara, şekillere ve ölçüklere sahip olan bu anıtlar, Roma kentlerine giren ve çıkan yollar boyunca yoldan geçenlere hitap eden yazıtlarla birlikte dikkat çekmek için birbirleri ile rekabet edebiliyordu. Servet sahibi olanlar için mezar anıtları ile ilgili olasılıklar (piramit şeklindeki mezarlar, evler, tapınaklar, yuvarlak mezarlar, kare mezarlar ve kule mezarlar gibi) neredeyse sonsuzdu. Bu anıtlar, günlük yaşamdan sahneleri, merhumun mesleğini, kariyerinin önemli anlarını veya aile mutluluğunu temsil eden heykel ve sıva dekorları ile de süslenebilir, Roma’nın zengin mitolojik geleneklerinden esinlenilerek çeşitli görsellerle donatılabilir. Ayrıca mezar anıtına eşlik eden ve merhumun kariyer basamaklarını veya aile bağlarını içeren yaşam öyküsünü anlatan mezar yazıları da oldukça uzun olabilirdi.

²² Erasmo, “Among the dead in ancient Rome”, 32-35; Bir evin çeşitli odalarına girmek için ata maskeleri ile donatılan atriyumdan geçilmesi gerekiyordu. Atalar, evin sembolik sakinleri olarak görülüyorlardı. Ölen kişilerin hayatları, eski kimlikleri ve canlılar arasındaki rolleri sembolik olarak cenaze törenlerinde evde saklanan maskeler, giysiler ve kamu görevine ait semboller ve oyuncular aracılığıyla yeniden kazandırılmakta ve statüleri canlandırılmaktaydı.

²³ Carroll, “Memoria and Damnatio Memoriae”, 68.

²⁴ *CIL* XI, 3771.

²⁵ *CIL* VIII, 434; bkz. Carroll, “Memoria and Damnatio Memoriae”, 69.

²⁶ Tek, “Antik Literatür ve Yazıtlardan Örneklerle”, 141.

²⁷ Yunan ve Roma mimarisinde oturma yeri olarak da kullanılabilen dikdörtgen ya da yarım daire biçimli girinti.

oturarak gösterildiğim, en iyi kalite ithal mermerden veya bronzdan heykelim konacaktır...”²⁸

Roma toplumu için ölümünden sonra nasıl hatırlanacağı, mezarı için hangi anıtın (metin, heykel, mezar taşı) seçileceği, bu anıtın kim tarafından yapılacağı ve tanıtılacağı önemliydi.²⁹ Bir kişinin ölmeden önce anma töreninin ayrıntılarına karar vermek için kişinin nasıl hatırlanmak istediğinin düşünülmesi gerektiğinden mezar anıtının gelecek nesillere yansıttığı kimlik titizlikle seçilmekteydi.³⁰ Bu süreç, günümüze kalmış antik romanlardan biri olan Petronius’un *Satyricon*’unda tasvir edilmiştir.³¹ Eserde yeni zengin azatlı bir karakter olan Trimalchio, mezarı hakkında kesin ve ayrıntılı talimatlar vermektedir. Bu eser, zamanın popüler kültürüyle ilgili üst sınıfların gözünden önemli kanıtlardan bazılarını sunmakla birlikte,³² Trimalchio’nun işaret ettiği ayrıntılar, mezar anıtlarının asıl işlevine dair de bir fikir vermektedir. Trimalchio’nun kendisi için yaptırdığı bu mezar anıtı, yaşamının, zenginliğinin, cömertliğinin, zevklerinin ve ailesinin bazı yönlerini tasvir ediyordu. Trimalchio, mezar anıtının gösterişli dekorasyonu ve tasarımı ile yoldan geçenlerin dikkatini çekmesini ve insanların onun adını okuyarak kendisini anmalarını bekliyordu. Bu mezar anıtının ayrıntılarını Petronius şöyle aktarmıştır:

“Sevgili dostum, sen bu konuda ne dersin?” diye sordu. Mezarımı benim isteğime göre yaptırıyorsun, değil mi? Senden yontumda ayağımın dibine minik köpeğimin yontusunu da yerleştirmeni istiyorum, ayrıca çelenkler, koku kapları ve Petraités’in³³ tüm dövüş sahneleri de olsun ki öldükten sonra senin sayende yaşayayım; bunlardan başka, genişliği yüz adım, boyu iki yüz adım olsun...”
“...Ortaya bir güneş saati koy, kim saate bakarsa, ister istemez benim adımla okusun...”³⁴

Trimalchio, kurgusal bir karakteri temsil etmesine rağmen azat edilmiş köleler tarafından dikilen ve günümüze ulaşan anıtlar, bu grubun

²⁸ CIL XIII, 5708; Naphtali Lewis ve Meyer Reinhold, *Roman Civilization, Sourcebook II: The Empire*. (New York: Harper Torchbooks, 1966): no 71, 277-279; bkz. Tek, “Antik Literatür ve Yazıtlardan Örneklerle”, 141-143.

²⁹ Hope, “Death in Ancient Rome”, 78.

³⁰ Hope, “Death in Ancient Rome”, 75.

³¹ Petron. *Sat.* 71.

³² Gürkan Ergin, “Roma Toplumunda Kölelik Eleştirisi ve Kölelere Empati”, *Cedrus* 2, (2014): 362.

³³ Gladyatör.

³⁴ Petron. *Sat.* 71.

üyelerinin ölümlerinde nasıl anıldıkları konusuna özel bir ilgi gösterebileceklerine de işaret etmektedir.³⁵ Karışık kimliklere ve deneyimlere sahip olan bu azatlı erkekler veya kadınlar, büyük bir servete sahip olsalar bile eski köle geçmişleri nedeniyle damgalanıyorlardı. Bu nedenle yazıttan da anlaşılabilen abartılı görsel şölenin nedeni, büyük olasılıkla azat edilmiş bir kölenin yaşamını, kimliğini vurgulayabileceği en iyi yerin herhangi bir kısıtlamanın³⁶ olmadığı mezarlık alanları olmasıydı. Bununla birlikte çoğu insanın gömülmek için nasıl arazi edindiği belirsizdir.³⁷ Kırsal mülk sahibi olanlar, kendi arazilerine gömülmeyi tercih edebiliyorlardı. Arazi sahibi olmayanlar ise başkalarının cömertliğine bağımlı kalabiliyorlardı; dolayısıyla onlar için bir mezarlık alanının satın alınması gerekiyordu. Böylece birçok toprak sahibi tarafından özellikle MS 1. yüzyılın başlarından itibaren akrabaların, kölelerin ve azat edilmiş kölelerin kalıntılarını barındırmak için aile mezarları veya mezarlıklar inşa edildi. Bu kişiler, yaşayanları ve ölüleri himaye eden efendiler olarak hareket ediyorlardı. Bu konu ile ilgili olan birkaç yazıt, arazi veya mezarların satın alınmasına vurgu yapmaktadır.³⁸ Bunlardan birinde bu durum şöyle aktarılmıştır:

“Yaşarken itibarlı bir hayat sürdürdüm; birçok insanla ilgilendim ve birçoğu için son dinlenme yerini sağladım.”³⁹

Aquileia'dan⁴⁰ MS 2. yüzyıldan kalma bir mezar yazıtından da anlaşıldığı kadarıyla arazi sahipleri, yakınlarına resmi olarak bir mezar alanı hediye edebilir, hatta bu alanları satabilirdi.⁴¹

Mezar yazıtları, ölüm sonrası ve defin sırasında söylenen sözlerin gelecek nesiller için hayatta kalmasını sağlamakla birlikte yazılı metinler ile

³⁵ Hope, “Death in Ancient Rome”, 77.

³⁶ Azatlı kölelerin heykelinin forum gibi yerlerde dikilmesi neredeyse imkânsız olmasına rağmen, mezarlık alanlarında böyle bir sınırlama yoktu; bkz. Hope, “Death in Ancient Rome”, 76.

³⁷ Hope, “Death in Ancient Rome”, 78.

³⁸ *CIL VI*, 10240, 10241, 10247; bkz. Hope, “Death in Ancient Rome”, 136.

³⁹ *CIL IX*, 4796, 15-16.

⁴⁰ Kuzeydoğu İtalya'da tarihi bir yerleşke.

⁴¹ *Fabricia Severina, 16 yaş 10 aylık. Bunu augustales ve sevirilerin saymanı Hermes ve Sentia Severa ayarladı. Defin yeri Statii tarafından verildi*”, bkz. Hope, “Death in Ancient Rome”, 138; Mezar alanları ve anıtlarla ilgili Roma kanunları, bir kasabanın sakinlerini, ölümlerin oluşturduğu (yangın ve kirlilik gibi) risklerden korumayı amaçlıyordu. Ancak defin için uygun görülen alanlardaki ek yasaların varlığı, ölüyü gömmek ve anmak isteyenler ile diğer arazi sahipleri arasında anlaşmazlıkların da ortaya çıkabileceğini gösteriyor. Bir kasabanın banliyöleri, ölümlerin gömülmesiyle sınırlı alanlar değildi. Buradaki mezarlık alanları; evler, villalar, bahçeler, çiftlikler, mağazalar ve diğer küçük işletmelerle yer kapmak için rekabet etmek zorunda kalabiliyordu. Bu konuya ilişkin Roma kanunları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Dig.* 11.7.10, 11.8.1.

sözlü biçimde ifade edilen metinler arasındaki yakın ilişkiyi de vurgulamaktaydı.⁴² Lyon'dan bir mezar yazıtı bu durumu daha anlaşılır kılmaktadır:

“Taşın üzerindeki harfler sesimi koruduğu için bu satırları okuduğunuzda sesinizde yaşayacaktır”.⁴³

Mezar anıtlarındaki bazı *memoria* örnekleri, kadınların Roma'daki toplumsal rollerine karşın nadir de olsa aile içinde etkili olabildiklerine işaret etmektedir. Bazı mezar taşlarında karısı ile ilişkisinden övgüyle bahseden eşlerin bulunduğu anlaşılmaktadır:⁴⁴

“Yabancı, mesajım kısadır. Dur ve oku. İşte güzel bir kadının çirkin mezarı. Ebeveynleri ona Claudia adını verdiler. Kocasını bütün kalbiyle sevdi. İki oğul doğurdu; bunlardan birini dünyada bıraktı; diğerini toprağın altına gömdü. Konuşması büyüleyiciydi, ancak davranışlarında düzgündü. Evini yönetiyor, yün yapıyordu. Bu benim son sözümüdür. Yoluna devam et”.⁴⁵

Bir ismin önemine dair etkili bir tanıklık ile Narbonne'dan MS 1. yüzyılın başlarına ait bir yazıtta karşılaşılır:⁴⁶

“Yabancı topraklarda adlarını kaybederek meçhul ölmeleri için bu küçük taşın üzerindeki yazıt onlardan bahsediyor”.⁴⁷

Bir kişinin adının anılmasının önemi göz önüne alındığında, metinsiz bir şekilde ölen kişinin adının kaydı olmayan definler, hatıranın korunmasıyla ilgili bazı soruları gündeme getirmektedir.⁴⁸ MS 1. yüzyılın ortalarından itibaren imparatorluk içindeki birçok farklı bölgede özel mezar anıtlarında bir adın veya bir görüntünün kaldırıldığı bilinmektedir. Tasvirler, betimlenen kişinin karakterini hatırlatarak ailenin geçmişteki anılarını canlandırmada önemli bir etken olmakla birlikte onurunu lekeleyerek anısını lanetlemede etkili bir araç şeklinde de kullanılmaktaydı. Bu bağlamda Cumhuriyet'ten Geç Antik Çağ'a kadar Roma siyasi yaşamında bir imparatorun veya hain olarak kabul edilen başka bir kişinin anısının kamu anıtlarından ve kamu

⁴² Carroll, “Memoria and Damnatio Memoriae”, 67.

⁴³ *CIL* XIII, 2104.

⁴⁴ Diler Tamer, *Augustus Çağında Cinsel Suçlar ve Lex Iulia De Adulteriis Coercendis*, (İstanbul: Homer Kitabevi, 2007), 72.

⁴⁵ *CIL* I, 1211.

⁴⁶ Carrol, “Memoria and Damnatio Memoriae”, 68.

⁴⁷ *CIL* XII, 5276.

⁴⁸ Carroll, “Memoria and Damnatio Memoriae”, 69-73.

hafızasından silinmesi olan “*damnatio memoriae*” uygulaması görülmekteydi.⁴⁹ Ancak mezar anıtları üzerindeki metinlerin ve tasvirlerin silinmesi yalnızca siyasi bir eylem değildi. Sebepler arasında aile içi çatışma, mirastan mahrum kalma, aldatma, boşanma,⁵⁰ yasal anlaşmazlıklar ve ihtilafli mülkiyet sorunları gibi birçok başka neden bulunmaktaydı. Anıttan bir yüz ve ismin çıkarılması, aile içindeki aşırı çatışma ve gerginliğin ve bir bakıma da duyulan utancın açık bir göstergesiydi.⁵¹

Roma’da evlilik içi çatışmaları temsil eden bir yazıt örneği, Via Flaminia’dan iki yazıtlı büyük bir mermer mezar anıtında görülmektedir.⁵² Bu anıt, ön taraftaki yazıtın bize anlattığı kadarıyla, MS 1. yüzyılın sonunda, yaşlı bir baba tarafından dokuzuncu doğum gününün dolmasına bir aydan daha kısa bir süre kalan, ancak o süre zarfında ölen kızı Iunia Procula için dikilmiştir. Anıtın ön tarafında, deniz kabuğu şeklindeki bir niş içine oyulmuş kızın portresinin altında, şu metin yer almaktadır:

“...Sekiz yıl, on bir ay (ve) beş gün yaşadı. Zavallı babasını ve annesini keder içinde bıraktı...”⁵³

Aslında bu yazıt, M. Iunius Euphrosynus tarafından ilk aşamada kendisi, kızı Iunia Procula ve çocuğun annesi için yaptırılmıştır. Yazıtta, kadının aile içindeki konumu, eş ve anne olarak adlandırıldığı için açık olarak görülmektedir.⁵⁴ Buradaki *damnatio memoriae*’ın nedenleri, daha sonra Euphrosynus tarafından anıtın arkasına eklenen ikinci bir yazıtta belirtilmiştir:

“Burada azatlı kadın, zehirleyici, inançsız ve düzenbaz, katı yürekli Acte için kötülüğün ebedi izleri yazılmıştır...”
“...Ve aynı utanç işaretleri Hymnus’u ve Zosimus’u takip edenlere de”.⁵⁵

⁴⁹ Rantala, “Social Worlds of Late Antiquity and the Early Middle Ages”, 21. Bu konuya ilişkin olarak bkz. Serpil Aytüre, “Antik Roma Siyasi Kültüründe *Damnatio Memoriae*”, *Archivum Anatolicum*, 16/1, (2022): 19-34.

⁵⁰ *CIL* XII, 4795; Galya’nın güneyindeki Narbonne’da bulunan Lucius Fabius Faustus’un kendisi ve karısı için yaptırdığı bir mezar yazıtında, medeni durumdaki önemli bir değişikliğe ait izler görülmektedir. Bu yazıtın üzerinden sonradan karısının adı silinmiştir. Carroll, bu adın silinmesindeki temel sebebin boşanma kaynaklı olabileceğini ileri sürmektedir, bkz. Carroll, “Memoria and Damnatio Memoriae”, 76.

⁵¹ Carroll, “Memoria and Damnatio Memoriae”, 75.

⁵² *CIL* VI, 20905, bkz. Carroll, “Memoria and Damnatio Memoriae”, 75; Judith Evans Grubbs, “Stigmata Aeterna: A Husband’s Curse”, C. Damon, K. S. Myers ve J. Miller (ed.), *Vertis in usum. Studies in honour of Edward Courtney*, (München, 2002), 230.

⁵³ *CIL* VI, 20905; bkz. Carroll, “Memoria and Damnatio Memoriae”, 76.

⁵⁴ Carroll, “Memoria and Damnatio Memoriae”, 76.

⁵⁵ *CIL* VI, 20905.

Bu lanetleme yazıtında adı geçen Hymnus'un köle çocuk olduğu Zosimus'un ise zina yapan âşık olduğu da iddia edilmektedir.⁵⁶ Euphrosynus'un ait olduğu toplumsal tabakada, bir erkekle azatlı bir kadın arasındaki evlilikler alışılmadık bir durum değildi.⁵⁷ Muhtemelen Euphrosynus ve Acte, bir *contubernium*⁵⁸ ilişkisi içinde iki arkadaştı. Euphrosynus, azat edildikten sonra, Acte'yi satın almış ya da eski efendileri tarafından ona verilmişti. Euphrosynus, olasılıkla Acte'yi daha sonra *contubernium*'undan azat edip özgürlüğünü vererek onu kendisine yasal bir eş yapmıştı. Başka bir senaryoya göre ise Euphrosynus, aralarında müstakbel eşinin de bulunduğu kendi kölelerini satın alacak kadar zengin olmuş eski bir azatlıydı. Euphrosynus, Acte'yi onunla evlenmek için serbest bıraktığını açıkça söylemese de, bu en olası senaryodur.⁵⁹ İmparator Augustus'un *Lex Aelia Sentia*⁶⁰ yasasına göre, “evlilik uğruna” azat edilen köle bir kadın,

⁵⁶ Grubbs, “Stigmata Aeterna: A Husband’s Curse”, 230-232; Acte, olasılıkla Euphrosynus’un karısı ve Procula’nın annesi olarak adı, kızının sunağından silinmiş olan azat ettiği eski bir köleydi. Adının silinişi, muhtemelen ikinci yazıt eklendiği sırada gerçekleşmişti. Anlaşıldığı kadarıyla Marcus Iunius Euphrosynus, köle kadın Acte’yi serbest bırakmış ve onunla evlenmişti.

⁵⁷ Romalı seçkinler arasında, böyle bir evliliğin sosyal olarak uygun olmadığı da bilinmekteydi. Öyle ki senatörler, onların çocukları ve torunlarının, imparator Augustus’un evliliğin düzenlenmesine ilişkin hükümleri içeren *Lex Julia de maritandis ordinibus*’u uyarınca eski kölelerle evlenmeleri yasaklanmıştı. Ancak M. Iunius Euphrosynus’un sahip olduğu *cognomen*, onun senatör statüsünde olmadığını göstermektedir. Bkz. Grubbs, “Stigmata Aeterna: A Husband’s Curse”, 230-232; *Lex Iulia de maritandis ordinibus* hakkında bilgi için bkz. William Smith, *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, (London, 1875), 691-692.

⁵⁸ *Contubernium*, köleler arasındaki yasal olmayan evliliği ifade etmek için kullanılan bir terimdir. Bu kelime, “birlikte ikamet etmek” anlamına gelir ve hukuki evlilik için kullanılan sıradan kelime olan *conubium*’dan farklıdır. Bkz. Sheena Finnigan, *Working Moms: Motherhood, Occupation, and Status in Roman Italy, ca. 100 BCE-150 CE*, PhD, University of Wisconsin – Madison (2022), 104.

⁵⁹ *Lex Aelia Sentia* yasasına göre bir köle, otuz yaşına gelene kadar yasal olarak azat edilemezdi; ancak Acte’nin efendisi Euphrosynus ile evlenebilmesi için bir istisna yapıldı. Acte’nin kızı Iunia Procula ise annesinin azat edilmesinden ve Marcus Iunius Euphrosynus ile evlenmesinden sonra doğdu. Mezar yazıtında onun özgür statüde olduğunu gösteren “Marcus’un kızı” ifadesine yer verildi. Öyleyse, Acte serbest bırakıldığında otuz yaşın altında olmalıydı. Bununla birlikte özgürlüğünün, efendisinin onunla evlenme arzusundan kaynaklanmış olması ve onu yasal olarak azat etmek için biraz zahmete girmiş olması da muhtemeldir. Acte, bu şartlar altında onunla evliliği kabul etmiş olmalıdır. Bkz. Grubbs, “Stigmata Aeterna: A Husband’s Curse”, 233.

⁶⁰ Ferit Baz, “Augustus Dönemi’ne Ait Aelia Sentia Yasası’nın İçeriği ve Hangi Amaçlar Doğrultusunda Çıkarıldığına İlişkin Düşünceler”, E. Uymaz (ed.), *Prof. Dr. Erdoğan Merçil’e Armağan. 75. Doğum Yılı 50. Akademik Yılı*, (2013), 457; *Lex Aelia Sentia*; *patronus-libertus* ilişkisinin korunmasına hizmet etmiş ve *patronus*’larına karşı nankörce davranışlar içerisine giren asi *libertus*’lara karşı caydırıcı bir fonksiyona sahip olmuştur.

hamisi onunla evlenmeyi reddetmedikçe, azat edildiği adamdan başka kimseyle evlenemezdi.⁶¹ Roma toplumunda nankör azatlı ya da azatlı kadının varlığı ile ilgili sorunsallar, *Lex Aelia Sentia* yasasıyla çözülmeye çalışılmıştır. Azatlı bir kadın, koruyucu kocasını boşayabilir, ancak boşanırsa çeyizini geri alamaz ve ayrıldığı erkeğin rızası olmadan başkasıyla yasal bir evlilik yapamazdı. Sonuç itibarıyla Acte yazıtından anlaşıldığı kadarıyla kadın, aile mezarlığına gömülmemiştir.⁶² Euphrosynus son olarak, yoldan geçenler tarafından sunağın ön tarafında görünen yazıttan Acte'nin adını sildirecek onu utandırmak ve kocasına karşı işlediği "suçlardan" sonra unutulmaya mahkûm etmek istemiştir. Roma inanç ve hurafelerine uygun olarak, adının bariz bir şekilde silinmesi, onun onursuzluğunun ve utancın ebedi işaretinin (*stigmata aeterna*) kamusal yönüne işaret etmektedir. Aile içinde yaşanan utanç ve intikam duyguları, Acte'nin anısının mahkûm edilmesine yol açmıştır. Yazıttan anlaşıldığı gibi mezar anıtları üzerindeki yazılı kişisel adlarının silinmesi, tasvirlere zarar vererek yok edilmesi, sembolik olarak bireyin mevcut konumunu sarsma, sosyal ve kişisel bağlamından uzaklaştırma ve anısını sonsuza kadar silme amacına hizmet etmekteydi. Dolayısıyla bir insanın öldükten sonra da anılarak yaşamaya devam etme umutları kasıtlı bir şekilde yok edilmekteydi.

Publius Vesonius Phileros adında başka bir azatlının ise kendisi ve ailesi için yaptırdığı Pompeii'deki mezar anıtında yoldan geçenleri arkadaşının anısını lanetlemeye davet ettiği görülmektedir:

"..Yabancı, sakıncası yoksa kısa bir süreliğine dur ve neyden kaçınman gerektiğini öğren. Arkadaşım olduğuna inandığım bu adamdan vazgeçiyorum. Hakkımda kötü niyetle dava açıldı. Suçlandım ve hukuki süreç başlatıldı. Bu sıkıntıdan kurtulduğum için tanrılara ve masumiyetime şükrediyorum. İşlerimiz hakkında yalan söyleyen adamı ne evin tanrıları ne de aşağıdaki tanrılar kabul etmesin".⁶³

Evliğin düzenlenmesine ilişkin olan bu Augustus yasası (MÖ 18), öncelikle tüm Roma vatandaşlarını meşru çocuk sahibi olmak amacıyla evlenme yükümlülüklerine tabi tutar.

⁶¹ Kocasını zehirleyen hain kadın figürü, Roma toplumunda yaygındır. Patron - azatlı kadın evliliğinin özel doğası, yalnızca Acte'nin seçeneklerini kısıtlamakla kalmadı; aynı zamanda Euphrosynus'un onu terk ettiğindeki acısını ve kırılganlığını da şiddetlendirdi. Yazıtın aktarımına göre o yalnızca karısını bir başkasına kaptırmış ve terk edilmiş bir koca değildi; aynı zamanda köle kadının statüsünü yükselten ve onu eş unvanıyla onurlandıran hoşgörülü bir efendiydi. Bkz. Grubbs, "Stigmata Aeterna: A Husband's Curse", 234.

⁶² Carroll, "Memoria and Damnatio Memoriae", 75.

⁶³ *AE* 1986, nr. 166a; Hope, "Death in Ancient Rome", 77.

Roma mezar anıtlarındaki olasılıkla en önemli sınırlama, Roma'nın alt sınıflarını bir bütün olarak temsil etmemeleridir.⁶⁴ Bunlardan *columbarium*'da, önde gelen aileler ve imparatorluk haneleri bu mezar anıtlarının birçoğunu aileleri (köle hanesi) için sağladığından, köle kökenli insanlar oldukça baskındır.

Erken İmparatorluk Çağı'na tarihlenen *columbarium* genellikle cenaze dernekleri veya büyük köle aileleriyle ilişkilendirilirdi.⁶⁵ Köleler ve azat edilmiş köleler, genellikle bir mezarın ortak sahipleriydiler. Çok sayıda yazıtta bakmakla yükümlü olunan kişilerin defnedilmesine ilişkin hükümler, aile mezarlığına kimin gömülmesine izin verildiğini kesin olarak belirtmektedir. Ancak bu yazıtlardan bazı durumlarda ailenin azatlısının mezara girmesi yasaklanan isimler arasında olduğu da anlaşılmaktadır. Bu durum ise mevcut mezar taşları üzerinde kalıcı değişikliklere yol açmıştır. Bu eylemin gerekçeleri kapsamında genellikle sadakatsizlik, yükümlülüklerin yerine getirilmemesi, azatlı birlikleri arasındaki uyumsuzluk, çatışma veya efendiye karşı bazı suçlar gösterilmiştir. Bir mezar anıtından birinin kimliğinin (muhtemelen yazıtta adı geçen bir başkası tarafından) kasıtlı olarak çıkarılması, metinlerin on yıllar sonra yeniden kullanım amacıyla tamamen ilgisiz kişiler tarafından değiştirilmesinden kuşkusuz farklıdır.⁶⁶ Metinlerin ikincil kullanım veya geri dönüşüm için değiştirilmesi ve silinmesi, orijinal anıt sahibinin kimliğinin reddedilmesi anlamına gelmekteydi.

Sonuç

Roma İmparatorluğu'ndan günümüze ulaşan binlerce mezar anıtı, belleğin sürekliliğine ve anının korunmasına verilen öneme işaret etmektedir. Birer anı mekânı olan bu anıtlar, Romalıların geride kalanların zihinlerinde en azından fikri olarak yaşamasından kaynaklanan bir ölümsüzlük inancına sahip

⁶⁴ Mueller, "Single Women in the Roman Funerary Inscriptions", 297.

⁶⁵ Bu geniş yapılar, yapının duvarlarını kaplayan nişlere yerleştirilmiş, yakılmış kalıntıları tutan çok sayıda vazoyu barındırıyordu. Genellikle bu tür yüzlerce ölü yakma törenine ev sahipliği yapma kapasitesine sahipti. Nişlerin altına yazıtlı panolar yerleştirilebilirdi. Bkz. Hope, "Death in Ancient Rome", 138-139. Bu yapılar, çok sayıda köleye sahip varlıklı kişilerin isteği üzerine yapılırdı Sosyal statüsü yüksek bu kişiler, kölelerinin ya da özgürlüklerini verdikleri görevlilerinin küllerini yaptırarak *columbarium*lara yerleştirmişlerdir. Bu tarz toplu mezar alanları ekonomik açıdan da uygun olacağı için varlıklı kişiler bu yöntemi sıklıkla tercih etmişlerdir. *Columbarium*lar, özellikle imparatorluk ailesi tarafından, çoğu hayattayken aynı evde birlikte hizmet etmiş olan sayısız kölenin ve azatlının küllerini içeren yüzlerce çömleği barındırmak için inşa edilmiştir. Bkz. Akçay, "Terminoloji Sözlüğü. Antik Çağ'da Ölüm", 81.

⁶⁶ Carroll, "Memoria and Damnatio Memoriae", 85-86.

olduklarını göstermektedir. Roma belleği ve anma eylemi, bireyin veya neslinin ölümünden sonra topluluk içindeki kimlik ve statü kaybı endişesini yok etmeyi amaçlıyordu. Bu amaca hizmet eden mezar anıtları ise merhum ve izleyicilerin arasında kurulan iletişim yoluyla izleyenlerin anılarına dayalı farklı tepkiler ve çağrışımların ortaya çıkmasına ve anıtların statik olmaktan çıkarak belleğin sürekli bir yeniden yaratma sürecinin parçası olmasına sebep olmaktaydı. Mezar anıtına ölümlerin isimlerini ve önceki yaşamlarının ayrıntılarının kaydedildiği yazılı metin ve tasvirler, insanların anıyı canlı tutma algısına ya da anıların ölümsüzleştirilmesine katkıda bulunmuş; dolayısıyla bir anı aktarıcısı ve merhumu en azından sembolik olarak yaşatacak bir araç olarak hizmet etmiştir.

KAYNAKÇA

- Akçay, Tuna. *Yunan ve Roma'da Ölü Kültü.* Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2017.
- Akçay, Tuna. *Terminoloji Sözlüğü. Antik Çağ'da Ölüm.* Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2020.
- Assmann, Jan ve Czaplicka, John. "Collective Memory and Cultural Identity", *New German Critique* 65, Cultural History/Cultural Studies (1995): 125-133.
- Assmann, Jan. "Communicative and Cultural Memory", *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, Berlin, New York (2008): 109-118.
- Aytüre, Serpil. "Antik Roma Siyasi Kültüründe *Damnatio Memoriae*", *Archivum Anatolicum* 16/1 (2022): 19-34.
- Baz, Ferit. "Augustus Dönemi'ne Ait Aelia Sentia Yasası'nın İçeriği ve Hangi Amaçlar Doğrultusunda Çıkarıldığına İlişkin Düşünceler", Uymaz, E. (ed.), *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan. 75. Doğum Yılı 50. Akademik Yılı*, (2013): 451-460.
- Bodel, John. "Death and Social Death in Ancient Rome", Bodel, J. ve Scheidel, W. (ed.), *On Human Bondage: After Slavery and Social Death*, First Edition. John, 2017.
- Bodel, John. "Religious Personnel: Rome" and "Death, Afterlife and Other Last Things: Rome", Johnston, Sarah Iles (ed.), *Religions of the Ancient World*. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts, and London, England, 2004.
- Carroll, Maureen. "Vox tua nempe mea est. Dialogues with the dead in Roman funerary commemoration", *Accordia Research Papers* (2008): 37-80.
- Carroll, P. Maureen. "Memoria and Damnatio Memoriae. Preserving and erasing identities in Roman funerary commemoration". Carroll, P. M. ve Rempel, J.

- (ed.), *Living through the Dead: Burial and commemoration in the Classical world*. Studies in Funerary Archaeology 5, Oxford: Oxbow (2011): 65-90.
- Carroll, P. Maureen. “The mourning was very good”. Liberation and liberality in Roman funerary commemoration. Hope, V. M. ve Huskinson, J. (ed.), *Memory and Mourning: Studies on Roman Death*, Oxbow Books Limited, (2011): 125-148.
- Erasmus, Mario. “Among the dead in ancient Rome”, *Mortality* 6/1 (2001): 31-43.
- Ergin, Gürkan. “Roma Toplumunda Kölelik Eleştirisi ve Kölelere Empati”, *Cedrus* 2 (2014): 355-376.
- Farrell, Joseph. “The Phenomenology of Memory in Roman Culture”, *The Classical Journal* 92/4 (1997): 373-383.
- Finnigan, Sheena. *Working Moms: Motherhood, Occupation, and Status in Roman Italy, ca. 100 BCE-150 CE*, PhD, University of Wisconsin – Madison (2022).
- Galinsky, Karl. “Introduction”, Galinsky, K. (ed.), *Memory in Ancient Rome and Early Christianity*, Oxford: Oxford University Press (2016): 1-39.
- Grubbs, Judith Evans. “*Stigmata Aeterna: A Husband’s Curse*”, Damon, C., Myers, K. S. ve Miller, J. (ed.). *Vertis in usum. Studies in honour of Edward Courtney*, Munchen (2002): 230-242.
- Heathcote, Nigel James. *Damnatio Memoriae and Exemplarity in Imperial Rome: From the Julio-Claudians to the Severans*. The University of Warwick Department of Classics and Ancient History, In Fulfilment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy in Classics and Ancient History Volume 1 of 2, 2020.
- Hope, Valerie M. *Death in Ancient Rome*. Routledge, 2007.
- Hope, Valerie M. “Living without the Dead: Finding Solace in Ancient Rome”, Tappenden, F. S. ve Hughes, C. D. (ed.), *Coming Back to Life: The Permeability of Past and Present, Mortality and Immortality, Death and Life in the Ancient Mediterranean*, (McGill University Library, 2017): 39-70.
- Lewis, Naphtali ve Reinhold, Meyer. *Roman Civilization, Sourcebook II: The Empire*. Harper Torchbooks, New York, 1966.
- Mueller, Ilse. “Single Women in the Roman Funerary Inscriptions”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 175 (2010): 295-303.
- Rantala, Jussi. *Social Worlds of Late Antiquity and the Early Middle Ages. Gender, Memory, and Identity in the Roman World*. Amsterdam University Press, 2019.
- Smith, William. *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. London, 1875.
- Tamer, Diler. *Augustus Çağında Cinsel Suçlar ve Lex Iulia De Adulteriis Coercendis*. İstanbul: Homer Kitabevi, 2007.
- Tek, Ahmet Tolga. “Antik Literatür ve Yazıtlardan Örneklerle Roma Dünyasında Ölüm”, *Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Anadolu Sanat Dergisi* 12 (2002): 121-148.

KISALTMALAR

<i>AE</i>	<i>L'Année épigraphique</i>
<i>CIL</i>	<i>Corpus Inscriptorum Latinarum</i> , I-XXVI, Londra, Roma, New York, Berlin, 1857-1950.
Dig.	<i>Digesta</i> . T. Mommsen (ed.), Berlin, 1892.
Petron. <i>Sat.</i>	(Petronius, <i>Satyricon</i>) = Petronius, <i>Satyricon</i> . Çev. F. Gül Özakürk, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2003.

ARCHIVUM ANATOLICUM (ArAn)	18/1	2024	17-39
----------------------------	------	------	-------

ANTİK MEZOPOTAMYA ASTRONOMİSİ VE ASTROLOJİSİ: ENÜMA ANU-ENLİL'DE GEÇEN BAZI AY KEHANETLERİ İLE İLGİLİ YORUMLAR

Harun DUMAN*

Makale Bilgisi

Başvuru: 15 Aralık 2023

Kabul: 09 Nisan 2024

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Info

Received: December 15, 2023

Accepted: April 09, 2024

Öz

Dünyanın birçok inancında tapınıcı bulunan Ay, göksel bir cisim olarak yaşam boyunca insanların dikkatini çekmiştir. Antik Mezopotamyalılar da Ay kültüne büyük önem vermiştir. Ay Tanrısına Nanna Su'en veya Sin demişlerdir. Uygarlık tarihine birçok alanda yenilikler yapmış olan antik Mezopotamya uygarlığı, astronomi ve astroloji konusunda da ön plana çıkmıştır. Gökyüzündeki gezegen ve yıldızları tanrı veya tanrıçaların bir tezahürü olarak gören dönemin insanı, bu göksel cisimlerin hareketlerini tanrı veya tanrıçalardan birer mesaj olarak algılamışlardır. Bu bağlamda göksel cisimlere bakarak kehanette bulunmaya başlamışlar ve yaptıkları yorumları da Enüma Anu-Enlil adlı göksel kehanet serisine kaydetmişlerdir. Ay ile ilgili kehanetler bu serinin I-22 arası tabletlerinde kayıtlıdır. Bunların içinde 15-22 arası tabletler Ay tutulması ile ilgilidir. Kehanette bulunurken, eğer x olursa, y olur gibi bir formül kullanmışlardır. Üretilen kehanetlerin gerçekleşme ihtimali çok düşük olsa da, dönemin siyasi yöneticileri kehanetlerden faydalanmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Kehanet, Enüma Anu-Enlil, Astronomi, Astroloji.

* Dr., dumanharun63@gmail.com; ORCID: 0000-0002-9477-8248.

***Ancient Mesopotamian Astronomy and Astrology: Comments on
Some Lunar Omens in the Enūma Anu-Enlil***

Abstract

The Moon, which is worshiped in many beliefs around the world, has attracted people's attention throughout life as a celestial body. Ancient Mesopotamians also attached great importance to the Moon cult. They called the Moon God Nanna Su'en or Sin. The ancient Mesopotamian civilization, which made innovations in various field throughout the history of civilization, prominently advanced in astronomy and astrology. The people of the period, perceiving planets and stars in the sky as manifestations of gods or goddesses, interpreted the movements of these celestial bodies as messages from the gods or goddesses. In this context, they began to make omens by looking at celestial bodies and recorded their interpretations in the series of celestial divination called Enūma Anu-Enlil. Omens about the moon are recorded in tablets I-22 of this series. Among these, tablets 15-22 are about the lunar eclipse. When making predictions, they used a formula such as if x happens, y will happen. Although the probability of fulfilment of the omens produced was very low, the political rulers of the period benefited from the omens.

Keywords: Omen, Enūma Anu-Enlil, Astronomy, Astrology.

●

Giriş

Dünya tarihinde birçok ilke imza atmış olan antik Mezopotamyalılar, astronomi ve astroloji konusunda da ilklere imza atmıştır. Antik Mezopotamyalılar göksel incelemeler yaparak günümüze kadar gelen bilgiler bırakmışlardır. Bu bağlamda yaptıkları göksel incelemeleri *Enūma Anu Enlil* (Bir Zamanlar Anu Enlil) adlı göksel kehanet serisine kaydetmişlerdir. EAE, gökyüzündeki göksel cisimler olan Ay/Nanna Suen-Sin, Güneş/Şamaş-Utu, Jüpiter/Marduk, Venüs/İnanna-İstar, Satürn/Ninurta, Mars/Nergal, Merkür ve İškur/Adad ile ilgili kehanetleri içerir. Toplamda yedi bine yakın kehanet içeren bu serinin çoğu günümüze kadar ulaşmış ve çevirisi yapılarak bilim dünyasına kazandırılmıştır.¹

¹ EAE hakkında genel bilgi için bkz.: Erica Reiner ve David Pingree, *Babylonian Planetary Omens Part One: Enuma Anu Enlil Tablet 63: The Venus Tablet of Ammişaduqa* (Malibu: Undena Publications, 1975); Erica Reiner ve David Pingree, *Babylonian Planetary Omens Part Two* (Malibu: Undena Publications, 1981); Erica Reiner ve David Pingree, "Babylonian Planetary Omens Part Three" (Groningen: Styx Publications, 1998); Francesca Rochberg, "The Catalogues of Enūma Anu Enlil", içinde *Assyrian and Babylonian Scholarly Text Catalogues*, ed. Ulrike Steinert (Berlin: De Gruyter, 2018), 121–136; Wilfred H van Soldt,

Ay'a birçok inançta tapınılmıştır. İlkel zamanlardan beri insanlar; suların taşma durumunu, doğurganlık durumlarını Ay'a bakarak hesaplamışlardır. Özellikle Ay tutulması gibi bazı uğursuz sayılan olaylara karşı önlem almak için ritüeller de yapmışlardır. Antik Mezopotamya insanı için de bu durum açıkça mevcuttur. Gökyüzünde kendisini sürekli yenileyerek ilk haline dönmesi dönemin insanının gözünden kaçmamıştır. Bundan dolayı Ay, onların gözünde yaşamın ritimlerini temsil etmiştir. Babil ilahilerinin birinde Ay için “*kendi kendine büyüyen bir meyve*” sözü, yukarıdaki söylediklerimizi doğrular niteliktedir.²

Antik Mezopotamya uygarlıkları, inanç bağlamında gökyüzünde gördüğü Ay'a bir tanrı gözüyle bakmamıştır. Bundan ziyade gördüğü cisimleri somutlaştırarak tanrılarının veya tanrıçalarının bu göksel cisimlerde tezahür ettiğine inanmıştır. Gök cisimler, onlara göre tanrıların bir benzeri olmuştur. Böyle bir anlayışın belirmesindeki önemli etkenlerden bir tanesi Enūma Eliş³'te Marduk⁴'un Tiamat'ı yendikten sonra tanrılara veya

---

Solar Omens of Enuma Anu Enlil Tablets: 23(24)-29(30) (Leiden: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituutte Istanbul, 1995); L. Verderame, *Le Tavole I-VI della serie astrologica “Enūma Anu Enlil”* (Roma: Di.Sc.A.M., 2002); Erlend Gehlken, *Weather Omens of Enuma Anu Enlil: Thunderstorm Wind and Rain Tablets (44-49)* (Leiden Boston: Brill, 2012).

² Ezgiğül Doğan, “Ur’dan Harran’a Tanrı Sin Kültünün Gelişimi”, P. Pınarcık, B. Gökçe, M.S. Erkek, S.C. Kandal (ed.), *Prof.Dr.Recep Yıldırım’a Armağan*, (Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2017), 530.

³ Babil Yaratılış Destanı. *Bir Zamanlar Göklerde* şeklinde çevrilebilir. Babil şehrinin baş tanrısı Marduk’u yüceltmek için yazılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Leonard William King, *Enuma Elish: The Seven Tablets Of Creation: The Babylonian And Assyrian Legends Concerning The Creation Of The World And Of Mankind* (Montana: Kessinger Publishing, 2004); Stephen Langdon, *The Babylonian Epic of Creation: Restored from the Recently Recovered Tablets of Assur Transcription, Translation, Commentary* (Oxford: Clarendon Press, 1923).

⁴ Babil ulusal tanrısı. Sümerler döneminden beri bilinmesine rağmen özellikle Babil kralı Hammurabi’nin siyasi olarak yükselmesi ile birlikte Marduk’un da önemi artmıştır. Tapınım merkezi Babil’dir. Tapınağının ismi *E-Sagila*’dır. Enūma Eliş’te de belirtildiği üzere kozmik varlık Tiamat’ı yendikten sonra neredeyse bütün tanrıların özelliklerini üzerine alarak önemli bir konuma yükselmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Theophilus G. Pinches, *The Religion of Babylonia and Assyria* (London: Archibald Constable Company Press, 1906), 23; Wilfred G. Lambert, *Ancient Mesopotamian Religion and Mythology: Selected Essays*, (Tübingen: Mohr Siebeck, 2016), 46; Samuel A.B. Mercer, *Religious and Moral Ideas in Babylonia and Assyria* (London: Morehouse Publishing, 1919), 18.

tanrıçalara gökyüzünde istasyonlar/gezegenler⁵ vermesidir.⁶ Yine bundan dolayı olsa gerek, gezegenlerin veya yıldızların hareketlerini, parlaklıklarını veya renklerini tanrılardan bir mesaj olarak algılamışlardır. Buradan da hem göksel kehanette bulunma geleneği hem de astroloji ve astronomi doğmuştur. Kehanette bulunurken “*eğer x olursa, y olur*” gibi bir formül kullanmışlardır.⁷

Yine de Mieroop, yaptığı araştırma sonucunda yapılan kehanetlerin gerçekleşme ihtimalinin çok düşük olmasından dolayı kehanette bulunan kâhinlerin kendi inisiyatiflerine göre tahmin yaptıklarını öne sürmüştür. Antik Mezopotamya kralları ise kehanet gelişimine destek vermiş olabilirler. Çünkü kendilerini tanrının yeryüzündeki temsilcisi olarak gören antik Mezopotamya kralları⁸, bu statüleri bilinmeyen bir nedenden dolayı ortadan kalkınca kehanetler yoluyla ölümsüz tanrılardan yardım almaya çalıştılar.⁹

⁵ Babil Yaratılış Destanı Enüma Eliş'in 5. tabletinde Marduk'un Tiamat yendikten sonra evreni yaratması şöyle anlatılır. Metin incelendiğinde Ay'ın görevleri de net bir şekilde anlaşılır. Bu bağlamda antik Mezopotamya kâhinlerinin kehanette bulunurken kullandığı referansları nereden aldığı da ortaya çıkar: “*O, büyük tanrılar için istasyonlar/gezegenler yarattı. Onların benzerlerini/yıldızları ve burçları kurdu. O yılı belirledi ve bölümlerini tanımladı. O, 12 ayın her biri için üç takımyıldızı kurdu. O, yılın günlerini takımyıldızları vasıtasıyla tanımladıktan sonra, görevlerini yapmak için Nibiru gezegenini (kendisi için Marduk/Nibiru) kurdu. Hiçbiri yanlış gitmesin veya şaşmasın diye O, onunla birlikte Enlil ve Ea için istasyonlar/gezegenler kurdu. (Gökyüzünde) Her iki tarafta da kapılar açtı. Sağına ve soluna güçlü kilitler yaptı. Bunların tam ortasına da göğün/cennetin yukarı bölgesini oturttu. Ay'ın parlamasına sebep oldu ve geceyi ona emanet etti. Günlerin bilinmesi için onu gecenin süsü olarak görevlendirdi. Her ayın başlangıcında taç/tiara ile durmaksızın ilerlesin. Ay başlangıcında yani yerin üzerine doğduğunda Altı gün müjde vereceksin ve boynuzların ile parlayacaksın. Yedinci gün yarım tacın ile dolunayda her ayın ortasında Güneş ile karşı karşıya geleceksin. Güneş, göğün temelinden sana yetişince, tam ışık tacını azaltacak ve geriye çevireceksin. Görünmezlik döneminde güneşin yoluna yaklaşacaksın ve ayın 29'nda ikinci kez Güneş'in karşısında duracaksın. [...] işaret, onun yoluna gir. [...] yaklaş ve yargıla. [...] çiğnemek için. [...] bana*”. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Langdon, *The Babylonian Epic of Creation: Restored from the Recently Recovered Tablets of Assur Transcription, Translation, Commentary*, 149; Alexander Heidel, *The Babylonian Genesis: The Story of Creation* (Chicago: The University of Chicago Press, 1951), 44–45.

⁶ Francesca Rochberg, “Personifications and Metaphors in Babylonian Celestial Omina”, *Journal of the American Oriental Society* 116, 3 (1996): 482; Francesca Rochberg, “The Heavens and The Gods in Ancient Mesopotamia: The View from a Polytheistic Cosmology”, B.P. Leisten (ed.), *Reconsidering the Concept of Revolutionary Monotheism*, (Winona Lake: Eisenbrauns, 2011), 123.

⁷ Hermann Hunger ve David Pingree, *Astral Science in Mesopotamia* (Leiden: Brill, 1999), 12.

⁸ Gökhan Kağnıcı, “Kral Yazıtlarındaki Propaganda Biçimleri: Erhanedanlar Döneminden Eski Babil'in Sonuna Kadar”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 27 (2017): 127.

⁹ Marc Van De Mieroop, *Philosophy Before The Greeks: The Pursuit of Truth in Ancient Babylonia* (New Jersey: Princeton University Press, 2016), 100–101.

Nanna Suen veya *Sin* denilen Ay Tanrısı, antik Mezopotamya inancında yeri oldukça önemlidir. Ur ve Harran'da önemli tapınım merkezleri vardır. Enlil¹⁰'in oğludur. *E.kis.nu.gal* (parlak kaymak taşı evi) adlı bir tapınağı vardır. Her gün at arabasına binerek karanlığa aydınlık getirdiğine inanılır.¹¹ Çöl bölgelerinde yaşayan antik Mezopotamya insanı için bu yüzden Ay'ın aydınlığı ve ışığı çok önemlidir. Çünkü geceleyin Ay ışığı olmadığında düşmanlarının onlara saldırma ihtimali vardır.¹²

Sümerlerde *Nanna Suen* adına *Akitu*¹³ festivali kutlanmıştır. O, ayrıca sığır ve boğa ile özdeşleşmiştir. Çünkü bu hayvanların boynuzları Ay'ın hilalini anımsatır. Kendisini yenileyebilme özelliğinden dolayı bazen yılan ile de özdeşleştirilmiştir. O, antik Mezopotamya insanının gözünde gündelik döngüsünü tamamlayıp gözden kaybolduğunda veya battığında, yeraltına iner ve orada ölümlerin kaderi hakkında karar verir. Bazı sıfatları; *Amar-banda-Enlila* (Enlil'in genç buzağısı)¹⁴, *Dilim-babbar* (parlayan kepçe), *Hedu-ana* (cennetin süsü), *Inbu* (meyve), *Ma-gur* (kayık) olarak bilinir.¹⁵ Dönemin insanı, gökteki gezegenleri ve yıldızları bir hayvan sürüsü olarak görmüştür. Bu sürünün de çobanı *Nanna Suen/Sin*'dir.¹⁶

Antik Mezopotamya'daki kâhinler, hem tapının için, hem ay ve

¹⁰ Sümerce *Enlil*, Akadça *Ellil* denilen Hava Tanrısıdır. En yaygın tapının merkezi Nippur'dur. Tapınağının simi *E-Kur*'dur. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Mehmet Kurt ve Esra Bulut, "Enlil Kültürünün Mezopotamya Topluluklarının Siyasal ve Sosyokültürel Yapısına Etkisi", L. G. Gökçek, E. Yıldırım, ve Pekşen (ed.), *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, (İstanbul: Değişim Yayınları, 2019), 163; Morris Jastrow, *The Religion of Babylonia and Assyria* (Boston: Ginn & Company, 1898), 52; Xianhua Wang, *The Metamorphosis of Enlil in Early Mesopotamia* (Münster: Ugarit Verlag, 2011).

¹¹ Jeremy Black ve Anthony Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü: Tanrılar İfritler Semboller*, Çev. Necdet Hasgöl (İstanbul: Aram Yayıncılık, 2003), 153; Gwendolyn Leick, *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology* (New York: Routledge Press, 1991), 125; Rochberg, "Personifications and Metaphors in Babylonian Celestial Omina", 116.

¹² Mercer, *Religious and Moral Ideas in Babylonia and Assyria*, 13.

¹³ *Akitu* Festivali, antik Mezopotamya'da kutlanan yeni yıl bayramıdır. Tahıl hasadının yapıldığı Nisanu (Mart/Nisan) ayında ve Buğday hasadının yapıldığı Tišrittu (Eylül/Ekim) ayında olmak üzere yılda iki defa yapılır. Festivale kral ve devlet bürokrasisi de katılarak dualar edilir, tanrılara kurbanlar kesilir ve gelecek yıl için kehanette bulunulur. Ayrıntılı bilgi için bkz; Juley Bidmead, *The Akıtu Festival: Religious Continuity and Royal Legitimation in Mezopotamia* (Piscataway: Gorgias Press, 2014), 1.

¹⁴ Beatrice Laura Goff, *Symbol of Prehistoric Mesopotamia* (New Haven and London,: Yale University Press, 1963), 225.

¹⁵ Douglas R. Frayne ve Johanna Stuckey, *A Handbook of Gods and Goddesses of the Ancient Near East: Three Thousand Deities of Anatolia, Syria, Israel, Sumer, Babylonia and Elam* (Pennsylvania: Eisenbrauns, 2021), 225.

¹⁶ Chikako E. Watanabe, *Animal Symbolism in Mesopotamia A Context Approach* (Spitalgasse Wien: Institut für Orientalistik der Universität Wien, 2002), 40.

yılları ayarlamak ve hem de kehanette bulunabilmek için Ay'ı gözlemlenmişlerdir.¹⁷ Ay'ın 30 günlük döngüsü sonrası kaybolmasına Nanna Suen/Sin'in doğum günü demişlerdir. Bu durum Ay'ın 30. gününün bitimi ve yeni bir ayın birinci gününün başlamasından dolayı olmuştur. Bundan dolayı olsa gerek Ay'ın astrolojideki temsili sayısı 30 olmuştur. Ayrıca Ay'ın kehanetlerdeki ismi ise 30 *En.Zu-Dingir* (Tanrı Zu-En/Suen?) olarak okunmuştur.¹⁸

EAE'nin I-XIV numaralı tabletleri, Ay ile ilgilidir. Geri kalan 7 tablet ise Ay tutulması ile ilgilidir. Burada makalenin konusu I-IV arası tabletlerde geçen bazı kehanetler ve onların yorumları olacaktır. Söz konusu seride Ay ile ilgili çok fazla kehanet olduğundan ve hepsinin bir makaleye sığmayacak olmasından dolayı bazı örnek kehanetler ile antik Mezopotamya insanının Ay'a bakış açısı ve algısı ortaya konmaya çalışılmıştır. EAE'de bulunan Ay ile ilgili kehanetler hakkında Lorenzo Verderame aşağıdaki açıklamaları yapar:

EAE astrolojik serisinin ilk on üç tableti, bir tür astronomi özeti olan on dördüncü tabletle birlikte, serinin kendi içinde homojen ve özerk bir gruptur ve kendi adına sahip bir alt seri olarak kabul edilir. Antik Mezopotamya'da kehanet yazan kâhinler, genel olarak bu kehanet serisine IGI.DU8.A.ME ša 30 "Ay'ın görünümü" adını vermişlerdir. Bu kavramdan da anlaşılacağı üzere bu bölümlerde Ay'ın görünümündeki değişiklikleri ve görünürlüğü gözlemlenerek çıkarımlar yapılmaya çalışılmıştır. Genel olarak kehanetlerin çoğu Ay'ın ilk ortaya çıkışıyla ilgilidir. Bunun yanında ayın birinci günü veya Ay'ın evrelerinden biri olan Yeni Ay veya 14/15. günler yani ideal dolunayın gerçekleştiği ve ay tutulmasının meydana geldiği günler hakkında da kehanette bulunulmuştur. EAE 15-22 tabletleri arasında verilen ve ana konusu Ay'ın kararması olan kehanetler söz konusu çalışmamız olan I-IV tabletler arasında nadiren bahsedilir.¹⁹

I. tablette Sümerce ve Akadça bir giriş yapılır. Daha sonra ise

¹⁷ Jeffrey L. Cooley, *Poetic Astronomy in the Ancient Near East: The Reflexes of Celestial Science in Ancient Mesopotamia, Ugaritic and Israelite Narrative* (Winona Lake Indiana: Eisenbrauns, 2013), 33.

¹⁸ Ulla-Westenholz Koch, *Mesopotamian Astrology: An Introduction to Babylonian and Assyrian Celestial Divination* (Copenhagen: The Carsten Niebuhr Institute of Near Eastern Studies Museum Tusulanum Press, 1995), 102; Francesca Rochberg, *Babylonian Horoscopes* (Philadelphia: American Philosophical Society Independence Square, 1998), 28.

¹⁹ Lorenzo Verderame, "Enuma Anu Enlil Tablets 1-13", içinde *Under One Sky: Astronomy and Mathematics in the Ancient Near East*, ed. John M. Steele ve Anette Imhausen (Münster: Ugarit Verlag, 2002), 447.

gözlemciler, Ay'ın erken veya düzensiz görünümünü, Hilal'in (*uskâru*) şeklini ve Ay ışığının (*şetû*) görünümüne bakarak ayın 27. günü ve gelecek ayın 2. gününe kadar gerçekleşebilecek olaylara değinir. Genel olarak bakıldığında I-XIII arası kehanetler çoğunlukla Ay'ın haleleri veya tacı, Ay'ın şekilleri ve renkleri, atmosferde bulunan buz kristalleri, su damlaları ve tozun neden olabileceği olaylarla ilgilidir. Protasis yani kehanetin ilk kısmı Ay'ın görünürlüğü, bulutlar (IM.DIRI) tarafından örtülüp örtülmediği, Ay'ın ışığının soluk (*unnutu*) veya parlak (*ba'âlu*) olup olmadığı ve Ay'ın farklı renklerden oluşup oluşmadığı ile ilgilidir.²⁰

Ay'ın kararması ve Ay tutulmasını işaret eden fiil *adaru*'dur. II. Tablet'in girişinde kullanılan fiil ise *êkelu*'dur (karanlık olmak). Bu fiilin kullanılması Ay tutulması ile ilgili değildir. Çünkü *êkelu* fiili, aydınlık olaylar ile bağlantılıdır. Buradan yola çıkarak II. tabletin konusunun Ay'ın en karanlık olduğu zamanlar olduğunu söyleyebiliriz. Hilal'in ilk ortaya çıkışı veya yeni bir ayın başlamasından önce bir tehlike veya ölüm zamanı olan Ay'ın görünmediği dönemi vardır. Ay'ın bu dönemi çoğu edebi metinde vurgulanır. Bu günlerde Sin ve Şamaş toplanır ve kararlar alır. Hilal'in geciken görünürlüğü yani Ay'ın standart uzunluğu olan 30 gündeki bir düzensizlik de uğursuzluk olarak kabul edilir.²¹

Ay'ın tacı (*agû*) III. tabletin konusudur. *Agû* terimi, üç farklı olguya atıfta bulunur; yeryüzü ışıkları, Ay'ı kuşatan bulut yığınları ve dolunayın varsayımsal anlamı. Kehanetlerin birinci kısımları Ay taçlarının sayısını ve renklerini not ederken, bulutlar ve fırtınalar gibi atmosferik olayların gök cisimleriyle etkileşimlerine de değinir.²²

Birçok tablet ayın boynuzlarına (*qarnu*) değinir. Fakat bu terimin bahsedildiği ana tabletler V. ve VII. tabletlerdir. Boynuz olarak bahsedilen şey büyük ihtimalle Ay'ın uç kısımlarıdır. Genel olarak sivri veya körelmiş, yere veya göğe doğru uzanmaları üzerinde durularak kehanette bulunulmuştur. Bazı yorumlanması zor olan olgular da göze çarpmaktadır. Bu zor olgular, belki de yazan kâtibin ne demek istediğini hala anlamadığımızdan kaynaklanmaktadır. Yine de genel olarak bakıldığında doğada asla gerçekleşmeyecek olgular hakkında zorlanmamız normaldir.²³

Değinilen diğer olaylar ise astronomik olaylardır. Bunlar; gök cisimlerinin Ay tarafından çevrelenmesi veya birbirlerine kavuşarak veya yaklaşarak birbirlerini örtmeleridir. Astronomide bu olaya Okültasyon denir.

²⁰ Verderame, 448.

²¹ Verderame, 448.

²² Verderame, 450.

²³ Verderame, 451.

Bu tür astronomik olaylar, EAE'nin her tabletine dağılmış durumdadır. Tablet III, VI ve XII sistematik bir şekilde bu olguya değinilmiştir. Özellikle tablet VI, Ay'ın yanında konumlanan farklı göksel cisimlere göre şekillenen kehanetlere ayrılmıştır.²⁴

Kehanetlerde bahsedilen bir başka olay ise atmosferdeki buz kristallerinden geçen ışığın kırılması ve yansımaları sonucu Ay'ı çevreleyen bir veya birden fazla ışıklı dairenin oluşturduğu Ay haleleridir. Ay haleleri ile ilgili kehanetler, X-XII arası tabletlerin ana konusudur ve VIII-IX tabletlerde kısmen değinilmiştir. VIII. tablet, 6. aydan 7. aya kadar oluşabilecek haleler ile ilgilidir. Bir veya birden fazla hale olması durumunda gerçekleşebilecek olaylara ve halelerin farklı renkleri de ele alınır.²⁵

I. Tabletten Bazı Kehanetler: Bu bölümde genel olarak takvimdeki ayın gününe göre kehanette bulunulmaya çalışılmıştır.²⁶

Bu bölümde yararlanılan çivi yazılı tabletler K.3139²⁷ ve K.4027²⁸ adlı tabletlerdir. K 3139, British Museum'da muhafaza edilen Geç Babil dönemine ait bir tablettir. Henry Layard tarafından yapılan kazılar neticesinde Asurbanipal kütüphanesinde gün yüzüne çıkarılmıştır. K.4027 adlı tablet ise yukarıdaki söylenenlere zıt olarak sadece Yeni Asur dönemine ait bir tablettir.

1) An/Anu²⁹, Enlil ve Enki/Ea³⁰, büyük tanrılar, şaşmaz öğütleriyle

²⁴ Verderame, 451.

²⁵ Verderame, 449.

²⁶ Lorenzo Verderame, *Le Tavole I-VI della Serie Astrologica Enūma Anu Enlil* (Roma: Di.Sc.A.M., 2002), 13-14-15.

²⁷ "Tablet K.3139", https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_K-3139.

²⁸ "Tablet K.4027", https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_K-4027.

²⁹ Sümerce *An*, Akadça *Anu* denilen gökyüzü tanrısıdır. Yaygın tapınım yeri Uruk şehridir. Tapınağının ismi *E-an-na*'dır (Gök Evi). Birçok tanrı ve tanrıçanın babasıdır. *Ki* ve *Antum* adında eşleri vardır. Zamanla antik Mezopotamya insanları arasında Deus Otiosus (tapınımı zor veya uzak tanrı) haline gelerek tapınımı azalmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Edwin. O. James, *The Worship of the Sky God: A comparative Study in Semitic and Indo-European Religion* (London: University of London The Athlone Press, 1963), 22; Miguel Civil, Ignace J. Gelb, Benno Landsberger, A. Leo Oppenheim ve Erica Reiner, *CAD (AII)*, (Chicago-Illinois: Oriental Institute of the University of Chicago, 1968), 166; Black ve Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü: Tanrılar İfritle Semboller*, 31; Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, Çev. Lale Arslan Özcan (İstanbul: Alfa Yayınları, 2018), 91.

³⁰ Sümerce *Enki* (Toprağın Efendisi), Akadça *Ea* (Yaşam) denilen Bilgelik ve Sular Tanrısı. Antik Mezopotamya insanına göre dünyayı düzenleyen ve insanlığa birçok şeyi bahşeden odur. Tapınım yeri Eridu şehridir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Frayne ve Stuckey, *A Handbook of Gods and Goddesses of the Ancient Near East: Three Thousand Deities of Anatolia, Syria, Israel, Sumer, Babylonia and Elam*, 91; Peeter Espak, "Ancient Near Eastern Gods Enki and Ea: Diachronical Analysis of Texts and Images From the Earliest Sources to the Neo-

göğün ve yerin büyük *ME*³¹'lerini ve *Su'en*'in Teknesi³²'ni kurduklarında (ve) hilalin sürekli parlamasını, ayın doğuşunu (ya da: yeni ayın doğuşunu) ve göğün ve yerin işaretlerini sabitlediklerinde, (o zaman) göksel tekne (Nanna Suen), görünür hale getirildikten sonra, görkemli bir şekilde gökyüzüne çıktı.

2) Yani: An/Anu, Enlil ve Enki/Ea, büyük tanrılar, şaşmaz öğütleriyle göklerin ve yerin planlarını yaptıklarında (ve) onları büyük tanrılara devrettiklerinde, günün yaratılması, ayın yenilenmesi ve insanların -Güneş'in (Kapısı'nın³³) içinden doğması sayesinde- (gördükleri) gözlemlerle ilgili şeyler ki bunlar göklerin ve yerin ortasında değişmez bir şekilde ortaya çıktı.

3) Eğer Ay 27. günde doğduğunda (1. gün gibi görülürse): Elam için talihsizlik olacaktır.

4) Eğer Ay, 27. günde doğduğunda 1. gün gibi görülürse ve bir hale ile çevrenirse: bir Ay tutulması meydana gelecektir.

5) Eğer Ay 1. gündeysen, ona baktığınızda ışığı korkutucuyken, değişken: Bu ay içinde bir tutulma gerçekleşecek.

6) Eğer Ay 1. günde belirlenen sürenin ötesinde görünürse: tüm ülkelerdeki ticaret azalacak, [tüm ülkeler için talihsizlik] olacaktır.

7) Eğer Ay 1. günde gökyüzünü ikiye böler ve görünür olursa, [Enlil

---

Sumerian Period" (Tartu University, 2006), 33; Peeter Espak, "Some Early Developments in Sumerian God-Lists and Pantheon Identities and Societies in the Ancient East-Mediterranean Regions", T.R. Kammerer (ed.), *Identities and Societies in the Ancient East-Mediterranean Regions*, (Münster: Ugarit Verlag, 2011), 48.

³¹ ME'ler veya Kader Tabletleri, Sümer Hava Tanrısı Enlil'in ilahi yönetme gücünü temsil eder. Anzu kuşu tarafından çalındığında Ninurta bu tabletleri geri alır. Enüma Eliş'te ise Tiamat, veziri olan Kingu'yu yüceltmek için ona bu tabletleri verir. Marduk ise Tiamat'ı yendikten sonra bu tabletleri Kingu'dan alır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Francesca Rochberg, "Mesopotamian Cosmology", D. Snell (ed.), *A Companion To The Ancient Near East*, (Malden USA: Blackwell Publishing, 2005), 320.

³² Nanna Suen'in teknesi ile ilgili mit mevcuttur. Çünkü antik Mezopotamya insanı Ay'ın hilalini bir tekne gibi tasvir etmiş ve bahar ayını geldiğinde, Nanna Suen'in Ur'dan Nippur'a teknesi ile seyahat ettiğine inanmıştır. Burada yapılan ayın ise Ur'dan Nippur'a bir tekne ile süt hediye edilmesidir. Karşılığında ise tarıma dayalı ürünler alınırdı. Ayrıntılı bilgi için bkz: Thorkild Jacobsen, *Karanlığın Hazineleri: Mezopotamya Dininin Tarihi*, Çev. Sibel Erduman (İstanbul: Paris Yayınları, 2017), 171.

³³ Antik Mezopotamya insanı, Güneş Tanrısı Utu/Şamaş'ın her gün gökyüzünde doğu kapısından doğup, batı kapısından battığına inanırdı. Bu kapılar bir bakıma cennetin kapıları sayılırdı. Bir büyü yapmak için kullanılan bir sözde şöyle denir: "*Sen Utu/Şamaş, cennete/göğe girdiğinde cennetin yıldırımları seni selamlar, cennetin kapıları seni kutsar*". Ayrıntılı bilgi için bkz: James George Frazer, *The Worship of Nature* (London: Macmillan Publishing Company, 1926), 532; Wayne Horowitz, *Mesopotamian Cosmic Geography* (Winona Lake Indiana: Eisenbrauns, 1998), 248.

silahlarını düşmana teslim edecek].

8) Eğer Ay 1. gün veya 2. gün planlanmamış bir zamanda doğarsa: tüm ülkelerde ticaret azalacak, değişken: talihsizlik olacak [...].

9) Eğer Ay planlanmamış bir zamanda doğar ve karanlık olursa, Ur için talihsizlik, taht değişecek.

10) Eğer 2. gün ay karanlıksa, [yeşil çekirge saldırısı olacak?], ülkede salgın hastalıklar olacak, hamile kadınlar hamileliklerini sona erdiremeyecek.

I. tablet ile ilgili yorumlar:

1 ve 2 numaralı giriş kısımlarında antik Mezopotamya insanı için üç önemli büyük tanrı olan An/Anu, Enlil ve Enki/Ea övgüler yapılarak başlanır. Genel olarak bakıldığında antik Mezopotamya kâhinlerinin kozmolojiye bakış açısını anlayabiliriz.³⁴ Bu giriş kısmında büyük tanrıların Ay'ı yarattıklarını, gök ve yeri oluşturduklarını, günleri oluşturduklarını görebiliriz. Öte yandan bu giriş kısmı, Enūma Eliş'te Marduk'un, Tiamat'ı öldürdükten sonra yaptıklarına benzer durumdadır.

3 numaralı kehanette Ay'ın 27. günde doğması durumunda ilk günkü gibi görünürse denir. Daha sonra Elam için bir talihsizlik söz konusu olacağına değinilir. Söz konusu memleket Elam olduğunda antik Mezopotamya siyasi otoritelerinin Elamlılar ile pek de iyi geçinmediği siyasi tarihten anlaşılabilir. Bu bağlamda kötü bir talihsizlik olması tahmini kaçınılmazdır.³⁵

Aynı durum 4. kehanetin giriş kısmında da verilmiştir. Fakat ilk kehanetten farklı olarak bir tutulma olacağı tahmin edilmiştir. Tutulmalar, antik Mezopotamya insanının bilinçaltında kötü olarak algılanmış³⁶ ve bu da EAE'de çoğu kehanete yansımıştır. Ay'ın bir hale ile çevrilmesi durumunda tutulma olacağı da kehanetin sonuç kısmında verilmiştir. Burada bunu yazan kâhin, Ay'ı, kendi memleketi gibi görmesi ve sonuç olarak Ay'ı çevreleyen bir halenin de kendi memleketini kuşatabilecek olan bir düşman olarak görmesi muhtemeldir. Sonuç olarak kötü şeyler olacaktır. Örneğin bir tutulma.

5 numaralı kehanette Ay'ın birinci günde ışığının korkutucu olduğuna ve bir diğer ihtimal de bir tutulma olacağı üzerinde durulmuştur. Ayın ilk

³⁴ Antik Mezopotamya kozmolojisi ve daha fazla örnek için bkz: Horowitz, *Mesopotamian Cosmic Geography*; Harun Duman, "Eski Çağ Mezopotamya Kozmolojisi", *International Journal Of Social, Humanities And Administrative Sciences*, 8/48 (2022): 131–136.

³⁵ Antik Mezopotamya kehanet serilerinde Elam hakkında bulunulan kehanetler için bkz: Enrique Quintana Cifuentes, "Mesopotamian Astrology about Elam: An Introductory Overview", *Hunara 2*, sayı 1 (2024).

³⁶ Koch, *Mesopotamian Astrology: An Introduction to Babylonian and Assyrian Celestial Divination*, 105.

gününde Ay ışıklarının normalden daha farklı görünüş dönemin insanlarına tutulma gibi korkutucu bir senaryoya itmesi normaldir.

6 numaralı kehanette ise ayın birinci gününde Ay'ın belirlenen sürenin ötesinde bir gecikme ile görünmesi durumunda ticaretin azalacağı ve talihsizlikler olacağı üzerinde durulur. Ayın birinci günü hakkında bazen iyi bazen de kötü yorumlar yapılmıştır. Antik Mezopotamya kâhinlerinin gözünde Ay gibi önemli bir göksel cismin görünürlüğünün gecikmesinin kötüye yorumlanması ihtimal içindedir. Bazı kehanetlerde Ay'ın ortadan kaybolması da iyiye yorumlanmıştır. Her iki olguya yapılan yorumlar, Ay'a verilen önemden kaynaklanır.³⁷ Aynı yorum 8 numaralı kehanet için de geçerli olabilir.

7 numaralı kehanette Ay'ın gökyüzünü ikiye bölmesi durumunda görünür olması üzerinde durulur. Ay'ın gökyüzünü ikiye bölmesi ile ne ima edildiği soru işaretidir. Yine de Astronomik bağlamda bakıldığında antik Mezopotamya kâhinlerinin göğü üç yola böldüğünü ve bu yolların her birini Anu, Ea ve Enlil adlı üç büyük tanrıya atfettikleri görülür. Buradan yola çıkarsak bir sonuç elde edilebilir.³⁸

9 ve 10 numaralı kehanetlerde Ay'ın karanlık olması üzerine oluşabilecek ihtimaller üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda talihsizlikler, salgın hastalıklar, taht değişmesi ve kadınların hamileliklerinin kötüye gideceği üzerinde durulur. Ay'ın kararması genel olarak tutulma olarak görülebilir. Fakat Verderame, bunun tutulma olmadığını söylemektedir.³⁹ Yine de tutulmaların dönemin insanının gözünde kötü bir olaya işaret edebileceğini daha önce belirtmiştik. Aynı durum siyah veya karanlık için de geçerli olabilir. Çünkü insanın genel olarak bu renkler karşısında ne hissettiği ortadadır.⁴⁰

II. Tabletten Bazı Kehanetler: Bu bölümde genel olarak Ay'ın takımyıldızlarına/burçlara göre konumu hakkında kehanette bulunulmuştur.⁴¹

Bu bölümde yararlanılan çivi yazılı tablet K.2311⁴² + K.3624⁴³ numarasıyla British Museum'da sergilenmektedir. Henry Layard tarafından Asurbanipalın kütüphanesinde yapılan kazılar neticesinde gün yüzüne

³⁷ Koch, 102.

³⁸ Harun Duman, "MUL.APİN: İçeriği, Amacı ve Kehanetler", *Oannes* 6/1 (2024): 51.

³⁹ Verderame, "Enuma Anu Enlil Tablets 1-13", 448.

⁴⁰ Shiyanthi Thavapalan, *The Meaning of Color in Ancient Mesopotamia* (Leiden- Boston: Brill, 2020), 112.

⁴¹ Verderame, *Le Tavole I-VI della Serie Astrologica "Enūma Anu Enlil"*, 54.

⁴² "Tablet K.2311", https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_K-2311.

⁴³ "Tablet K.3624", https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_K-3624.

çıkarılmıştır. Yeni Asur dönemine aittir.

1) [Eğer Ay] [Kova veya] Oğlak burcunda kararırsa⁴⁴, Eridu ve Hit'e karşılık/tepki/cevap [verin ?].

2) [Eğer Ay] [UR.GU.LA/Aslan burcunda] kararırsa, krala cevap verin, o ölecek ve aslanlar öfkelenecek.

3) [Eğer Ay] AB.SÎN/Başak [bölgesinde] kararırsa, karık için, karık verimini azaltacak, arpa ve saman kıtlığı olacak.

4) [Eğer Ay] AL.LUL/Yengeç burcunun [ön yıldızlar bölgesinde] kararırsa, Dicle için, Dicle'nin seli azalacak.

5) [Eğer Ay] Yengeç burcunun arkasındaki [yıldızlar bölgesinde] kararırsa, Fırat'a karşılık verin, Fırat'ın taşması kısa sürecektir.

6) [Eğer Ay] Yengeç burcunda kararırsa, Fırat'a karşılık/tepki/cevap verin.

7) [Eğer Ay] A.NU.Nİ.TUM/Balık burcunda kararırsa, Dicle ve Akad için karşılık/tepki/cevap ve Deniz Ülkesi ve Dilmun⁴⁵ için karşılık/tepki/cevap [verin ?].

8) [Eğer Ay] HUN.GA-HUG.GA/Koç burcunda kararırsa, Uruk ve Kullab⁴⁶ için karşılık/tepki/cevap [verin?].

II. Tablet İle İlgili Yorumlar:

II. tabletteki kehanetler genel olarak takımyıldızlarının Ay karşısındaki durumlarına değinilmiştir. Genel itibariyle Ay'ın kararması durumunda ortaya çıkabilecek durumlar üzerinde durulmuştur. Bu durumlar ise yukarıda belirtildiği gibi Ay'ın kararması veya ay tutulmasından dolayı genelde kötü tahminleri oluşturmaktadır. 2. kehanet kral ile aslan takımyıldızını ilişkilendirmiştir. Antik Mezopotamya'da kralların Aslan ile ilişkilendirilmesi normal bir olgudur. Çünkü aslan güçlü, yırtıcı ve baskındır. Fakat neye göre kötü bir sonuç elde edildiği belirsizdir. Bu durum neredeyse

⁴⁴ Antik Mezopotamya insanı, siyah veya kara rengini kötü olarak görmüştür. Özellikle göksel incelemelerde ve kehanetlerde siyah veya kara rengi; kötü şans, fakirlik, mal kaybı ve sağlığını kaybetme olarak görülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz: Thavapalan, *The Meaning of Color in Ancient Mesopotamia*, 112.

⁴⁵ Enki ve Ninhursag mitinin geçtiği hayali bir mekân. Gerçeği ise antik Mezopotamya'da Basra Körfezi'nde yoğun bir ticaret merkezi olarak geçer. Ayrıntılı bilgi için bkz: Leick, *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology*, 41.

⁴⁶ Antik Mezopotamya'da Uruk şehrine komşu olan bir bölge veya yerleşim yeri. Ayrıntılı bilgi için bkz: Kathleen Kuiper, *Mesopotamia: The World's Earliest Civilisation* (New York: Britannica Educational Publishing, 2011), 44.

bu bölümdeki bütün kehanetler için geçerlidir.⁴⁷

4. 5. ve 6. kehanetler ile ilgili olarak antik Mezopotamya kâhinleri astronomi kayıtlarına özellikle Fırat Nehri ile ilgili bilgiler de yazmışlardır. Bu bağlamda nehrin taşması veya suyunun azalması gibi durumlarla ilgili kehanette bulunmuşlardır.⁴⁸

III. Tabletten Bazı Kehanetler: Bu bölümde Ay'ın bir taç/tiara takması durumunda meydana gelebilecek durumlar hakkında kehanette bulunulmuştur.⁴⁹

1) Eğer Ay doğduğunda bir taç takarsa, ülkenin hasadı istikrarlı bir şekilde artar, ülke meralarda olduğu gibi (barış içinde) ikamet eder, kral önemli hale gelir.

2) Eğer Ay doğduğunda bir taç takarsa, bu ayda tüm ülkelerin kralları öfkeli ve düşman olurlar.

3) Eğer (Ay) 20. günde bir taç takarsa, ülkenin kralı saygıdeğer bir yaşa ulaşacak ve düşmanlarından biri ona boyun eğecek.

4) Eğer (Ay) parlak bir taç takarsa, yağmurlar birbiri ardına yağacak [...].

5) Eğer (Ay) kara bulutlardan bir taç giyerse, genç sığırlar gelişmeyecek; güney rüzgârı esecek ve meyveler, değişken: sığırlar harap olacak.

6) Eğer (Ay) MUL.MUL/Ülker yıldızının (veya yıldızların) tacını takarsa, kötü bir rüzgar çıkacak ve hayvanlar telef olacak.

III. Tablet İle İlgili Yorumlar:

III. tabletteki kehanetler genel olarak Ay'ın bir taç takması ile ilgilidir. Burada taçtan kasıt Ay'ın herhangi bir bulut kümesi tarafından kuşatılması manasına gelir.⁵⁰

5 numaralı kehanette Ay'ın kara bulutlardan bir taç takmasından bahsedilir ve bu kötüye yorumlanır. Yukarıda da değindiğimiz gibi kara veya siyah rengi kötüye yorumlanmıştır. 4 numaralı kehanette ise Ay'ın parlak bir taç giymesinden bahsedilir ve sonuç olarak yağmurların artacağı sonucuna varılır. Buradaki parlak taçtan kasıt beyaz bulutlar veya dolunay zamanı

⁴⁷ Watanabe, *Animal Symbolism in Mesopotamia A Context Approach*, 44.

⁴⁸ Abraham J Sachs ve Hermann Hunger, *Astronomical Diaries and Related Texts from Babylonia* (Wien: Verlag der Osterreichischen Akademie der Wissenschaften, 1988), 35.

⁴⁹ Verderame, *Le Tavole I-VI della Serie Astrologica Enūma Anu Enlil*, 62–72.

⁵⁰ Verderame, "Enuma Anu Enlil Tablets 1-13", 450.

olabilir. Parlak bulutlar ise beyaza çalacağı için iyiye yorumlanmış olabilir.⁵¹ Sonuç olarak bu iyi durumdan da dönemin insanının gözünden yağmurun yağması gibi olumlu karşılanan bir durum ortaya çıkar.

IV. Tabletten Bazı Kehanetler: Bu bölümde genel olarak Ay'ın normalden büyük veya küçük görünmesi veya her zaman ki konumunda olup olmamasından yola çıkılarak kehanette bulunulmaya çalışılmıştır.⁵²

1) Eğer Ay doğduğunda karanlıksa, (bu) günün zayıf olduğu anlamına gelir [...].

2) Eğer Ay kayb olduğu günkü kadar azsa: nasıl [...].

3) Ay gökyüzünün ortasında şişmanlarsa, 30. gün bir yıldız [...].

4) Eğer (Ay) bulunduğu yerden daha yükseğe çıkarsa ve [...].

5) Eğer Ay konumundan daha yükseğe, hanedan değişecektir, yükseldiğinde yüksektir?

6) Eğer Ay kayb olduğu günkü kadar azsa, düşman garnizonla birlikte şehre saldıracaktır.

7) Eğer [Ay] [bulduğu konumdan] daha yükseğe çıkarsa, hanedan değişecektir.

IV. Tablet İle İlgili Yorumlar:

Tablette genel olarak Ay'ın doğduğu, kayb olduğu zamanki hali ve konumuna bakılarak kehanette bulunulmaya çalışılmıştır. 5 ve 7 numaralı kehanette Ay'ın her zamanki konumundan yüksekte olması durumunda hanedanın değişeceği tahmin edilmektedir. Hanedan değişikliği antik Mezopotamya siyasi ortamında öyle kolay olacak bir durum değildir. Bu bağlamda Ay'ın her zamanki konumunda olmaması da olağan bir durum değildir. Kâhinler, buna bakarak böyle bir tahmin yapmış olabilir.

Yine karanlık veya siyah rengine atıf yapılarak 1 numaralı kehanette de Ay'ın doğduğu zaman karanlık olması durumunda günün zayıf olacağı varsayılır. Burada günün zayıf olmasından kasıt kötü geçmesi manasına gelebilir. 6 numaralı kehanette ise Ay'ın azlığından bahsedilir. Buradaki azlıktan kasıt normalden daha küçük görünmesi veya daha az parlaması olabilir. Bu bağlamda normal durumundan farklı olarak görülen Ay hakkında kötü yorum yapılarak düşman tarafından saldırı olacağı tahmin edilmiştir.

⁵¹ Thavapalan, *The Meaning of Color in Ancient Mesopotamia*, 112.

⁵² Verderame, *Le Tavole I-VI della Serie Astrologica Enūma Anu Enlil*, 104-108.

V. Tabletten Bazı Kehanetler: Bu bölümde genel olarak Ay'ın doğduğu zaman hilalinin uçlarının durumuna göre kehanette bulunulmaya çalışılmıştır.⁵³

Burada yer alan kehanetler DT.104⁵⁴ ve K.7661⁵⁵ numaralı tabletlerden alınmıştır. DT.104, Geç Babil dönemine ait bir tablettir. George Smith tarafından Asurbanipal'in kütüphanesindeki kazılar sonucunda gün yüzüne çıkarılmıştır. Tablet, British Museum'da sergilenmektedir. K.7661 ise Yeni Asur dönemine ait bir tablettir. Henry Layard tarafından Asurbanipal'in kütüphanesindeki kazılar sonucunda gün yüzüne çıkarılmıştır. British Museum'da sergilenmektedir.

DT 104: 1) Eğer Ay doğduğunda sağ boynuzu kör, sol boynuzu sivri olursa, üç yıl boyunca ülkenin ticareti bereketli olmayacak.

2) [Eğer Ay, doğduğu zaman ve sol boynuzu körelmişse, boynuzu] Sağ boynuz sivriyse Altı yıl boyunca ülkede [...] olacak.

3) [Eğer Ay doğduğunda [...] ve boynuzları] [sağ üst tarafa] çevrilirse ülkeye karşı çekirge saldırısı veya Elam⁵⁶'a karşı [...] olacak.

4) [Eğer Ay doğduğunda [...] ve boynuzları] [sol üst tarafa] çevriliyse, ticaret azalacaktır.

5) [Eğer Ay doğduğunda ve sağ boynuzu körelmişse, boynuzu] Sola işaret ediyorsa, üç yıl boyunca ülkede kıtlık olacak.

1: K 7661) [Eğer Ay doğduğunda] zayıfsa ve boynuzları göğü deliyorsa, bu ayda (bütün ülkelerde kuraklık olacak, hayvanlar telef olacak.

2) [Eğer Ay] doğduğunda zayıfsa ve boynuzları dönmüşse, değişikendir: dünyayı delip geçerler? Bu ayda bütün ülkelerde kıtlık olacak.

3) [Eğer] Ay doğduğu zaman (zayıf) ve boynuzları körelmiş olursa, bu ay ülkede alışverişler (azalır), bir başka deyişle arpa alışverişleri azalır.

4) [Eğer Ay] doğduğunda; geniş, kısa ve boynuzları gökyüzünü

⁵³ Verderame, *Le Tavole I-VI della Serie Astrologica Enūma Anu Enlil*, 127–133.

⁵⁴ "Tablet DT.104", https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_DT-104.

⁵⁵ "Tablet K.7661", https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_K-7661.

⁵⁶ MÖ 3. Binyıldan MÖ 646 yılları arasında İran bölgesinde varlığını sürdürmüş olan siyasi bir teşekkül. Elam Devleti genel olarak antik Mezopotamya uygarlıkları ile düşmanca tavırlar içerisinde olmuştur. Bu bağlamda Asur kralı Asurbanipal tarafından 646 yıllarında varlığına son verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Piotr Steinkeller, "The Birth of Elam in History", J.Á. Mon, G.P. Basello, Y. Wicks (ed.), *The Elamite World*, (London: Routledge Press, 2018), 177–202.

deliyorsa, [...] bu ayda bol miktarda balık olacak.

7) Eğer Ay; geniş, kısa ve sağ boynuzu uzunsa [Amurru'da bol miktarda balık] olacak.

V. Tablet İle İlgili Yorumlar:

V. Tabletteki kehanetler genel olarak hep olumsuzdur. Burada Ay'ın boynuzlarından yola çıkılarak; boynuzların hangi yöne baktığı, sivrilikleri veya körelmiş olmaları veya uzunlukları ve kısalıkları üzerinde durulmuş ve bunlar Ay'ın zayıf veya küçük görünmesi, geniş veya büyük görünmesi ile birleştirilerek tahmin yapılmaya çalışılmıştır. Ay'ın boynuzlarından kasıt Ay'ın hilalinin uçlarıdır. Yukarıda da değinildiği gibi böyle sonuçların doğada gerçekleşmesi imkânsızdır.⁵⁷ Yine de Ay'a verilen önemden dolayı böyle varsayımlar yapıldığı söylenebilir.

VI. Tablettten Bazı Kehanetler:⁵⁸

1) Eğer *UD.AL.TAR*/Jüpiter, Ay'ın sol boynuzunun yanında duruyorsa, bu yıl [...].

2) Eğer Ay doğduğunda, *MUL.MUL*/Ülker Takımyıldızı onun içinde durursa, kral mutlak egemenliğini kullanacak, ülke ona tabi olacak.

3) Eğer Ay doğduğunda, *SIPA.ZI.AN.NA*/Avcı tepesine yakın durursa, bu yıl büyük bir ülkenin kralı küçük bir ülkeyle barış yapacak [...].

4) Eğer Ay doğduğunda sağ boynuzunun yanında renkli bir bulut (varsa), [akşam] nöbet sırasında bir tutulma [meydana gelecek].

5) Eğer Ay yükseldiğinde (*BAN*/Büyük Köpek Takımyıldızının bir parçası) omzunda durursa, tüm ülkelerin iletişim yolları [kesintiye uğrayacak ...].

6) Eğer Ay doğduğunda *Šukûdu-KAK.SI.SA*/Sirius Takımyıldızı onun içinde durursa: tüm ülkelerin kralları arasında savaş olacak.

7) Eğer Ay doğduğunda *GİR.TAB*/Akrep Takımyıldızı onu bir hale gibi çevrelerse, aslanlar ve kurtlar öfkelenecek, iletişim yolları bozulacak veya krallar ve tüm ülkeler düşman olacak.

8) Eğer Ay doğduğunda içinde bir gezegen varsa, bu yıl tüm ülkelerde ve ülkelerin ekili alanlarında salgın hastalıklar olacak.

⁵⁷ Verderame, "Enuma Anu Enlil Tablets 1-13", 451.

⁵⁸ Verderame, *Le Tavole I-VI della Serie Astrologica Enūma Anu Enlil*, 174–175.

VI. Tablet İle İlgili Yorumlar:

2. kehanette Ülker Takımyıldızının Ay'ın içinde durması sonucu kralın mutlak gücünü kullanarak ülkeyi emri altına alacağı varsayılmıştır. Burada içinde durmasından kasıt, Ay'ın önünde durması manasına gelmektedir. Antik Mezopotamya'da krallar, kendi egemenliklerini pekiştirmek için bu tür kehanetlere başvurmuş olabilir. Örneğin bir kral; savaş, kıtlık veya siyasi istikrarsızlık döneminde ise kehanetler kullanarak iyi şeyler olacağına halkını inandırabilir. Bir başka örnek vermek gerekirse, antik Mezopotamya kâhinleri, Ay tutulmalarını hesaplayabilecek bilgiye sahiplerdi.⁵⁹ Dolayısıyla bunu kullanarak halkın üzerinde böyle bir tahmin gücünün olduğunu ileri sürer ve onların gözünde ilahi bir konuma yerleşebilirdi. Bütün bunlar göz önüne alındığında yukarıda sözü geçen kehanet hakkında da aynı yorum yapılabilir. Aynı yorum 3 numaralı kehanet için de yapılabilir.

6 numaralı kehanette Sirius⁶⁰ veya Büyük Köpek Takımyıldızının Ay'ın önünde durması durumunda çok olağan olmayan bir durum olan bütün ülkelerin krallarının birbirleriyle savaşacağına değinilir. İki parlak yıldızın birbirini örtmesi böyle aşırı bir varsayıma yol açmış olabilir. Eğer bu iki yıldızın birbirini örtmesi az rastlanan bir durum ise böyle bir durumda da bu sonuca varılabilir.

Genel Olarak Tabletlerden Ay'ın Rengine Göre Bazı Kehanetler Şu Şekildedir:⁶¹

- 1) Eğer Ay parlak⁶² bir tiara/taç takarsa, yağmurlar birbirini takip edecek/bol bol yağış olacak [...].
- 2) Eğer Ay beyaz veya parlak bir taç takarsa, düşman ülkeye saldırı olacak, yağmur yağacak.

⁵⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz: John M. Steele, "Eclipse Prediction in Mesopotamia", *Archive for History of Exact Sciences* 54/5 (2000): 421–454.

⁶⁰ Sirius Takımyıldızının göksel hareketleri için bkz: Sachs ve Hunger, *Astronomical Diaries and Related Texts from Babylonia*, 27.

⁶¹ Verderame, *Le Tavole I-VI della Serie Astrologica Enūma Anu Enlil*, 16-67–132.

⁶² Antik Mezopotamya astrolojisinde beyaz, genel olarak olumlu yorumlanmıştır. Bir gezegenin aşırı parlak olması veya beyaza çalan bir renkte olması, kâhinlere tanrıların kendileri ile olacağı sonucunu çıkarmalarına yol açmıştır. Bu bağlamda kehanetin sonuç kısmındaki yağmurlar birbirini takip edecek sonucu olumlu yorumlanabilir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Thavapalan, *The Meaning of Color in Ancient Mesopotamia*, 112.

3) Eğer Ay karanlık⁶³ bir taç takarsa, suçlular cezalandırılacak/mahvolacak.

4) Eğer Ay, kırmızı bir taç takarsa [...].

5) Eğer kızıl Mars⁶⁴, Ay'ın sol boynuzuna yakınsa [...], sol boynuzunun yakınında bir yıldız varsa [...].

6) Eğer Ay yeşilse⁶⁵ ve ışığı korkutucu ise, [...] sabahleyin uyanırken bir tutulma meydana gelecektir.

Sonuç

Sümerlerden başladığı varsayılan ve Keldanilere kadar süregelen bir kehanet geleneğinin öncüsü olan antik Mezopotamya uygarlıkları, bunu yaparak astroloji ve astronominin öncüsü durumuna gelmişlerdir. Yaptıkları kehanetleri *Enūma Anu Enlil* adlı kehanet serisine kaydetmişlerdir. EAE, kabaca 7 bin kehanetten meydana gelmektedir. Böyle bir girişimde bulunmaları elbette ki etraflarındaki milletleri de etkilemiş ve günümüze kadar astroloji ve astronominin gelişerek ulaşmasına olanak sağlamıştır.

Antik Mezopotamya uygarlıkları, inanç bağlamında Ay'a büyük değer vermişlerdir. Sümerler Ay'a Nanna Suen, Akadlılar ise Sin demişlerdir. Dini törenlerinde Ay Tanrısına büyük yer vermişlerdir. Bu bağlamda Babil Yaratılış Destanı *Enūma Eliş*'te ona çok önemli görevler verilir. Hatta bu görevler uzun uzadıya anlatılır. Bu da bize Ay Tanrısının ne kadar önemli olduğunu gösterir niteliktedir. Bu bağlamda yaptıkları kehanetlere de Ay ile

⁶³ Antik Mezopotamya astrolojisinde karanlık, kara veya siyah renkleri genellikle kötü olarak yorumlanmıştır. Bir gezegenin kara veya siyah olması; sağlıksızlığa, mal veya para kaybına, kötü şansa veya kısa günlere sebep olacağı sonucu doğurmuştur. Bu bağlamda siyah renginin insanda yarattığı kasvet ve karanlığın korkutuculuğu, kâhinlerin böyle sonuçlara ulaşmasında etkili olmuş olabilir. Kehanetin sonuç kısmında suçluların mahvolması toplum için iyi olarak görülse de suçluların kendileri için kötü bir durumdur. Bundan dolayı kötü olarak yorumlanabilir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Thavapalan, *The Meaning of Color in Ancient Mesopotamia*, 112.

⁶⁴ Antik Mezopotamya astrolojisinde Mars gezegeni yeraltı ve veba/kıtlık tanrısı Nergal ile ilişkilendirilir. Genel olarak onun isminin veya gezegeninin geçtiği kehanetler kötüye yorumlanır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Leick, *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology*, 128; Enn Kasak ve Raul Veede, "Understanding Planets in Ancient Mesopotamia", *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 16 (2001): 27; Koch, *Mesopotamian Astrology: An Introduction to Babylonian and Assyrian Celestial Divination*, 127–128.

⁶⁵ Antik Mezopotamya astrolojisinde yeşil rengi; dağılmış evlere, kısa günlere veya gün sonlarına, bir lanet ile öldürülme veya bir suç yüzünden öldürülme gibi kötü durumlara, iyi olarak da iyi niyete yorumlanmıştır. Kehanetin sonuç kısmında bir tutulma olacağından bahsedilir. Dönemin insanının gözünde Ay tutulmaları kötü olarak görülmüştür. Ay'ın yeşil olması durumunda kötü durumların yorumlanması bu bağlamda anlaşılabilir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Thavapalan, *The Meaning of Color in Ancient Mesopotamia*, 112.

ilgili kehanetlere fazla yer vermişlerdir. EAE’de ilk 22 tabletin Ay ile ilgili olması bunu gösterir.

EAE’de Ay ile ilgili kehanetlere genel olarak bakıldığında gerçekleşmesi muhtemel çok az sonuç elde edilmektedir. Bunlardan bir tanesi Ay tutulmasıdır. Ay’ın tutulma zamanını önceden hesaplayabilen dönemin kâhinleri, böylelikle kendilerini kehanette bulunma konusunda daha tutarlı hale getirmişlerdir. Bu makalede konu bakımından Ay tutulması işlenirse de genel olarak kötüye yorumlanmıştır. Diğer kehanet sonuçları ise tartışmaya açık olamayacak kadar gerçek dışıdır. Peki, antik Mezopotamya’daki kâhinler neden böyle kehanetler yaptılar? Sorusu sorulabilir. Bunun cevaplarından bir tanesi Ay’a verilen önemde yatmaktadır. Gökyüzünde geceleyin parıldayan ve erişilmez olan Ay, onları hep büyülemiş ve cezbetmiştir. Ay’ın geceleyin görünmemesi onları karanlıkta düşman saldırılarına açık hale getirirdi. Bundan dolayı Ay ile ilgili fazla kehanetlere yer verilmiş olabilirler.

Bir diğer sebep ise antik Mezopotamya’daki gözlemciler, gökyüzündeki gezegen ve yıldızları tanrıların bir tezahürü olarak görmüşlerdir. Bu bağlamda her bir önemli tanrı veya tanrıçalarına gezegenlerin isimlerini vermişlerdir. Onlara göre gök cisimlerinin her bir hareketinde gökte yaşayan tanrı ve tanrıçalarının mesajları saklıdır. Böyle bir inancın doğmasındaki sebep de *Enūma Eliš*’te Marduk’un düşmanı Tiamat’ı yendikten sonra önemli tanrı ve tanrıçalara gezegenler vermesidir. Geleceği görme ve belirsizliğe gelemeyen insanoğlunun böyle bir varsayım yapması doğaldır.

Antik Mezopotamya insanı çevresindeki farklı olan şeylere anlam yükleme konusunda kendisini çok iyi geliştirdiği için renklere büyük önem vermiştir. Bu bağlamda renkli bir taş veya gökyüzünde beliren farklı renkler onlar için büyük önem arz etmiştir. Bundan dolayı gökyüzünü incelerken gördükleri renklere de anlam yüklemişlerdir. Özellikle bir göksel cismin normalden daha farklı bir renkte görünmesi onları renk konusunda kehanette bulunmaya itmiştir. Buradan yola çıkarak bir göksel cismin parlak veya beyaz görünmesi olumlu olarak yorumlanmış; bolluk ve bereketin sembolü olarak görülmüştür. Siyah veya kara görünmesi de kötü olarak yorumlanmış; sağlıksızlık, para kaybı veya kötü günlere sebep olacağına yöğrulmuştür. Yeşil rengi ise genel olarak kötüye yorumlanmıştır; hanelerin dağılması, günlerin kısa olmasına, bir lanet ile öldürülmeye veya kötü bir suç sonucu öldürülmeye yöğrulmuştür.

Kehanetlerde rastlanan bir diğer durum ise takımyıldızları veya burçların konumuna göre kehanette bulunulmasıdır. Bilimsel bağlamda düşünüldüğünde takımyıldızlarının Ay’a yaklaşması veya uzaklaşması

herhangi bir doğa olayına yol açması tartışmalıdır. Aynıısı diğer gezegenlerin Ay'a göre konumuna atfen yapılan kehanetler için de geçerlidir. Öte yandan Ay'ın bir taç veya tiara takması yani; Ay'ın etrafına bir bulut gelmesi durumunda da ortaya çıkan kehanet sonuçları da tartışmalıdır. Yine Ay'ın hilalinin veya boynuzlarının şekline göre yapılan kehanetler de tartışmalıdır. Burada Ay'ın hilalinin boynuzlara benzetilmesi Ay Tanrısının boğa ile özdeşleştirilmesinden dolayıdır.

Bütün bunlara rağmen antik Mezopotamya kâhinlerinin kehanette bulunmalarındaki bu yaklaşımlarına bilimsel bağlamda bakmamak hata olacaktır. Çünkü yalnızca bu kehanetlere bile bakılarak dönemin insanları hakkında, çevresindeki memleketler hakkında ve göksel bağlamda bilgilerini anlamak hakkında bilgilere ulaşmak mümkündür.

KAYNAKÇA

- Bidmead, Julye. *The Akıtu Festival: Religious Continuity and Royal Legitimation in Mesopotamia*. Piscataway: Gorgias Press, 2014.
- Black, Jeremy, ve Anthony Green. *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü: Tanrılar İfritler Semboller*. Çev. Necdet Hasgöl. İstanbul: Aram Yayıncılık, 2003.
- Cifuentes, Enrique Quintana. "Mesopotamian Astrology about Elam: An Introductory Overview". *Hunara*, 2/1 (2024): 59–71.
- Civil, Miguel, J.Gelb, Benno Landsberger, A. Leo Oppenheim, ve Erica Reiner. *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago (AII)*. Chicago, Illinois: Oriental Institute of the University of Chicago, 1968.
- Cooley, Jeffrey L. *Poetic Astronomy in the Ancient Near East: The Reflexes of Celestial Science in Ancient Mesopotamia, Ugaritic and Israelite Narrative*. Winona Lake Indiana: Eisenbrauns, 2013.
- Doğan, Ezgiğül. "Ur'dan Harran'a Tanrı Sin Kültünün Gelişimi". İçinde *Prof.Dr.Recep Yıldırım'a Armağan*, eds. Pınar Pınarcık, Bilcan Gökçe, Mehmet Salih Erkek, ve Sena Coşğun Kandal, 527–544. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2017.
- Duman, Harun. "Eski Çağ Mezopotamya Kozmolojisi". *International Journal Of Social, Humanities And Administrative Sciences*, 8/48 (2022): 131–136.
- . "MUL.APİN: İçeriği, Amacı ve Kehanetler". *Oannes*, 6/1 (2024): 47–63.
- Eliade, Mircea. *Dinler Tarihine Giriş*. Çev. Lale Arslan Özcan. İstanbul: Alfa Yayınları, 2018.
- Espak, Peeter. "Ancient Near Eastern Gods Enki and Ea : Diachronical Analysis of Texts and Images From the Earliest Sources to the Neo- Sumerian Period". Tartu University, 2006.
- . "Some Early Developments in Sumerian God-Lists and Pantheon Identities and Societies in the Ancient East-Mediterranean Regions Comparative

- approaches Henning Graf Reventlow Memorial Volume Edited by Thomas R . Kämmerer”. İçinde *Identities and Societies in the Ancient East-Mediterranean Regions*, editör Thomas R. Kammerer, 47–58. Münster: Ugarit Verlag, 2011.
- Frayne, Douglas R., ve Johanna H. Stuckey. *A Handbook of Gods and Goddesses of the Ancient Near East: Three Thousand Deities of Anatolia, Syria, Israel, Sumer, Babylonia and Elam*. Pennsylvania: Eisenbrauns, 2021.
- Frazer, James George. *The Worship of Nature*. London: Macmillan Publishing Company, 1926.
- Gehlken, Erlend. *Weather Omens of Enuma Anu Enlil: Thunderstorm Wind and Rain Tablets(44-49)*. Leiden Boston: Brill, 2012.
- Goff, Beatrice Laura. *Symbol of Prehistoric Mesopotamia*. New Haven and London,: Yale University Press, 1963.
- Gwendolyn Leick. *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology*. New York: Routledge Press, 1991.
- Heidel, Alexander. *The Babylonian Genesis: The Story of Creation*. Chicago: The Universtiy of Chicago Press, 1951.
- Horowitz, Wayne. *Mesopotamian Cosmic Geography*. Winona Lake Indiana: Eisenbrauns, 1998.
- Hunger, Hermann, ve David Pingree. *Astral Science in Mesopotamia*. Leiden: Brill, 1999.
- Jacobsen, Thorkild. *Karanlığın Hazineleri: Mezopotamya Dininin Tarihi*. Çev. Sibel Erduman. İstanbul: Paris Yayınları, 2017.
- James, Edwin Oliver. *The Worship of the Sky God: A comparative Study in Semitic and Indo-European Religion*. London: University of London The Athlone Press, 1963.
- Jastrow, Morris. *The Religion of Babylonia and Assyria*. Boston: Ginn & Company, 1898.
- Kağnıcı, Gökhan. “Kral Yazıtlarındaki Propaganda Biçimleri: Erhanedanlar Döneminden Eski Babil’in Sonuna Kadar”. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 27 (2017): 125–135.
- Kasak, Enn, ve Raul Veede. “Understanding Planets in Ancient Mesopotamia”. *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, 16 (2001): 7–34.
- King, Leonard William. *Enuma Elish:The Seven Tablets Of Creation: The Babylonian And Assyrian Legends Concerning The Creation Of The World And Of Mankind*. Montana: Kessinger Publishing, 2004.
- Koch, Ulla-Westenholz. *Mesopotamian Astrology: An Introduction to Babylonian and Assyrian Celestial Divination*. Cobenhagen: The Carsten Niebuhr Institue of Near Eastern Studies Museum Tusculanium Press, 1995.
- Kuiper, Kathleen. *Mesopotamia: The World’s Earliest Civilisation*. New York: Britannica Educational Publishing, 2011.

- Kurt, Mehmet, ve Esra Bulut. “Enlil Kültünün Mezopotamya Toplumlarının Siyasal ve Sosyokültürel Yapısına Etkisi”. İçinde *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, eds. L. Gürkan Gökçek, Ercüment Yıldırım, ve Okay Pekşen, 161–192. İstanbul: Değişim Yayınları, 2019.
- Lambert, Wilfred G. *Ancient Mesopotamian Religion and Mythology: Selected Essays*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2016.
- Langdon, S. *The Babylonian Epic of Creation: Restored from the Recently Recovered Tablets of Assur Transcription, Translation, Commentary*. Oxford: Clarendon Press, 1923.
- Mercer, Samuel A.B. *Religious and Moral Ideas in Babylonia and Assyria*. London: Morehouse Publishing, 1919.
- Mieroop, Marc Van De. *Philosophy Before The Greeks: The Pursuit of Truth in Ancient Babylonia*. New Jersey: Princeton University Press, 2016.
- Pinches, Theophilus G. *The Religion of Babylonia and Assyria*. London: Archibald Constable Company Press, 1906.
- Reiner, Erica, ve David Pingree. *Babylonian Planetary Omens Part One: Enuma Anu Enlil Tablet 63: The Venus Tablet of Ammişaduqa*. Malibu: Undena Publications, 1975.
- . “Babylonian Planetary Omens Part Three”. Groningen: STYX Publications, 1998.
- . *Babylonian Planetary Omens Part Two*. Malibu: Undena Publications, 1981.
- Rochberg, Francesca. *Babylonian Horoscopes*. Philadelphia: American Philosophical Society Independence Square, 1998.
- . “Mesopotamian Cosmology”. İçinde *A Companion To The Ancient Near East*, ed. Daniel Snell, 316–329. Malden USA: Blackwell Publishing, 2005.
- . “Personifications and Metaphors in Babylonian Celestial Omina”. *Journal of the American Oriental Society*, 116/3 (1996): 475–485.
- . “The Catalogues of Enūma Anu Enlil”. İçinde *Assyrian and Babylonian Scholarly Text Catalogues*, eds. Ulrike Steinert, 121–136. Berlin: De Gruyter, 2018.
- . “The Heavens and The Gods in Ancient Mesopotamia: The View from a Polytheistic Cosmology”. İçinde *Reconsidering the Concept of Revolutionary Monotheism*, eds. Beate-Pongratz Leisten, 117–136. Winona Lake: Eisenbrauns, 2011.
- Sachs, Abraham J, ve Hermann Hunger. *Astronomical Diaries and Related Texts from Babylonia*. Wien: Verlag der Osterreichischen Akademie der Wissenschaften, 1988.
- Soldt, Wilfred H van. *Solar Omens of Enuma Anu Enlil Tablets: 23(24)-29(30)*. Leiden: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituutte Istanbul, 1995.
- Steele, John M. “Eclipse Prediction in Mesopotamia”. *Archive for History of Exact Sciences* 54/5 (2000): 421–54.

- Steinkeller, Piotr. “The Birth of Elam in History”. İçinde *The Elamite World*, eds. Javier Álvarez-Mon, Gian Pietro Basello, ve Yasmina Wicks, 177–202. London: Routledge Press, 2018.
- British Museum. “Tablet DT.104.” Erişim Tarihi: 25 Ocak 2024, https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_DT-104.
- British Museum. “Tablet K. 4027.” Erişim Tarihi: 25 Ocak 2024, https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_K-4027.
- British Museum. “Tablet K.2311.” Erişim Tarihi: 25 Ocak 2024, https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_K-2311.
- British Museum. “Tablet K.3139.” Erişim Tarihi: 25 Ocak 2024, https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_K-3139.
- British Museum. “Tablet K.3624.” Erişim Tarihi: 25 Ocak 2024, https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_K-3624.
- British Museum. “Tablet K.7661.” Erişim Tarihi: 25 Ocak 2024, https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_K-7661.
- Thavapalan, Shiyanthi. *The Meaning of Color in Ancient Mesopotamia*. Leiden-Boston: Brill, 2020.
- Verderame, L. *Le Tavole I-VI della serie astrologica “Enūma Anu Enlil”*. Roma: Di.Sc.A.M., 2002.
- Verderame, Lorenzo. “Enuma Anu Enlil Tablets 1-13”. İçinde *Under One Sky: Astronomy and Mathematics in the Ancient Near East*, eds. John M. Steele ve Anette Imhausen, 447–458. Münster: Ugarit Verlag, 2002.
- Watanabe, Chikako E. *Animal Symbolism in Mesopotamia A Context Approach*. Spitalgasse Wien: Institut für Orientalistik der Universität Wien, 2002.
- Xianhua Wang. *The Metamorphosis of Enlil in Early Mesopotamia*. Münster: Ugarit Verlag, 2011.

1996 YILI KÜLTEPE ARŞİVİNDEN BAZI MEKTUPLAR VE HUKUKİ BELGELER

L. Gürkan GÖKÇEK*

Faruk AKYÜZ**

Makale Bilgisi

Başvuru: 05 Mayıs 2024

Kabul: 02 Haziran 2024

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Info

Received: May 05, 2024

Accepted: June 02, 2024

Öz

Bu çalışmada 1996 yılında Kültepe kârum alanında LXII/117-18 plan karede açığa çıkarılan ve üzerinde daha önce çalışma yapılmamış olan arşiv ele alınmıştır. İddinâ ve oğlu Tûram-îlî'nin ön plana çıktığı arşivin, 2023 yılında verilen izin kapsamında ilk 50 tabletinin transliterasyon ve tercümesi tamamlanmış, arşiv hakkında elde edilen veriler bu çalışmada sunulmuştur. Ayrıca bu tabletler içerisinde yer alan iki hukuki metin ile biri zarfıyla beraber, biri açılmamış zarflı mektup olmak üzere üç mektup, envanter sırasına göre yayınlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kültepe, Kaneş, Eski Asurca, çivi yazısı, Kt 96/k.

Some Letters and Legal Documents from the 1996 Kültepe Archive

Abstract

This study focuses on the archive unearthed in 1996 in the Kültepe kârum area in square LXII/117-18, which has not been studied since that year. Within the scope of the work permit granted in 2023, the first 50 tablets in the archive were transliterated and translated and it was determined that the archive belonged to Tûram-îlî and his family. Here, the data obtained from the first 50 tablets about the archive are presented. In addition, two legal texts and three letters, one with an

* Prof. Dr., Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, gurkangokcek@nevsehir.edu.tr; ORCID: 0000-0002-1974-7476.

** Dr., faruk.akyuz.gazi@gmail.com; ORCID: 0000-0003-1132-8653.

envelope and one with an unopened envelope, are published in the order of inventory.

Keywords: Kültepe, Kaneš, Old Assyrian, cuneiform, Kt 96/k.

Giriş

1996 yılında Kültepe *kārum* alanında LXII/117-18 plan karede (şekil 1) açığa çıkarılan 246 tablet mevcuttur. Bu tabletler üzerinde daha önce çalışma yapılmadığından arşiv sahibi ve metin içerikleri hakkında bir bilgi bulunmamaktaydı. 2023 yılında L.G. Gökçek'in Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesine yaptığı başvuru neticesinde öncelikli olarak arşivin ilk 50 tabletinin yayın izni kendisine verilmiştir.¹ Bu kapsamda 19 Aralık 2023 ve 29 Ocak 2024 tarihlerinde ilgili tabletler üzerinde müze çalışmaları yapılmış ve transliterasyonları tamamlanmıştır. Müze Müdürlüğü'nün talebi üzerine hazırlanan bu çalışma, bir bakıma bahsi geçen 50 tabletin ön raporu niteliğindedir. Açıkça belirtmek gerekir ki bütün bir arşivden bir grup tablete istinaden arşivsel bir çalışma yapmak kesin verilere ulaşmada birtakım zorluklar teşkil edebilir. Bu açıdan geri kalan, henüz okunmamış tabletlerde arşive dair birçok ayrıntı; aile bağları, ticari ilişkiler, sosyo-kültürel hayata dair izler saklıdır.

1996 yılında Kültepe arşivindeki ilk 50 tablet içerisinde öne çıkan isimler İddinā ve oğlu Tūram-ilī'dir. Dolayısıyla 1996 yılında ortaya çıkan 246 tabletin bu aileye ait olduğu düşüncesindeyiz. İddinā'nın oğlu Tūram-ilī, Kültepe'den sadece iki belgeden bilinmektedir.² İncelenen tabletler ailenin şecerelerini ortaya çıkartabilecek bilgiler içermez. Mektup sayılarının artması ve belge çeşitliğinin çoğalmasıyla şecerenin oluşturulabileceği kanaatindeyiz.

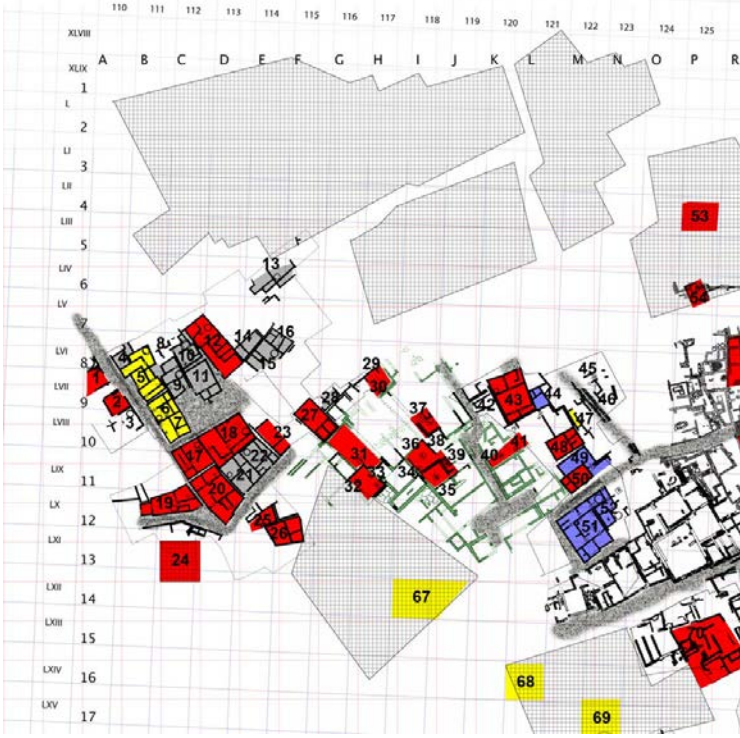
Arşivin kesin kronolojisini, şimdilik kesin olarak tespit etmek mümkün değildir. Ancak üzerinde çalıştığımız tabletler içerisinde 6 farklı *līmum* (eponym) ismi tespit edilmiştir. Bunlardan en eski tarihli olanı Šu-Kūbum (REL 70=MÖ 1903) *līmum*'una tarihlidir. Diğer beş *līmum* ise hem daha geç hem de birbirlerine yakın tarihlidirler. Bunlar eskiden yeniye Kūbiya (REL 97= MÖ 1876, Šilulu (REL 99=MÖ 1874); Aššur-nādā (REL 100=MÖ 1873), Šu-Suen (REL 104=MÖ 1869), Akutum (REL 108=MÖ 1865)'dur.

Līmum isimlerine göre en azından incelenen belgelerin büyük çoğunluğunun tek bir jenerasyona, muhtemelen İddinā ve oğlu Turām-ilī'ye

¹ 1-39-96 – 1-80-96 (Kt 96/k1-Kt 96/k183) envanter numaraları arasında yer alan 1996 yılında ele geçen envantere kayıtlı ilk 50 tabletle ilgili izin için Ankara Anadolu Medeniyetleri Müze Müdürü Yusuf Kırac'a teşekkür ederiz.

² AKT 11 127: 13-14; RA 59 7: 10-11.

ait olduğu söylenebilir fakat en eski tarihli *limum* Şu-Kubum, 1996 yılında ortaya çıkarılan arşiv içerisinde önceki jenerasyona ait tabletlerin de bulunduğu izlenimini vermektedir.

Şekil 1: 1996 yılında açığa çıkarılan arşivin bulunduğu ev haritada 67 numara ile ve yerlilere ya da Asurlulara ait olduğu bilinmeyen arşivleri belirten sarı renkle gösterilmiştir. (Hertel, 2014: Fig. 4).

1996 Kültepe Arşivinden Örnek Belgeler

Burada yayımlayacağımız mektuplar, yukarıda da bahsi olduğu üzere, arşivimizdeki ilk 50 çivi yazılı belge içerisindeki mektuplar ve hukuki belgelerdir. Mektuplardan ilki olan Kt 96/k 54'ün yarısı korunmuştur. Kt 96/k 58 numaralı belge zarfıyla birlikte ele geçen, Kaneş *kārum*'unun elçileri tarafından yazılmış bir mektuptur. Kt 96/k 166 numaralı belge ise zarfı açılmamış bir mektuptur. Son olarak Kt 96/k 1 ve Kt 96/k 165 numaralı metinler hukuki belgeler içerisinde değerlendirilmelidir.³

³ Kültepe'den metin türleri için bkz. Hertel, T.K. *Old Assyrian Legal Practices. Law and Dispute in the Ancient Near East*, PIHANS 123, Leiden, 2013.

Kültepe arşivlerindeki belgeler içerisinde mektup oranı yaklaşık %40 civarındadır.⁴ Bu oran 1996 yılında ele geçirilen arşivin ilk 50 tabletinde bunun yarısı kadardır. Belgelerin büyük çoğunluğunu borç tabletleri oluşturmaktadır. Bunlardan önemli kısmı açılmamış zarftır ve içerisinde yerlilere verilen hububat borçları dikkat çeker.

Arşivde dikkat çeken belgelerden biri egzersiz tabletidir (Kt 96/k 60) Anamlı bir ifadenin yer almadığı söz konusu küçük tablette 7-8 satır ve 25 civarında işaret kayıtlıdır.

Borç belgesi olarak hazırlanmış 16 tablet günümüze açılmadan ulaşmıştır (Kt (96/k 154 // 155 // 156 // 157 // 160 // 161 / 162 // 164 // 167 // 168 // 169 // 170 // 171 // 173 // 174 // 178). Bu durum tablette kaydedilen borcun hiçbir zaman ödenmediğinin ya da ödemeye ilişkin bir makbuzun borçluya verildiğinin göstergesidir. Diğer taraftan arşivde tableti ve zarfı ayrı olarak yer alan 9 belge mevcuttur. Bunlardan bazıları yerlilere verilen hububat borcuna ilişkindir (Kt 96/k 153A-B // 158A-B // 159A-B // 175A-B // 176A-B // 177-A-B // 179A-B // 181A-B). Tablet zarflarının da büyük oranda sağlam olması muhtemelen açılmamış olduklarını, fakat yapının çökmesiyle, tabletlerin raflardan düşerek kırılmasıyla açıklanabilir.⁵ Kt 96/k 163 numaralı tablet ise şahitler huzurunda düzenlenmiş yeminli ifade (witnessed deposition) belgesidir.

1. Kt 96/k 1

Hukuki belge statüsüne sahip arabulucukla ilgili metnin sadece ön yüzünde yazı yer alır. Buradaki ifadelere göre Uşur-Anum, Ababa'yı şahitlerini ifşa etmekle suçlamaktadır. Bu suçlamaya karşı verilen cevap ve olayın nasıl sonuçlandığı belirsizdir.

- ö.y. 1 *Ú-şu-ra-nu-um a-na A-ba-ba*
 2 *a-ša-at Šu-Ku-bi-im*
 3 *iş-ba-at-ni-a-tí-ma um-ma*
 4 *Ú-şu-ra-nu-ma / mi-šu-um*
 5 *ší-bé-e-a ta-ak-li-im*
 6 *um-ma A-ba-ba-ma KÙ.BABBAR nu-ku-ra-ú*

⁴ Eidem, J. – Michel, C. “Some Mesopotamian Challenges: A History Based on Tablets Unevenly Distributed in Time and Space”, *The Ancient World Revisited: Material Dimensions of Written Artefacts*, Studies in Manuscript Cultures 37, 2024, 337.

⁵ Kültepe’den tablet ve zarflarına ilişkin uygulamalar için bkz. Michel, Cécile. “Making Clay Envelopes in the Old Assyrian Period”, in F. Kulakoğlu, C. Michel & G. Öztürk (eds.), *Integrative Approaches to the Archaeology and History of Kültepe-Kanesh*, Kültepe, 4-7 August, 2017, Kültepe International Meetings 3, SUBARTU XLV, (Brepols: 2019), 187-203.

- 7   *ša Ú-šú-<ur>-ša-A-šür a-na mu-tí-a i-dí-nu*
 8   [*x*]-[*x*]¹-[
       Gerisi kırık
       Arka yüz yazısız

Tercüme:

- ¹⁻⁵   Uşur-Anum, Şu-Kūbum'un karısı ^fAbaba'ya karşı bizi (şahit olarak) tuttu ve Uşur-Anum şöyle (söyledi): Niçin şahitlerimi *işşa ettin!*
¹⁻⁷   Ababa şöyle (söyledi), Uşur-ša-Aššur'un kocama verdiği itiraz edilen gümüş ...

Açıklama:

5) *ta-ak-li-im* yazılışı *kallumum* fiili ile ilişkili olmalıdır ancak fiilin böyle bir çekimi ile daha önce karşılaşmamıştır. *Kallumum* fiilinin “göstermek, açığa çıkarmak”⁶ anlamı bağlama uygun görünmektedir. Bir başka fiil ile ilişki kurulamadığından cümle şüpheli olarak “Niçin şahitlerimi *işşa ettin?*” şeklinde tercüme edilmiştir. *Kallumum* fiilinin *šibum* kelimesiyle birlikte geçişine bir örnek ICK 1 31b+c: 18’de yer almaktadır.

2. Kt 96/k 54

Aššur-mālik tarafından yazılan mektupta daha önce üç kez Şu-Dagān konusunda muhataplarına mektup yazıldığı fakat isteklerinin yerine getirilmediği belirtilir.

- ö.y.   1   *a-na A-zu-ki-na*
       2   *I-ku-pí-A-šur ú Šu-Iš-ha=ra*
       3   *qí-bi-ma um-ma*
       4   *A-šur-ma-lik-ma*
       5   *a-dí-i / Šu-Da-gán a-dí*
       6   *3-ší-šu / áš-pu-ra-ku-nu-tí*
       7   [   ] [*ma*]¹-*na*
       8   [   ] [*x*]¹
           Gerisi kırık
 a.y.   1'   [   ]-*nu*
       2'   *ki-ma na-áš-pé-er-tí*
       3'   *ta-áš-me-a-ni / šú-ha-ri-ku=nu*
       4'   *iš-té-na / šu-up-ra-šu-ma*
       5'   *li-it-ru-ú-ni-šu-ma*
       6'   *ki-ma i-a-tí*

⁶ CAD K 523.

7' *iš-tí-ku-nu li-iz-ku*

Tercüme:

- 1-4 İkün-pī-Aššur, Azukina ve Šu-İšhara'ya söyle! Aššur-mālik söyle (söyler):
 5-6 Šu-Dagān hakkında üç kere size yazdım.
 7-a.y. 1' ...
 2'-7' mektubumu duyduğunuzda uşaklarınızın her birini ona gönderiniz, onu alıp götürsünler ve benim yerime sizinle (meseleyi) halletsin(ler).

3. Kt 96/k 58B

Kaneš *kārum*'unun habercileri tarafından Wašhaniya *wabartum*'una yazılan mektupta Amur-Šamaš ve onun meslektaşına ait 3 şekel gümüşlük *šaddu 'ātum*-vergisinin alındığı iletilmektedir.

- ö.y. 1 *um-ma ší-ip-ru*
 2 *ša kà-ri-im*
 3 *Kà-ni-iš^{ki}-ma*
 4 *[a]-na wa-bar-tim*
 5 *[ša] Uš-ha-ni-a*
 6 *[qí]-bi-ma a-na=kam*
 a.k. 7 Γ_{x+4}^1 GÍN KÙ.BABBAR
 a.y. 8 *ša-du-a-tám*
 9 *ša A-mur-^dUTU*
 10 *ù ta-pá-e-šu*
 11 *ni-il₅-qé*
 12 *a-ma-kam ša-du=a-sú*
 13 *qá^{1?}-du ša dá=a-šu*

Tercüme:

- 1-3 Kaneš *kārum*'unun elçileri şöyle (söyler).
 4-6 Wašhaniya *wabartum*'una [sö]yle:
 6-11 Burada Amur-Šamaš ve onun meslektaşına ait [x+]4 şekel gümüşlük *šaddu 'ātum*-vergisini aldık.
 12-13 Orada onun *šaddu 'ātum*-vergisini ...'sına dahildir.

Açıklamalar:

Kültepe'den Kaneš *kārum*'unun elçileri tarafından Wašhaniya *wabartum*'una (KTK 6) ve Wašhaniya kralına yazılan (KTP 14) birer mektup ele geçmiştir.

13) Bariz bir şekilde seçilemese satırdaki ilk işaretin “*qá*” olarak okunması akla en yatkın olanıdır. “*qadum ša*” birleşimi “dahil olmak üzere” anlamında bir bağlaç olabileceği belirtilmiştir bkz. GOA, 807-808.

4. Kt 96/k 58A

Bu belge yukarda yer alan Kt 96/k 58B numaralı tabletin zarfıdır.

ö.y.	1	[<i>um-ma ší</i>]- <i>ip-re ša kà-ri=im</i>
	2	[<i>Kà-n</i>]- <i>i-iš</i> Silindir Mühür Baskısı
	3	[<i>a-n</i>]- <i>a wa-bar-tim</i> Silindir Mühür Baskısı
	4	[<i>ša Uš-h</i>]- <i>a-ni-a</i>
a.k.		Silindir Mühür Baskısı
a.y.		Silindir Mühür Baskısı
ü.k.		Silindir Mühür Baskısı
sol k.		Kırık
sağ k.		Silindir Mühür Baskısı

Tercüme:

¹⁻⁴ [Kan]eš *kārum*'unun [ha]bercileri şöyle (söyler). [Waš]aniya *wabartum*'[un]a söyle!

5. Kt 96/k 165

Šu-İštar ve İli-bānī arasındaki muhtemelen köle satışı hususundaki anlaşmazlığın çözüldüğüne ilişkin kayıttır.

ö.y.	1	KIŞIB <i>Šu-Ištar</i> DUMU <i>Kà-ra-wa</i> Silindir mühür baskısı
	2	KIŞIB <i>Da-na-a</i> DUMU <i>Ú-zu-a</i>
	3	KIŞIB <i>Šu-Ištar</i> DUMU <i>Šu-A-nim</i> Silindir mühür baskısı
	4	KIŞIB <i>A-šur-ta-ak-lá-ku</i>
a.k.	5	DUMU <i>Qá-ar-da-a</i> Silindir mühür baskısı
	6	<i>a-wa-tim ša Šu-Ištar</i>
a.y.	7	ù DINGIR- <i>ba-ni</i> Silindir mühür baskısı
	8	<i>ga-mu-ra-ma lu a-na</i> ÌR
	9	<i>lu a-na mì-ma šu-mì-šu</i>
	10	<i>a-hu-um / a-na a-hi-im</i> Silindir mühür baskısı

- ü.k. 11 *lá i-tù-ar*
Silindir mühür baskısı
sol k. 12 *Da-na-a ki-ma DINGIR-ba-ni*
Silindir mühür baskısı
13 *ik-nu-uk*

Tercüme:

- ¹⁻⁵ Qarwiā'nın oğlu Šu-İštar'ın mührü, Uzua'nın oğlu Dānā'nın mührü, Šu-Anum'un oğlu Šu-İštar'ın mührü, Qardā'nın oğlu Aššur-taklāku'nun mührü.
⁶⁻¹¹ Šu-İštar ve İli-bānī'nin meseleleri çözüldü ve ne köle için ne de herhangi bir şey için bir taraf diğer tarafa itiraz etmeyecek.
¹²⁻¹³ İli-bānī'nin yerine Dānā (belgeyi) mühürledi.

Açıklamalar:

2) Uzua'nın oğlu Dānā birbirinin dublikatı olan *limum ša qati Šilulu* (REL 100) yılına tarihli iki belgede kaydedilmiştir: CCT 5 22b:3 // Prag I 770: 3.

3) Šu-Anum'un oğlu Šu-İštar en az üç Kültepe tabletinde geçmektedir: KTH 36: 26-27 // TC 1 9:16 // VS 26 121:7.

4-5) Qardā'nın oğlu Aššur-taklāku beş farklı belgeden bilinmektedir: ICK 1 59:2-3 // AKT 8 300:37-38 // AKT 8 301:37-38 // AKT 6b 478: 16-17 // Prag I 572:2-3, 9-10.

6. Kt 96/k 166

Mektup zarfı gönderici Alahum tarafından birçok kez mühürlenmiştir. Arşiv sahipleri bütünüyle tespit edilip ailenin şeceresi henüz ortaya koyulamadığından mektubun göndereni ve alıcılarının birbirleri ve aile ile bağları bilinmemektedir.

- ö.y. 1 KİŞİB *A-lá-hi-im*
2 DUMU *Šu-Lá-ba-an*
Silindir mühür baskısı
a.k. Silindir mühür baskısı
a.y. 3 *a-na Šu-Iš-ha-ra*
4 DUMU *I-dí-ku-bi-im*
Silindir mühür baskısı
5 *A-šür-ba-ni* DUMU *I-dí-a-bi-im*
6 *ù Šu-A-šür*
ü.k. Silindir mühür baskısı
sol k. Silindir mühür baskısı
sağ k. Silindir mühür baskısı

Tercüme:

- 1-2 Şu-Laban'ın oğlu Alahum'un mührü.
 3-4 İddin-Kūbum'un oğlu Şu-İřhara,
 5-6 İddin-abum'un oğlu Aşşur-bānī ve Şu-Aşşur'a.

Açıklamalar:

3-4) İddin-Kūbum'un oğlu Şu-İşhara AnOr 6 5:1; Günbattu, 2014, Kt 00/k 7: 23-24; Prag 1 429:62 numaralı belgelerden bilinmektedir.

5) İddin-abum'un oğlu Aşşur-bānī en az 5 belgede kaydedilmiştir: Bayram – Kuzuoğlu, 2015, Kt 88/k 505: 8; AKT 5 27: 22; AKT 6b 504: 22; AKT 6c 606: 7; AKT 6d 827: 2.

KAYNAKÇA

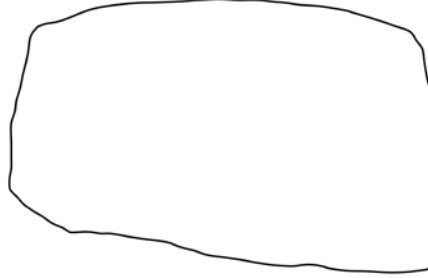
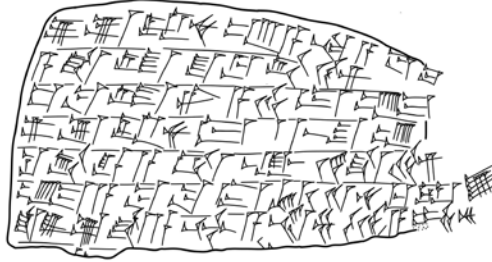
- Bayram, S. – Kuzuoğlu, R. “Takı Takma Âdetinin Eski Asur Toplumundaki İzleri”, *Fs. Günbattu*. 29-37. Ankara, 2015.
- Eidem, J. – Michel, C. “Some Mesopotamian Challenges: A History Based on Tablets Unevenly Distributed in Time and Space”, *The Ancient World Revisited: Material Dimensions of Written Artefacts*, Studies in Manuscript Cultures 37. 31-48. Berlin/Boston, 2024.
- Günbattu, C. *Harsamna Kralı Hurmeli'ye Gönderilen Mektup ve Kaniş Kralları*, TTKY, Ankara: 2014.
- Hertel, T.K. *Old Assyrian Legal Practices: Law and Dispute in the Ancient Near East*, PIHANS 123, Leiden: 2013.
- Hertel, T.K. “The Lower Town of Kültepe: Urban Layout and Population”, in: L. Atici – F. Kulakoğlu – G. Barjamovic – A. Fairbairn (eds), *Current Research at Kültepe/Kanesh. An Interdisciplinary and Integrative Approach to Trade Networks, Internationalism, and Identity*, JCS Suppl. 4. 25-54. Atlanta, 2014.
- Michel, C. “Making Clay Envelopes in the Old Assyrian Period”, in F. Kulakoğlu, C. Michel & G. Öztürk (eds.), *Integrative Approaches to the Archaeology and History of Kültepe-Kanesh, Kültepe, 4-7 August, 2017, Kültepe International Meetings 3*, SUBARTU XLV. 187-203. Brepols, 2019.

KISALTMALAR

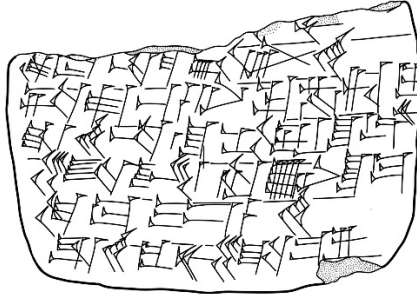
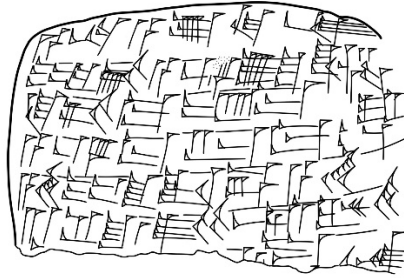
- (A)KT V K.R. Veenhof, *Kültepe Tabletleri V The Archive of Kuliya, son of Ali-abum (Kt. 92/k 188-263)*, TTKY, Ankara: 2010.
- (A)KT VI-b M.T. Larsen, *Kültepe Tabletleri VI-b, The Archive of the řalim-Aşşur Family Volume 2: Ennam-Aşşur*, TTKY, Ankara: 2013.
- (A)KT VI-c M.T. Larsen, *Kültepe Tabletleri VI-b, The Archive of the řalim-Aşşur Family Volume 3: Ali-ahum*, TTKY, Ankara: 2014.

- (A)KT VI-d M.T. Larsen, *Kültepe Tabletleri VI-b, The Archive of the Šalim-Aššur Family Volume 4: Texts Concerning non-family Members*, TTKY, Ankara: 2018.
- (A)KT VIII K.R. Veenhof, *Kültepe Tabletleri VIII, The Archive of Elamma, Son of Iddin-Suen, and his Family (Kt 91/k 285-568 and Kt 92/k 94-187)*, TTKY, Ankara: 2017.
- (A)KT XI H. Erol, *Kültepe Tabletleri XI-a, I. Cilt: Šu-İštar'a Ait Belgeler*, TTKY, Ankara: 2018.
- AnOr 6 G.R. Driver, "Cappadocian Texts at Oxford", *AnOr* 6, 1932.
- CCT 5 *Cuneiform Texts From Cappodocian Tablets in the British Museum*, London.
- GOA N.J.C. Kouwenberg, *A Grammar of Old Assyrian*, Handbuch der Orientalistik 118, Leiden: 2017.
- ICK 1 B. Hrozny, *Inscriptions cuneiformes de Kultepe*, vol. 1, Prague 1952.
- RA 59 P. Garelli, "Tablettes Cappadociennes de Collections Diverses (suite)." *Revue D'assyriologie et D'archéologie Orientale* 59 (1965): 219-250.
- KTH J. Lewy, *Die Kültepe-Text aus der Sammlung Frida Hahn*, Berlin: 1930.
- KTK N.B. Jankowskaja, *Klinopisnye Teksty iz Kjul'Tepe v Sobranijach SSSR*, Moscou: 1968.
- KTP F.J. Stephens, "The Cappadocian Tablets in the University of Pennsylvania Museum", *JSOR* 11 (1927): 101-136
- Prag I K. Hecker – G. Kryszat – L. Matouš, *Kappadokische Keilschrifttafeln aus den Sammlungen der Karlsuniversität Prag*, Praha: 1998.
- TC 1 G. Contenau, *Tablettes cappadociennes du Louvre (TCL 4)*. Paris: 1920.
- VS 26 K.R. Veenhof – E. Klengel-Brand, *Altassyrische Tontafeln aus Kültepe, Texte und Siegelabrollungen, Vorderasiatische Schriftdenkmaler der Staatlichen Museen zu Berlin, Heft 26*. Berlin: 1992.

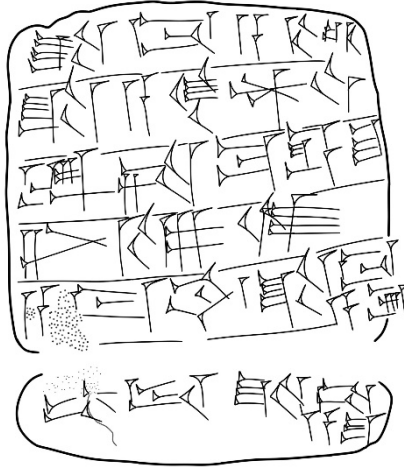
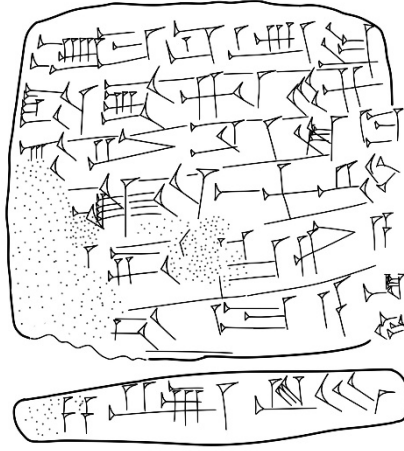
ÇİZİMLER

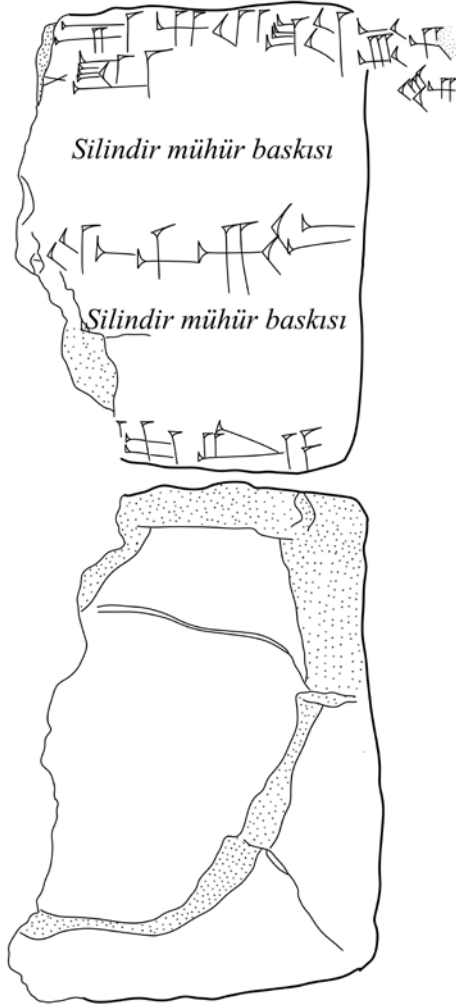
Çizim 1: Kt 96/k 1

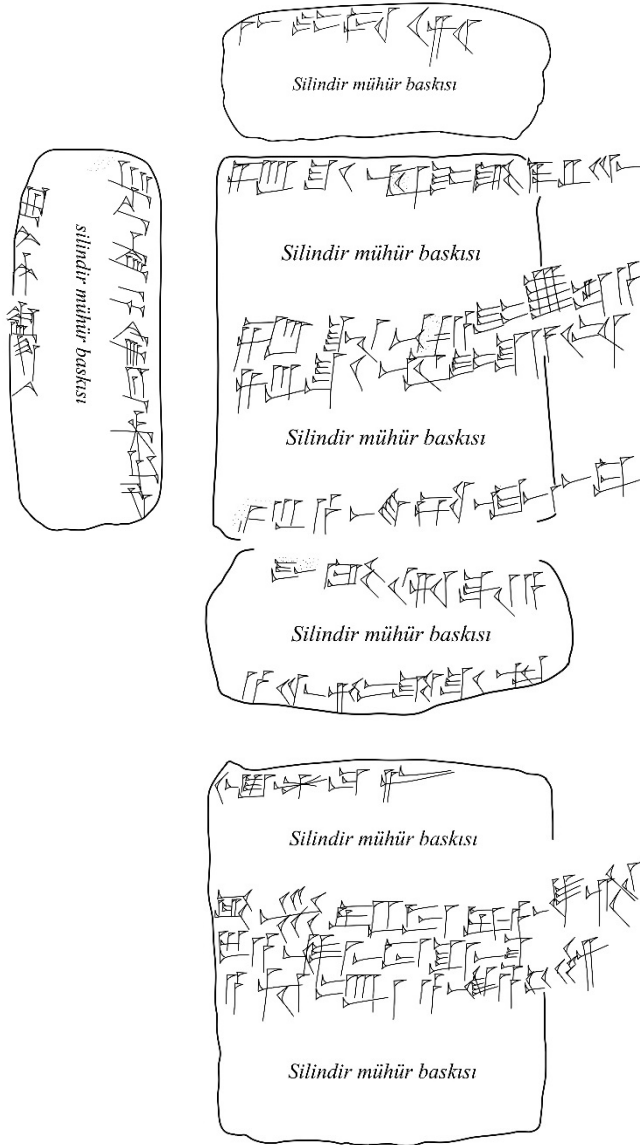
Çizim 2: Kt 96/k 54

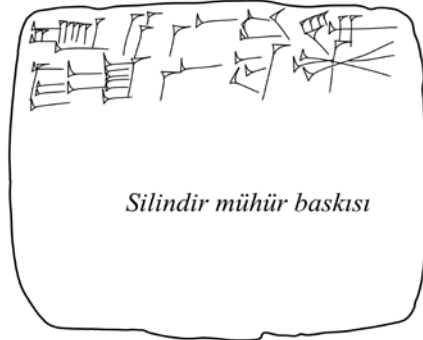
Çizim 3: Kt 96/k 58B

Çizim 4: Kt 96/k 58A

Çizim 5: Kt 96/k 165

Çizim 6: Kt 96/k 166

ROMA'DA BİR TÜR ŞÖLEN: CONVIVIVUM*Ebru HACIOĞLU****Makale Bilgisi**

Başvuru: 06 Mart 2024

Kabul: 02 Mayıs 2024

Makale Türü: Araştırma Makalesi**Article Info**

Received: March 06, 2024

Received: May 02, 2024

Öz

Her toplumda olduğu gibi Roma toplumunda da şölen düzenleme geleneği vardı. Roma döneminde yazılan edebî kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla, Romalı, doğum günü, çocuğa ad koyma, düğün, cenaze töreni gibi kendisi için önemli günlerde convivium adı verilen şölenler düzenlerdi. Bu şölenler önemli sosyal etkinlikler olmalarının yanı sıra Roma toplumunda birçok amaca hizmet etmekteydi. Roma'da hem düzyazı hem de şiirden conviviuma ilişkin pek çok bilgi edinmekteyiz. Yazarların verdiği bilgilere dayanarak, çalışmada ilkin conviviumun ne amaçla düzenlendiği ortaya konmuş, ardından düzenlendiği ortam, nasıl düzenlendiği, convivium için yapılan hazırlıklar, convivium sırasında gerçekleştirilen etkinlikler ve conviviumun nasıl sonlandığına ilişkin bilgiler değerlendirilmiş, belirli bir düzen içerisinde anlatılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cena, Comissatio, Convivium, Şölen, Ziyafet.

A Kind of Feast in Rome: Convivium**Abstract**

As in every society, Roman society also had a tradition of organizing feasts. As far as it is understood from literary sources written during the Roman period, the Roman would organize feasts called convivium on important days such as birthdays, child naming,

* Öğr. Gör., Hacettepe Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Modern Diller Birimi, Ebruhacioglu@gmail.com; ORCID:0000-0002-5384-6195.

Bu çalışmanın yaratım sürecine değerli katkıları için saygıdeğer hocalarım Prof. Dr. Ü. Fafo Telatar ve Prof. Dr. Çağatay Aşkit'e teşekkürü borç bilirim.

weddings and funerals. In addition to being important social events, these feasts served many purposes in Roman society. We learn a lot of information about the convivium in Rome from both prose and poetry. Based on the information provided by the authors, this study first reveals the purpose of the convivium, then evaluates the environment in which it was organized, how it was organized, the preparations made for the convivium, the activities carried out during the convivium and the information on how the convivium ended, and describes them in a certain order.

Keywords: Banquet, Cena, Comissatio, Convivium, Feast.

Giriş

Etimolojik olarak incelendiğinde *convivium* sözcüğü birleşik bir sözcüktür. *Convivari* fiilinden türeyen sözcük “birlikte yaşama, sosyalleşme, sosyalleşmek için yenilen yemek; ziyafet; şölen” gibi anlamları karşılamaktadır. Şölenler düzenlemeye önem veren Romalı, çalışma konumuz olan şölen türü, *conviviumu* farklı sözcüklerle birlikte kullanmıştır: *Convivium praeberere*¹, *agere*², *celebrare*³, *convivari*⁴. Bununla birlikte aynı kökten türeyen *conviva*, sofrada arkadaş, davetli, konuk; *convivator*, ziyafet veren, ağırlayan kimse, ev sahibi; *nomenclator*, şölende çeşitli hizmetlerde bulunan köle anlamına gelmektedir. *Convivium* kapsamında bahsi geçen *cena*⁵ ise imparatorluk tarafından desteklenen, resmî akşam yemeğidir.⁶

Convivium Roma sosyal yaşamının ve kültürünün ayrılmaz bir parçasıydı. Doğum günleri, çocuğa ad koyma, düğün töreni, cenaze töreni ya da bir arkadaş uğurlama-karşılama törenleri için *convivium* düzenlemeye özen gösterilirdi.⁷ Sosyo-kültürel açıdan önemli bir etkinlik olan *convivium* düzenlemek Romalı için saygınlık göstergesiydi. Bu sebeple seçkin kişiler zenginliklerini ve sosyal statülerini sergilemek için *conviviumu* bir araç olarak kullanırlardı. Ayrıca *convivium*, kişilerin siyasi ilişkilerini geliştirmelerine olanak tanınmasının yanı sıra entelektüel ve felsefi tartışmaların yapıldığı bir toplantı türü idi. Saygın konuklar çeşitli konularda

¹ Ziyafet vermek.

² Şölen düzenlemek.

³ Kalabalıklar halinde bir araya gelmek, kutlama yapmak.

⁴ Birlikte yemek yemek, eğlenmek.

⁵ Öğleden sonra saat 3-4 gibi yenilen yemek.

⁶ John F. Donahue, “Toward a Typology of Roman Public Feasting”, *The American Journal of Philology*, (2003): 435.

⁷ Edmond Saglio, “Coeno”, *Dictionnaire Des Antiquites Grecques et Romaines*, C. V. Daremberg Et al., (ed.) Tome Premier Deuxième partie (C), (Paris: 1887): 1269.

tartışmalara katılırlardı. Saygı görmek isteyen kişiler *convivium* düzenlemeyi adeta ödev sayıyorlardı ve şölene büyük bir özenle hazırlanıyorlardı:

Convivia, quae iam ipsa officia sunt.

(Sen. *Brevit.* VII.2)

Şölenler başlı başına ödevdir.

*Ne turpe toral, ne sordida mappa
conruget naris, ne non et cantharus et lanx
ostendat tibi te.*

(Hor. *Ep.* I.5.22-24)

Sedir örtüsü kirlî olmasın, pis bir sofrâ örtüsü konukların yüzünü buruşturmasın diye, itina edeceğim. Kadehler, tabaklar pırıl pırıl olacak. Ayna gibi yüzünü seyredeceksin.⁸

Conviviuma büyük bir özenle hazırlanırdı. Davet düzenlemek için şölen evini çok yönlü bir telaş sarardı:

*domo dudum huc arcessita sum nam quoniam nuntiatum est
istarum venturos viros, ibi festinamus omnes;
lectis sternendis studuimus munditiisque apparandis.
inter illud tamen negotium meis curavi amicis,
Sticho et conservo Sagarino meo, cena coactus esset.
Stichus obsonatust ceterum ego operam do: is adlegavit*

(Plaut. *Stich.* V.3.676-681)

Az önce arka yoldan bu eve çağrıldım. Çünkü bu hanımların kocalarının gelmek üzere olduğu haberini alır almaz hepimiz oraya koştuk. Sedirlerin döşenmesine ve her şeyin düzene sokulmasına katıldık. Yine de, bu görevlerin arasında, dostlarım Stichus ve hizmetkar arkadaşım Sagarinus için akşam yemeklerinin pişirilmesine özen gösterdim. Yemeklerini Stichus hazırladı; ama pişirmesi için birini yardımcım olarak atadım.

⁸ Horatius Q. Flaccus, *Iambus'lar, Lirik Şiirler, Satura'lar, Mektup'lar.* (çev.) Türkân Uzel. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, (1994): 219.

Roma *conviviumunun* genel olarak amacı insanları topluca yenilen yemekler aracılığıyla birlik, beraberlik ve dostluğa teşvik etmektir. Bunun dışında, Catullus'un 12. ve 13. şiirlerinde ise *convivium*, uzaktaki arkadaşlara sevgi ve özlemi ifade aracı olarak görülmüş ve arkadaşlığı, dostluğun doğasını aydınlatmak için çıkış noktası haline gelmiştir:

*Cenabis bene, mi Fabulle, apud me
paucis si tibi di favent, diebus,
si tecum attuleris bonam atque magnam
cenam, non sine candida puella
et vino et sale et omnibus cachinnis.*

(Catull. XIII.1-5)

Tanrıların izniyle, birkaç gün içinde
iyi bir yemek yiyeceksin, Fabullus'cuğum
benim evde, gelirken leziz ve bol bir
yemek getirmen koşuluyla
akça pakça bir kız, şarap, nükte
ve de her tür kakkahayı almadan gelme.⁹

Catullus, şiirlerinde *conviviumun* arkadaşlık, şarap ve eğlence ortamı sağlamasının yanı sıra şairin kişiliğini şaka ve eğlence yoluyla sosyal çevrede gösterdiğinden bahseder.¹⁰

Convivium etkinliği bir ön hazırlık gerektiriyordu. Şöyle ki; şölene konuklar bir davetiye ile çağırılırdı. Şairlerin dizelerinde şölenle ilgili ayrıntıları içeren davet şiirleri mevcuttur:

*Si potes Archiacis conuiua recumbere lectis
nec modica cenare times holus omne patella,
supremo te sole domi, Torquate, manebo.*

(Hor. Ep., I.5.1-3)

Ey konuğum Torquatus, Archias'ın yaptığı sedirlerde uzanıp
sıradan bir sebze yemekten çekinmezsen,
güneş batarken seni evde yemeğe bekleyeceğim.

⁹ Catullus, *Bütün Şiirleri Latince Aslıyla*. (çev.) Çiğdem Dürüşken, Erdal Alova. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, (2002): 45.

¹⁰ Christopher Nappa, "Convivium, Contrast and Persona in Catullus 12 and 13", *The American Journal of Philology*, (1998): 387.

*Si tristi domicenio laboras,
Torani, potes esurire mecum.
Non derunt tibi, si soles propinein,
viles Cappadociae gravesque porri,
divisis cybium latebit ovis.*

(Mart. V.78.1-5)

Yemeğini benimle yiyebilirsin, Toranius,
evinde mahzun mahzun yemekten sıkılıyorsan.
Ucuz Cappadocia marulları, ağır kokulu pırasalar,
tuzlu balık üstünde dilim dilim yumurta çıkarılacak
önüne senin, alışksan yemekten önce içki yuvarlamaya.¹¹

Zenginlikleri ve güçleriyle tanınan nüfuzlu kişiler çoğunlukla bu büyük ve gösterişli davetlere ev sahipliği yaparlardı. Zengin yaşam tarzlarını sergilemek ve misafirlerini etkilemek için hiçbir masraftan kaçınmamak onlar için gurur kaynağıydı. Davetlileri abartılı derecede lüks sofrata takımlarıyla ve çeşitli eğlencelerle etkilemek için ciddi bir çaba sarf ederlerdi. Soylu ev sahiplerinin bu tavrı toplantıya sofistike bir hava katar ve *conviviumu* son derece önemli bir sosyal etkinlik haline getirirdi. *Conviviumlar* sosyal etkinlik olmalarının yanı sıra entelektüel toplantılardı. Farklı sosyal statüdeki davetlilerin bir araya gelmesi ve zaman zaman imparatorun bizzat katılımı nedeniyle övgüye değer bulunan¹² *conviviumda* öncelikli olarak soylu sınıfa mensup kişiler yer alırdı. Bu nedenle filozoflar ve topluma yön veren kişiler genellikle teşvik edici sohbetlere ve tartışmalara katılmak üzere davet edilirdi. Bu davetliler siyasetten edebiyata, felsefeden etiğe kadar çeşitli konuları tartışarak toplantılara derinlik katarlardı. Onların varlığı sohbeti entelektüel hale getiriyor, öğrenmeye ve aydınlanmaya teşvik ediyordu. Ayrıca Roma geleneğine göre, bu tür toplantılarda eğlenceye de yer verilirdi. Akrobatlar, müzisyenler, dansçılar ve soytarılar davetlileri eğlendirmek, yeteneklerini sergilemek ve ortamı şenlendirmek amacıyla *conviviuma* davet edilirdi.¹³

Convivium aynı zamanda şair ve yazarların edebî hünerlerini sergiledikleri bir toplantıydı. Genellikle bu etkinlik için özel olarak hazırladıkları eserlerini okur, belagatleri ve yaratıcılıklarıyla dinleyicileri

¹¹ Martialis, M. Valerius. *Epigramlar*. (çev.) Güngör Varınlıoğlu. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, (2005): 197.

¹² John F. Donahue, "Toward a Typology of Roman Public Feasting", 435.

¹³ John H. Darms, "Roman Spectacle and the Banquets of the Powerful", *Studies in the History of Art*, (1999): 303.

etkilerlerdi.¹⁴ Bu sebeple *convivium*, sanatçıların tanınması ve himaye görmesi için onlara ideal bir ortam hazırlamıştır. Bazen de aydın kişiler tarafından Homeros ya da Vergilius'tan şiirler okunurdu. Üstelik konukların da şiirler yazmaya kalkıştıkları ancak çok da başarılı olamadıkları Martialis'in bir şiirinden anlaşılmaktadır:

*Illa quidem lauta est dapibusque instructa superbis,
sed nihil omnino te recitante placet.
Nolo mihi ponas rhombos mullumue bilibrem
nec uolo boletos, ostrea nolo: tace.*

(Mart. III.45.3-6)

Gerçekten gösterişli bir şölen ne var ki
tadı tuzu kalmaz bunların hiçbirinin,
sen yazdıklarını okuduğun zaman.
İstemem, eksik olsun kalkan balığı,
kiloluk barbunya balığı, istemem mantarı,
istemem istiridyeyi, kapa çeneni yeter.¹⁵

Roma'da toplumun her kesimi eşit değildi. Halk farklı statülerde insanlardan oluşmaktaydı. Düzenleyen soylu sınıfa mensup olsa da *conviviuma* katılanlar arasında sadece soylu kişiler yoktu.¹⁶ Dostluk ve eşitliğe yapılan vurguya rağmen, *conviviuma* katılan kişilerin toplumdaki statüleri *triclinium*da oturma düzenine de yansyordu.¹⁷ *Conviviuma* katılan davetlilerin oturma düzenleriyle ilgili sosyal hiyerarşiyi yansıtan katı uygulamayı bazı ozanlar eleştirmişlerdir.¹⁸ M.S. 1. yy'da yaşamış Genç Plinius'un *Epistulae* adlı yapıtında *convivatorun*, davetli listesini oluştururken *convivium*da sınıfsal ayırım yapmamaya özen gösterdiği vurgulanmaktadır:

¹⁴ Tahsin Ş. Kopuz, *Antik Roma'da Şölen (Convivium) Müziği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Rize: 2023): 66.

¹⁵ Martialis, M. Valerius. *Epigramlar*. (çev.) Güngör Varınlıoğlu. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, (2005): 118.

¹⁶ Nicholas F. Hudson, "The Archaeology of the Roman Convivium", *American Journal of Archaeology*, (2010): 663.

¹⁷ Emily A. Hemelrijk, "The Roman Banquet. Images of Conviviality by K. M. D. Dunbabin", *Mnemosyne*, (2006): 474.

¹⁸ Elke Stein-Hölkeskamp, "Dining in a Classical Context by William J. Slater", *Gnomon*, (1994): 428.

'Eadem omnibus pono; ad cenam enim, non ad notam invito cunctisque rebus exaequo, quos mensa et toro aequavi.' 'Etiamne libertos?' 'Etiam; convictores enim tunc, non libertos puto.'

(Plin. Ep. II.6)

Herkese aynı şekilde hizmet ederim. Çünkü konukları yemeğe davet ettiğimde sınıf ayrımı yapılmamalı. Onları aynı masaya eşit olarak getirdim, bu yüzden onlara da aynı yemeği veriyorum, Tabii ki onlar benim azatlılarım değil, yemek arkadaşlarıdır.

Yukarıdaki ifadeden anlaşıldığı üzere, toplumun her kesiminden insanı bir araya getiren *conviviumun* amacının ayırıştırmak değil birleştirmek olduğu açıkça belirtilmiştir. Bu düşünceden hareketle Plinius, verdiği davette birlik ve beraberliğin hâkim olmasını istemiş, konuklarını statülerine göre ayırmadan ağırlamaya özen göstermiştir. Çünkü *conviviumun* amacı, insanları eğlendirip neşelendirmekten ziyade yemek eşliğinde fikir alışverişi sağlamaktı. Diğer yandan tüm bu sosyal sınıf ayrımına rağmen *convivium* oldukça rağbet görmekteydi. Öyle ki; Suetonius'un, Caligula ile yemek yeme fırsatını yakalamak için taşralı, zengin bir yurttaşın iki yüz bin *sestertius* teklif ettiğinden bahsetmesi, 1. yy Roma'sında bu tür yemeklere verilen değere işaret etmektedir.¹⁹

*Compererat provincialem locuptelem
ducenta sestertia numerasse vocatoribus.
ut per fallaciam convivio interponeretur,
nec tulerat moleste tam magno aestimari
honorem cenae sua;*

(Suet. Calig. XXXIX.2)

Zengin bir taşralının, sofrasına el altından davet edilmesi için kâhyalarına iki yüz bin *sestertius* verdiğini öğrenmiş ve bu şerefın bu kadar yüksek bir oranda değerlendiğini görmekten çok memnun olmuştu.

¹⁹ John F. Donahue, "Toward a Typology of Roman Public Feasting", 437.

Conviviuma davet edilen kişiler yanlarında misafir de getirebilirlerdi. Ancak yalnız gelmeyeceklerini önceden *convivator*a bildirmeleri gerekiyordu. Davetliye eşlik eden bu kişiler *umbrae*²⁰ olarak adlandırılırdı:

*Si memini, Varius, cum Servilio Balatrore
Vibidius, quos Maecenas adduxerat umbras.*

(Hor. Sat. II.8.21-22)

Eğer doğru hatırlıyorsam, Maecenas, Servilius
Balatro ile birlikte Varius ve Vibidius'u
davetsiz olarak getirmişti.

Davetlilerin çoğunluğunu erkekler oluştursa da davete eşleriyle katılan erkekler de vardı²¹:

*Negavit moris esse Graecorum convivio virorum
accumberent mulieres;*

(Cic. Verr. II.1.66)

Yunanlıların geleneklerinin aksine *conviviuma*
erkeklerin eşleri de katılırdı.

*Feminae cum viris cubantibus sedentes cenabant.
Quae consuetudo ex hominum convictu ad divina penetravit:
Nam Iovis epulo ipse in lectulum, Iuno et Minerva
in sellas ad cenam invitabantur.*

(Val. Max. II.1.2)

Sofrada uzanan adamların yanında oturarak kadınlar da yemek yerlerdi. Bu gelenek, insan ilişkileri yoluyla dinsel törenlere dahil oldu: Nitekim Iuno ve Minerva, Iuppiter'in ziyafetinde, akşam yemeği için sofraya davet edilirdi.

Ayrıca *conviviuma* kadınların yanı sıra çocukların katıldığı da bilinmektedir.²²

²⁰ Gölgeler; davetsiz konuklar.

²¹ Ünlü *elegeia* ozanı Ovidius da (*Am.* I.4) bu tür bir şöleden bahsetmektedir. *Amores* ile ilgili ayrıca bk. Rukiye Öztürk, "Amores I.1: Amores'in İzdüşümü", *DTCF Dergisi* 59/1, (2019): 256-273.

Davetliler yanlarında ziyafet sırasında hazır bulunan bir köle ile gelirlerdi. Bu köle efendisinin oturduğu sedirin arkasında ya otururdu ya da ayakta dururdu. Görevi, sandaletleri korumak,²³ zaman zaman misafirlerin ayaklarını yıkamak, el yıkamak için suyu tutmak, yemek artıklarını paketlemek ve taşımak, ev sahibinin verdiği küçük hediyeleri²⁴ taşımak ve yemeğin ardından düzenlenen içkili eğlenceden sonra efendisinin eve güvenli bir şekilde ulaşmasını sağlamaktır.²⁵

*Bis Cotta soleas perdidisse se questus,
Dum neglegentem ducit ad pedes vernam,
Quis solus inopi praestat et facit turbam,
Excogitavit — homo sagax et astutus —
Ne facere posset tale saepius damnum:
Excalceatus ire coepit ad cenam.*

(Mart. XII.87.1-6)

İki kez ayakkabıları yitti diye yakınmış Cotta, yoksulluğunda tek başına desteği, çevresi, arkasında getirdiği doğma büyüme kölesi yan çizince ayakucu bekçiliğine, bir yol bulmuş - öngörüsüyle, kurnazlığıyla ikide bir böyle bir yitik olmasın diye, başlamış yemeğe yalınayak gitmeye.²⁶

Davet verenin *convivium*da hizmet etmek üzere görevlendirilmiş olan köleleri de vardı. Bunun yanı sıra Principatus döneminde²⁷ kölelerin sorumluluklarının üçe ayrıldığından bahsedilmektedir.²⁸ Bir grup köle kapıda nöbet tutmakla ve başka birçok denetim görevini yerine getirmekle yükümlüydü. Görevli kölelerden biri olan *vocator*, diğer köleler arasında etkili bir konuma sahipti: davetiyeleri hazırlar, davetlileri yerlerine yerleştirir ve yemek sırasındaki tavır ve tutumlarını gözlemleyerek gelecekteki

²² August Mau, “Convivium”, *Paulys Realencyclopädie Der Classischen Altertumswissenschaft*, G. Wissowa, Et al.,(ed.) içinde, Verlag J. B. Metzler Stuttgart, Weimar, C: C, (1992), 1203.

²³ August Mau, “Convivium”, 1206.

²⁴ *Apopohoreta*.

²⁵ Gerhard Binder, “Banquet”, *Brill’s New Pauly: Encyclopaedia of the Ancient World*, H. Cancik, Et al.,(ed.), (2002).

²⁶ Martialis, *Epigramlar*, 457.

²⁷ Roma İmparatorluğu'nun ilk imparatoru Augustus'un rakiplerini yenerek imparatorluğunu ilan ettiği M.Ö. 27 yılıyla, İmparator Numerianus'un M.S. 284 yılındaki ölümü arasında geçen ve güçlü bir politik liderin hakimiyeti altındaki politik rejimi tanımlamak için kullanılan terim.

²⁸ Elke Stein-Hölkeskamp, “Dining in a Classical Context”, 429.

davetlere katılmaya layık olup olmadıklarını kontrol ederdi.²⁹ Şarap servisini özellikle genç, sakalsız, uzun saçlı, çekici köleler yapardı. Şarap servisi yapan bu köleler zaman zaman cinsel tacize maruz kalıyordu.³⁰ *Convivium*da görevli olan tüm kölelere bahşiş almanın yanı sıra yemeğin ardından kalan artıkları tüketme izni verilirdi. Diğer yandan en ufak bir sakarlık yaptıklarında köleler ağır bir şekilde cezalandırılırlardı.

*Convivium*da davetliler yemek odasında ağırlanırdı. Yemek odasında her biri üç kişi kapasiteli, toplamda dokuz misafiri ağırlanabilen üç adet sedir bulunmaktaydı.³¹ Bu oda tipi *triclinium*³² olarak tanımlanırdı. *Triclinium*da odanın üç duvarına U şeklinde yerleştirilmiş sedirler ve ortasında ise tüm sedirlerden kolayca erişilebilecek bir masa bulunurdu. Saygın kişilerin ağırlandığı bu oda olabildiğince ihtişamlı dekore ediliyordu. Yer mozaikleri, duvar resimleri ve alçı kabartmalı bezemelerin yanı sıra oda, heykeller, lüks aksesuarlar ve ihtişamlı mobilyalar içeriyordu.³³ Sedirler çoğunlukla ahşaptan yapılmıştır ancak fildişi ve bronz gibi pahalı malzemeden yapılmış olanlar da vardı.³⁴ *Convivium* evin içindeki *triclinium*larda düzenlenebildiği gibi evin bahçesinde de düzenlenebilirdi. Açık alan *triclinium*larını tuğlayla örülerek yapılmış sedirler ve gösterişli su çeşmeleri süslüyordu.³⁵ Davetli sayısının artışıyla birlikte M.S. 3. yy'dan itibaren zengin üst sınıfların daha büyük ve zarif yemek odalarına sahip oldukları bilinmektedir. Plinius ve Martialis'in anlattıklarına göre, *triclinium* alanlarının dizaynı değişmiş, U biçimde yerleştirilmiş sedirlerin yerine, büyük yarım daire şeklindeki sedirler³⁶ yerleştirilmiştir.³⁷ Ancak Geç İmparatorluk döneminde bazı Romalı aristokratların yemek düzenindeki tercihlerinin yavaş yavaş değiştiği bilinmektedir. Kartaca'da bir mozaikte, *convivium*a katılanların yemek yerken sedirlere uzanmak yerine, dikdörtgen masalarda, yüksek arkalı bankalarda oturdukları bilinmektedir.³⁸

²⁹ Elke Stein-Hölkeskamp, "Dining in a Classical Context", 429.

³⁰ Elke Stein-Hölkeskamp, "Dining in a Classical Context", 429.

³¹ Elke Stein-Hölkeskamp, "Dining in a Classical Context", 427.

³² Üç sedirli oda.

³³ Katharine Raff, "The Roman Banquet", Heilbrunn Timeline of Art History, (2000). https://www.metmuseum.org/toah/hd/banq/hd_banq.htm E.T. 5 Kasım 2023.

³⁴ Katherine M. D. Dunbabin, *The Roman Banquet: Images of Conviviality*, (Ancaster: Cambridge University Press, 2002), 157.

³⁵ Elke Stein-Hölkeskamp, "Dining in a Classical Context", 428.

³⁶ *Stibadia*.

³⁷ Elke Stein-Hölkeskamp, "Dining in a Classical Context", 428.

³⁸ Elke Stein-Hölkeskamp, "Dining in a Classical Context", 428.

Convivium şöleninin düzenlenme zamanı yaz ve kış mevsimine göre farklılık gösteriyordu. Kışın öğlenle akşam arası saatlerde düzenlenirken yazın akşam üstü başlardı:

*Prima salutantes atque altera conterit hora,
exercet raucos tertia caudicos,
in quintam varios extendit Roma labores,
sexta quies lassus, septima finis erit,
sufficit in nonam nitidis octava palaestris,
imperat extractos frangere nona toros:*

(Mart. IV.8.1-6)

Sabahın birinci, ikinci saatlerinde pestili çıkar esenlemeye gelen gidenin, üçüncü saatte çene yarıştırmaya başlar kısık sesleriyle savunmanlar Roma'da, beşinci saate değin sürer çeşitli işler, yorgunların dinlenme saatidir altıncısı, paydos olacaktır yedinci saatte³⁹

Bunun dışında nadiren de olsa öğle saatlerinden hemen sonra başlayan *convivium*lar da mevcuttur:

*Ut Nasidieni iuvit te cena beati?
Nam mihi quaerenti convivam dictus here illic
de medio potare die.*

(Hor. Sat. II.8.1-3)

Nasıldı dünkü şölen? iyi eğlendin mi bari?
Çünkü dün yemeğe çağırmaq için aradım da seni
“Nasidienus’un şöleninde öğleden beri kafa çekiyor”
dedilerdi.⁴⁰

Convivium şöleni *cena* ve *comissatio*⁴¹ bölümlerini içeriyordu. *Cena* bölümünde davetlilere çeşit çeşit yiyecek ikram ediliyordu. İmparator Domitianus dönemi şairi Statius’un, şöleninde sunulan yemeklerin çeşitliliğini övdüğü bilinmektedir. *Cena* bölümü, Roma geleneklerine uygun biçimde tanrılara yakarıyla başlatılmış ve öyle de sona ermiştir:

³⁹ Martialis, *Epigramlar*, 140.

⁴⁰ Horatius, *Iambus’lar*, *Lirik Şiirler*, *Satura’lar*, *Mektup’lar*, 219.

⁴¹ İçkili eğlence.

*Post hoc ludus erat culpa potare magistra
ac venerata Ceres, ita culmosurgeret alto,
explicuit vino contractae seria frontis.*

(Hor. *Sat.* II.2.123-125)

En sonunda da başakları büyütsün diye
Ceres'e saygı gösterir, böylece çatılmış
alınlarımızdan şarapla silerdik endişeleri.⁴²

Cena başlamadan önce kimi şölenlerde sessizlik olması istenirdi, kimilerinde ise *Larlara*⁴³ yemek sunumu yapılırdı. Ayrıca *convivium*da yemeklerini tanrılarla paylaşma düşüncesi de vardı. Bu düşünceyle *convivium* şölenleri birer âyin gibi görülür, tanrılar adına kurbanlar kesilir ve kesilen kurbanlardan davetlilere ikram edilirdi.⁴⁴ Bu denli önemsenen ve *convivium*un ana yemeği olan *cena* üç aşamadan oluşuyordu: *Gustatio*⁴⁵, *mensae primae*⁴⁶ ve *mensae secundae*.⁴⁷ Yemeğin ilk aşaması olan *gustatio* genellikle zeytin, peynir, kuruyemiş ve çeşitli deniz ürünleri gibi küçük, lezzetli yiyeceklerden oluşuyordu:

*Hoc conviviumst pro opibus nostris
satis commodu lenucibus, fabulis, ficulis,
oleae, interiplitio, lupillo, comminuto crustulo.*

(Plaut. *Stich.* V.4.689-691)

Bu ziyafet, fındık, fasulye, incir, bir tabak
zeytin, dövülmüş acı bakla ve bir kek ile
bizim imkanlarımız için oldukça yeterli.

İkinci aşama *mensae primaeda* et, balık, sebze ve meyve gibi çok çeşitli yiyecekler servis edilirdi. Özellikle vahşi hayvanlardan, kuşlardan ve balıklardan oluşan egzotik ürünler, elit akşam yemeği ziyafetlerinde nadiren

⁴² Horatius, *Iambus'lar; Lirik Şiirler; Satura'lar; Mektup'lar*; 186.

⁴³ Etrüsk orijinli olduğu tahmin edilen Roma'nın koruyucu, aile ocağı tanrıları.

⁴⁴ Edmond Saglio, "Coena", 1269.

⁴⁵ Ordövrler.

⁴⁶ Ana yemek.

⁴⁷ Tatlı.

bulunmaları ve ev sahibinin refah düzeyini yansıtan yüksek maliyetleri nedeniyle tercih edilirdi.⁴⁸

*Illic videres frutice nobili caules
et utrumque porrum sessilesque lactucas
pigroque ventri non inutiles betas;
illic coronam pinguibus gravem turdis
leporemque laesum Gallici canis dente
nondumque victa lacteum faba porcum;*

(Mart. III.47.7-12)

Neler vardı neler orada görsen:

En iyi cins lahanalar, iki türlü pırasa,
göbekli marullar, sindirime birebir pazılar,
ağır bir taç gibi duran semiz ardıç kuşları,
Gallia köpeğinin dişini geçirdiği bir tavşan,
henüz baklaya ağzını sürmemiş süt domuzu.⁴⁹

Popüler ve pahalı ürünler arasında sülün, istakoz, kabuklu deniz ürünleri, geyik eti, yaban domuzu ve tavus kuşu sayılabilir.⁵⁰ İlâveten deniz kestanesi, istiridye, kuşkonmaz üzerinde yağlı bir tavuk, ördek ve yabani tavşan da popüler ürünlerdendi.⁵¹ Son aşama olan *mensae secundaeda* tatlılar, meyveler ve hamur işlerinden oluşan ikramlarla yemeğe tatmin edici bir şekilde son verilirdi.

İkram edilen yiyecek ve içecekler sadece misafirleri doyurmakla kalmayıp göz zevkine de hitap etmeliydi. Çünkü yemeklerin seçimi, malzemelerin kalitesi ve sunumu ev sahibinin statüsünü ve zevkini yansıtır. Yiyeceklerin görsel sunumu dışında, yiyecekleri davetlilere sunarken de davetlilerin oturma düzeni dikkatle planlanır, önemli konuklara *triclinium*da özel yerler ayrılırdı.⁵²

*Convivium*da ikramların ardından gelen, hem göze hem de kulağa hitap eden eğlence bölümü *comissatio*⁵³ idi. Ancak bu bölüme katılım zorunlu değildi. İnsanların şarkı söyleyerek kendi kendine eğlendikleri içkili

⁴⁸ Kopuz, *Antik Roma'da Şölen (Convivium) Müziği*, 56.

⁴⁹ Martialis, *Epigramlar*, 119.

⁵⁰ Katharine Raff, "The Roman Banquet".

⁵¹ Edmond Saglio, "Coena", 1270.

⁵² Christopher Nappa, "Convivium, Contrast, and Persona in Catullus 12 and 13", 394.

⁵³ İçki eğlencesi.

bu son bölümde zar oyunları oynanırdı.⁵⁴ *Cena* ve *comissatio* boyunca süren müzik dinletisi genellikle flüt ve lir ile koro eserlerini kapsıyordu. Bu performansları şeffaf, ipek elbise giyen, enstrüman eşliğinde dans eden kadınlar icra etmekteydi.⁵⁵ Ancak Enstrüman çalmak ve şarkılar söylemek konukların da sorumlulukları arasında sayılırdı. Aktif eğlence türleri arasında ise akrobat grupları, dans eden kızlar, gladyatör dövüşleri, mim, pantomim ve hatta aslanlar ve leoparlar gibi eğitilmiş hayvanlar yer alabiliyordu.⁵⁶ Şiir okumaları, yeni Roma destanları ve çarpıcı performanslar gibi seçenekler de vardı.⁵⁷ Roma *convivium*unda kabul edilen şiir, geçmiş kuşakların övgüsünü konu alan Homeros destanları idi.⁵⁸

Roma *convivium*unda ziyafet boyunca yemek eşliğinde şarap servis edilirdi ve içmeden önce suyla karıştırılırdı. *Authepsae* olarak bilinen özel kazanlar kullanılarak suyun ısıtılıp karıştırılması Romalılara özgü bir gelenektir.⁵⁹ Karıştırma için soğuk su ve bazen de kar ya da buz kullanılmıştır.⁶⁰ Şölendeki sunumlar son derece gösterişli sofrta takımlarıyla yapılyordu. En gösterişli sofrta takımları, gümüş, altın, bronz ya da yarı değerli taşlar⁶¹ gibi pahalı malzemelerden yapılmıştır.⁶² Sonuç olarak *cena* Roma *convivium*unun ayrılmaz bir parçasıydı. *Cena*, Roma sosyal hayatını şekillendirmede, sosyal hiyerarşileri güçlendirmede ve birlik duygusunu teşvik etmede önemli bir rol oynamıştır.

Roma *conviviumu*, sadece bir yemek değil, tüm diğer hedeflerinin yanı sıra ev sahiplerinin konuklarına zenginliklerini ve statülerini göstermeyi amaçladıkları hesaplanmış bir gösteri olarak değerlendirilmiştir. Ev sahibi özellikle de seçkin dostlarına ve meslektaşlarına cömert ziyafetlerini sergilemeyi amaçlıyordu. Sunulan eğlencenin niteliği, ev sahibinin mali durumuna ve zevkine bağlı olarak değişkenlik göstermekteydi. *Convivium* Roma dünyasındaki insanları bir araya getirebilmesi, yemek yiyenler

⁵⁴ Katharine Raff, "The Roman Banquet".

⁵⁵ Kopuz, *Antik Roma'da Şölen (Convivium) Müziği*, 71.

⁵⁶ İmparator Hadrianus'un da şölenlerinde koşullara göre, *tragedyalar, komedyalar, Atella farsları gösterdiği ya da arp sanatçılarını ve ozanları davet ettiği* bilinmektedir. (Hadrianus, Cassius Dion-Historia Augusta (çev. Ayşe Yakut- Rukiye Öztürk), Ankara: Doğu Batı (2022): 104.

⁵⁷ Katharine Raff, "The Roman Banquet".

⁵⁸ Oswyn Murray, "Symposium and Genre in the Poetry of Horace", *The Journal of Roman Studies*, (1985): 41.

⁵⁹ Yunan'da genel olarak şarabın büyük bir krater içinde karıştırılmasından farklı olarak Roma'da zaman zaman misafirlerin zevkine göre kadehlerde de karıştırılmıştır.

⁶⁰ Gerhard Binder, "Banquet".

⁶¹ Kaya kristali, akik ve oniks.

⁶² Katharine Raff, "The Roman Banquet".

arasındaki sınıf farkını ortaya koyması ve Roma ziyafetinin dinamiklerini anlama bakımından kritik bir öneme sahip olmasının yanı sıra antik dünyadaki sosyal ilişkilerin doğasına dair kavrayışımızı büyük ölçüde geliştirmektedir.⁶³

Sonuç olarak doğum, isim verme, doğum günü, düğün ya da cenaze töreni gibi anma, yas ya da kutlama törenlerinden doğan, insanlar arası kültürel etkileşimi arttıran *convivium* sıradan bir ziyafetin ötesindedir. Erkek egemen bir toplantı olan *conviviuma* saygın kadınların ve çocukların katılımı toplantıda aile ortamı yaratmıştır.

Conviviumun ev sahibi için çok daha özel bir anlam taşıdığı anlaşılmıştır. Ev sahibi refah düzeyini, siyasi düşüncelerini, ait olduğu toplumsal sınıfı gösterme, bazen de yüksek egosunu tatmin amacı gütmüştür. Bu sebeple ev sahibinin *conviviuma* olabildiğince büyük bir özenle hazırlandığı anlaşılmaktadır. Ev sahibinin maddi durumu, misafirlerin ağırlandığı *tricliniumun* ihtişamından ve *cenanın* zengin menülerinden kolaylıkla anlaşılmaktadır. Yemeğe başlamadan önce tanrılara yakarı *conviviumun* dinden bağımsız olmadığını, eğlence türlerinin çeşitliliği ise sosyal sınıflandırmanın elit bir kesimine hitap ettiğini göstermektedir. *Conviviumda* yapılan sınıfsal ayırım esasında *convivium* ile amaçlanan “birlik bilincine” ters düştüğü için bazı yazarlar yapılan ayrımcılığa tepki göstermişlerdir.

Conviviumun yemek bahanesiyle insanları bir araya getirerek sosyal paylaşımlarda bulunmaya teşvik etmesi sebebiyle sosyo-kültürel alandaki yeri büyüktür. Kısmen ev sahibinin siyasi düşüncelerine, refah düzeyini sergilemesine hizmet etse de asıl işlevi kültürel etkileşim ortamı yaratmasıdır. İnsanlar bu toplantılarda sadece yemeklerini paylaşmazlar; fikirlerini, hüznelerini, sevinçlerini de paylaşırlar. Bu bakımdan “birlik bilincini” aşıl原因 *conviviumun* toplumsal değerleri korumak adına önemli bir çıkış noktası olduğu söylenebilir.

---

⁶³ John F. Donahue, “Toward a Typology of Roman Public Feasting”, 425.

KAYNAKÇA

- Binder, Gerhard. "Banquet", ed. Cancik, H., Et al., Brill's New Pauly: Encyclopaedia of the Ancient World. 2002.
- Catullus, Bütün Şiirleri Latince Ashyla. (çev.) Çiğdem Dürüşken, Erdal Alova. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2002.
- Dunbabin, M.D. Katherine. The Roman Banquet: Images of Conviviality. Ancaster: Cambridge University Press, 2002.
- Flaccus, Q. Horatius. Iambus'lar, Lirik Şiirler, Satura'lar, Mektup'lar. (çev.) Türkân Uzel. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994.
- Garcia, Briana. "What is a Roman Convivium?", <https://prezi.com/rp0y1by0q2zz/what-is-a-roman-convivium/> Web, ET: 15 Ekim 2023.
- Glare, P.G.W. "Convivium", Oxford Latin Dictionary. içinde, Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Hadrianus, Cassius Dion-Historia Augusta (çev. Ayşe Yakut-Rukiye Öztürk), Ankara: Doğu Batı, 2022.
- Hudson, Nicholas F. "The Archaeology of the Roman Convivium", American Journal of Archaeology. Archaeological Institute of America, C.114, S.4, 2010, 663-695.
- Kopuz, T. Şahin. Antik Roma'da Şölen (Convivium) Müziği, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Rize: 2023.
- Martialis, M. Valerius. Epigramlar. (çev.) Güngör Varınlıoğlu. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.
- Mau, August. "Convivium", ed. Wissowa G., Et al., Paulys Realencyclopädie Der Classischen Altertumswissenschaft. Verlag J. B. Metzler Stuttgart, Weimar, C: C, 1201-1208, 1992.
- Murray, Oswyn. "Convivium", ed. Hornblower, S., Et al., Oxford Classical Dictionary, 371-372 Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Murray, Oswyn. "Symposium and Genre in the Poetry of Horace", The Journal of Roman Studies, C.75, 1985, 39-50.
- Nappa, Christopher. "Convivium, Contrast and Persona in Catullus 12 and 13", The American Journal of Philology, The Johns Hopkins University Press, C.119, S.3, 1998, 385-397.
- Ovidius, Heroides. Amores. (Translated by Grant Showerman. Revised by G. P. Gould). Loeb Classical Library 41. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1914.
- Rukiye Öztürk, "Amores I.1: Amores'in İzdüşümü", DTCF Dergisi 59/1, (2019): 256-273.
- Raff, Katharine. "The Roman Banquet", Heilbrunn Timeline of Art History, The Metropolitan Museum of Art, New York, The Metropolitan Museum of Art, 2000, http://www.metmuseum.org/toah/hd/banq/hd_banq.html, Web ET: 5 Kasım 2023

Saglio, Edmond. "Coena", ed. Daremberg, C.V., Et al., Dictionnaire Des Antiquites Grecques et Romaines. Tome Premier Deuxième partie (C) 1269-1282. Paris, 1887.

KISALTMALAR

- Catull. Catullus = Catullus, Tibullus. Catullus. Tibullus. Pervigilium Veneris. Translated by F. W. Cornish, J. P. Postgate, J. W. Mackail. Revised by G. P. Goold. Loeb Classical Library 6. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1913.
- Cic. *Verr.* Cicero, *In Verrem* = Cicero. The Verrine Orations, Volume I: Against Verres, part 1; part 2, Books 2. (çev.) L. H. G. Greenwood. Loeb Classical Library 221. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1928.
- Hor. *Ep.* Horatius, *Epistulae* = Horace. Satires. Epistles. The Art of Poetry. (çev.) H. Rushton Fairclough. Loeb Classical Library 194. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1926.
- Hor. *Sat.* Horatius, *Saturae* = Horace. Satires. Epistles. The Art of Poetry. (çev.) H. Rushton Fairclough. Loeb Classical Library 194. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1926.
- Mart. Martialis = Martial. Epigrams, Volume I: Spectacles, Books 1-5. Edited and translated by D. R. Shackleton Bailey. Loeb Classical Library 94. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1993.
- Plaut. *Stich.* Plautus. *Stichus*. = Plautus. Stichus. Trinummus. Truculentus. Tale of a Travelling Bag. Fragments. Edited and translated by Wolfgang de Melo. Loeb Classical Library 328. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2013.
- Plin. *Ep.* Plinius, *Epistulae* = Pliny the Younger. Letters, Volume I: Books 1-7. (çev.) Betty Radice. Loeb Classical Library 55. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1969.
- Sen. *Brevit.* Seneca, *De Brevitate Vitae* = Seneca. Moral Essays, Volume II: De Brevitate Vitae, (çev.) John W. Basore. Loeb Classical Library 254. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1932.
- Suet. *Calig.* Suetonius, *Caligula* = Suetonius. Lives of the Caesars, Volume I: Julius. Augustus. Tiberius. Gaius Caligula. Translated by J. C. Rolfe. Introduction by K. R. Bradley. Loeb Classical Library 31. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1914.
- Val. Max. Valerius Maximus = Valerius Maximus. Memorable Doings and Sayings, Volume I: Books 1- 5. Edited and translated by D. R. Shackleton Bailey. Loeb Classical Library 492. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2000.

ESKİ ANADOLU'DA ÇOK PARÇALI SİYASİ YÖNETİMDEN MERKEZİ DEVLETE GEÇİŞ SÜRECİ

Tuğçe HORUNLU*

Makale Bilgisi

Başvuru: 08 Mayıs 2024

Kabul: 31 Mayıs 2024

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Info

Received: May 08, 2024

Accepted: May 31, 2024

Öz

Eski Anadolu toprakları tarih boyunca pek çok medeniyete ev sahipliği yapmış, bulunduğu stratejik konum itibarıyla her dönem çağdaşlarıyla bağlantı kurmak durumunda kalmıştır. Bu bağlantıların savaşçıl ve barışçıl iki başat örneği olan Akad ve sonrasında Asur faaliyetleri farklı perspektifler sunmuş olsa da süreç sonuçta daima bir mücadeleye çıkmıştır. Akad ticaretinin askeri harekâta dönüşmesi, Anadolu yöneticilerinin zihinde uzun zaman yerini korumuştur. Geçmişte yaşananların izleri hafızalarda yerini korurken, zaten mevcut siyasi çekişmelerin barışçıl ortamlarda bile eksik olmadığı Anadolu topraklarında yeni endişeler belirlemiştir. Benzer sorunların kervan güzergâhlarına yansımaları, ticari faaliyetleri de sekteye uğratacağı için, Asurlu tüccarların faaliyetleri hususunda tetikte olan yerel yöneticilerin, yönetim anlayışının da merkezileşmesine zemin hazırlamıştır. Anadolu krallıkları Mezopotamya merkezli tehditlerden çekinirken, asıl hamle Pithana ve oğlu Anitta tarafından yani kendi içlerinden gelmiştir. Babasının başlattığı hareket Anitta'nın başarılı askeri ataklarıyla bir adım öteye taşınmış ve ileride Anadolu'da güçlü bir imparatorluğun krallarına feyz olacak bir geleneğin fitilini ateşlemiştir.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, Mezopotamya, Merkezi yönetim, Anitta.

* Dr., t.horunlu@gmail.com; ORCID: 0000-0002-5821-8104.

The Transition Process from Fragmented Political Governance to Centralized State in Ancient Anatolia

Abstract

The ancient Anatolian lands have hosted many civilizations throughout history, and due to their strategic location, they have had to establish connections with their contemporaries in every period. Akkadian and later Assyrian activities, although the two dominant examples of these connections, warrior and peaceful, offered different perspectives, the process always resulted in a struggle. The transformation of Akkadian trade into military operations remained in the minds of Anatolian rulers for a long time. While the traces of what happened in the past remain in memory, new concerns have emerged in Anatolian lands, where existing political conflicts are not absent even in peaceful environments. Since the reflection of similar problems on caravan routes would also disrupt commercial activities, it paved the way for the centralization of the management approach of local administrators, who were alert about the activities of Assyrian merchants. While the Anatolian kingdoms were afraid of threats based in Mesopotamia, the real move came from within themselves, that is, by Pithana and his son Anitta. The movement initiated by her father was taken one-step further with Anitta's successful military attacks and ignited a tradition that would later inspire the kings of a powerful empire in Anatolia.

Keywords: *Anatolia, Mesopotamia, Central administration, Anitta.*

Giriş

Eski Anadolu coğrafyasının siyasi yapısına veya yönetim anlayışına dair ilk yazılı kaynaklar Mezopotamya kökenlidir. Kalkolitik ve Erken Tunç Çağlarına ait kentleşme ile ilgili arkeolojik verilerin haricinde, Sumer ve Akad krallarının Anadolu toprakları üzerine olan stratejik anlayışlarını yansıtan çivi yazılı tabletler, Anadolu'daki en erken siyasi yapılanmaya dair somut bilgiler verirler. Anadolu'nun Eskiçağ tarihinde "Protohistorik Dönem" olarak adlandırılan bu zaman diliminde çok sayıda irili ufaklı kent devletinin olduğu karmaşık bir siyasi manzara mevcuttur. Henüz merkezi bir idari yapının ortaya çıkmadığı Mezopotamya coğrafyasındaki durum da Anadolu'dakinden farklı değildir. Ancak site-kent devleti aşamasına daha erken çağlarda ulaşan Mezopotamya medeniyetleri bilhassa yazının kullanımı ile mevcut siyasi yapı hakkında daha net bilgiler sunmaktadır. Bu anlamda Anadolu coğrafyası üzerinde de idari yapıya dair nispeten yorumlar yapılabilmektedir.

Anadolu'nun protohistoryası ile ilgili en erken bilgiler MÖ 2500'lere kadar uzanmaktadır. Bu konuda ilk belge bir Sumer kent devleti olan Adap şehri beyi *Anne-mundu*'ya aittir. Güney Mezopotamya'nın büyük ölçüde sulak-bataklık, ağaçsız ve taşsız bir coğrafyada ortaya çıkan kent devletleri yöneticileri, özellikle inşaat çalışmalarında Anadolu ile sıkı münasebetler kurmak zorundaydı. Bu vesileyle *Anne-mundu* Mezopotamya'da şiddetle ihtiyaç duyulan ağaç ve taşı Amanos Dağları'ndan getirdiğini ifade etmiştir:

“Nintu'ya....., Elam'ın, Marhasi'nin, Gutium'un, Subartu'nun, Amurru'nun, Sutium'un “beyleri, Sedir Dağı beyi, Eanna'nın Dağı'ndaki ...”¹

Şüphesiz *Anne-mundu*'nun ifade ettiği yerler dağlık ve ormanlık bölgelerdi. KUR^{GIŞ}ERİN-NN(A)² şekliyle geçen Amanos veya Sedir Dağları olarak bilinen dağlar, Toros Dağları'nın en güney ucu yani Hatay'ın Suriye sınırındaki coğrafya ile örtüşüyordu.³ Adap beyinin bu ifadelerinden aynı zamanda söz konusu bölgelerde bir bey tarafından yönetilen müstakil krallıklar olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu idari anlayış ve ilgili krallıklar hakkında detaylı bilgiler edinmek mümkün değildir.

Anadolu'daki bu müstakil yapılar ile ilgili daha net bilgileri ise yine Mezopotamya kaynaklı belgelerden öğrenmekteyiz. MÖ 2350'lerde *Agade* merkezli bir devlet kuran ve sonradan güçlü ordusu ve askeri seferleri ile tarihteki ilk imparatorluğun kurucusu olarak kabul edilen *Sargon*'a (MÖ 2334-2279) ve torunu *Naram-Sin*'e (MÖ 2254-2218) ithaf edilen metinler, bu konuda daha net bilgiler vermektedir. Kendi yaşadıkları dönemden çok daha sonraları yazılan ve *Şar tamhari* (savaşın kralı) adı verilen bu metinler üç farklı yerde bulunmuş ve üç farklı dilde yazılmışlardır.⁴ Ana tema *Sargon*'un ve *Naram-Sin*'in Anadolu'ya ve özellikle İç Anadolu bölgesini ve Acemhöyük ile lokalize edilen *Puruşhanda* kentini hedef alan askeri seferleridir. Hikâye tarzında anlatılan metinlerden Akad ordularının büyük bir başarı elde ettiği kayıtlıdır. Metne göre *Sargon*'un bu seferi yapmasının

¹ Goetze, Albert., *Kleinasien*, C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, (München, 1957): 64.; L.Gürkan Gökçek.-Oğuzhan Abacı, *Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi* (İstanbul, 2019): 69.

² Hans-Gustav Guterbock. 1934: “Die historische Tradition und Ihre Literarische Gestaltung bei Babylonien Und Hethitern bis 1200”, *Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete* 42/1-4, (Berlin und Leipzig, Walter De Gruyter/Co), 1-91.42.

³ Antik kaynaklarda Amanos Dağları ve coğrafi konumu ile ayrıca bkz. Gülcan Şaroğlu, “Antik Kaynaklarda Amanos ve Kasion Dağı” *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:5 sayı:9 (2013): 60.

⁴ Mısır Tel-el Amarna'da Akadca, Babil'de ele geçen Babilce ve Hattuşâş'da ele geçen Hititçedir. Ayrıca *Sargon*'dan yaklaşık 400 yıl sonrasına tarihlenen bir Kültepe metninde de aynı konu işlenmiştir. (Bkz. Salih Çeçen. “Akad İmparatorluğu” Ed. L. G. Gökçek- E. Yıldırım- O. Pekşen, *Eski Mezopotamya'nın Siyasi Tarihi*. 33-50. İstanbul, 2020.

nedeni *Puruşhanda* kralı *Nur-Daggal*'ın Akadlı tüccarlara sıkıntı çıkarması ve söz konusu tüccarların *Sargon*'dan yardım istemeleridir. *Sargon*, *Puruşhanda* üzerine yürümüş ve şehir surlarını yıkarak şehri ele geçirmiştir. Metinde ayrıca *Nur-Daggal*'ın *Sargon*'un huzuruna getirilmesi ve *Puruşhanda* kralının merhamet dilemesi konu edilmiştir.⁵ Metinlerden Hititçe olan versiyonu Anadolu'nun bu dönemi ile ilgili bilgilerin verilmesi açısından önemlidir. Çünkü, metinde pek çok şehir devletinin ismi, kral adları ile birlikte verilmektedir. Adı geçen krallıklar *Hatti* kralı *Pampa* liderliğinde bir araya gelerek *Sargon* zamanında kaybedilen toprakları geri almak için bir mücadele başlatmıştır. Naram-Sin'e göre Anadolu 17 kral Söz konusu kentlerin ve kralların isimleri şu şekilde zikredilmiştir:

“... *Guşua* kralı *Anmanaliu*, *Pakki* kralı *Bumanailu*, *Ullama* kralı *Lapanailu*, ... Kralı ... *İnmipailu*, *Hatti* kralı *Pampa*, *Kaniş* kralı *Zipani*, ...kralı *Nur-Dagan*, *Amurru* kralı *Huwaruwaş*, *Paraşi* kralı *Tişenki*, *Armanu* kralı *Mudakina*, *Sedir dağları kralı İşgippu*, *Larak* kralı, *Ur-Larak*, *Nikku* kralı *Ur-Banda*, *Turki* kralı *İlşu-Nail*, *Kursaura* kralı, *Tişbinki*....”⁶

Sargon'un Anadolu'ya yapmış olduğu seferleri anlatan bu serinin en son halkası olan ve *Ah-Şallim* adlı Asurlu tüccarın arşivinde ele geçen Kültepe Metni de bu anlamda büyük önem taşımaktadır. Metinde *Sargon*'un büyük başarıları efsanevi bir şekilde anlatılırken yine bazı yer adları zikredilmiştir:

“ .... *Tukri* kralını bir posta sardım. *Huturalılar*'ın sanki onların babası gibi ... *Kilarlular*'ın başlarını bir sıyrımla bağladım. Diğer taraftan *Kanişliler*'in *sutuhhum*'unu serbest bıraktım. *Hattumlular*'ın kafalarının ortasını traş ettim. *Luhumlular*'ın .. onların *sutuhhum*'unu gönderdim. ...”⁷

Metinlerde geçen yer adlarının bir kısmı ise sonraki dönemlerde kısmen değişerek yaşamış şehir adlarıdır. Yalnız söz konusu kentlerin *Kaniş* (Kültepe) haricinde olanların günümüzde tam olarak lokalizasyonu yapılmış değildir. Bunlardan *Amurru* Kuzey Suriye'de, *Sedir Dağları* olarak geçen yer

⁵ Salih Çeçen. “Akad İmparatorluğu”, ed. L.G. Gökçek-E.Yıldırım-O. Pekşen, *Eski Mezopotamya'nın Siyasi Tarihi*. 33-50. İstanbul, 2020. ve Turgut Yiğit, “Akkadlar Devrinde Anadolu'nun Siyasal Yapısı”, *Ankara Üniversitesi Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 40/3-4. (2000):13-28.

⁶ Ekrem Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, (Bursa 2020): 65.

⁷ Cahit Günbattı, “Kültepe'den Akadlı Sargon'a Ait Bir Tablet”, *Archivum Anatolicum* 3/1 (1997): 265.

ise yukarıda bahsi olduğu üzere Amanos Dağlarıdır. *Kursaura* da sonraki dönemlerdeki *Garsaura* (Aksaray) olduğu kabul edilmektedir.⁸ *Hatti/Hattum* kentinin ise lokalizasyonu açısından değerlendirildiğinde bugünkü *Hattuş* (Boğazköy) olması kuvvetle muhtemeldir.⁹ Nitekim burası Koloni Çağı belgelerinde önemli bir Asur kolonisi olarak kayıtlara geçecektir.

Sonuçta *Şar-tamhari* metinlerinden Anadolu'da Akadlılar zamanında çok parçalı bir siyasi yapı olduğu anlaşılmaktadır. Etrafı surlarla çevrili irili ufaklı bu kent devletlerin orduları vardı ve kendi aralarında ittifak kurabiliyorlardı. *Sargon*'un askeri seferlerinden önce bu kentler arasında bir hegemonya mücadelesi olup olmadığını bilmiyoruz. Ancak görünen o ki, dışardan gelen bir tehlikeye karşı aralarında bir birlik kuracak kadar organize olabiliyorlardı. Bu organizasyonun sadece askeri olarak değil ticari olarak da kurulduğu anlaşılmaktadır. Akadlıların Mezopotamya'da gerçekleştirdikleri merkezi anlayışın veya siyasi bütünlüğün Anadolu'ya ne kadar yansıdığı veya Akad egemenliğinin Anadolu'da ne kadar etkili olduğu hususunda net bilgiler vermek mümkün değildir. Ancak merkezi yönetime veya siyasi vahdete giden sürece dair dikkat çekilmesi gereken nokta, Akad ordularına karşı koyulan mukavemette *Hatti* kentinin ve kralının liderlik etmiş olmasıdır. Akadlılar döneminde *Hatti* kentinin diğer kentlere nazaran ne gibi bir özelliği olduğunu bilmesek de bu kentin en azından adı geçen kentler arasında en güçlüsü olduğu düşünülebilir. Fakat daha da önemlisi bu kent, Akad istilasından asırlar sonra ortaya çıkacak bir imparatorluğun başkenti olacaktır.

Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Çağı: Güçlü Krallıklar (MÖ 2000-1720)

Anadolu'daki parçalı siyasi yapı Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda da devam etmiştir. Bu zamanda Anadolu'da, kent devletleri arasında kısmen ön plana çıkan krallık *Kaniş* şehri iken Asur, Kuzey Mezopotamya'da kısa bir gelecekte merkezi bir devletin başkentliğini yapacak bir şehir krallığı konumundaydı. Mezopotamya coğrafyası bu zamanda daha ziyade Amurrulu topluluklar tarafından doldurulmuş ve hemen her şehrin yönetimi Amurrulu krallar tarafından sağlanmaktaydı. Anadolu'da ise, Hattiler, Hurriler, Luviler ve Hititler gibi kavimler yaşamaktaydı.

⁸ Turgut Yiğit, "Akkadlar Devrinde Anadolu'nun Siyasal Yapısı", 23.

⁹ Akadca kaynaklarda *māt Hatti* olarak geçen kelime aynı zamanda şehri de temsil etmekte olup, *Hattušaš* olarak değerlendirilmektedir. Aynı şekilde Hurrice metinlerde şehrin adı *Hattuhi* şeklinde ifade edilmektedir (Bkz. Savaş Özkan Savaş, *Hattuša*" Adı Üzerine, III. Hititoloji Kongresi, Eylül (Çorum1996): 505-513.

Kabaca Mezopotamya'da Yeni Sumer Çağı'nın son bulmasından sonra şahsi mülkiyet anlayışın gelişmesinin bir sonucu olarak değerlendirilen Asur Ticaret Kolonileri Çağı, MÖ 2000'li yılların başında ağırlıklı olarak Asurlu tüccarların kervan ticareti ile başlamış ve giderek sistemli bir hale dönüşmüştü. Merkezi *Kaniş* ile *Asur* olan bu uluslararası ticaretin ana emtiası ise tunç madenin yapılmasında elzem olan kalay ve Mezopotamya'nın çeşitli şehirlerinde dokunan kumaşlar idi. Kalay madeninden fakir coğrafyaların, bu ihtiyacı karşılayacak arayışlara girmesi, sınırları aşan ticari faaliyetlere öncülük etmesini beraberinde getirmiştir.¹⁰ Mezopotamya ve Anadolu coğrafyası arasında tamamen ticari olan bu münasebetlerin gereği olarak, Asurlu tüccarlar Anadolu'nun pek çok kentinde *karum* ve *wabartum*'ları ile anılan koloniler kurmuştu. Anadolu'daki bu ticari süreç 250 yıldan fazla sürmüştü.¹¹ Söz konusu dönemde ekonominin önemli noktasını oluşturan ve sınırları aşan bu faaliyetler, ticaret ağının her iki tarafı içinde mümkün olduğunca sorunsuz bir şekilde sürdürülmesini gerektirirdi.

Asur kolonisi bulunan şehirler aynı zamanda bir krallığın merkeziydi. Buna ilaveten bir koloninin olup olmadığı bilinmeyen ancak kral (*rubā'um*) veya kraliçesinden (*rubātum*) bahsedilen on beş kadar yer daha bilinmektedir. Tabletlerde geçen yer isimlerinden bazıları ise "ülke" (*mātum*) olarak tanımlanmaktadır.¹² Tabletlerde şimdiye kadar kırk kadar Asur kolonisinin ismi geçmektedir.

Kültepe'de yapılan ve 1893 yılında başlayan, ancak 1948 senesinde Tahsin Özgüç ile düzenli ve bilimsel hale getirilen arkeolojik araştırmalar neticesinde¹³ geçen 25.000 civarında Eski Asur lehçesinde yazılmış tabletler, söz konusu dönem ile ilgili başta iktisadi-ticari olmak üzere sosyal ve kısmen siyasi hayata dair pek çok önemli bilgi içermektedir.¹⁴ Tabletlerin

¹⁰ Kristian Kristiansen, "The Rise of Bronze Age Peripheries and the Expansion of International Trade 1950 – 1100 BC.", (ed. Kristiansen, K.-Lindkvist, T.-Myrdal, J.), *Trade and Civilisation Economic Networks and Cultural Ties, from Prehistory to the Early Modern Era*, (Cambridge University Press, 2018):108.

¹¹ L.Gürkan Gökçek, "Uşur-Şa-İstar Arşivini Tarihlendirme Meselesi", (ed. İ. Albayrak, L.G. Gökçek, N. Yıldırım, K. Toptaş), *Prof. Dr. Salih Çeçen'e Armağan*, (Ankara 202)3:59.

¹² Belgelerde geçen yer adları ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Cahit Günbattı, *Kültepe Kaniş, Anadolu'da İlk Yazılı İlk Belgeler*, (Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2012), 42-43.

¹³ Kültepe'de yapılan arkeolojik kazı raporlarının içerikleri hakkında kısa bilgi için bkz. Hasan Ali Şahin, *Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Devri (MÖ 1975-1725)*, (Kayseri, 2004), 4.; Günbattı, *Kültepe-Kaniş*, 32.

¹⁴ Emin Bilgiç, "Çivi Yazılı Hukuki-İktisadi Kaynaklar, Mahiyet ve Muhtevaları", *Belleten* 11/44, (1947):589.

büyük çoğunluğu *kārum* olarak adlandırılan Aşağı şehrin II. tabakasında ve az bir kısmı da Ib olarak adlandırılan tabakada ele geçmiştir.¹⁵ Tabletler üzerinde süregelen araştırmalar neticesinde söz konusu dönemde Mezopotamya ile Anadolu arasındaki münasebetlerin tamamen barışçıl olduğu ancak Anadolu'daki kent devletleri arasında zaman zaman bir hegemonya mücadelesi olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶ Anadolu ve Mezopotamya arasındaki bu uluslararası ticaretin kilit unsuru olan yollar ve pazarlar, irili ufaklı kent devletlerin üzerinde kontrolünü sağlamak adına mücadele verdiği alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu dönemde kentlerin sıklıkla kesintilere/yıkımlara uğradığı, ticari merkezlerin en önemlisi olan *Kaniš* kentinin de bu mücadelelerden nasibini aldığı bilinmektedir.¹⁷

Kültepe Tabletleri arasında doğrudan siyasi hayata dair bilgi veren belgelerin sayısı son derece azdır. Çoğunluğu II. tabakadan ele geçen tüccarlara ait arşivlerde yalnızca satır aralarında bazı isyan veya karışıklıklara değinilmişse de konuyu genel manada değerlendirecek bilgilere sahip değiliz. Ancak Asurlu tüccarların zaman zaman yerel beyler veya yetkililerle olan bazı sıkıntılarını dile getirdikleri belgelerden veya çeşitli vergilerden imtina etmek için başvurdukları yollardan ötürü karşılaştıkları zor durumlardan veya yaptırımlardan, Anadolu'da yerel idarelerin Asurlu tüccarlar üzerinde bir hayli etkili oldukları görülmektedir.¹⁸ Ayrıca Asurlu tüccarların yerel krallıklarla ticaretin devamı için bazı antlaşmalar yaptıklarında dair belgeler elimizde mevcuttur.¹⁹ Dolayısıyla Asurlu tüccarların Anadolu'da tamamen ticari amaçlarla olduğu ve buradaki yerel krallıklara vergilerini vermek suretiyle ticaretlerini devam ettirdikleri anlaşılmakta ve bu açıdan bakıldığında Anadolu'da mevcut siyasi otoritenin dağınık haldeki şehir devletleri ile sağlandığı görülmektedir.

¹⁵ Kültepe'nin stratigrafisi ile ilgili olarak bkz. Tahsin Özgüç, *Kültepe/Neša*, (İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2005):12.

¹⁶ Hüseyin Sever – Salih Çeçen, “Kültepe II. Tabaka Vesikalarına Göre Anadolu'nun Siyasi Tarihi ile İlgili Yeni Gelişmeler”, *XI. T.T. Kongresi Bildirileri*, (Ankara, 1994):201.

¹⁷ Robert Ghazaryan, “Administrative and Political System and Economy of The Kingdom of Kanesh”, *Bulletin of the Institute of Oriental Studies*, December-2, (2022):14.

¹⁸ Salih Çeçen – L.G. Gökçek, “Asur Ticaret Kolonileri Çağında Anadolu'da Yerel Sarayların Tüccarların Mallarına El Koyması Durumu ve Yerel Yetkili Uşanalım”, *OANNES Uluslararası Eskiçağ Araştırmaları Dergisi*, 3/2 Eylül, (2021):535.

¹⁹ Asurlu tüccarların yerel krallarla ilgili antlaşma metinleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Jasper Eidem, “An Old Assyrian Treaty From Tell Leilan”, *Melanges P. Garelli Ed. Recherche sur les civilizations içinde ed. D. Charpin- F.Joannes*, (Paris, 1991):185. ; Salih Çeçen – Karl Hecker, “Inam ati-ka eblum Zu Einem Neunen Yext zum Wegerecht in der Kültepe-Zeit”, *AOAT 240, Festschrift für Wolfram Freiherrn von Soden zum 85.Geburstag am 19.Juni 1993*, (1995):31. ; Cahit Günbattı, “Kültepe'de Bulunmuş İki Antlaşma Metni”, *Belleten*, C. LXIX/256, (2005):759.

Anadolu ile Asur arasında gerçekleştirilen ticaretin en dikkat çekici özelliklerinden biri de kalıcı bir faaliyet olmasıydı.²⁰ Ticarete istikrar ve kalıcılık ilk etapta, ekonominin devamlılığı hususunda aranan bir özellik olsa da değişen şartlar bu durumun kimi zaman bir tehdit olarak algılanmasına zemin hazırlamış olabilir.

Anadolu topraklarındaki değişken siyasi manzara içerisinde, kent devletlerinin zaman zaman ittifaklar kurarak güç birliği yaptığı bir rekabet ortamından söz etmek mümkündür. Bu hususta, Kültepe'den bir metinde yer alan ifadeler dikkat çekmektedir.

"... *Amkuwa'nın adamı... Şinahuttum prensi, Arnkuwa'nın adamı ve Kapitra'nın adamı ortak davada birleştiler ve Hattuša'ya karşı isyan ettiler...Kaniş'in adamlarına...*"

Bu kısa metinde adı geçen yerlerin yöneticileri, kendilerinden daha güçlü bir otoriteye karşı koymak adına eyleme geçmiş olmaları ve Hattuša'ya isyan için birleşmiş olabilecekleri ileri sürülmüştür.²¹

II. tabaka belgeleri genel olarak değerlendirildiğinde küçük şehir devletlerinin varlığı yanında güçlü ve büyük şehir devletleri olarak, *Kaniş* Krallığı haricinde, bir *rubā'um rabi'um* tarafından yönetilen ve genellikle Acemhöyük ile lokalize edilen²² *Purušhattum* Krallığı ile tüccarların sıklıkla uğradıkları önemli bir ticaret merkezine sahip olduğu anlaşılan ve son yıllarda yapılan araştırmalarla Büklükale ile eşleştirilen²³ *Wahšušana* Krallığı örnek olarak gösterilebilir.²⁴ Zira bu iki yerleşme Anadolu'da kervan ticaretinin asıl eksenini oluşturmakta ve çok sayıda metinde kervanların bu iki merkez arasındaki *Wahšania*, *Neneša*, *Šalatuwar* ve *Ulama* gibi diğer küçük şehirlere uğradıkları kaydedilmektedir.²⁵ *Purušhattum* ve *Wahšušana* gibi hatırı sayılır krallıkları yanında Kayseri-Karahöyük ile bir tutulan *Kuşşara*, Andırın civarında aranması gereken *Mama*, *Kaniş* Krallığı'nın güneyinde tahmin edilen

²⁰ Amelie Kuhrt, *Eskiçağ'da Yakınoğu yaklaşık MÖ 3000-300 Cilt I.*, (İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları 2017), 121.

²¹ Turgut Yiğit, "Şanahuitta and Some Observations on the Early Period of the Hittite Kingdom", *6th International Congress of Hittitology, Rome*, (İtalya, 2008), 829-830.

²² Günbatti, *Kültepe Kaniş, Anadolu'da İlk Yazı İlk Belgeler*, 42.

²³ Gojko Barjamović, Sites, Routes and Historical Geography in Central Anatolia.", (ed. I. Singer), *In ipamati kistamati pari tumatimis. Luwian and Hittite Studies presented to J. David Hawkins on the Occasion of his 70th Birthday*, (Tel Aviv, 2010), 18.

²⁴ Hüseyin Sever – Salih Çeçen, "Kültepe II. Tabaka Vesikalarına Göre Anadolu'nun Siyasi Tarihi ile İlgili Yeni Gelişmeler", 201.

²⁵ Cahit Günbatti, "Kültepede'den Kervan Güzergâhlarına Işık Tutan İki Yeni Metin", *Archivum Anatolicum* 5/2, (2002):79.

Hahhum ve *Hurama*, Elbistan-Karahöyük ile lokalize edilen *Luhuzatia*, Gürün civarında olduğu tahmin edilen *Tegarama*, Alişar ile bir tutulan *Amkuwa*, yine yerleri tespit edilemeyen fakat Gürün, Çetinkaya, Ulaş, Şarkışla ve Gemerek arasında yayılan atlarıyla ünlü *Uzunayla* bölgesinde aranan *Harsamna* ve biri Anadolu'nun kuzeyinde diğeri güneyinde olmak üzere, iki farklı *Zalpa* Krallığı gibi ağırlıklı olarak Anadolu'nun iç kesimleri, Anadolu ile Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya arasında kurulan pek çok güçlü krallığın varlığı hakkında sınırlı da olsa bilgi sahibiyiz.²⁶

Anadolu'nun siyasi hayatına dair en somut belgeler ise *Karum Ib* dönemine tarihlendirilmektedir. Sınırlı sayıdaki bu belgelerden en tanındık olanı Kemal Balkan tarafından yayımlanan *Mama* kralı *Anum-Hirbi*'nin *Kaniş* kralı *Warşama*'ya göndermiş olduğu mektuptur. Mektup, *Warşama*'nın daha önce yazmış olduğu mektubun cevabıdır. Tamamen politik içerikli bu belge, Anadolu'daki siyasi yapıyı genel hatlarıyla ortaya koyabilmektedir. İki krallığın ortak sınırlardaki anlaşmazlıklara son verilmesi, yeni bir antlaşma yapılması, hudutların ve kervan güzergahlarının açılması ve yemin edilmesi gibi konuların ele alındığı belgeden, Anadolu'da çok sayıda yerel krallığın olduğu ve bunlardan bazılarının *ruba'um rabi'um* (büyük kral) unvanıyla yönetildiği bunun yanında bazı küçük şehirlerin de olduğu ve bunların büyük krallıklara bağlı oldukları ve krallıklar arasında zaman zaman olan mücadelelerde bazı görevler üstlendikleri anlaşılmaktadır:

“.... *Sen bana mektup gönderdin ve (bu mektubunda) dedin ki: kölem Taişamalı'yi ben teskin edeceğim. Fakat sen kölen Sibuhalı'yi teskin ediyor musun? Mademki Taişama'lı benim köpeğindir, ne için başka krallarla münakaşa ediyor? Benim köpeğim Sibuha'lı diğer krallarla münakaşa ediyor mu? Taişama'lı bir ruba'u bizim aramızda üçüncü bir ruba'u olmalı mı? ...*”

Esasen mektup *Mama* kralı *Anum-Hirbi*'nin *Kaniş*'e uzanan kervan yolunu kapatması üzerine yazılmıştır. Mektuptan anlaşıldığına göre *Anum-Hirbi*, *Warşama*'nın yemin edilmesi önerisini daha önce yapılan yemini işaret ederek gerekli görmemiş ve yolu serbest bırakmıştır:

²⁶ Kemal Balkan, *Mama Kralı Anum-Hirbi'nin Kaniş Kralı Warşama'ya Gönderdiği Mektup*, (Ankara, 1957), 62.; Şahin, Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Devri (MÖ 1975-1725), 20.; Gojko Barjamović, *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*, The Carsten Niebuhr Institute of Ancient Near Eastern Studies University of Copenhagen, (Museum Tusulanum Press, 2011), 59-60.

“... *Bugün sen bana mektup yazıyorsun ve şöyle diyorsun: Ne için yolu benim için serbest bırakmıyorsun? Yolu, senin için serbest hale getireyim (getireceğim). .... Sen bana bir mektup gönderdin ve şöyle dedin: yemin edelim. Önceki yemin kâfi değil mi? ...*”²⁷

Mektubun tam olarak hangi tarihte yazıldığı bilinmemektedir. Ancak *Kaniş* kralı *İnar* ve oğlu *Waršama*'nın bu zamanda Asur'da hatırı sayılır bir devlet kuran ve yayılmacı bir politik anlayış güden *I. Šamši-Adad* ile çağdaş oldukları tahmin edilmektedir. *Anum-Hirbi* ile ilgili bir bilgiye sahip değiliz. Fakat bu ismin Hurrice olduğu bilinmekte, dolayısıyla bölgede yaşayan halkın Hurriler olduğu düşünülmektedir.²⁸

Diğer taraftan mektupta *Anum-Hirbi*'nin yolu ne için kapattığı açık değildir. Kervanların geçişi ve doğal olarak ticaretin devamının esas kılınması elbette her iki taraf için de önemliydi. Her ne kadar *Mama* Krallığı'nın tam olarak yerini bilmesek de bu şehrin dağlık bir bölgede ve hem *Kaniş*'e hem de yukarıda bahsi geçtiği üzere *Tuz Gölü*'nün güneyinde *Purušhattum*'a (Acemhöyük) uzanan stratejik bir bölgede olduğu anlaşılmaktadır.²⁹ Elbette *Waršama*'nın talebi çok önemliydi ama *Anum-Hirbi*'nin bu engeli neden koyduğu ve sonrasında neden koşulsuz yolu açtığı açık değildir. Anadolu'nun siyasi tarihi ile ilgili doğrudan bilgi veren bir diğer belge yine *Ib* tabakasına tarihlenen *Kt 2001/k 217* numaralı tablettir. Belge, *Harsamna* kralına -daha önce *Hurmeli*'nin Asur'a gönderdiği mektuba cevaben- Asur şehrinin elçileri tarafından yazılmış bir mektuptur.³⁰ Mektubun konusu *Anum-hirbi*'nin yazdığı mektupta da görüleceği üzere yine kervan yolunun kapatılması üzerine ele alınmıştır. Mektupta, komşu olan *Harsamna* şehri ile *Zalpa* şehri arasında gerçekleşen bir savaşta Asur kralının *Zalpa* şehrine yardım etmesinden ötürü *Harsamna* kralının yolu Asur kervanlarına kapattığı görülmektedir. Asur şehir elçilerinin, ticaretin devamını sağlamak veya ilişkilerin düzeltilmesi için bir çaba sarf ettikleri görülmektedir. Mektubun önemi daha ziyade Anadolu ile Mezopotamya arasındaki siyasi münasebetlerin seyri veya Anadolu'daki krallıkların gücü veya statüsü konusunda somut bir bilgi vermesi noktasında

²⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Balkan, *Mama Kralı Anum-Hirbi'nin Kaniş Kralı Waršama'ya Gönderdiği Mektup*, 8.

²⁸ Gökçek ve Abacı, *Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi*, 90.

²⁹ L.Gürkan Gökçek, “Kültepe Tabletlerinde Maraş Bölgesi”, *I. Kahramanmaraş Sempozyumu 6-8 Mayıs (Kahramanmaraş, 2004)*: 312-313.

³⁰ İlgili belge Cahit Günbattı tarafından kitap haline getirilmiştir (Bkz. Cahit Günbattı, *Harsamna Kralı Hurmeli'ye Gönderilen Mektup ve Kaniş Kralları*, (Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014).

önem arz etmektedir. Buna göre Mezopotamya’da *Şamşi-Adad* ile kurulan merkezi ve güçlü bir devlet olan Eski Asur Krallığı’nın, Anadolu’daki krallıklara karşı siyasi bir baskı kurmadığı hatta bu krallıklardan bazılarının *Harsamna* örneğinde görüleceği üzere eşit statüde olduğu anlaşılmaktadır. Zira, Asurlu elçiler ve hatta Asur kralı *Harsamna* kralını “büyük kral” olarak tanımlamaktadır.

Anlaşıldığına göre, *Zalpa* Krallığı ile *Harsamna* Krallığı savaş halinde iken Asur kralı *Şamşi-Adad* (MÖ 1808-1776), *Zalpa* Krallığı’nı asker göndermek suretiyle desteklemiş ve bunun üzerine *Harsamna* kralı *Hurmeli* Asur kervanlarına yolu kapatmıştı. *Şamşi-Adad*’ın ölümünden sonra Asur tahtına oğlu *İşme-Dagan* (MÖ 1775-1761³¹) tahta geçmiş ancak bir süre daha *Harsamna* ile ilişkiler düzelmemişti. Elçiler mektupta, Asur kralı *Şamşi-Adad*’ı *Zalpa* kralına yardım etmekten vazgeçirmek için defalarca kralın huzuruna çıkarak büyük kral *Hurmeli* ile kötü olmaları için yalvardıklarını, büyük çaba sarf ettiklerini söylemektedirler. Ancak bütün bu uğraşlara rağmen *Şamşi-Adad*’ı ikna etmeyi başaramamışlardır:

“..... *Beyimiz Güneş (Hurmeli) bize bir mektup gönderdi ve sen (ayrıca) bize elçilerin Hazalam ve Hudurla’yı gönderdin ve bize yolları kapamandan dolayı büyük bir üzüntü içinde olduğumu bildirdin. Mektubun buraya ulaşmadan önce beyimiz, kral Şamşi-Adad öldü. Oğlu İşme-Dagan babasının tahtına oturduğu güne kadar biz elçilerimizi göndermedik ve (bu arada) sen buraya şöyle yazdın: ‘Beyiniz (Şamşi-Adad) Zalpalı’ya (Zalpa kralına) asker verdiğinde, siz niçin ayaklarına kapanmadınız ve onu Zalpalı’ya asker vermekten alıkoymadınız?’ Beyimiz Güneş bu konuyu buraya yazmadan önce, biz burada ihmalkâr davranmadık. Tekrar tekrar beyimizin ayaklarına kapandık (ve) şöyle dedik: ‘Vazgeç! Zalpalı’ya asker verme ve (bu yüzden) kardeşin büyük kral Harsamna’lı (Hurmeli) ile kötü olma!’ Bu dileği(mizi) beyimize sunduk ve ayaklarına kapandık, fakat O şöyle dedi: ‘Siz tüccarlar benim mi kölelersiniz yoksa Harsamnalı’nın mı kölelersiniz? Elbette (gerektiğinde) silahı çekip arkamdan geleceksiniz! Siz ticaretle (meşgul) tüccarlarsınız, elinizden geldiği kadar (iş) seyahatlerine çıkın! Biz yüce kralların arasına siz niçin giriyorsunuz? .....*”³¹

³¹ Günbatti, *Harsamna Kralı Hurmeli’ye Gönderilen Mektup ve Kaniş Kralları*, 18.

Mektup, elçilerin *Hurmeli*'yi ikna etme ve iki kral arasında arayı bulma çabalarını gösteren ifadelerle devam etmekte ve son olarak *Hurmeli*'ye yüz parça kaliteli kumaşın hediye edilmesiyle son bulmaktadır.

Hurmeli'nin veya *Anum-Hirbi*'nin saltanatı esnasında Kaniş'de kimin kral olduğu hususunda farklı görüşler bulunmaktadır. Ayrıca *Hurmeli* adının aynı zamanda *Mama* ve *Kaniş Krallığı*'nda da ismi geçmektedir.³² Veenhof, bir *ıqqāti* belgesi³³ olan Kt. n/k 32'den hareketle *Hurmeli*'nin *İnar*'dan önceki kral olduğu görüşündedir ve *Kaniş* krallarını *Hurmeli*, *Harpatiwa*³, *İnar*, *Waršama*, *Pithana*, *Anitta* ve *Zuzu* olarak belirtmektedir. Ancak bu ismin *Harsamna* kralı *Hurmeli* ile aynı şahıs olup olmadığını kesin olarak söylemek mümkün değildir.³⁴

Harsamna'nın lokalizasyonu ile ilgili olarak yukarıda bahsi geçtiği üzere Gemerek-Şarkışla sınırından Malatya'ya kadar uzanan geniş bir platoya sahip Uzunyayla olabileceği tahmin edilmektedir.³⁵ Forlanini ise, Hitit kenti *Haršumna* ile olan isim benzerliğine dikkat çekmiş ve bu yerin *Kaniş*'in kuzeyinde Felahiye yakınlarında aranmasını önermiştir. Son olarak Cahit Günbattı, söz konusu yer için yine isim benzerliğine dayanarak ve Felahiye'nin Silahtar Köyü sınırları içerisinde, Kızılırmak kenarında sarp bir arazide bulunan Harsonos Kalesi'ni işaret etmektedir. Kültepe Tabletleri'nde biri Anadolu'nun kuzeyinde diğeri güneyinde iki farklı *Zalpa* kentinden bahsedilmekle birlikte, konumuzla ilgili olan kentin Anadolu'nun güneyindeki *Zalpa* olduğu kesindir. Burası Asur-Anadolu arasında işlek bir kervan yolu üzerinde hem bir *wabartum*'a hem de *kārum*'a sahipti. *Zalpa* ise Suriye'de Balih Nehri üzerinde bir yerde aranmaktadır.³⁶ Mevcut belgelere göre her iki yerleşmenin de bugün tam olarak nerede olduğu konusunda bir öneride bulunmak mümkün değildir. Ancak gerek *Anum-Hirbi* mektubundan gerekse Asur elçilerinin *Hurmeli*'ye yazdığı bu mektuptan adı geçen iki yerleşmenin de Anadolu içlerine uzanan, dar geçitleri kontrol edebilen stratejik bir bölgede olduğu, hatta *Harsamna*'nın Kaniş'e komşu ve *Kaniş*'in güneyinde veya güney-doğusunda, *Zalpa*'nın da *Harsamna*'nın güneyinde veya güney-doğusunda olduğu söylenebilir. Lokalizasyon tahminlerini bir tarafa bırakacak olursak, bu her iki mektubun bize anlatmak istediği önemli

³² Veysel Donbaz, "Kültepe 1-b Katı Tabletlerine Genel Bir Bakış", X. T.T.K. Bildirileri II, (Ankara, 1990): 440.

³³ *İqqāti* belgeleri kral veya tabletlerde *rabi simmiltim* "merdiven büyüğü" olarak geçen kral veliahtı veya saraydaki en yetkili hakim olarak tanımlanan bir yetkili tarafından onaylanan sözleşmelerdir. Şimdiye kadar yapılan çalışmalarda çoğu 1b tabakasına tarihlenen 37 adet *ıqqāti* tableti ele geçmiştir.

³⁴ Günbattı, *Harsamna Kralı Hurmeli'ye Gönderilen Mektup ve Kaniş Kralları*, 25.

³⁵ Balkan, *Mama Kralı Anum-Hirbi'nin Kaniş Kralı Waršama'ya Gönderdiği Mektup*, 62.

³⁶ Günbattı, *Harsamna Kralı Hurmeli'ye Gönderilen Mektup ve Kaniş Kralları*, 23.

konulardan bir tanesi krallıklar arasında vuku bulan hegemonya mücadelesine rağmen kervan ticaretinin devamının Asurlu tüccarlar veya krallıklar için elzem olduğudur. Dikkat çekilmesi gereken bir diğer nokta da Asur kralı *Şamşi-Adad*'in *Harsamna* kralına karşı *Zalpa*'yı desteklemek için asker göndermesidir. Her ne kadar bu zamanda Asur Devleti'nin Anadolu'daki yerel krallıklara karşı siyasi bir baskı kurmadığını biliyor olsak da Asur kralının bu eylemi Anadolu'daki başta *Harsamna* Krallığı olmak üzere herhangi bir krallık için doğrudan bir tehdit olarak algılanmış olmalıdır. Ayrıca *Şamşi-Adad*'in saldırgan politikası ve siyasi başarıları mutlaka Anadolu'daki yerel krallıkları tedirgin etmiş olmalıydı. Nitekim Asur kralının MÖ 1791'de Orta Fırat bölgesindeki önemli bir ticaret kenti olan *Mari* şehrini ele geçirmesi ve diğer askeri faaliyetleri büyüyen bir tehlikeyi haber veriyordu.³⁷ *Zalpa*'ya asker gönderilmesi de büyük ihtimal bu tarihlerden hemen sonraları olmalıydı.

Gerek *Anum-Hirbi*'nin gerekse *Hurmeli*'nin Asurlu tüccarlara kervan yollarını kapatmasının nedeni olasılıkla askeri nedenlere bağlıydı. Her ne kadar tüccarlar askeri açıdan bir tehdit unsuru olmasa da aynı güzergahlar elbette ordular için kullanılabilir ve hatta ticari amaçla gelen Asurlu tüccarlar istihbarat unsuru olabilirlerdi. Üstelik hafızalarda halen *Sargon* ve torunu Naram-Sin'in asırlar önce *-Purušhattum*'lu tüccarların Akad kralı *Sargon*'dan yardım talep etmeleri üzerine- Anadolu'ya yaptığı askeri seferler vardı. Nitekim Kültepe'de *Ah-šallim* adlı tüccarın evinden çıkan ve *Sargon*'un hikâyesini anlatan tablet, bu kaygının halen devam ettiğini gösteren geçerli bir örnek sayılabilir.³⁸ Kuvvetle muhtemel *Mama* ve *Harsamna* kralları Asurlu tüccarları, Asur'da gelişen güçlü askeri yapılanmanın ardından bir tehdit unsuru olarak görüyorlardı.

Ancak Anadolu kralların beklediği tehlike Mezopotamya'dan değil, bilakis yaşadıkları coğrafyadan ortaya çıktı. Her ne kadar zaman zaman komşu krallıklar birbirleriyle çatışma içerisinde olsalar da *Kuşşara*'lı

³⁷ L.Gürkan Gökçek, *Asurlular*, (2015): 43.

³⁸ *Sargon*'un ve torunu Naram-Sin'in meşhur askeri seferlerinin anlatıldığı *şar tamhari* metinlerinin bir başka örneği olan bu belge, söz konusu seferden yaklaşık 4 asır sonra yazılmıştır. Metinde *Sargon*, askeri başarıları anlatılmaktadır. Burada Akad kralı doğudan batıya kadar bütün ülkeleri zaptettiğini, bir günde yetmiş şehri ele geçirdiğini onların krallarını yakaladığını ve şehirleri mahvettiğini ve “yukarı ülke ve aşağı ülkeyi” de zaptettiğini söylemektedir. Ayrıca, *Sargon*'un ele geçirdiği ülkelerin krallarını ve halklarını bir posta sarmak, başlarını bir kadın gibi örtmek veya bir sırmıla bağlamak, kafalarını traş etmek gibi bir takım işkence ve aşağılama hareketleri gibi farklı yöntemlerle cezalandırdığı anlaşılmaktadır (Bkz. Cahit Günbattı, “Kültepe'den Akadlı *Sargon*'a Ait Bir Tablet”, *Archivum Anatolicum* 3/1, (1997): 131.

bir kral neredeyse İç Anadolu'nun tamamında bir kaos yaratarak pek çok kent devletini ele geçirmeyi başardı.

Anadolu'da Fetihçi Bir Kral: Pithana'nın Oğlu Anitta

Boğazköy-*Hattušaš*'da Hititçe yazılan ve “Anitta Tableti”³⁹ olarak adlandırılan bir belgeden Koloni Çağı'nın son evreleri ve Hititler'in erken dönemi ile ilgili çok kıymetli bilgiler edinmekteyiz. Belgeye göre Koloni Çağı'nın krallıklar arasındaki hegemonya, Anitta ile büyük ölçüde şekillenmiş ve aslen Hititli olan bu kral babası *Pithana*'nın *Kuşšara* merkezli başlattığı gece baskınlarıyla siyasi bir bütünlüğü oluşturacak başarıya ulaşmıştı. Bu başarılı baskın sonucu *Kaniš* kentini fethettiği, kendi yönetimi altında birleştirdiği açıkça belirtilirken, ölümünden sonra kral olarak anılacak oğlu *Anitta* ise *Kaniš*'in *rabi simmiltim* valisi olarak atandığı bilinmektedir.⁴⁰ *Pithana*'nın otoritesi altına aldığı kentlerden bir kısmının, onun ölümünden sonra ayaklanmaya başladığı ve bu isyanları bastırma görevinin *Anitta*'ya düştüğünü söylemek mümkündür. Bu motivasyon ile *Anitta*'nın başta *Kaniš* olmak üzere, *Zalpa*, *Şalatiwara* ve *Purušhanda* kentleri üzerine harekete geçtiği bilinmektedir. *Anitta*'nın, *Şalatiwara* kentini yakıp yıkması üzerine kralın *Hulana* Nehri vadisine çekilmek zorunda kaldığı üzerine yorumlar bulunmaktadır.⁴¹ Söz konusu kentlerden *Purušhanda* kenti kralının *Anitta*'ya hediyeler sunduğu, iki kralın müttefik olduğu ve muhtemelen daha önce *Purušhanda* kralının sahip olduğu büyük kral unvanının *Anitta*'ya geçtiği düşünülmektedir.⁴² Ancak *Purušhanda* kentinin diğer kentlere nazaran özel bir statüye sahip olduğu aşağıda yer alan ifadelerden anlaşılmaktadır.

*“Purušhanda'ya karşı savaşmaya gittiğimde Purušhanda'nın 'adamı' bana biat etmeye geldi ve bana hediye olarak demir bir taht ve demir bir asa getirdi. Ama Neša'ya döndüğümde Purušhanda adamını yanıma aldım ve ne zaman taht odama girse (“Zalpa'da!”) sağımda oturuyor”.*⁴³

³⁹ Metnin tam çevirisi ile ilgili bkz. Sedat Alp, *Hitit Çağında Anadolu*, (Ankara, 2002), 53-55.

⁴⁰ Robert Ghazaryan, “Issues of the history of the Early Hittite Kingdom”, *Bulletin of the Institute of Oriental Studies*, Vol:III, Issue I (2023): 18.

⁴¹ Massimo Forlanini, “The Historical Geography of Anatolia and the Transition from the kârum-Period to the Early Hittite Empire”, (ed). J.G. Dercksen, *Anatolia and the Jazira during the Old Assyrian Period (OAS3.PIHANS III)*, 57-86. (Leiden, 2008), 60.

⁴² Robert Ghazaryan, “Issues of the history of the Early Hittite Kingdom”, 20.

⁴³ Forlanini, *The Historical Geography of Anatolia and the Transition from the kârum-Period to the Early Hittite Empire*”, 62.

Burada adı geçen hediyelerden asa ve taht, güç ve otorite sembolü olarak değerlendirilebilir. Aynı zamanda *Anitta*'nın çevre kentler üzerinde kurmaya çalıştığı üstünlük, söz konusu kentler arasında öne çıkanların -belki de stratejik bir hesaplama doğrultusunda- farklı politikalar ile gerçekleştirildiğini düşündürebilir. Zira kentlerin konum ve pozisyonlarının, onlara karşı uygulanacak olan askeri ve siyasi stratejileri de şekillendirme noktasında belirleyici olduğunu belirtmek gerekir.

Anitta tabletinde bahsi olunan ilk askeri sefer belki de eski gücünden çok şey kaybetmiş *Kaniš* üzerine gerçekleşti:

“Pithana'nın oğlu Anitta, Kuššara şehrinin kralı oldu. Cennetteki Fırtına Tanrısını memnun edecek şekilde davrandı. Ve kendisi de Fırtına tanrısı tarafından tercih edildiğinde, (şehrin) Neša kralı, Kuššara kralına [düşman(?)] oldu. Kuššara kralı büyük güçlerle şehirden geldi ve gece Neša'yı fırtınaya soktu. Neša⁴⁴ kralını ele geçirdi ama Neša sakinlerine hiçbir şekilde kötü muamele etmedi. Onlara sanki ebeveynleriymiş gibi davrandı. [Ve] babam Pithana'nın (ölümünden) sonra, aynı yıl bir isyanı bastırdım: Güneşin altında hangi diyar yükselirse yükselsin; hepsini yendim...”⁴⁵

Anitta daha sonra çevre memleketler üzerinde yine gece baskınlarıyla başarılarını anlattıktan sonra dönemin güçlü krallığı *Zalpa*'yı ve *Hatti* kralı *Piušti*'yi nasıl bertaraf ettiğini şu cümlelerle açıklamaktadır:

“Babam Pithana'dan sonra deniz kenarındaki Zalpuwa'ya sefere gittim ve deniz kenarındaki Zalpuwa'yı yendim. Tablet üzerindeki bu sözleri Neša'daki büyük kapıma koydum. ... Gelecekte hiç kimse bu tableti kırmayın. Kim onu kırarsa Neša'nın düşmanı olsun. İkinci kez tekrar Hatti kralı Piušti geldi, getirdiği yardımcılarını Šalampa'da yendim. Zalpuwa'dan denizden içeride olan bütün ülkeleri zapt ettim. Eskiden Zalpuwa kralı Uhna Tanrı Šiušummi'yi (tanrı heykelini) Neša'dan Zalpuwa'ya götürdü. Arkadan da (ben) Büyük Kral Anitta Tanrı Šiušummi'yi Zalpuwa'dan tekrar

⁴⁴ *Kaniš*'in *Neša* ile aynı olduğu ilk kez H.G. Guterbock tarafından ileri sürülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, (Bursa, 2010), 76.

⁴⁵ Gary Beckman, “The Hittites and Their Recors”, (Ed. Ehrlich, S.C.), *From an Antique Land: An Introduction to Ancient Near Eastern Literature*, (Rowman & Littlefield Publishers, U.S.A, 2009), 240.

*Neša'ya götürdüm. Zalpuwa kralı Huzziya'yı sağ olarak
Neša'ya götürdüm. ..”*

Anitta'nın bu ifadeleri aynı zamanda Kaniş Krallığı'nın Zalpa'lılar tarafından ele geçirildiğini ve II. tabakanın bu şekilde son bulduğunun işaretini göstermektedir. 119 yıl sürdüğünü tespit ettiğimiz II. tabaka, dolayısıyla Kaniş Krallığı muhtemelen Zalpa'lılar tarafından yakılıp yıkılmıştı.

Anitta daha sonra Hitit Devleti'nin başkenti olacak Hattuša'yı da ele geçirmiş ve dahası bu kenti lanetlemiştir:

*“Hattuša açıklıktan kırılınca tanrım Şiu onu (Hattuša'yı) tanrı
Halmašuit'e teslim etti. Onu geceleyn şiddetli saldırıyla
aldım ve şehrin üzerinde yabani otlar yetişmesine izin verdim.
Benden sonra kral olan birisi Hattuša'yı yeniden iskân ederse,
Göğün Fırtına Tanrısının lanetine uğrasın.”⁴⁶*

Hattuša, Anitta tarafından askeri sefer düzenlenen kentler arasında, müstahkem bir kent olarak bilinmektedir.⁴⁷ Tahkim edilmiş bu kentin ele geçirilmesi, askeri gücü vurgulayan bir işaret olarak değerlendirileceği gibi, tekrar iskan edilmesine karşı lanetleme ile önlem alınması da, dikkat çekicidir. Yazılı kaynaklarda yer alan efsanevi aktarımlara rağmen, Anitta'nın Hattuša'yı fethinin ardından burada, öncekinden daha küçük ölçekli ve kısmen tahrip edilmiş bir yerleşimin devam ettiğine dair işaretler bulunmaktadır.⁴⁸ Anitta tarafından ele geçirilmiş ve lanetlenmiş olan Hattuša kenti, süreç içerisinde kaderine boyun eğmemiş olacak ki daha sonra başkent olarak imparatorluğa hizmet edecektir.

Anitta Tableti her şeyden önce Eski Anadolu'da siyasi otoritenin - pek çok kenti içerisine alan- tek merkezden sağlandığına dair en erken örneğini göstermektedir. Öyle anlaşılıyor ki, Koloni Çağı boyunca aralıklarla devam eden siyasi çekişmeler Pithana'nın oğlu Anitta tarafından adeta bir karara bağlanmış ve Anadolu'da ilk siyasi birliğin temeli atılmıştı. Yönetimin merkezi, tarihi misyonunu korumaya devam eden Kaniş şehri idi.

⁴⁶ Alp, *Hitit Çağında Anadolu*, 54-55.; Günbatti, *Kültepe kaniş, Anadolu'da İlk Yazı İlk Belgeler*, 47.

⁴⁷ Horst Klengel, “History of the Hittites”, H. Genz,- D.P. Mielke (ed), *Insights Into Hittite History and Archaeology*, (Peeters, Bondgenotenlaan, Belgium, 2011), 32.

⁴⁸ Andreas Schachner, “Hattuša, Hitit İmparatorluğu'nun Başkenti”, M. D. Alparlan- M. Alparlan (ed.), *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu*, (İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2015), 155.

Kaniş kārumu'nun Ib tabakası da tıpkı II. tabakası gibi şiddetli bir yangınla tahrip edilmiştir. Ib tabakasının tahribi ile Asur Ticaret Kolonileri Çağı sona ermiştir (MÖ 1719).⁴⁹ *Kaniş*'de hüküm süren kralların sayısı ve saltanat sıraları da halen tartışılmaktadır. *Labarša* II. tabaka döneminden bilinen tek kraldır. Ib safhasının ilk kralları hakkında da hiçbir bilginiz yoktur. Cahit Günbattı *iqqaāti* belgelerinden hareketle son beş *Kaniş* kralını *İnar*, *Waršama*, *Pithana*, *Anitta* ve *Zuzu* olarak belirtmektedir.⁵⁰ Koloni Çağı sona erdikten sonra da yazılı kaynaklar suskunluk içerisindeyler. *Kaniş* Krallığı'nın kim tarafından yıkıldığı veya Koloni Çağı'nın nasıl son bulduğu hususunda bir bilginiz yoktur. *Kaniş* Ib dönemi boyunca birtakım Orta Anadolu kentlerini tek yönetim altında topladığını bildiğimiz ilk hükümdar olan *Anitta*'nın kurduğu krallığın ve *Kaniş* Ib döneminin nasıl sonlandığına dair net bilgiler bulunmasa da kabaca benzer tarihlerde olmasının tesadüf olmayabileceği düşünülmektedir.⁵¹

Dönemin parçalı siyasi yapısı, aynı coğrafyayı paylaştıkları çağdaşlarına üstünlük kurmayı başaran *Pithana* ve oğlu *Anitta*'nın hırslı politikaları, başlattıkları askeri seferler sonucunda değişim göstermeye başlamıştır. İleride Hitit Devleti'ne başkentlik yapacak müstahkem *Hattuša* kenti de dahil olmak üzere, bölgenin farklı topluluklarını merkezi bir yönetim altında birleştirmek adına gerçekleştirilen bu eylemler onları, dönemin öne çıkan yöneticileri haline getirmiştir.⁵² Diğer taraftan özellikle *Anitta*'nın bu başarılı askeri seferleri yalnızca merkezi bir otorite altında toplumları birleştirmekle kalmamış, aynı zamanda uzun yıllar sürecek olan geleneğinde temellerini atan bakış açısı olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Şüphesiz krallıklar arasındaki askeri çatışmalar veya Mezopotamya'daki siyasi gelişmeler sürecin bitmesinde doğrudan etkili olmuştur. Ancak asıl belirsizlik *Anitta*'nın *Hattuš* kentini yıkmasına ve burayı lanetlemesine rağmen aşağı yukarı 70 yıl aradan sonra bu kentin merkezi bir devletin başkenti olmasıdır. *Anitta*'nın lanetini göz ardı ederek kenti yeniden inşa ettiren *Hattušili*, *Hattuša*'nın derin boğazlarla çevrili doğal kaya çıkıntılarıyla kuzeyden gelecek saldırılara karşı korunaklı

⁴⁹ Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nın İlişuma'nın oğlu I. İrişum (MÖ 1974-1935) ile başladığı genellikle kabul edilen bir görüştür. Son yapılan araştırmalarda göre II. tabakada toplamda 143 *limmum* ismi, Ib tabakasında ise 113 *limmum* ismi tespit edilmiştir (Bkz. Gökçek, "Uşur-ša-İstar Arşivini Tarihlendirme Meselesi", 60).

⁵⁰ Günbattı, Kültepe kaniş, Anadolu'da İlk Yazı İlk Belgeler, 45.

⁵¹ Theo P. J. Van Den Hout, "Hitit Krallığı ve İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi", M.D. Alparslan-M. Alparslan (ed.), *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu*, (İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2015), 22-23.

⁵² Spencer M. Robinson, Following a False Trail-The Search for the Hittites, *Al-rāfidān* Vol. XXVII, (2006): 104.

olmasından yararlanmıştı. Ancak kentin güney kısmı yaklaşık iki yüzyıl sonra, 8 m kalınlığında sur duvarları yapılan dek savunmasız kalmıştır.⁵³

Yazılı kaynakların eksikliğinden dolayı Hitit Devleti'nin nasıl kurulduğuna dair bilgimiz yoktur. Ancak *Hattuša*'nın müstahkem bir mevkiye; korunaklı ve saldırılara karşı avantajlı bir konumda olması, şehrin bir idari merkez olarak seçilmesinde önemli bir etken olmuştur.

Yakınlarında yedi su kaynağı, verimli topraklarla çevrili ve bir saray inşa etmeye elverişli tepenin yer aldığı kent, yeni bir imparatorluğa başkentlik yapmaya hazırlanıyordu. Kral I. *Hattušili*, adını "*Hattuša*" ile bağdaştırarak, yeni bir imparatorluğun ilk adımlarını başlatmıştır.⁵⁴ Surlarla çevrili *Hattuša* kentinin, stratejik bakımdan önem arz eden Büyükkaya dağı zirvesinin öteden beri Hitit yerleşimine entegre olduğu varsayılmaktadır.⁵⁵ Savaşların cereyan ettiği bu asırda *Anitta*'nın oluşturduğu yönetim şablonu MÖ 1650'lerden itibaren onun torunları tarafından devam ettirilecekti. Devletlerin temelini oluşturan etmenler, yalnızca yöneticilerin iradelerinden ziyade, dönemin şartlarına sağladığı uyum ile bağdaştırılmıştır. Hititler bu temeli kullanarak tarihte ilk kez, merkezi İç Anadolu olan bir devletin oluşum sürecinde rol oynamıştır.⁵⁶

Sonuç

Mezopotamya'dan Anadolu topraklarına gerek iktisadi gerek siyasi amaçlı hamleler, yerel krallıkların merkezileşme sürecini hızlandırmıştır. Anadolu'da hüküm süren yöneticiler, ticari faaliyetler sürerken izlenen kervan güzergâhının asker sevkiyatında da hizmet edebileceğini biliyorlardı. Şüphesiz bu işlek yolların, askeri harekât noktasına dönüşme ihtimali, bölgedeki yöneticiler için zihinlerde Mezopotamya tehdidini sürekli canlı tutmuştur. Bu bağlamda Anadolu'da, sadece dışarıdan gelen bir tehdit olduğunda birleşen çok başlı yöneticileri geride bırakıp, merkezi yönetimin verdiği gücü tesis edecek bir düşünce gelişmiştir. Bu düşünce doğrultusunda ilk somut girişimlerin izlerini *Pithana*, oğlu ve halefi *Anitta* önderliğinde izlemekteyiz.

⁵³ Trevor Bryce, "Hattuşas: Hitit İmparatorlu'nun Kalesi", J.J. Norwich (ed.), *Antik Dünyayı Şekillendiren Kentler*, (İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2015): 24.

⁵⁴ Susan Wise Bauer, *Antik Dünya İlk Kayıtlardan Roma'nın Dağılmasına*, M. Morali (çev.), (İstanbul, Alfa Tarih, 2015): 221.

⁵⁵ Jürgen Seeher, Chronology in Hattuta: New Approaches to an Old Problem, *BYZAS 4 Strukturierung und Datierung in der Hettitischen Archalogie Structuring and Dating in Hittite Archology*, (2006): 201.

⁵⁶ Anderas Schachner, Orta Anadolu'da Coğrafya ve Ekonomi: Hititlerin Bıçak Sırtındaki İmparatorluğu, *Colloquium Anatolicum XI*, (2012): 26.

Anadolu tarihi için önemli bir yere sahip Asur Ticaret Kolonileri Devri, bu süreçte geniş bir alana yayılmış ve sistematik bir hal almıştır. Tüccarların ticari faaliyetleri, Anadolu'da hüküm süren yöneticilerin kontrolünde olsa da zaman zaman yerel krallıklar arasında yaşanan bölgesel huzursuzluklar, Mezopotamya'da güçlenmeye başlayan Asur kralı *Şamşi-Adad*'ın Anadolu'ya asker gönderme hamlesiyle doruğa ulaşmıştır. Asur kralının bu hareketi, ileride yaşanması muhtemel olan bir seferin nabız yoklaması olarak değerlendirilmelidir. Zira Anadolu ve Mezopotamya arasındaki ilişkiler, izleyen süreçte ticaretten ziyade siyasi bir nitelik kazanıyor. Burada belirtmek gerekir ki, yaşanan siyasi çekişmeler ve en önemlisi merkezîyetçi bir oluşum, yalnızca ticari faaliyetlerin doruğu olan Koloni Devri'nin sonunu getirmekle kalmamış, aynı zamanda Hitit Devleti'nin temellerinin oluşumunda da pay sahibi olmuştur. Mezopotamya'da yaşanan siyasi gelişmelerin bir yansıması olarak tüccarlar, yeri geldiğinde istihbarat elemanı, kervan güzergâhları ise askeri sevkiyat rotası niteliğine dönüşebileceği kaygısı, Anadolu'da temelleri atılan yeni merkezi yönetim için yadsınamaz bir husustur. *Anitta*'nın bu bakış açısı, *Hattuşili* önderliğinde kurulan devletin teşkilatlanmasında ve emperyalist anlayışının yerleşmesinde ilham kaynağı olarak değerlendirilebilir. Merkezileşmeyi hızlandıran bu gelişme, dönemin değişen koşullarıyla birlikte artan hegemonya mücadelelerinin ve sonraki yıllarda emperyal politikalara dönüşecek devletlerin ilk oyun kurucularını belirlemeye başlamıştır.

KAYNAKÇA

- Alp, Sedat. *Hitit Çağında Anadolu*. Ankara: Tübitak Yayınları, 2002.
- Balkan, Kemal. *Mama Kralı Anum-Hirbi'nin Kaniş Kralı Warşama'ya Gönderdiği Mektup*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1957.
- Barjamoviç, Gojko. "Sites, Routes and Historical Geography in Central Anatolia", ed. I. Signer, *In ipamati kistamati pari tumatimis. Luwian and Hittite Studies presented to J. David Hawkins on the Occasion of his 70th Birthday*. 10-25. Tel Aviv, 2010.
- Barjamoviç, Gojko. *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period (CNIP 38)*. Copenhagen: Museum Tusculanum Press, 2011.
- Bauer, Susan Wise. *Antik Dünya*. M. Moralı'nın çevirisi. İstanbul: Alfa Tarih Yayınları, 2015.
- Beckman, Gary. "The Hittites and Their Records", ed. S.C. Ehrlich, *From an Antique Land: An Introduction to Ancient Near Eastern Literature*. 215-254. U.S.A.: Rowman & Littlefield Publishers, 2009.

- Bilgiç, Emin. "Çivi Yazılı Hukuki-İktisadi Kaynaklar, Mahiyet ve Muhtevaları", *Bellekten* 11/44 (1947): 571-602.
- Bryce, Trevor. "Hattuşaş: Hitit İmparatorluğu'nun Kalesi", ed. J.J. Norwich, *Antik Dünyayı Şekillendiren Kentler*. 24-27. İstanbul, 2015.
- Çeçen, Salih ve Hecker, Karl. "ina mati-ka eblum Zu Einem Neunen Yext zum Wegerecht in der Kültepe-Zeit", ed. M. Dietrich und O. Loretz. *AOAT 240, Festschrift für Wolfram Freiherrn von Soden zum 85.Geburstag am 19.Juni 1993*. 31-41. Münster, 1995.
- Çeçen, Salih. "Akad İmparatorluğu", ed. L.G. Gökçek, E. Yıldırım ve O. Pekşen, *Eski Mezopotamya'nın Siyasi Tarihi*. 33-50. İstanbul, 2020.
- Çeçen, Salih ve Gökçek, Lütfi Gürkan. "Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Anadolu'da Yerel Sarayların Tüccarların Mallarına El Koyması Durumu ve Yerel Yetkili Uşanalum", *OANNES Uluslararası Eskiçağ Araştırmaları Dergisi*, 3/2 (2021): 535-545.
- Donbaz, Veysel. "Kültepe 1-b Katı Tabletlerine Genel Bir Bakış", *X. Türk Tarih Kongresi, 22-26 Eylül 1986 Bildirileri Cilt: II*. 433-451. Ankara, 1990.
- Eidem, Jesper "An Old Assyrian Treaty From Tell Leilan", ed. D. Charpin ve F. Joannes, *Melanges P. Garelli*, 185-207. Paris, 1991.
- Forlanini, Massimo. "The Historical Geography of Anatolia and the Transition from the Karum Period to the Early Hittite Empire", ed. J. G. Derckens, *Anatolia and Jazira During the Old Assyrian Period (OAS 3, PIHANS III)*. 57-86. Leiden, 2008.
- Ghazaryan, Robert. "Administravite and Political System and Economy of the Kingdom of Kanesh", *Bulletin of the Institute of Oriental Studies* (2022): 13-23.
- Ghazaryan, Robert. "Issues of the History of the Early Hittite Kingdom", *Bulletin of Institute of Oriental Studies Vol:III/I* (2023): 17-29.
- Goetze, Albert. *Kleinasien*, München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1957.
- Gökçek, Lütfi Gürkan. "Kültepe Tabletlerinde Maraş Bölgesi", *I. Kahramanmaraş Sempozyumu 6-8 Mayıs, Kahramanmaraş* (2004): 309-318.
- Gökçek, Lütfi Gürkan. *Asurlular*, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2015.
- Gökçek, Lütfi Gürkan ve Abacı, Oğuzhan. *Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi*, İstanbul: Değişim Yayınları, 2019.
- Gökçek, Lütfi Gürkan. "Uşur-şa-İştär Arşivini Tarihlendirme Meselesi", ed. İ. Albayrak, L.G. Gökçek, N. Yıldırım ve K. Toptaş, *Prof. Dr. Salih Çeçen'e Armağan*. 59-70, Ankara, 2003.
- Guterbock, Hans Gustav. "Die historische Tradition und Ihre Literarische Gestaltung bei Babylonien Und Hethitern bis 1200", *Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete* 42/1-4, Berlin und Leipzig, Walter De Gruyter/Co., 1-91, Berlin, 1934.

- Günbattı, Cahit. “Kültepede’den Kervan Güzergâhlarına Işık Tutan İki Yeni Metin”, *Archivum Anatolicum* 5/2 (2002): 79-91.
- Günbattı, Cahit. “Kültepe’den Akadlı Sargon’a Ait Bir Tablet”, *Archivum Anatolicum* 3/1 (1997): 131-155.
- Günbattı, Cahit. “Kültepe’de Bulunmuş İki Antlaşma Metni, *Belleten*, C. LXIX/256 (2005): 759-784.
- Günbattı, Cahit. *Harsamna Kralı Hurmeli’ye Gönderilen Mektup ve Kaniş Kralları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Günbattı, Cahit. *Kültepe Kaniş, Anadolu’da İlk Yazı İlk Belgeler*, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.
- Klengel, Horst. “History of the Hittites”, ed. H. Genz ve D. P. Mielke, *Insights Into Hittite History and Archaeology*. 31-46. Peeters, 2011.
- Kuhrt, Amelie. *Eskiçağ’da Yakındoğu yaklaşık MÖ 3000-300 Cilt I*. D. Şendil çevirisi, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Kristiansen, Kristian. “The Rise of Bronze Age Peripheries and the Expansion of International Trade 1950-1100 BC”, ed. K. Kristiansen, T. Lindkvist ve T. Myrda, *Trade and the Civilisation Economic Networks and Cultural Ties from Prehistory to the Early Modern Era*, 87-112. Cambridge University Press, 2018.
- Memiş, Ekrem. *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Bursa: Ekin Basım Yayın, 2010.
- Özgül, Tahsin. *Kültepe/Neşa*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.
- Robinson, Spencer M. “Following a False Trail-The Search for the Hittites”, *Al-râfidan* Vol:XXVII (2006): 101-116.
- Savaş, Özkan Savaş. “‘Hattuşa’ Adı Üzerine”, III. Hititoloji Kongresi, Eylül 1996, 505-513, Çorum, 1996.
- Schachner, Andreas. “Hattuşa, Hitit İmparatorluğu'nun Başkenti”, ed. M.D. Alparlan ve M. Alparlan, *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu*. 150-175. İstanbul, 2015.
- Schachner, Andreas. “Orta Anadolu’da Coğrafya ve Ekonomi: Hititlerin Bıçak Sırtındaki İmparatorluğu”, *Colloquium Anatolicum* XI (2012): 24-54.
- Seeher, Jürgen. “Chronology in Hattuşa: New Approaches to an Old Problem”, *Strukturierung und Datierung in der Hetitischen Archäologie* BYZAS 4. 197-214. İstanbul, 2006.
- Sever, Hüseyin ve Çeçen, Salih. “Kültepe II. Tabaka Vesikalarına Göre Anadolu’nun Siyasi Tarihi ile İlgili Yeni Gelişmeler”, XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri Ankara, (1994): 201-209.
- Şahin, Hasan Ali. *Anadolu’da Asur Ticaret Kolonileri Devri (MÖ 1975-1725)*. Kayseri: Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2004.
- Şaroğlu, Gülcan. “Antik Kaynaklarda Amanos ve Kasion Dağı”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* C:5/9 (2013): 59-69.

- Van den Hout, Theo P. “Hitit Krallığı ve İmparatorluğu’nun Kısa Tarihi”, Ed. M. D. Alparslan – M. Alparslan, *Hittiter: Bir Anadolu İmparatorluğu*. 22-47. İstanbul, 2015.
- Yiğit, Turgut. “Sanahuita and Some Observations on the Early Period of the Hittite Kingdom” (6th International Congress of Hittitology-Roma, Italy), *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* Vol.50 (2008): 829-836.
- Yiğit, Turgut. “Akkadlar Devrinde Anadolu’nun Siyasal Yapısı”, *Ankara Üniversitesi Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 40/3-4 (2020): 13-28.

İRAN'DA YAZININ İCADI: PROTO-ELAM YAZISI VE PROTO-ELAM YAZILI TABLETLER*

Eray KARAKETİR**
Yusuf KILIÇ***

Makale Bilgisi

Başvuru: 16 Mayıs 2024

Kabul: 05 Haziran 2024

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Info

Received: May 16, 2024

Accepted: June 05, 2024

Öz

Proto-Elam Dönemi'nde, MÖ 3100-2900 yılları arasında kullanılan Proto-Elam Yazısı, İran'da icat edilen ilk yazıdır. Mezopotamya kökenli proto-çivi yazısı ile bazı benzerlikler taşımakla birlikte kendisine özgü bir yazı türüdür. Bu yazıyı barındıran yüzlerce kil tablet ise kullanıldıkları döneme ışık tutan yegâne yazılı kaynaklardır. Tarım, hayvancılık ve işçiler konusunda çeşitli kayıt ve hesaplamaların bulunduğu söz konusu Proto-Elam yazılı tabletler, günümüzdeki faturaların ilkel benzerleri olarak nitelendirilmektedir. Çalışmada Proto-Elam yazısı ile Proto-Elam yazılı tabletler çeşitli yönleriyle incelenmiş ve İran'da tarihi dönemlerin hemen öncesinde yaşanan sosyo-ekonomik gelişmelerin tespiti amaçlanmıştır. Çalışmanın meydana getirilmesinde, arkeolojik kazı raporlarının yanı sıra çeşitli modern eserlerden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Proto-Elam Dönemi, Proto-Elam Kültürü, Proto-Elam Yazısı, Proto-Elam Yazılı Tabletler, İran'da Yazının İcadı, Eski İran.

* Bu makale Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı'nda, Prof. Dr. Yusuf KILIÇ ve Doç. Dr. Hakan EROL'un danışmanlığında, Eray KARAKETİR tarafından 2023 yılında hazırlanmış olan "Proto-Elam Kültürü ve Elam-Mezopotamya Siyasi İlişkileri" isimli yayımlanmamış doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr., Nevşehir, Türkiye, karaketireray@gmail.com; ORCID: 0000-0002-0452-7622.

*** Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Eski Çağ Tarihi Ana Bilim Dalı, ykilic@pau.edu.tr; ORCID: 0000-0001-8024-8521.

The Invention of Writing in Iran: Proto-Elamite Writing and Proto-Elamite Tablets

Abstract

The Proto-Elamite writing used in the Proto-Elamite Period, between 3100-2900 BC, is the first writing invented in Iran. Although it has some similarities with the Mesopotamian proto-cuneiform, it is a unique type of writing. Hundreds of clay tablets containing this writing are the only written sources that enlighten the period in which they were used. These Proto-Elamite tablets, which contain various records and calculations on agriculture, animal husbandry and workers, are described as the primitive analogues of today's invoices. In this study, Proto-Elamite writing and Proto-Elamite tablets were analysed in various aspects and it was aimed to determine the socio-economical developments in Iran just before the historical periods. Modern studies as well as archaeological excavation reports were used in the creation of the study.

Keywords: *Proto-Elamite Period, Proto-Elamite Culture, Proto-Elamite Writing, Proto-Elamite Tablets, Invention of Writing in Iran, Ancient Iran.*

Giriş

Tarih Öncesi çağlardan itibaren insanoğlu tarafından çeşitli haberleşme yöntemleri kullanılmıştır. Ateş ve dumanın yanı sıra çeşitli seslenmeler yapma, hayvan seslerini taklit etme, nesnelere birbirine vurma ya da bazı nesnelere üfleme gibi sesi temel alan değişik yöntemlere başvurulmuştur. Bu uygulamalar, kullanıldıkları dönemlerde insan yaşamında önemli bir yer tutmuş olmakla beraber değişen ve gelişen hayat şartları karşısında gündün güne eski önemlerini kaybetmişlerdir. Zira bahsedilen haberleşme yöntemlerinin tamamı kısa süreli olup, kısa mesafelerde yarar sağlamışlardır. Başka bir ifadeyle mekân ve zaman bakımından sınırlı kalmışlardır.¹ Bu yüzden uzak mesafelerle irtibat kurmaya, duygu ve düşünceyi yeniden iletmeye, saklamaya ve gerektiğinde hatırlamaya imkân veren yeni bir yönteme gereksinim duyulmuştur. İşte tam bu noktada insanoğlu en önemli buluşlarından birisi olan yazıyı icat etmiştir.

Geçmişin belirli bir kapsamda günümüze aktarılabilmesinde bir eşik olarak kabul edilen yazı; seslerin, başka bir ifadeyle sözcüklerin gözle görülebilecek ve kimi zaman da el ile dokunulabilecek şekilde somut hale

¹ İrfan Albayrak, "Sembollerden Çiviyazısına Geçiş ve Yazının Anadolu'ya Gelişi", *Archivum Anatolicum*, 10/2, (2016): 17.

gelmesinde yegâne araç olmuştur.² Yazının icat edilmesiyle insanoğlunun hafızada tutma zorunluluğu önemli oranda ortadan kalkmıştır. Pek çok icat gibi başlangıçta ihtiyaç kaynaklı doğan yazı, ileriki dönemlerde, insan zihninden geçen her şeyi kayıt altına alabilmeye olanak sağlamıştır. Bu imkân sayesinde bilginin kayda alınıp zamanla birikmesiyle bilginin gözden geçirilebilmesi, teyit edilebilmesi ve gerektiğinde düzeltilebilmesi mümkün olmuştur.³ Ayrıca yazının icadı, günümüzden bakıldığında çok mühim bir gelişme olarak nitelendirilmesine karşın, mucitleri için muhtemelen büyük bir anlam ifade etmeyip, bir devrim olarak görülmemiştir. Zira yazının icadı bir anda olmayıp, yüzyıllarca aşama aşama devam eden bir sürecin sonunda gerçekleşmiştir.⁴

Üst Paleolitik Çağ'a tarihlenen kemiklerin üzerindeki çentikler ve toplu şekilde ortaya çıkarılan çakıl taşlarının hesap yapma amacıyla oluşturulmuş ilk yazı girişimleri oldukları ileri sürülmüştür. Buna rağmen söz konusu çetele ve çakıl taşları, toplum hayatının başlaması ve tarım ve ticaretin ortaya çıkması karşısında ihtiyaçlara cevap verememiştir. Bu sebeple günlük yaşamda hesaplama ve kayıt tutma işlevi görecek başka araçlara gereksinim olmuştur.⁵

Haberleşmede yazının icadına giden sürecin ilgi çekici olması gibi yazının icadı konusu da merak uyandırıcı olmuş ve bu doğrultuda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu tartışmalarda ciddi bir kırılma ise Teksaslı bilim insanı Denise Schmandt-Besserat'ın 1970'li yıllarda ortaya attığı token teorisıyla gerçekleşmiştir. Schmandt-Besserat, diğer birçok araştırmacının iddialarının aksine, yazının kökeninin daha eski bir yazıya değil, token olarak adlandırılan sayma araçlarına dayandığını savunmuştur. Tarım ve hayvancılığın başlamasıyla tahılların, hayvanların ve hayvanlardan elde edilen ürünlerin sayılması, korunması, ihtiyaca göre belirli miktarlarda dağıtılması ve tüm bunların haftalar veya aylar alması gerçeğini vurgulayan Schmandt-Besserat, söz konusu işlemlerin yapılabilmesi için bullaların içine 2 ile 15 arasında değişen sayıda yerleştirilen tokenlerin kullanıldığını

² Yusuf Kılıç, "Eski Ön Asya Topluları Arasında Yazı ve Dil Etkileşimi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4, (2009): 123.

³ Denise Schmandt-Besserat, *How Writing Came About* (Austin: University of Texas Press, 1996), 1; Yusuf Kılıç, "Eski Ön Asya Topluları Arasında Yazı ve Dil Etkileşimi", 123.

⁴ François Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", *Archéo-Nil*, 26, (2016): 68.

⁵ Hakan Erol, "Eski Mezopotamya'da Matematik, Genel Bir Değerlendirme", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 62/1, (2022): 189.

belirtmiştir. Onun bu dikkat çekici teorisi günümüzde birçok araştırmacı tarafından benimsenmiştir.⁶

Schmandt-Besserat'ın yazının kökeni konusundaki söz konusu teorisi onun yıllarca devam eden titiz çalışmaları neticesinde son halini almıştır. Batı Asya'da (Ön Asya, Yakın Doğu) çömlekçilikten önce kilin kullanımını incelemek için Cambridge, Massachusetts'teki Radcliffe Enstitüsü'ne (bugünkü Bunting Enstitüsü) araştırma bursu başvurusunda bulunan Schmandt-Besserat, başvurusunun olumlu sonuçlanmasını takiben 1969-1971 yıllarında Batı Asya, Kuzey Afrika, Avrupa ve Kuzey Amerika müzelerindeki Batı Asya kil koleksiyonlarını incelemiştir. Esasında tuğlalar, boncuklar, heykelcikler gibi buluntularla karşılaşmaya odaklanmasının ve bunları bol miktarda bulmasının yanı sıra beklemediği bir şekilde irili ufaklı koniler, küreler, diskler, silindirler ve diğer geometrik şekillerde yapılmış tokenlere rastlamıştır. Tokenlerin tüm özelliklerini tespit etmeye başladığı sırada hepsinin geometrik olmadıklarını; aralarında hayvanlar, kaplar, aletler ve diğer emtia şekillerinde olanların da bulunduğunu saptamıştır. Bu ilk tespitlerinin ardından İran, Irak, Suriye, Ürdün, İsrail ve Türkiye'deki toplamda 116 bölgeden 8000 örnek üzerinde çalışmak suretiyle tokenler hakkındaki ilk sistemli çalışmayı gerçekleştirmiştir. Pierre Amiet'in eserlerinden de faydalandığı sözü edilen çalışma sürecinde tokenlerin ilkel hesaplama araçları olduklarını ve tokenlerin şekilleri ile tokenlerin saklandığı bullalar üzerindeki işaretlerin aynı olduğunu tespit etmiştir. 1970 yılında yazının kökeni hususunda ilk ipuçları kafasında beliren Schmandt-Besserat, tokenler ve tokenlerin yazıyla ilişkisi üzerine ilk yayınlarını 1974-1978 yıllarında yapmasının ardından tokenler ve kesin hesaplamalar üzerine ilk çalışmalarını 1983-1986 tarihleri arasında kaleme almıştır.⁷

Tokenler üzerine yaptığı kapsamlı çalışmalarla öncelikle tokenleri çeşitli özellikleri bakımından ayrıntılı şekilde tanımlamaya odaklanan

⁶ Denise Schmandt-Besserat, "Prehistoric Administrative Technologies and the Ancient Near Eastern Redistribution Economy: The Case of Greater Susiana", J. Álvarez-Mon, G. P. Basello, Y. Wicks (ed.), *The Elamite World*, (London ve New York: 2018), 375-378; Schmandt-Besserat, *How Writing Came About*, 6-7; Denise Schmandt-Besserat, *Before Writing: From Counting to Cuneiform* (Austin: University of Texas Press, 1992), 6.

⁷ Denise Schmandt-Besserat, "The Token System of the Ancient Near East: Its Role in Counting, Writing, the Economy and Cognition", I. Morley, C. Renfrew (ed.), *The Archaeology of Measurement: Comprehending Heaven, Earth and Time in Ancient Societies*, (New York: 2010), 27; Schmandt-Besserat, *How Writing Came About*, 11-12; Schmandt-Besserat, *Before Writing: From Counting to Cuneiform*, 7; Barry B. Powell, *Writing: Theory and History of the Technology of Civilization* (Oxford: Wiley-Blackwell, 2012), 66; Henry Rogers, *Writing Systems: A Linguistic Approach* (Oxford: Blackwell Publishing, 2005), 81.

Schmandt-Besserat'ın tespitlerine göre tokenler; karmaşık ve basit olmak üzere iki ana gruba ayrılan, koniler, küreler, diskler, silindirler, ovaler, dörtgenler, üçgenler, tetrahedronlar, kaplar, aletler, hayvanlar gibi toplamda 16 tipten oluşan, kil ya da taştan yapılmış nesnelere olarak tanımlanmış ve bu 16 tip tokenin kendi aralarında alt tiplere ayrıldığı vurgulanmıştır. Ayrıca boyutları tokenen tokene veya buldukları yerleşmelere göre değişmekle birlikte 1-3 cm arasında olanlar normal kategorisinde, 3-5 cm arasında olanlar ise büyük grubunda sınıflandırılmışlardır.⁸

Schmandt-Besserat'ın elde ettiği sonuçlar temel alındığında, malları, ürünleri ve işgücünü (işçileri) temsil etmekte olup, yaklaşık olarak MÖ 8000 yılından itibaren kullanılmaya başlanan tokenler, üretim faaliyetlerinin çeşitlenmesine bağlı olarak başlangıçta tarımsal ve hayvansal ürünleri, sonrasında ise atölyelerde üretilen malları hesaplamakta kullanılmışlardır. Örneğin yağlar oval tokenlerle, çeşitli tahıl ürünleri koni, küre ve disk biçimli tokenlerle, sürü hayvanları silindir tokenlerle ve iş (emek) tetrahedron tokenlerle hesaplanmışlardır. Miktar ise tokenlerin sayılarının arttırılması ya da azaltılmasıyla belirlenmiştir. Söz gelimi bir kap yağ 1 oval, 2 kap yağ 2 oval ile belirtilmiştir. Bununla beraber toplum hayatının çeşitliliği ve idari işleyişin karmaşıklığı doğru ve güvenli bir hesaplama için tokenlerin bullaların içine saklanmasını gerektirmiştir. Böylelikle bullaların kırılarak içlerindeki tokenlerin sayılmasıyla ürünlerin hesaplamaları yapılmıştır. Ayrıca alışverişi yapan taraflar arasında bir anlaşmazlık olmasını önlemek ya da bir anlaşmazlığı çözmek için yaklaşık MÖ 6500 yılından itibaren bullalar sorumlular tarafından damga veya silindir mühürlerle mühürlenmeye başlanmıştır. İlerleyen süreçte uğraştırıcı olmaya başlayan mevcut hesaplama yöntemini kolay hale getirmek amacıyla muhtemelen mühürleme uygulamasından esinlenilerek bullaların içine koyulmadan önce tokenler bullaların yüzeyine bastırılmış ve böylece tokenlerin şekilleri bullaların yüzeyine işlenmiştir. Bu sayede bullaları kırmadan bullaların içindeki tokenler hakkında bilgi edinmek mümkün olmuştur. Yaklaşık MÖ 3400-3350 tarihlerinden itibaren bullaların yüzeyindeki token baskıların varlığı nedeniyle tokenleri bullaların içine koymaya gerek kalmadığı anlaşılıp, bullaların yüzeyindeki token baskılar yardımıyla hesaplama yapılmaya başlanmıştır. Bullaların düzleştirilerek tablet haline getirildiği bu gelişmenin devamında, ekmek, bira, kumaş gibi ürünleri temsil eden, üzerinde çentik ya da çizgi bulunan karmaşık tokenleri tabletlere bastırarak

⁸ Schmandt-Besserat, *How Writing Came About*, 15; Eleanor Robson, *Mathematics in Ancient Iraq: A Social History* (Princeton ve Oxford: Princeton University Press, 2008), 28-34; Hakan Erol, "Eski Mezopotamya'da Matematik, Genel Bir Değerlendirme", 189-190.

tabletlerin yüzeylerinde pürüzsüz ve anlaşılır baskılar oluşturmanın çeşitli zorluklar doğurduğu görülmüştür. Buna çözüm olarak karmaşık tokenler, tabletlere bastırılarak değil, stylus olarak bilinen ucu üçgen biçiminde sivriltilmiş, kalem benzeri çubukla çizilerek işlenmiş ve birden fazla birimi göstermek amacıyla özel çizimler geliştirilmiştir. Neticede token baskıları rakam işlevi görürken, stylus ile yapılan token çizimleri mal ve ürünleri belirtmede kullanılmıştır. Böylece çivi yazısının öncüsü olan ilk işaretler ortaya çıkmaya başlamıştır. Yazının bu gelişimi düşünüldüğünde token baskıları ve token çizimleri piktografik nitelik taşımakla beraber bu baskı ve çizimler, temsil ettikleri mal ya da ürünlerin görünüşlerinden değil, hesap işlemlerinde kullanılan tokenlerin şekillerinden meydana gelmişlerdir.⁹ Bu durum Schmandt-Besserat'ın yazının kökeninin piktografik değil, sayısal kökenli olduğunu savunan token teorisinin en güçlü dayanağını teşkil etmiştir. Söz konusu token baskı ve çizimlerinin MÖ 3200 yılı civarında çivi yazısı halini alması ve takip eden ilk 500 yıl boyunca sadece muhasebe işlemlerinde kullanılmış olması, yazının sayısal kökenli olduğunu gösteren başka bir güçlü kanıt olarak öne çıkmıştır.¹⁰

Proto-Elam Yazısının İcadının İlk Aşamaları

Uruk IVa tabakasında keşfedilen proto-çivi yazılı tabletler, yazının icadı konusunda önemli bir yer tutmuş olmakla beraber Uruk'takinden daha çok miktarda Susa'da ele geçen buluntular yazının icadına giden sürecin daha anlaşılır ve güvenilir şekilde takip edilebilmesine imkân tanımıştır. Nitekim Alain Le Brun'un Susa akropolünde yaptığı arkeolojik kazılar sayesinde 18. ve 17. tabakalarda yazının icadının ilk adımları kabul edilen çok sayıda bulla, token ve tablet gün yüzüne çıkarılmıştır.¹¹ Ele geçen

⁹ Denise Schmandt-Besserat, *When Writing Met Art: From Symbol to Story* (Austin: University of Texas Press, 2007), 3; Schmandt-Besserat, "Prehistoric Administrative Technologies and the Ancient Near Eastern Redistribution Economy: The Case of Greater Susiana", 375-377; Schmandt-Besserat, *Before Writing: From Counting to Cuneiform*, 6-7; Schmandt-Besserat, *How Writing Came About*, 7-8; Robson, *Mathematics in Ancient Iraq: A Social History*, 36; Rogers, *Writing Systems: A Linguistic Approach*, 83; Powell, *Writing: Theory and History of the Technology of Civilization*, 66-68; Jacob L. Dahl, "Early Writing in Iran, A Reappraisal", *Iran*, 47, (2009): 23; İrfan Albayrak, "Sembollerden Çiviyazısına Geçiş ve Yazının Anadolu'ya Gelişi", 19; Allahverdi Əlimirzəyev, *Erkən Elam Cəmiyyəti: Siyasi-İqtisadi Münasibətlər və Yazı Tarixi (e.ə. IV-III Minilliklər)* (Bakı: Şərq-Qər, 2011), 63-64; Allahverdi Əlimirzəyev, *Ön Asiyanın Mixi Yazı Sistemləri və Relikt Dilləri* (Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A. A. Bakıxanov Adına Tarix İnstitutu, 2021), 15-17.

¹⁰ Schmandt-Besserat, "The Token System of the Ancient Near East: Its Role in Counting, Writing, the Economy and Cognition", 27.

¹¹ A. Le Brun, "Suse, Chantier "Acropole 1"", *Paléorient*, 4, (1978): 177-192; A. Le Brun ve F. Vallat, "L'origine de L'écriture a Suse", *Cahiers de la Délégation Archéologique*

tokenlerin 432 adet olduğu belirlenmiş ve bu miktar Uruk dâhil hem Mezopotamya hem de İran'da tek bir yerleşmede keşfedilen en yüksek token buluntusu olarak kayıtlara geçmiştir.¹² 18. tabakadan elde edilen ve içinde tokenler bulunan bullaların yüzeylerinde silindir mühür baskıları olduğu görülmüştür. Bu durum yazının icadında yaşanan sürecin Schmandt-Besserat'ın yukarıda sözü edilen token teorisindeki gibi gerçekleştiğini göstermiştir.¹³

Susa'da bullalar ve tabletler aynı arkeolojik tabakada yani 18. tabakada ve aynı odada bir arada ele geçmiş ve bunun Susa'da bullalardan tabletlere geçiş aşamasının kısa bir zaman diliminde gerçekleşmiş olduğuna işaret ettiği değerlendirilmiştir.¹⁴ Bulla ve tokenlerden tabletlere geçiş aşaması, 18. tabakada sayısal tabletlerin icadıyla başlamış, 17. tabakada sayısal-ideografik tabletlerin icadıyla devam etmiştir.¹⁵ Nitekim 18. tabakada rastlanan bullaların birçoğunun yüzeyinde token baskıları var olmasına karşın, 17. tabakadaki bullaların yüzeyinde token baskıları ortadan kalkmıştır.¹⁶ Erken sayısal tabletler MÖ 3400-3350 yılları arasına tarihlenmiş olup, yassı ve yuvarlak biçimde üretilmişlerdir. Bazıları mühürlü, bazıları mühürsüz olan bu tabletlerin yüzeylerindeki sayısal işaretler bazen tokenlerin tabletlere bastırılmasıyla bazen ise stylus yardımıyla meydana getirilmiştir. MÖ 3350-3300 tarihleri arasına ait olan geç sayısal tabletler, yassı ve dikdörtgen şeklinde yapılmışlardır. Bu tabletlerin yüzeyindeki sayısal işaretler stylus kullanılarak oluşturulmuştur. Yassı ve dikdörtgen şekle sahip sayısal-ideografik tabletlerin ise MÖ 3300 yılına ait oldukları saptanmıştır. Bu tabletlerin yüzeyinde sayısal işaretlerin yanı sıra kimi zaman bir, kimi zaman en fazla iki ideografik işaret yer

---

Française en Iran, 8, (1978): 11-70; Jacob L. Dahl, "The Marks of Early Writing", *Iran*, 50, (2012): 2; François Vallat, "The Most Ancient Scripts of Iran: The Current Situation", *World Archaeology*, 17/3, (1986): 335-336; Clarisse Herrenschildt, "Writing between Visible and Invisible Worlds in Iran, Israel, and Greece", J. Bottero, C. Herrenschildt, J. Vernant (ed.), *Ancestor of the West: Writing, Reasoning, and Religion in Mesopotamia, Elam, and Greece*, (Chicago ve London: 2000), 71.

¹² Malati J. Shendge, "The Use of Seals and the Invention of Writing", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 26/2, (1983): 134.

¹³ François Vallat, "The Most Ancient Scripts of Iran: The Current Situation", 336; Herrenschildt, "Writing between Visible and Invisible Worlds in Iran, Israel, and Greece", 71-75.

¹⁴ François Vallat, "The Most Ancient Scripts of Iran: The Current Situation", 336.

¹⁵ Holly Pittman, "The Administrative Function of Glyptic Art in Proto-Elamite Iran: A Survey of the Evidence", *Res Orientales*, 10, (1997): 137; François Dessert, "Proto-Elamite Writing in Iran", 91; François Vallat, "The Most Ancient Scripts of Iran: The Current Situation", 336-337.

¹⁶ Schmandt-Besserat, "Prehistoric Administrative Technologies and the Ancient Near Eastern Redistribution Economy: The Case of Greater Susiana", 376.

almıştır. Hem miktarı belirten sayısal işaretlerin hem de hayvansal, tarımsal ve zanaatsal ürünleri temsil eden ideografik işaretlerin stylus yardımıyla çizildiği tespit edilmiştir.¹⁷ Ayrıca Proto-Elam yazılı tabletlerin atası kabul edilen ve kalınlıkları çoğunlukla 1,5 cm'yi geçen söz konusu sayısal ve sayısal-ideografik tabletler ile Proto-Elam yazılı tabletlerin MÖ 3300-3000 yılları arasında birlikte kullanıldığı belirlenmiştir.¹⁸ Öte yandan Susa'nın yanı sıra Anşan'da keşfedilen sayısal ve sayısal-ideografik tabletlerin, Uruk V ve Uruk IV tabakalarında ele geçen proto-çivi yazılı tabletlerin erken örnekleriyle çağdaş oldukları saptanmıştır.¹⁹

Proto-Elam Yazısının Proto-Çivi Yazısı ile Bazı İlişkileri

İran'da tokenler, sayısal ve sayısal-ideografik tabletlerin ardından, tarihteki en eski yazı sistemlerinden birisi olan Proto-Elam yazısı icat edilmiştir. Proto-Elam yazısı, genellikle 65-70 mm uzunluk, 45-50 mm genişlik ve 16-17 mm kalınlıkta olup, 1,2 x 2,5 ile 17,3 x 22,7 cm arasında değişen ölçülerdeki kil tabletlere yazılmıştır.²⁰ MÖ 3100-2900 yılları arasına ait olan bu yazının, Uruk'ta icat edilen proto-çivi yazısı ile bazı ortak noktaları bulunsa da kendine özgü nitelikleri çok daha fazladır.²¹ Diğer yandan Proto-Elam yazısı ve Proto-çivi yazısında kullanılan bir kısım işaretlerin şekil bakımından benzer olmaları, anlam bakımından da ilişkili olabilecekleri yönünde yorumlanmıştır. Şekil ve olası anlam benzerliği ise her iki yazı sisteminin ortak bir kökene dayandığı düşüncesini beraberinde getirmiştir. Bununla birlikte Proto-Elam yazılı tabletler ile proto-çivi yazılı tabletler hiçbir zaman aynı yerleşmede keşfedilmemiştir. Her iki yazı

¹⁷ Robert K. Englund, "The State of Decipherment of Proto-Elamite", S. D. Houston (ed.), *The First Writing: Script Invention as History and Process*, (Cambridge: 2005), 122; Vaclav Blazek, "Elam: A Bridge Between the Ancient Near East and Dravidian India?", *Mother Tongue*, 7, (2002): 123; Morteza Hessari, "How to Develop and Use of Proto-writing in Ancient Iran", K. Niknami, A. Hozhabri (ed.), *Archaeology of Iran in the Historical Period*, (Cham: 2020), 7-8; Holly Pittman, "The Administrative Function of Glyptic Art in Proto-Elamite Iran: A Survey of the Evidence", 137; François Vallat, "The Most Ancient Scripts of Iran: The Current Situation", 336; Morteza Hessari, "New Evidence of the Emergence of Complex Societies Discovered on the Central Iranian Plateau", *Iranian Journal of Archaeological Studies*, 1/2, (2011): 36-38.

¹⁸ François Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", 91; François Vallat, "The Most Ancient Scripts of Iran: The Current Situation", 336.

¹⁹ Hessari, "How to Develop and Use of Proto-writing in Ancient Iran", 8.

²⁰ Jacob L. Dahl, "The Marks of Early Writing", 6; François Vallat, "The Most Ancient Scripts of Iran: The Current Situation", 338.

²¹ Jacob L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites/Proto-Elamite Tablets and Fragments* (Paris: Éditions Khéops ve Louvre Éditions, 2019), 56; Matthew W. Stolper, "Elamite", R. D. Woodard (ed.), *The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages*, (Cambridge: 2015), 65.

sisteminde yazılmış tabletlerin bir arada bulunmaması, bu yazı sistemlerinin birbirini dışladığı yönünde değerlendirilmiştir. Dışlamanın nedeni bilinmemekle birlikte iki yazı sistemini birbirinden ayıran etnik ve kültürel farklılığın ya da iki yazı sistemini bir arada kullanmanın sebep olabileceği zorlukların bu konuda etkili olmuş olabileceği tahmin edilmiştir. Bu ve benzeri hususlar Proto-Elam yazısı ile Proto-çivi yazısı ilişkisini biraz karmaşık hale getirirse de çeşitli araştırmacıların çalışmaları bu duruma açıklık getirmiştir.²²

Robert Keith Englund, 2004 yılında yayımlanan bir çalışmasında Proto-çivi yazısında kullanılan bazı işaretler ile Proto-Elam yazısındaki sayısal olmayan birkaç işareti şekil bakımından karşılaştırmıştır. Bu karşılaştırma François Desset tarafından 2016 yılında yeniden ele alınmıştır. Buna göre proto-çivi yazısında koyun anlamındaki UDU ve keçi anlamdaki MAŞ işaretlerinin sırasıyla Proto-Elam yazısındaki M346 ve M6 kodlu işaretlerle şekil ve anlam bakımından benzer oldukları saptanmıştır. Bununla beraber şeklen benzer olan söz konusu iki yazı sistemindeki işaretlerin büyük bir kısmının anlam bakımından uyuşmadığı tespit edilmiştir. Örneğin Proto-çivi yazısındaki ŞE işareti ile Proto-Elam yazısındaki M488 kodlu işaret, şeklen tahıl başağına benzemelerine karşın, ŞE işaretinin arpa anlamına geldiği, Proto-Elam yazısında bu anlama gelen işaretin ise M488 kodlu işaret değil, M288 kodlu işaret olduğu belirlenmiştir. Diğer bir örnekte proto-çivi yazısındaki APIN işareti ile Proto-Elam yazısındaki M56 kodlu işaretin şekil yönünden sabana benzemelerine rağmen APIN işaretinin anlam olarak sabanı ifade ettiği, M56 kodlu işaretin ise muhtemelen belirli bir tarım alanını temsil ettiği değerlendirilmiştir.²³

Proto-Elam yazısı ile proto-çivi yazısı arasındaki ilişkiler ya da benzerlikler sayısal işaretler ile hesap sistemlerinde daha açık şekilde kanıtlanmıştır.²⁴ Proto-Elam yazısındaki diğer unsurların aksine, sayısal işaretlerin ve hesap sistemlerinin daha iyi tespit edilmiş olması, bunların proto-çivi yazısındaki sayısal işaret ve hesaplama sistemleriyle karşılaştırılabilmelerine imkân tanımıştır. Sözü edilen iki yazı sisteminde bir sayısal işaretin anlamı kullanılan hesap sistemine, diğer ifadeyle hesaplanan nesneye göre farklılık arz etmiştir. Her iki yazı sisteminde de kullanılan hesap sistemleri bulunmakla beraber ondalık sistem sadece Proto-Elam

²² François Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", 70-89.

²³ Englund, "The State of Decipherment of Proto-Elamite", 124-125; François Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", 72-74; Jacob L. Dahl, "Animal Husbandry in Susa during the Proto-Elamite Period", *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici Nuova Serie*, 47, (2005): 86-89.

²⁴ Englund, "The State of Decipherment of Proto-Elamite", 122-124.

yazısında kullanılırken, EN, GAN₂ ve U₄ hesap sistemleri yalnızca proto-çivi yazısında kullanılmıştır. Bu gibi birkaç farklılık bir kenara bırakıldığında Proto-Elam yazısı ile proto-çivi yazısında yer alan sayısal işaretler ve hesap sistemleri benzerlik göstermiştir. Bununla beraber sayısal işaretler, hesap sistemleri ve birkaç logogramatik değer işaretinin benzerliği haricinde proto-çivi yazısı ve Proto-Elam yazısının iki farklı yazı sistemi oldukları kanıtlanmıştır. Söz konusu yazı sistemlerinin hem benzerlik hem de farklılık taşımaları tezatlık oluşturmuştur. Bu durum genellikle Proto-Elam yazısındaki sayısal işaretlerin ve ondalık sistem haricindeki hesap sistemlerinin proto-çivi yazısından ödünç alınmasıyla açıklanırken, Desset 2012 ve 2016 yılında yayımladığı iki çalışmada farklı bir görüş ileri sürmüştür. Proto-çivi yazısı ile Proto-Elam yazısı arasında genetik bir bağ olduğunu savunan Desset, Mezopotamya ve İran'da farklı yerleşmelerde keşfedilen ve kabaca MÖ 3500-3000 yılları arasına tarihlenen sayısal tabletler ile sayısal-ideografik tabletlerin, proto-çivi yazısı ve Proto-Elam yazısının atası olduklarını belirtmiştir. Desset, iki yazı sisteminde de ortak olan sayısal işaretler, hesap sistemleri ve bazı logogramatik işaretlerin sayısal ve sayısal-ideografik tabletlerden miras alındığını ifade etmek suretiyle iddialarını sürdürmüş ve Proto-Elam yazısının İran'da, proto-çivi yazısının ise Mezopotamya'da olmak üzere MÖ 3300-3100 tarihleri arasında eş zamanlı olarak icat edildiklerini yani çağdaş olduklarını belirtmiştir. Leon Legrain'ın 1921 yılında yayımlanan çalışmada Proto-Elam mühür figürleri ve Proto-Elam yazı işaretleri ile proto-çivi yazısı ve çivi yazısı işaret külliyatını karşılaştırarak ortak kökenlere çağrışım yapan birtakım benzerlikler ortaya koyduğuna²⁵ dikkat çeken Desset, ortak ata konusunda Father Jean Vincent Scheil'in²⁶ de kendisiyle aynı görüşte olduğunu vurgulamıştır. Sayısal ve sayısal-ideografik tabletlerin, MÖ 3300-3000 yılları arasında proto-çivi yazısı ve Proto-Elam yazısı ile eşzamanlı olarak kullanıldığı döneme dikkat çekerek bu dönemin somut kanıtlarla saptanabildiği tek yerleşmenin ise Tepe Sialk olduğunu ifade etmiştir. Tepe Sialk'ın güney höyüğünün açma III kısmındaki IV.1 evreli yapının 1, 2, 3 ve 5 numaralı odalarında toplam 17 adet sayısal, sayısal-ideografik ve Proto-Elam yazılı tabletin bir arada keşfedildiğini belirtmek suretiyle iddialarına dayanak kazandırmıştır. Desset ayrıca proto-çivi yazısının Proto-Elam yazısından kronolojik olarak daha eski olduğu anlayışının artık değişmesi gerektiğini ifade ederek proto-çivi yazısı ile Proto-Elam yazısının ortak bir

²⁵ L. Legrain, *Empreintes de Cachets Élamites (MMA 16)* (Paris: Ernest Leroux, 1921), 1-33; François Vallat, "The Most Ancient Scripts of Iran: The Current Situation", 338.

²⁶ V. Scheil, *Textes Élamites-Sémitiques, Troisième Série (MDP 6)* (Paris: Ernest Leroux, 1905), 61; François Vallat, "The Most Ancient Scripts of Iran: The Current Situation", 338.

atadan doğan iki kız kardeşe benzetilebileceklerini öne sürmüştür.²⁷ Şaşırtıcı bir şekilde Proto-Elam yazısı kısa sayılabilecek bir dönemin ardından ortadan kalkmış ve uzun bir süre boyunca İran'da herhangi bir yazı kullanılmamıştır. Ardında kendisinden türeyen başka bir yazı sistemi bırakmaması Proto-Elam yazısının çözülmesindeki başlıca engellerden birisini meydana getirmiştir.²⁸

Proto-Elam Yazısı Üzerine İlk Çalışmalar

Proto-Elam yazılı tabletler, en yüksek miktarda olmak üzere Jacques Jean-Marie de Morgan'ın Susa'da yaptığı arkeolojik kazılar sırasında keşfedilmiştir. Susa'da ilk çalışmalarına 1897 yılında başlayan Morgan, iki adet olmak üzere Proto-Elam yazılı tabletlere ilk kez 1898-1899 yılları arasındaki kazı sezonunda Büyük Açma olarak isimlendirdiği Açma 7'deki Tabaka II'de ulaşmıştır. Sonraki kazı dönemlerinde Açma 7 üzerinde yoğunlaşmış ve burada çok miktarda Proto-Elam yazılı tablet ortaya çıkarmıştır.²⁹

Morgan'ın 1899 yılında keşfettiği söz konusu iki Proto-Elam yazılı tablet, Scheil tarafından incelenmiş ve Mezopotamya çivi yazısından farklı olduğu ifade edilerek 1900 yılında yayımlanmıştır.³⁰ Scheil, 1900'lü yılların başlarında keşfedilen tabletleri de dikkate alıp, tabletlerdeki yazıyı Proto-Elam şeklinde isimlendirmesinin ardından söz konusu tabletlerle ilgili diğer çalışmalarını 1905, 1923 ve 1935 yıllarında yayımlamıştır. 1905 yılındaki çalışması Linear Elam yazı işaretlerini, Proto-Elam yazı işaretlerinden ayırdığı için ayrıca önemli olmuştur.³¹ 1949 yılına gelindiğinde Roland de Mecquenem, geç dönem Mezopotamya çivi yazısı işaretlerini Proto-Elam yazı işaretleriyle karşılaştırmıştır. Bu çalışmasında saptadığı Proto-Elam yazı

²⁷ François Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", 72-97; François Desset, *Premières Écritures Iraniennes: Les Systèmes Proto-élamite et Élamite Linéaire* (Napoli: Dipartimento di Studi Asiatici, Università degli Studi di Napoli "L'Orientale", 2012), 74-79.

²⁸ Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites/Proto-Elamite Tablets and Fragments*, 56.

²⁹ Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites/Proto-Elamite Tablets and Fragments*, 57.

³⁰ Scheil, *Textes Élamites-Sémitiques, Troisième Série (MDP 6)*, 130-131; Kamyar Abdi, "From Écriture to Civilization: Changing Paradigms of Proto-Elamite Archaeology", N. F. Miller, K. Abdi (ed.), *Yeki Bud, Yeki Nabud: Essays on the Archaeology of Iran in Honor of William M. Sumner*, (Los Angeles: 2003), 142.

³¹ Scheil, *Textes Élamites-Sémitiques, Troisième Série (MDP 6)*, 60; V. Scheil, *Textes de Comptabilité Proto-élamites (MMAp 17)* (Paris: Ernest Leroux, 1923), 1-68, pl. 1-59; V. Scheil, *Textes de Comptabilité Proto-élamites (MMAp 26)* (Paris: Ernest Leroux, 1935), I-XIV, pl. I-LII; V. Scheil, *Textes de Comptabilité Proto-élamites Supplément (MMAp 26S)* (Paris: Ernest Leroux, 1935), pl. LIII-LXV; Abdi, "From Écriture to Civilization: Changing Paradigms of Proto-Elamite Archaeology", 142.

işaretleriyle birlikte 1900 yılından o zamana kadar tespit edilen Proto-Elam yazı işaretlerinin sayısı 5.529'a ulaşmıştır. Bu kadar fazla sayıda işaretin, Linear Elam yazısına ait işaretlerin ve çeşitli mühür simgelerinin yanlış bir şekilde Proto-Elam yazı işaretleri sanılmasından kaynaklandığı, sonraki yıllarda Piero Meriggi'nin çalışmaları sayesinde fark edilmiştir. Mecquenem 1956 yılında yayımlanan başka bir eserinde ise 15 adet Proto-Elam yazılı tableti ele almıştır. Meriggi, 1969-1974 yılları arasında, Proto-Elam yazı işaretlerinin grafiksel ve anlamsal farklılıklarını saptamak amacıyla ciddi bir çaba harcamış ve birbirinden farklı olan Proto-Elam yazı işaretlerinin sayısının toplamda 393 olduğunu tespit etmiştir. Bazı küçük hatalar barındırmasına rağmen onun çalışmaları Proto-Elam yazısı konusunda dönüm noktası olmuş ve sonraki çalışmalara yol göstermiştir.³² Ayrıca Meriggi'nin kaleme aldığı işaret listesindeki Proto-Elam yazı işaretleri, başlarına Meriggi'nin soy isminin baş harfi olan M harfi getirilerek gösterilmişlerdir. Örneğin Meriggi'nin işaret listesindeki 388. işaret, Proto-Elam yazısı ile ilgili çalışmalarda M388 şeklinde belirtilmiştir.³³

Proto-Elam Yazılı Tabletlerin Keşfedildikleri Yerleşmeler ve Muhafaza Edildikleri Koleksiyonlar

Susa'daki ilk arkeolojik kazılar sırasında Proto-Elam yazılı tabletlerin yanı sıra farklı dönemlere ait tabletler de keşfedilmiş ve bu tabletler hatalı şekilde Proto-Elam yazılı tabletlerle bir arada sınıflandırılmışlardır. Scheil'in belirttiğine göre Susa'daki Proto-Elam yazılı tabletlerin önemli bir kısmı büyük gruplar halinde bulunmuştur. Ancak buluntuların ortaya çıkarıldığı noktalar doğru ve titiz biçimde kaydedilmediği için Scheil'in iddiasının doğru olup olmadığını tespit etmek mümkün olmamıştır. Bunun yanında, Proto-Elam yazılı tabletlerin çoğunun

³² R. de Mecquenem, *Épigraphie Proto-élamite (MMAI 31)* (Paris: Presses Universitaires de France, 1949), 5-146; R. de Mecquenem, "Notes protoélamites", *Revue d'Assyriologie et d'archéologie Orientale (RA 50)*, 50/4, (1956): 200-204; P. Meriggi, "Altsumerische und Proto-elamische Bilderschrift", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft Supplementa I*, (1969): 156-163; Piero Meriggi, *La Scrittura Proto-elamica. Parte Ia: La Scrittura e il Contenuto dei Testi* (Roma: Accademia Nazionale dei Lincei, 1971), 5-224; Piero Meriggi, *La Scrittura Proto-elamica. Parte Iia: Catalogo dei Segni* (Roma: Accademia Nazionale dei Lincei, 1974), 5-285; Piero Meriggi, *La Scrittura Proto-elamica. Parte Iiia: Testi* (Roma: Accademia Nazionale dei Lincei, 1974), 1-188; Englund, "The State of Decipherment of Proto-Elamite", 103-104; Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites/Proto-Elamite Tablets and Fragments*, 58-59; Peter Damerow ve Robert K. Englund, *The Proto-Elamite Texts from Tepe Yahya* (Cambridge, Massachusetts: Peabody Museum of Archaeology and Ethnology Harvard University, 1989), 5-6; M. J. Steve, *Syllabaire Élamite Histoire et Paléographie* (Neuchâtel ve Paris: Recherches et Publications, 1992), 4.

³³ François Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", 71.

Susa'nın akropol alanında keşfedilmiş olması Scheil'in iddiasında doğruluk payı olabileceğini göstermiştir. Diğer yandan, Uruk IV ve Uruk III tabletlerinin tutulduğu bir arşivin var olduğunu söylemek nasıl güçse, Proto-Elam yazılı tabletlerin bir arşivde saklandığını söylemek de o denli güçtür.³⁴

2016 yılında yapılan tespitlere göre toplam sayıları 1636 ile 1839 arasında değişen Proto-Elam yazılı tabletler, İran'daki farklı yerleşmelerde keşfedilmiştir. Keşfedilmiş tüm tabletlerin %88'ini meydana getiren ve zaman zaman aynı tabletlere ait parçaların farklı tabletlere aitmiş gibi hesaplanmasından dolayı 1557-1760 arasında değişen miktara ulaşan tabletler, Fransız araştırmacıların 1900-1935 tarihleri arasında Susa'da yaptıkları arkeolojik kazılar esnasında bulunmuştur. Susa'da ortaya çıkarılanlardan sonraki ilk Proto-Elam yazılı tabletler 5 adet olmak üzere Tepe Sialk'ta bulunmuştur. Diğer Proto-Elam yazılı tabletler ise Anşan'da 33, Tepe Yahya'da 27, Tepe Sofalin'de 11, Tel Gazir'de 1, Şehr-i Suhte'de 1 ve Tepe Özbeki'de 1 adet olarak keşfedilmiştir.³⁵ Erken Proto-Elam yazılı tabletler yalnızca Susa ve Tepe Sialk'ta bulunurken, en erken standart Proto-Elam yazılı tabletler sadece Susa, Tepe Sialk ve Tepe Özbeki'de gün yüzüne çıkarılmıştır. Standart ve geç Proto-Elam yazılı tabletler ise Susa, Anşan, Tepe Sofalin, Tepe Yahya ve Şehr-i Suhte'de ele geçmiştir. Bu kronolojik sıralama, Proto-Elam yazı sisteminin Susa'da icat edildiği fikrini desteklemenin yanında Proto-Elam yazısının önce kuzey ve kuzeydoğu, daha sonra ise güney yönünde dağıldığını göstermiştir.³⁶ Buna göre Proto-Elam yazısının Susa'dan başlayıp önce Zagros Dağları'nın (Tepe Sialk bölgesi) doğu etekleri boyunca kuzeye (Tepe Özbeki civarına), sonrasında İpek Yolu olarak da bilinen Büyük Horasan Yolu'nu (Tepe Sofalin bölgesi) takip ederek doğuya ilerlediği, sonunda ise İran'ın güneyine yönelerek Anşan, Tepe Yahya ve Şehr-i Suhte'ye ulaştığı değerlendirilmiştir.³⁷ İsmi geçen yerleşmelerin coğrafi dağılımı dikkate alındığında, Proto-Elam yazısı 300.000 km²'lik bir alana, diğer ifadeyle İran'ın yüzölçümünün %18'ine, Türkiye'nin yüzölçümünün ise %38'ine karşılık gelen bir alana yayılmıştır.³⁸

Proto-Elam yazılı tabletler dünyanın farklı yerlerindeki müze ve koleksiyonlarda korunmakta olup, Paris'teki Louvre Müzesi ve Tahran'daki

³⁴ Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites/Proto-Elamite Tablets and Fragments*, 60.

³⁵ François Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", 69-70; Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites/Proto-Elamite Tablets and Fragments*, 59-61.

³⁶ Jacob L. Dahl, "The Proto-Elamite Writing System", J. Álvarez-Mon, G. P. Basello, Y. Wicks (ed.), *The Elamite World*, (London ve New York: 2018), 385.

³⁷ Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites/Proto-Elamite Tablets and Fragments*, 59-62.

³⁸ Damerow ve Englund, *The Proto-Elamite Texts from Tepe Yahya*, 2.

İran Ulusal Müzesi Proto-Elam yazılı tabletlerin büyük bir kısmını elinde bulunduran iki merkez olarak öne çıkmıştır. Bu iki müzenin haricinde Kudüs Couvent Saint-Etienne'de muhtemelen Scheil'in hediye ettiği 9 tablet ve tablet parçası; Sao Paulo Üniversitesi'nin Etnoloji Müzesi'nde en az 8 tablet ve tablet parçası; E. Porada'nın evrakları arasında rastlanıp Columbia Üniversitesi Columbia Sanat Eşyaları biriminin koleksiyonunda tutulduğu bildirilen 1 tablet; Saint Petersburg'daki Devlet Hermitage Müzesi'nde 1 tablet; Marsilya'da (anonim koleksiyon) bir tablet; Ashmolean Sanat ve Arkeoloji Müzesi'nde 1 tablet olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca sayısı tam olarak bilinmeyen Proto-Elam yazılı tabletin Tahran ve Susa'daki çeşitli müzelerde yer aldığı, yayımlanmamış çok sayıda Proto-Elam yazılı tablet parçasının ise Louvre Müzesi'nde bulunduğu bilinmektedir.³⁹

Proto-Elam Yazılı Tabletlerin ve Proto-Elam Yazı İşaretlerinin Temel Özellikleri

Proto-Elam yazılı tabletlerin, kronoloji ve şekil bakımından üç veya dört gruba ayrılacağı değerlendirilmiştir. İlk grup, kalın dikdörtgen tabletlerden meydana gelmiştir. Bunlar tek bir işaret ya da bir işaret grubundan oluşan başlık işaretlerinin yanı sıra, nesne işaretleri ve sayısal işaretler barındırmış olup, içerdikleri metinler anlam açısından diğer Proto-Elam yazılı tabletlere kıyasla sadedir. Söz konusu tabletlerdeki işaretler düzgün bir şekilde yazılmadığı için bu tabletler ilkel olarak nitelendirilmiştir. Metinlerde bir defalık kullanılan işaretlerin sayıca yüksek miktarda olduğu belirlenmiştir. Bu tabletler, Susa'daki ilk kazılar sırasında keşfedildikleri için tabakaları tam olarak kesinleştirilememiştir. Buna rağmen ilk kazılardan elde edilen ikinci dereceden kanıtlar neticesinde bu tabletlerin diğer Proto-Elam yazılı tabletlerden daha eski oldukları tahmin edilmiştir. Bu gruptaki tabletlerin büyük bir kısmı Scheil tarafından 1923 yılında *Mémoires de la Mission Archéologique de Perse*'in (MMA) 17. cildinde yayımlanmıştır.⁴⁰

İkinci grubu ince dikdörtgen tabletler oluşturmuştur. Bu gruptakiler Proto-Elam yazılı tabletler arasında en fazla miktarda keşfedilen, standart özellikteki tabletler olarak tanımlanmıştır. Klasik Proto-Elam yazılı tabletler olarak da isimlendirilebilecek bu tabletlerdeki metinlerin önemli bir bölümü

³⁹ Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites/Proto-Elamite Tablets and Fragments*, 59-60.

⁴⁰ Jacob L. Dahl, Cameron A. Petrie ve Daniel T. Potts, "Chronological Parameters of the Earliest Writing System in Iran", C. A. Petrie (ed.), *Ancient Iran and Its Neighbours: Local Developments and Long-Range Interactions in the Fourth Millennium BC*, (Oxford: 2013), 365-371; Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites/Proto-Elamite Tablets and Fragments*, 62-63; Jacob L. Dahl, "The Marks of Early Writing", 3; Scheil, *Textes de Comptabilité Proto-élamites (MMA) 17*, pl. 1-59.

ince uçlu stylus kullanılarak daima dikdörtgen tabletin uzun kenarı paralelinde yazılmıştır. İşaretlere oranla kalın olan çizgilerle dikey haldeki dikdörtgen tablet yüzeyine yukarıdan aşağıya doğru çizgiler çekilmiştir. Genellikle düz bir hat şeklinde çizilen bu çizgilerin bazen sağa doğru eğimli şekilde çizildikleri belirlenmiştir. Proto-Elam yazı işaretleri tabletin sol üst köşesinden başlanmak üzere sağdan sola doğru söz konusu çizgilerinin arasına yazılmış ve yazıldıkları yönde yani sağdan sola doğru okunmuşlardır. Ayrıca araştırmacıların Proto-Elam yazılı tabletleri okuma ve incelemede sorun yaşamamak amacıyla Asurolojideki standartlara göre tabletleri saat yönünün 90° tersine çevirerek dikey hale getirmeleri gerekmiştir.⁴¹ İnce dikdörtgen tabletlerde bir ya da daha fazla kayıt bulunduğu için bu tabletler karmaşık nitelikli olarak yorumlanmışlardır. İnce dikdörtgen tabletler arasından çizgi bulunmayan tabletlerin, çizgi bulunan tabletlerden kronolojik açıdan daha eski oldukları saptanmıştır. Yine bu gruptaki tabletlerde çoğunlukla başlık işareti bulunduğu ve diğer işaretlerin birden fazla değere karşılık gelebildiği anlaşılmıştır. Morgan'ın yaptığı arkeolojik kazılarda ilk ele geçen Proto-Elam yazılı iki tabletin de aralarında yer aldığı bu tablet grubu, Akropol I'in 16c-14b tabakalarında ortaya çıkarılmış ve Scheil tarafından 1900-1935 yılları arasında Mémoires de la Délégation en Perse'in (MDP) 2. ve 6. ciltlerinin yanı sıra MMAP 26S'te (Supplément) yayımlanmıştır.⁴²

Klasik Proto-Elam yazılı tabletlere oldukça benzeyen yastık biçimindeki tabletler, üçüncü grubu meydana getirmişlerdir. Diğer Proto-Elam yazılı tabletlere oranla az sayıda olan bu tabletler, ikinci gruptaki Proto-Elam yazılı tabletlerde olduğu gibi başlığın yanı sıra birden fazla kayıt barındırmışlardır. Çizgilerin daima bulunduğu bu tabletlerde işaretler

⁴¹ Robert K. Englund, "The Proto-Elamite Script", P. T. Daniels, W. Bright (ed.), *The World's Writing Systems*, (New York ve Oxford: 1996), 162-163; Englund, "The State of Decipherment of Proto-Elamite", 104; Jean-Jacques Glassner, "Les Tablettes Dites 'Urukéennes' de Sialk IV1", *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires*, 4, (1998): 103; Damerow ve Englund, *The Proto-Elamite Texts from Tepe Yahya*, 13; François Vallat, "The Most Ancient Scripts of Iran: The Current Situation", 338; François Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", 78; Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites/Proto-Elamite Tablets and Fragments*, 63-70; Jacob L. Dahl, "The Marks of Early Writing", 4-8; C. C. Lamberg-Karlovsky ve Martha Lamberg-Karlovsky, "An Early City in Iran", *Scientific American*, 224/6, (1971): 105.

⁴² Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites/Proto-Elamite Tablets and Fragments*, 63; V. Scheil, *Textes Élamites-Sémitiques, Première Série (MDP 2)* (Paris: Ernest Leroux, 1900), 1-134; Scheil, *Textes Élamites-Sémitiques, Troisième Série (MDP 6)*, 1-129; Scheil, *Textes de Comptabilité Proto-élamites Supplément (MMAP 26S)*, pl. LIII-LXV; Dahl, Petrie ve Potts, "Chronological Parameters of the Earliest Writing System in Iran", 366-371; Jacob L. Dahl, "The Marks of Early Writing", 3.

çizgilerden taşmayacak şekilde düzgün yazılmıştır. Birden fazla değeri karşılayan işaretlerin de bulunduğu söz konusu tabletler, ikinci gruptaki Proto-Elam yazılı tabletlerden daha yakın döneme tarihlenmişlerdir. Bu tabletlerin bir örneğine Susa'daki arkeolojik kazılarda rastlanmıştır.⁴³

Proto-Elam yazılı tabletlerin son grubunu şeklen büyük, düz ve kalın olan tabletler oluşturmuştur. Bu özellikleri göz önünde bulundurularak bu tabletlerin birinci grup tabletler ile ikinci grup tabletler arasında kalan bir zaman aralığına ait olabilecekleri tahmin edilmiş olmakla birlikte, hepsi tabakalı alanların dışında keşfedildikleri için kesin tarihlemelerini yapmak mümkün olmamıştır. Scheil, bu grupta yer alan 7 tablet ve tablet parçasını 1923 yılında MMAP 17'de yayımlanmıştır.⁴⁴

Proto-Elam yazılı tabletlerde yer alan kayıtlar toplama işlemine tabi tutulmuş ve toplam daima tabletin arka yüzüne yazılmıştır. Toplamlar, bazen aynı tür bazen ise farklı tür kayıtların toplanmasıyla oluşmuştur. Tabletten ön yüzüne sığmayan kayıtları ve toplamı tabletin arka yüzüne yazabilmek için tablet iki şekilde döndürülmüştür. İlk yöntemde tablet yatay ekseninde ters çevrilerek kayıt ve toplam, tabletin arka yüzünün sol üstünden itibaren yazılmaya başlanmıştır. Bu yöntemde tabletin sağ ve sol kenarları yer değiştirmiştir. Tabletten üst ve alt kenarlarının yer değiştirdiği ikinci yöntemde tablet dikey ekseninde 180° ters çevrilmiş ve kayıt tabletin arka yüzünün sağ altından başlanarak yazılmıştır. Toplam ise tabletin arka yüzünün sol üstünden itibaren yazılmaya başlanmıştır. Böylelikle zıt yönde bir yazım ortaya çıkmıştır. Bu sayede kayıt ile toplam arasında kalan boş alana mühür uygulanmıştır.⁴⁵ Öte yandan tabletin yatay ya da dikey çevrilmesinin ön ve arka yüzdeki kayıtların aynı ya da farklı türde olmasına göre değiştiği belirlenmiştir. Kayıtlar aynı türde olduğunda tablet yatay

⁴³ Dahl, Petrie ve Potts, "Chronological Parameters of the Earliest Writing System in Iran", 366-371; Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites/Proto-Elamite Tablets and Fragments*, 64; Jacob L. Dahl, "The Marks of Early Writing", 3.

⁴⁴ Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites/Proto-Elamite Tablets and Fragments*, 64; Dahl, Petrie ve Potts, "Chronological Parameters of the Earliest Writing System in Iran", 366; Scheil, *Textes de Comptabilité Proto-élamites (MMAP 17)*, pl. 1-59.

⁴⁵ Damerow ve Englund, *The Proto-Elamite Texts from Tepe Yahya*, 12-13; Robert K. Englund, "Elam iii. Proto-Elamite", *Encyclopaedia Iranica*, 8/3, (1998): 326; François Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", 78; Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites/Proto-Elamite Tablets and Fragments*, 69-71; Əlimirzəyev, *Ön Asiyanın Mixi Yazı Sistemləri və Relikt Dilləri*, 156; Əlimirzəyev, *Erkən Elam Cəmiyyəti: Siyasi-İqtisadi Münasibətlər və Yazı Tarixi (e.ə. IV-III Minilliklər)*, 67-68.

şekilde çevrilirken, kayıtların farklı türde olduğu durumlarda tablet dikey yönde çevrilmiştir.⁴⁶

Proto-Elam yazı işaretlerinin yazımında Mezopotamya’da olduğu gibi en az iki ve muhtemelen üç farklı tipte stylus kullanılmıştır. Farklı tabletlerde ve bazen aynı tablette sayısal ve sayısal olmayan işaretleri yazmada büyük ve küçük yuvarlak uçlu styluslardan yararlanılmıştır. Bazen ise sayısal olmayan işaretleri yazmak için sivri ya da üçgen uçlu stylus işlev yapmıştır. Bir stylusun iki ucunun farklı tipte olma ihtimali dikkate alındığında kullanılan stylusların toplamda üç yerine iki adet olabileceği de ihtimal dâhilinde görülmüştür. Bunun yanı sıra Mezopotamya’da kullanılan küçük yuvarlak uçlu stylusların aksine Proto-Elam yazı işaretlerini yazmada kullanılan küçük yuvalak uçlu styluların uçlarının düz değil, dışbükey olduğu belirlenmiştir. Ayrıca büyük yuvarlak uçlu stylusun ucunun hem Mezopotamya hem de İran’da düz olduğu tespit edilmiştir.⁴⁷ Öte yandan Proto-Elam yazılı tabletlerde dairesel işaretlerin bir kısmı stylusun tablete derin şekilde bastırılmasıyla yazılırken, bir kısmı stylusun tablete hafifçe bastırılmasıyla oluşturulmuştur. Araştırmacılar söz konusu dairesel işaretler arasındaki bu farklılığı belirtmek adına tabletlerin çizimlerinde derin olan dairesel işaretleri siyah renkle gösterirken, derin olmayan dairesel işaretleri gri renkle göstermişlerdir.⁴⁸

Proto-Elam yazısı, proto-çivi yazısında olduğu gibi logogramatik ve fonetik değerler içeren işaretlerden meydana gelmiştir. Ayrıca bazı işaretlerin muhtemelen birden fazla logogramatik veya fonetik değere karşılık geldiği değerlendirilmiştir. Bu sebeple işaretleri nitelerken sayısal/sayısal olmayan işaret ya da logogramatik/fonetik işaret şeklinde bir isimlendirmeden ziyade sayısal/sayısal olmayan değerdeki işaret veya logogramatik/fonetik değerdeki işaret şeklinde bir ifadeye bulunulması önerilmiştir.⁴⁹

Proto-Elam yazı işaretleri, Jacob Lebovitch Dahl’ın başı çektiği bir grup bilim insanı tarafından Cuneiform Digital Library Initiative (CDLI) çatısı altında incelenmiş ve Meriggi’nin işaret listesinden de faydalanılarak bilinen tüm Proto-Elam yazı işaretlerinin bir listesi hazırlanmıştır. Söz konusu bilim insanı grubunun çalışmalarının sonuçlarına göre Proto-Elam yazı işaretleri, toplamda 17 temel sayısal ve yaklaşık 1400-1900 arasında

⁴⁶ Ölimirzəyev, *Erkən Elam Cəmiyyəti: Siyasi-İqtisadi Münasibətlər və Yazı Tarixi (e.ə. IV-III Minilliklər)*, 67; Ölimirzəyev, *Ön Asiyanın Mixi Yazı Sistemləri və Relikt Dilləri*, 156.

⁴⁷ Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites/Proto-Elamite Tablets and Fragments*, 65.

⁴⁸ Jacob L. Dahl, “Animal Husbandry in Susa during the Proto-Elamite Period”, 87.

⁴⁹ François Desset, “Proto-Elamite Writing in Iran”, 70.

değişen sayısal olmayan işaretten oluşmuştur. Sayısal işaretlerin nispeten kesin tespitine karşın sayısal olmayan işaretlerin miktarı, bir ön araştırmaya ve tüm Proto-Elam yazı işaretlerinin yaklaşık 3/2'sinin harmanlanmasına dayanmıştır. Bu durum sayısal olmayan işaretlerin miktarındaki farklılığın temel sebebini meydana getirmiştir. Öte yandan Meriggi'nin saptadığı sayısal olmayan Proto-Elam yazı işaretleri arasından, sık kullanılıp bir bakıma standartlaşmış bir niteliğe sahip olan işaretlerin yaklaşık 400 adet olduğu belirlenmiştir. Tabletlerde seyrek kullanılan işaretlerin küçük bir kâtip grubu tarafından kaleme alınıp sınırlı amaçlar için işlev sağladıkları tespit edilmiştir.⁵⁰ Ayrıca Proto-Elam yazı işaretlerinden çoğunun sadece bir kez kullanıldığı ve tüm tabletlerde sürekli olarak yer alan işaretlerin sayıca az olduğu saptanmıştır. Örneğin sayısal olmayan 1900 işaretten 1050'si tabletlerde yalnızca birer defa, 300'ü ikişer kez, 1700'ü ise en çok dokuzar kez kullanılmıştır. Birkaç işaretin haricinde en çok kullanılan işaretlerin tahıl ürünleri, kaplar veya kişilerle ilgili olduğu anlaşılmıştır.⁵¹

Proto-Elam Yazısında İşaret Türleri

Proto-Elam yazı işaretleri incelendiğinde çok fazla sayıda tek kullanım olduğu görülmüştür. Yani bir işaretin, bir ya da birden fazla metinde yalnızca bir defa geçtiği örnekler çoğunluktadır. Proto-Elam yazı işaretlerinin az bir miktarı düzenli sıklıkta metinlerde yer almış, çoğu ise yalnızca birkaç kez kullanılmıştır. Bu durum konuşulan dili kodlamayan veya dile ait çok sınırlı bilgi kodlayan yazı sistemlerinin tipik bir örneği olarak yorumlanmıştır. Nitekim Proto-Elam yazısı, sözlü bir geleneğin yokluğu ve diğer etkenler sebebiyle standartlaşmış bir yazı sistemi olamamıştır. Öte yandan Proto-Elam yazı işaretlerinin iki yöntemle oluşturulduğu saptanmıştır. İlk yöntemde iki ya da daha fazla işareti çizen, çerçeveleyen veya yan yana getiren karmaşık işaretler meydana getirilmiştir. Diğer yöntemde ise bir işareti çizgilerle taramak ya da çaprazlamak suretiyle başka bir işaret türetilmiştir. Birinci yöntemle oluşturulmuş işaretler karmaşık işaret, ikinci yöntemle oluşturulmuş olanlar ise türetilmiş işaret şeklinde adlandırılmışlardır.⁵²

⁵⁰ P. Meriggi, "Altsumerische und Proto-elamische Bilderschrift", 156; Jacob L. Dahl, "Proto-Elamite Sign Frequencies", *Cuneiform Digital Library Bulletin*, 1, (2002): 1; François Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", 71-72; Jacob L. Dahl, "Early Writing in Iran, A Reappraisal", 24.

⁵¹ Jacob L. Dahl, "Proto-Elamite Sign Frequencies", 2-3; François Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", 71.

⁵² Dahl, Petrie ve Potts, "Chronological Parameters of the Earliest Writing System in Iran", 366; Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites/Proto-Elamite Tablets and Fragments*, 71.

Karmaşık işaretler, üç şekilde oluşturulmuşlardır. Birincisinde bir işaret diğer bir işaretin içine, ikincisinde bir işaret başka bir işaretin yanına yazılmıştır. Sonuncu yöntemde ise bir işaret başka bir işaretle çerçevelenmiştir. Birinci yöntemle meydana getirilen işaretler, hem başlık işaretleri hem de nesne işaretleri olarak işlev yapmışlardır. İkinci yöntemle oluşturulan karmaşık işaretleri tabletlerde fark etmek kolay olmamakla beraber bu işaretlerle yazılmış hayvan listelerine rastlanmıştır. Üçüncü yöntemle oluşturulan işaretler, ilk iki yöntemle oluşturulan karmaşık işaretlere oranla tabletlerde kolayca saptanmıştır. Bu yöntemle oluşturulmuş işaretler, işçileri ve çeşitli nesnelere ifade etmede kullanılmıştır.⁵³

Türetilmiş işaretler, tarama yöntemiyle oluşturulmuş olup, bu işaretlerden sayısal ve sayısal olmayan işaretlerin yazımında faydalanılmıştır. Örneğin Susa'da keşfedilen birkaç standart ve geç dönem Proto-Elam yazılı tablette yer alan bir hesap sistemi olan Kapasite Sistemi C, bütün haldeki sayısal işaretin iki çizgi ile kesişmesiyle oluşturulmuştur. Ayrıca erken dönem Proto-Elam yazılı tabletlerde bu yöntemle meydana getirilmiş sayısal işaretleri tespit etmek güç olmuştur. Tarama yöntemiyle oluşturulmuş sayısal olmayan işaretlerden ise koyun, keçi gibi küçükbaş hayvanları belirtmenin yanı sıra bu hayvanlardan elde edilen ürünleri ifade etmede yararlanılmıştır. Ayrıca koyun ve keçiyi temsil eden ana işaretin taranması suretiyle koyun ve keçi yavrularını belirten işaretler meydana getirilmiştir.⁵⁴

Proto-Elam yazı işaretlerinde bir diğer işaret grubunu ise birleşik işaretler oluşturmuştur. Bu işaretler iki ana gruba ayrılmış ve modern çalışmalarda iki işaret arasına + işareti koyularak yazılmışlardır. Bu tip işaretlerin birinci grubunu sayısal işaretler ile sayısal olmayan işaretlerin birleşiminden oluşan işaretler meydana getirmiştir. İkinci gruptaki işaretler, sayısal olmayan iki işaretin bir araya gelmesiyle ortaya çıkmıştır. İkinci grup işaretlerin iki şekilde birleştirilebileceği tespit edilmiştir. İlk yöntemde nitelenecek işarete niteleyici bir işaret eklenmiştir. Diğer yöntemde ise niteleyici işaret çok büyükse ya da nitelenecek işaret çok küçükse nitelenecek işaret çoğaltılıp niteleyici işaretin önüne ve arkasına yazılmıştır.⁵⁵

Proto-Elam yazı işaretleri şekilleri ve işlevlerine göre de çeşitli sınıflandırmalara tabi tutulmuşlardır. Buna göre işaretler, şekil bakımından

⁵³ Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites/Proto-Elamite Tablets and Fragments*, 72.

⁵⁴ Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites/Proto-Elamite Tablets and Fragments*, 72-74.

⁵⁵ François Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", 72.

somut ve soyut işaretler şeklinde iki gruba ayrılmıştır. Şekil açısından temsil ettikleri nesnelere benzeyen işaretler, somut işaretler olarak nitelendirilirken, temsil ettikleri nesnelere benzemeyen işaretler soyut işaretler şeklinde isimlendirilmiştir.⁵⁶ Proto-Elam yazı işaretleri, işlevleri yönünden ise sayısal ve sayısal olmayan işaretler şeklinde iki temel grupta değerlendirilmiştir. Sayısal işaretler adından anlaşıldığı üzere belirli sayısal değerlere karşılık gelirken, sayısal olmayan işaretler başlık işaretleri ve nesne işaretleri olarak ikiye ayrılmıştır.⁵⁷ Böylece Proto-Elam yazı işaretleri; başlık işaretleri, nesne işaretleri ve sayısal işaretler şeklinde üç tip işaret grubu oluşturmuşlardır. Başlık işaretleri, tabletlerde ilk sırada yer almış ve isim, ünvan, birey, aile, kabile veya herhangi bir topluluğu temsil etmişlerdir. Nesne işaretlerinden arpa, bira, peynir gibi yiyecek ve içeceklerin yanı sıra sürü hayvanlarını ve insanları ifade etmede yararlanılmıştır. Niteledikleri nesnenin daima arkasına yazılan sayısal işaretler ise sayısal değerleri meydana getirmişlerdir. Diğer yandan bu üç temel işaret grubuna ilave olarak genellikle şeklen farklılık gösteren başka bir işaret grubu daha saptanmıştır. Bu işaretler, başlık işaretlerini nitelemek amacıyla kullanılmalarının yanı sıra zaman zaman uzun kayıt dizilerinde yer almışlardır.⁵⁸

Başlık İşaretleri

Bir bireyi, bir aileyi veya bir topluluğu temsil eden bu işaretler, yazılışları itibariyle iki kısma ayrılmışlardır. İlk kısma ayrılanlar nesne işaretleri de dâhil olmak üzere diğer işaretlerin içine yazılmışlardır. İkinci kısma ayrılanlar ise ya tek başlarına ya da başka bir başlık işareti veya başlık işareti olmayan bir işaretle birlikte yazılmışlardır. Her başlık işareti diğer işaretlerin içine yazılmadığı gibi her başlık işaretinin içine diğer işaretleri yazma imkânı da olmamıştır.⁵⁹ Tabletlerdeki kayıtları kısaca tanıtmaya işlevi gören başlık işaretleri, tabletlerdeki genel söz dizimi sıralamasından tespit edilemedikleri durumlarda daima hesaplanan nesneden önce yer almışlardır.

⁵⁶ Dahl, Petrie ve Potts, "Chronological Parameters of the Earliest Writing System in Iran", 366.

⁵⁷ Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites/Proto-Elamite Tablets and Fragments*, 72-74; Dahl, Petrie ve Potts, "Chronological Parameters of the Earliest Writing System in Iran", 366.

⁵⁸ Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites/Proto-Elamite Tablets and Fragments*, 74.

⁵⁹ Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites/Proto-Elamite Tablets and Fragments*, 80; Dahl, Petrie ve Potts, "Chronological Parameters of the Earliest Writing System in Iran", 367.

Başlık işaretleri toplanabilme niteliği taşımamış olup, başlık olarak kullanıldıkları bazı durumlarda toplamın girişinde yer almışlardır.⁶⁰

Nesne İşaretleri

Nesne işaretleri, genellikle sayısal bir işaretle nitelendiklerinden, diğer bir ifadeyle nesneden sonra daima sayısal işaret geldiğinden nesne işaretleri tabletlerde kolaylıkla fark edilmişlerdir.⁶¹ Nesne işaretleri nitelikleri açısından üç ana grupta sınıflandırılmışlardır. İlk gruptakiler, tahıllar ve tahıl ürünleri dâhil olmak üzere bitkileri ve bitkisel ürünleri temsil etmiştir. Hayvanları ve hayvansal ürünleri temsil edenler ikinci grubu meydana getirmiştir. Son gruptakiler ise araçları ve insanları ifade etme işlevi görmüştür. Taşları, metalleri ve bu iki maddeden yapılmış nesnelere temsil eden herhangi bir işaret tespit edilmezken, işaretler arasında ahşap nesnelere belirten işaretlere rastlanmıştır. Hayvanları temsil eden nesne işaretlerinin, hayvanın bizzat kendisinden ziyade o hayvan türünden meydana gelen hayvan sürüsünü belirttiği saptanmıştır. İnsanları temsil eden nesne işaretleri ise iki gruba ayrılmışlardır. İlk gruptakiler insanı doğrudan ifade eden işaretler iken, diğer gruptakiler çeşitli tarım aletleri aracılığıyla yani dolaylı yoldan insana atıfta bulunmuşlardır.⁶²

Sayısal İşaretler

Proto-Elam yazısını icat eden Susalı kâtipler, Mezopotamyalı meslektaşlarının kullandıkları 15 farklı sayısal sistem arasından 6 tanesini alıp kullanmalarının yanı sıra düşük konumdaki insanlar ile çeşitli hayvanları hesaplamak için günümüzde Ondalık Sistem D şeklinde isimlendirilen kendilerine özgü yeni bir hesap sistemi icat etmişlerdir. Ayrıca bazı sayısal işaretleri kendilerine özgü şekilde kullanmış ve belirli işaretlerin değerini ifade etmek amacıyla çeşitli değiştiriciler geliştirmişlerdir.⁶³ Proto-Elam yazısındaki sayısal işaretler, Peter Damerow ve Robert Keith Englund'ın birlikte hazırladıkları işaret listesinde sıralanmışlardır. Söz konusu işaretler, sayısal işaret olduklarını belirtmek amacıyla başlarına İngilizce numerical

⁶⁰ Robert K. Englund, "Elam iii. Proto-Elamite", 326; Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites/Proto-Elamite Tablets and Fragments*, 81; François Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", 79; Damerow ve Englund, *The Proto-Elamite Texts from Tepe Yahya*, 16.

⁶¹ Dahl, Petrie ve Potts, "Chronological Parameters of the Earliest Writing System in Iran", 366; Robert K. Englund, "Elam iii. Proto-Elamite", 326.

⁶² Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites/Proto-Elamite Tablets and Fragments*, 79-80.

⁶³ Damerow ve Englund, *The Proto-Elamite Texts from Tepe Yahya*, 22-24; Robert K. Englund, "Elam iii. Proto-Elamite", 328-329; Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites/Proto-Elamite Tablets and Fragments*, 75; Englund, "The State of Decipherment of Proto-Elamite", 108-113; Stolper, "Elamite", 65.

(sayısal) kelimesinin ilk harfi olan N harfi getirilerek yazılmışlardır. Örneğin işaret listesinde 23. sırada yer alan sayısal işaret, N23 şeklinde gösterilmiş ve Proto-Elam yazısı ile ilgili çalışmalarda N23 olarak kullanılmıştır.⁶⁴

Yukarıda kısaca ifade edildiği gibi Proto-Elam yazısında kullanılan 7 adet hesap sistemi ve bunların kullanım alanları tespit edilmiştir. Buna göre ayrık cansız nesnelere hesaplamak için Altmışlık Sistem S; ayrık canlı nesnelere, özellikle işçileri ve evcilleştirilmiş hayvanları hesaplamak için Ondalık Sistem D; ayrık tahıl ürünlerini hesaplamak için İkiialtmışlık Sistem B; belirsiz nitelikteki tayınları hesaplamak için İkiialtmışlık Sistem B'den türetilmiş olan İkiialtmışlık Sistem B#; tahılı, özellikle de arpanın yanı sıra ikiialtmışlık sistemle hesaplanabilen küçük birimleri hesaplamak için Kapasite Sistemi C; Kapasite Sistemi C'den türetilen ve olasılıkla İkiialtmışlık Sistem B# ile benzer işlev gören Kapasite Sistemi C#; Kapasite Sistemi C'den türetilen ve emmer buğdayını ölçmekte kullanılan Babil sistemiyle ilişkili olan Kapasite Sistemi C" kullanılmıştır.⁶⁵ Bu hesap sistemlerinin haricinde, alan ölçümünde kullanıldığı tahmin edilen ve MMAP 26S'te yayımlanan bir adet Proto-Elam yazılı tablette yer aldığı belirlenen başka bir hesap sistemi tespit edilmiştir. Söz konusu hesap sisteminin proto-çivi yazısında arazi ölçümü için kullanılan ve GAN₂ veya G Sistemi olarak bilinen hesap sistemiyle benzer olduğu düşünülmüştür.⁶⁶

Hece İşaretleri

Tepe Yahya'da ortaya çıkarılan bazı Proto-Elam yazılı tabletlerde saptanan ve zaman zaman işaretleri birbirinden ayıran dikey tek çizgiler hariç, Proto-Elam yazısında işaretleri ya da işaret gruplarını birbirinden ayıran herhangi bir işarete veya sistemli şekilde koyulan bir boşluğa rastlanmamıştır. Tepe Yahya'nın yanı sıra Susa ve Anşan gibi yerleşmelerde keşfedilen Proto-Elam yazılı tabletlerde karşılaşılan en uzun işaret dizileri, yukarıda bahsedilen işaret türlerinin haricinde başka bir işaret türünü daha barındırmıştır. Bu tür işaretler araştırmacılar tarafından hece işaretleri olarak

⁶⁴ Peter Damerow ve Robert K. Englund, "Die Zahlzeichensysteme der Archaischen Texte aus Uruk", *Zeichenliste der Archaischen Texte aus Uruk (ATU 2)*, (1987): 166; François Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", 70-71.

⁶⁵ Englund, "The State of Decipherment of Proto-Elamite", 108-119; Robert K. Englund, "Elam iii. Proto-Elamite", 328-329; Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites/Proto-Elamite Tablets and Fragments*, 76; François Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", 76-77; Damerow ve Englund, *The Proto-Elamite Texts from Tepe Yahya*, 22-25; Stolper, "Elamite", 65.

⁶⁶ Scheil, *Textes de Comptabilité Proto-élamites Supplément (MMAP 26S)*, pl. LXIV; Englund, "The State of Decipherment of Proto-Elamite", 108-119; Damerow ve Englund, *The Proto-Elamite Texts from Tepe Yahya*, 27.

nitelendirilmişlerdir. Hece işaretleri esasen başlık işaretleri grubunda yer almakta olup, uzun işaret dizilerinin ortasına yazılarak genellikle iki ile dört işaretten oluşmuşlardır. Hiçbir zaman sayısal işaret işlevi görmeyen hece işaretlerinden kişi isimlerinin yazılmasında yararlanılmıştır.⁶⁷

Hece işaretlerinden oluşan işaret grupları, tüm Proto-Elam yazılı tabletlerde toplamda 515 kişi ismi dizisi meydana getirmiştir. Belirli fonetik değerler taşıdığı düşünülen bu dizilerin Elamcanın eski bir şekli olabileceği iddia edilmekle birlikte bu durum henüz kanıtlanamamıştır.⁶⁸ Kişi ismi dizileri arasından günümüze iyi korunmuş şekilde ulaşanları en kısa diziler oluştururken, diziler arasından 250'sinin 3 işaretten, 118'inin 4 işaretten, 83'ünün 2 işaretten, 38'inin 5 işaretten, 15'nin 6 işaretten, 8'inin 7 işaretten ve 3'ünün 8 işaretten meydana geldiği saptanmıştır. Kişi ismi dizilerinde toplamda yaklaşık 200 farklı işaret kullanılmış ve söz konusu dizilerin büyük bir bölümünü 2, 3 veya 4 işaretten oluşan diziler oluşturmuştur.⁶⁹

Proto-Elam Yazısında Söz Dizimi

Proto-Elam yazılı tabletlerdeki işaretler söz dizimi bakımından incelenmiş ve tabletlerde ilk sırada başlık işaretinin yer aldığı tespit edilmiştir. Sade ya da karmaşık işaretlerden oluşan başlıklar, erken dönem Proto-Elam yazılı tabletlerin bazılarında kullanılmamıştır. Bu tür tabletlerde mühürleme işleminin, başlık niteliği taşıdığı değerlendirilmiştir. Başlıklar, tabletlerdeki genel yazım düzeni bakımından kayıtların hemen başına yazıldıkları için özellikle geç dönem Proto-Elam yazılı tabletlerde, başlıkları ilk kayıtlardan ayırt etmek zaman zaman güç olmuştur. Başlığın ardından bir veya birden fazla nesne işareti ve sayısal işaretten oluşan kayıt ya da kayıtların geldiği saptanmıştır.⁷⁰

⁶⁷ Damerow ve Englund, *The Proto-Elamite Texts from Tepe Yahya*, 34-35; Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites/Proto-Elamite Tablets and Fragments*, 82-84; Englund, "The State of Decipherment of Proto-Elamite", 127-138; Dahl, Petrie ve Potts, "Chronological Parameters of the Earliest Writing System in Iran", 367; François Vallat, "The Most Ancient Scripts of Iran: The Current Situation", 338.

⁶⁸ Stolper, "Elamite", 65; Robert K. Englund, "Elam iii. Proto-Elamite", 325; François Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", 82-83; Englund, "The State of Decipherment of Proto-Elamite", 127-138.

⁶⁹ François Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", 82-84.

⁷⁰ Englund, "The State of Decipherment of Proto-Elamite", 104-105; Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites/Proto-Elamite Tablets and Fragments*, 69-71; Damerow ve Englund, *The Proto-Elamite Texts from Tepe Yahya*, 13-16; Jacob L. Dahl, M. Hessari ve R. Yousefi Zoshk, "The Proto-Elamite Tablets from Tape Sofalin", *Iranian Journal of Archaeological Studies*, 2/1, (2012): 61; Englund, "The Proto-Elamite Script", 163; Jacob L. Dahl, "The Marks of Early Writing", 4.

Kayıtlar, basit ve karmaşık kayıtlar olmak üzere iki şekilde sınıflandırılmışlardır. Basit kayıtlar bir nesne işareti ve ardından gelerek onun miktarını belirten sayısal işareten oluşmuştur. Başka bir nesne+sayısal işaret şeklinde yazılmışlardır. Karmaşık kayıtlarda nesne açıkça ifade edilmeyip dolaylı olarak belirtilmiştir. Birinci nesne+sayısal işaret, ikinci nesne+sayısal şeklinde yazılan bu kayıtlarda, ilk nesne sadece bir birey tarafından temsil edildiğinde gösterilmezken, ikinci nesne zaten tam olarak bilindiği durumlarda, örneğin tahıllar söz konusu olduğunda gösterilmemiştir. İkinci nesnenin açıkça belirtilmediği durumlara işçi gruplarını ve onların tayınlarını kaydeden tabletlerde rastlanmıştır. Farklı türdeki kayıtlar aralarında herhangi bir boşluk ya da çizgi olmadan yazılmışlardır. Hesaplanan kayıtlar koyun, kuzu gibi aynı tür hayvan ya da ürünlerden oluştuğunda, kayıtların nitelik olarak aynı grupta yer aldıklarını belirten bir işareten yararlanılmıştır. Kayıtların toplamı ise daima tabletin arka yüzünde yer almıştır. Ayrıca Proto-Elam yazılı tabletlerin hiçbirinde gün, ay, yıl gibi tarih belirten bir işaretle karşılaşılmemiştir. Zaman belirtilmemesinin nedeni bilinmemekle beraber standart bir tarih tutma yöntemi kullanılabileceği ve bu yüzden belirtmeye gerek görülmebileceği değerlendirilmiştir. Desset, bazı Proto-Elam yazılı tabletlerin kenarlarında bulunan N34 sayısal işaretinin, bir aylık hesap dönemini ifade edebileceğini iddia etmiştir.⁷¹ Diğer yandan yukarıda belirtildiği üzere sayısal işaretler, nesne işaretlerinden sonra gelmişlerdir. Örneğin 5 koyunu belirtebilmek için koyun işaretinden sonra 5 sayısal işareti yazılmıştır.⁷² Netice itibarıyla kısaca özetlemek gerekirse Proto-Elam yazısındaki söz dizimi sırasıyla başlık, kayıtlar ve toplamdan meydana gelmiştir.⁷³

Proto-Elam Yazılı Tabletlerin İçeriği

Proto-Elam yazılı tablet külliyatı, toplamda 1.600'den fazla metin ve 10.000 satırdan meydana gelmiştir. Bu külliyat 6.000 metin ve 40.000 satırdan oluşan proto-çivi yazılı tablet külliyatının 1/4'üne karşılık gelmiştir. Tek istisna haricinde Proto-Elam yazılı tabletlerin hepsi, 1905 yılında Scheil tarafından da belirtildiği üzere tarım ve hayvancılık faaliyetleri ile işçileri konu edinmiştir. Herhangi ticaret ve zanaat faaliyetinin yanı sıra askeri veya

⁷¹ Englund, "The State of Decipherment of Proto-Elamite", 104-105; François Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", 79-82; Damerow ve Englund, *The Proto-Elamite Texts from Tepe Yahya*, 14-15; Englund, "The Proto-Elamite Script", 163.

⁷² Damerow ve Englund, *The Proto-Elamite Texts from Tepe Yahya*, 16; Jacob L. Dahl, "Animal Husbandry in Susa during the Proto-Elamite Period", 82.

⁷³ Englund, "The State of Decipherment of Proto-Elamite", 104-105; Stolper, "Elamite", 65; Jacob L. Dahl, "Animal Husbandry in Susa during the Proto-Elamite Period", 86; François Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", 79.

siyasi konularda da bilgi bulunmayan tabletlerde temel olarak ekonomik faaliyetlere yer verilmiştir. Bu nedenle söz konusu tabletler bugünkü fatura ve makbuzlara benzetilmişlerdir.⁷⁴ Bahsedilen istisnayı ise matematiksel ölçü hesaplamalarıyla ilgili olduğu değerlendirilen iki tablet meydana getirmiştir. Bunun yanı sıra proto-çivi yazılı tabletler arasında rastlanan sözlük nitelikli tabletlerin aksine, bu tür Proto-Elam yazılı tabletlerle karşılaşmamıştır. Bu durum göz önüne alınarak Proto-Elam yazısının ortadan kalkmasında, yazının kullanım ve yayılmasında ciddi yarar sağlayabilecek eğitici, öğretici nitelikli tabletlerin bulunmamasının da etkili olabileceği ifade edilmiştir.⁷⁵

Proto-Elam Yazılı Tabletlerde Tarım ve Hayvancılık

Proto-Elam yazılı tabletlerin önemli bir bölümü tahıl ekilen alanlar ile tahıl ürünlerine yer vermiş olup, bu tabletler araştırmacılar tarafından bira ve ekmek metinleri şeklinde nitelendirilmişlerdir. Sözü edilen tabletlerde Kapasite Sistemi C ya da Kapasite Sistemi C# ile ölçülen küçük miktardaki hububatlarla ve bira kaplarına yer verilmesinin yanı sıra ilgili yiyecek ve içeceğin kişilere tahsisinden söz edilmiştir. Örneğin MDP 6'da yayımlanan Proto-Elam yazılı bir tablette 5 tarladan elde edilen 10.000 litreyi aşkın verim belirtilmiştir.⁷⁶

Hayvancılık, Proto-Elam yazılı tabletlerde yer alan bir diğer konu olmuş ve hayvanlar Proto-Elam yerli hesap sistemi olan Ondalık Sistem D ile hesaplanmışlardır.⁷⁷ Koyun ve keçi ile bunlardan elde edilen ürünler çeşitli işaretlerle belirtilmişlerdir. Koyun ve keçiler; et, süt ve süt ürünleri, yün, deri, boynuz ve tendon gibi özellikleri için yetiştirilmişlerdir. Örneğin Susa'da keşfedilen iki Proto-Elam yazılı tablette koyun ve keçilerden elde edilen sekiz farklı ürüne yer verilmiş fakat bunlardan dört tanesi tanımlanabilmiştir. Tanımlanan dört ürünün koyun veya keçi sütünden yapılmış kurutulmuş peynir ve arıtılmış tereyağı ile keçi sütünden yapılmış peynir ve sade tereyağı olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu ürünler koyun

⁷⁴ Englund, "The State of Decipherment of Proto-Elamite", 103; Robert K. Englund, "Elam iii. Proto-Elamite", 326; Dahl, Petrie ve Potts, "Chronological Parameters of the Earliest Writing System in Iran", 365; Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites/Proto-Elamite Tablets and Fragments*, 83-86; François Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", 70; Walther Hinz, "Persia c. 2400-1800 B.C.", *The Cambridge Ancient History*, 1/2, (1971): 676; Herrenschildt, "Writing between Visible and Invisible Worlds in Iran, Israel, and Greece", 77; Malati J. Shendge, "The Use of Seals and the Invention of Writing", 132.

⁷⁵ Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites/Proto-Elamite Tablets and Fragments*, 83-86.

⁷⁶ Scheil, *Textes Élamites-Sémitiques, Troisième Série (MDP 6)*, 68; Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites/Proto-Elamite Tablets and Fragments*, 86-89.

⁷⁷ Jacob L. Dahl, "Animal Husbandry in Susa during the Proto-Elamite Period", 87.

sütü ya da keçi sütünden üretilmiş olmalarına bağlı olarak farklı işaretlerle ifade edilmişlerdir. Ayrıca tabletlerde hayvan sürüleri de listelenmiştir. Bu konudaki Proto-Elam yazılı bir tablet MMAP 17'de yayımlanmıştır.⁷⁸

Küçükbaş hayvancılık ile ilgili bilgiler Proto-Elam yazılı tabletlerde yoğun şekilde bulunmasına karşın, büyükbaş hayvancılığı yansıtan inek, boğa gibi hayvanlara ve inekten elde edilen süt ve süt ürünlerine tabletlerde rastlanmamıştır. Bununla birlikte Proto-Elam Dönemi'ne ait mühürlerde ve çeşitli arkeolojik buluntularda yer alan sığır tasvirleri, büyükbaş hayvancılık yapıldığına işaret etmiştir. Diğer yandan tabletlerde atların varlığını ortaya koyan şeklen at başını andıran işaretlerle karşılaşmıştır. Örneğin dik yeleli at başına benzeyen işaretin erkek atı, yelesi aşağı sarkan at başına benzeyen işaretin dişi atı, yelesiz at başına benzeyen işaretin ise yavru atı temsil ettiği değerlendirilmiştir.⁷⁹

Proto-Elam Yazılı Tabletlerde İşçiler

Proto-Elam yazılı tabletlerde tarım işçileri ve bu işçilere verilen tayınlar da önemli bir yer tutmuştur. Tarım işlerinde çalışan küçük işçi gruplarıyla ilgili olmaları sebebiyle araştırmacıların saban metinleri olarak tanımladıkları bu tabletler ilk kez Jöran Friberg ile Damerow ve Englund tarafından ele alınmıştır.⁸⁰ Sözü edilen tabletlerden bazılarında tarım işçileri listelenirken, bazılarında ise tarım işçilerine verilen tayınlardan bahsedilmiştir. Örneğin MMAP 17'de yayımlanan bir tablette tarım işçisi listelerine rastlanırken, yine MMAP 17'de yer alan ve bugüne kadar keşfedilmiş en uzun Proto-Elam yazılı metni barındıran başka bir tablette tarım işçilerinin tayın listesi sıralanmıştır.⁸¹

⁷⁸ Scheil, *Textes de Comptabilité Proto-élamites (MMAP 17)*, 17; Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites/Proto-Elamite Tablets and Fragments*, 89; François Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", 75.

⁷⁹ Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites/Proto-Elamite Tablets and Fragments*, 89; Əlimirzəyev, *Erkən Elam Cəmiyyəti: Siyasi-İqtisadi Münasibətlər və Yazı Tarixi (e.ə. IV-III Minilliklər)*, 86.

⁸⁰ Jöran Friberg, *The Third Millennium Roots of Babylonian Mathematics: I. A Method for the Decipherment, through Mathematical and Metrological Analysis, of Proto-Sumerian and Proto-Elamite Semi-pictographic Inscriptions* (Göteborg: Chalmers University of Technology, Department of Mathematics and University of Göteborg, 1978), 26-28; Damerow ve Englund, *The Proto-Elamite Texts from Tepe Yahya*, 27; Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites/Proto-Elamite Tablets and Fragments*, 87-88.

⁸¹ Scheil, *Textes de Comptabilité Proto-élamites (MMAP 17)*, pl. 19-42; Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites/Proto-Elamite Tablets and Fragments*, 87-88.

Proto-Elam Yazısını Çözme Çalışmaları

Mısır hiyeroglifleri, Akadca çivi yazısı ve Linear B gibi yazı türlerinin çözülmesi sürecinde görüldüğü üzere çözülmeye çalışılan yazının ait olduğu dil ailesinin bilinmesi ve söz konusu yazıyla yazılmış metinlerin bilinen bir dil ile de yazılmış olması yani çift dilli olması, yazının çözülmesinde önemli bir kolaylık sağlamıştır. Ancak bu kolaylaştırıcı unsurları Proto-Elam yazısı üzerinde uygulamak mümkün olmamıştır. Zira hem bilinen en eski çözülmemiş yazı kabul edilen Proto-Elam yazısının⁸² dil ailesi henüz tespit edilememiş hem de Proto-Elam yazısının eşlik ettiği herhangi bir çift dilli metin keşfedilmemiştir. Ayrıca Proto-Elam yazısının ardılı olan, diğer ifadeyle kökeni Proto-Elam yazısına dayanan bir yazı türüne bugüne kadar rastlanmamıştır.⁸³

Elam Krallığı'nın Susa'da kurulduğundan hareket edip, Proto-Elam yazılı tabletlerin o dönemde yalnızca Susa'da keşfedilmesini göz önüne alarak 1905 yılında söz konusu tabletlerdeki yazıyı yeterli incelemeye tabi tutmadan, hatalı bir şekilde Elam yazısının atası olarak kabul eden ve bu yüzden yazıyı Proto-Elam şeklinde isimlendiren Scheil'in⁸⁴ başlattığı 100 yılı aşkın süredir devam eden çalışmalara rağmen Proto-Elam yazısı halen önemli ölçüde çözülememiştir. Çözülebilir kısımların büyük bölümünü ise sayısal işaretler ve hesap sistemleri gibi proto-çivi yazısındaki unsurlarla benzerlik taşıyanlar meydana getirmiştir. Dolayısıyla günümüzde artık tam olarak çözülmüş olan proto-çivi yazısı sayesinde Proto-Elam yazısının tümüyle çözülememiş bir yazı sistemi olarak kalmasının önüne geçilmiştir.⁸⁵

Proto-Elam yazısının tam manasıyla çözülebilmesinin önünde Proto-Elam yazısının karakterinden kaynaklanan başlıca iki engelin bulunduğu belirlenmiştir. Bunlardan birisini proto-çivi yazısının çivi yazısına dönüşmesinin aksine, Proto-Elam yazısının kendinden sonraki bir yazıya köken oluşturmaması meydana getirmiştir. Proto-Elam yazısında insan vücuduyla ilgili ifadelerin bulunmaması ise ikinci sebep olarak gösterilmiştir. İlginç bir şekilde Proto-Elam yazılı tabletlerde insanın

⁸² Roger D. Woodard, "Introduction", R. D. Woodard (ed.), *The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages*, (Cambridge: 2015), 3.

⁸³ Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites/Proto-Elamite Tablets and Fragments*, 66; Herrenschildt, "Writing between Visible and Invisible Worlds in Iran, Israel, and Greece", 77-78.

⁸⁴ Scheil, *Textes Élamites-Sémitiques, Troisième Série (MDP 6)*, 60; François Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", 67-68; Stolper, "Elamite", 65; Ilene M. Nicholas, *The Proto-Elamite Settlement at TUV* (Philadelphia: The University Museum of Archaeology and Anthropology University of Pennsylvania, 1990), 1.

⁸⁵ François Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", 67-68.

herhangi bir uzvundan söz edilmemiştir. Göz veya el gibi uzuvları temsil eden işaretlerin çeşitli Eski Çağ dillerinin çözülmesinde sağladıkları önemli katkılar düşünüldüğünde Proto-Elam yazısındaki bu eksiklik çözme çalışmalarını güçleştirmiştir. Söz konusu durum Proto-Elam Kültürü'ne ait sanat eserlerinde de tespit edilmiştir. Örneğin mühürlerdeki betimlemelerde insan ya da insan uzuvları doğrudan tasvir edilmemiş, insanlara özgü özellikler hayvanlara yüklenmek suretiyle insanlar hayvanlar tarafından temsil edilmişlerdir.⁸⁶

Dahl, Proto-Elam yazısının çözülmesini zorlaştıran üçüncü bir etken olduğunu savunmuştur. Proto-Elam yazılı tabletlerin bazılarının yayımlanmasında hata ve eksiklikler olduğunu ifade eden Dahl, yayımlanan Proto-Elam yazılı tabletlerin kopyalarının kalitesinin eserden esere farklılık gösterdiğini belirtmiştir. Örneğin MDP 6'da yayımlanan tabletlerin fotoğraflarının oldukça kaliteli olmalarına karşın, tabletlerin genellikle sadece arka yüzlerinin ve nadiren üst kenarlarının fotoğraflarının bulunduğunu, ön yüz ve alt kenarlara ait fotoğrafların ise yer almadığını dile getirmiştir. Bunun yanı sıra Proto-Elam yazılı tabletlerin fotoğrafları konusunda MMAP 26S ve MMAP 17'nin en iyi eserler olduklarına, MMAP 26, Mémoires de la Mission Archéologique en Iran'ın (MMAI) 31. cildi ve Revue d'Assyriologie et d'archéologie Orientale'in (RA) 50. cildinin ise yeterince kullanışlı olmadıklarına dikkat çekmiştir.⁸⁷

Eski Çağ dilleri ve yazıları konusunda önde gelen isimler arasında bulunan Ignace Jay Gelb, dil ve yazıların çözülmesi hakkında dört sınıflandırma önermiştir. Buna göre bilinen yazı ve bilinen dil (tip 0), bilinmeyen yazı ve bilinen dil (tip 1), bilinen yazı ve bilinmeyen dil (tip 2), bilinmeyen yazı ve bilinmeyen dil (tip 3) olmak üzere bir dil veya yazının çözülmesinde bu dört unsurun etkili olacağını ifade etmiştir. Fark edildiği üzere Proto-Elam yazısı Gelb'in sınıflandırmasında 3. tip ile uygunluk

⁸⁶ Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites/Proto-Elamite Tablets and Fragments*, 66-67; Herrenschmidt, "Writing between Visible and Invisible Worlds in Iran, Israel, and Greece", 77-78.

⁸⁷ Scheil, *Textes Élamites-Sémitiques, Troisième Série (MDP 6)*, 1-129; Scheil, *Textes de Comptabilité Proto-élamites (MMAP 17)*, pl. 1-59; Scheil, *Textes de Comptabilité Proto-élamites (MMAP 26)*, I-XIV, pl. I-LII; Scheil, *Textes de Comptabilité Proto-élamites Supplément (MMAP 26S)*, pl. LIII-LXV; Mecquenem, *Épigraphie Proto-élamite (MMAI 31)*, 5-146; R. de Mecquenem, "Notes protoélamites", 200-204; Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites/Proto-Elamite Tablets and Fragments*, 68.

göstermiştir. Bu durum Proto-Elam yazısının çözülmesindeki zorluğa işaret etmiştir.⁸⁸

Meriggi, Damerow, Englund, Dahl, Desset, Friberg, François Vallat ve Matthew Wolfgang Stolper'in yanı sıra William Charles Brice ve Aizik Abramovich Vaiman'ın aralarında bulunduğu çeşitli bilim insanlarının çabalarıyla 1970'li yıllardan itibaren yoğunlaşan Proto-Elam yazısını çözme çalışmaları adım adım ilerletilmiştir.⁸⁹ Örneğin Vaiman, 1972 yılında yayımlanan bir makalesinde, Brice ve Meriggi'nin Proto-Elam yazılı tabletlerin özellikleri hususundaki çalışmalarına katkı yapmış ve sayısal işaretler ile hesap sistemleri konusunda Proto-Elam yazısı ve proto-çivi yazısı arasında ilişki olduğuna dikkat çekmiştir.⁹⁰ Ayrıca yukarıda bahsi geçen isimlerin çeşitli çalışmalarının yanı sıra Friberg, Damerow ve Englund, Proto-Elam yazılı tabletler konusunda ciddi çalışmalar yapmışlardır.⁹¹

Peter T. Daniels kaleme aldığı bir çalışmasında, bir yazıyı çözebilmek için güvenilir kopyalar ve transliterasyonlar oluşturmanın yanı

⁸⁸ I. J. Gelb ve R. M. Whiting, "Methods of Decipherment", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 2, (1975): 95-104; Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites/Proto-Elamite Tablets and Fragments*, 67-68.

⁸⁹ Dahl, Petrie ve Potts, "Chronological Parameters of the Earliest Writing System in Iran", 353; Damerow ve Englund, *The Proto-Elamite Texts from Tepe Yahya*, 6; Friberg, *The Third Millennium Roots of Babylonian Mathematics: I. A Method for the Decipherment, through Mathematical and Metrological Analysis, of Proto-Sumerian and Proto-Elamite Semi-pictographic Inscriptions*, 26-28.

⁹⁰ William C. Brice ve Ernst Grumach, "Studies in the Structure of Some Ancient Scripts", *Bulletin of the John Rylands Library*, 45/1, (1962): 15-57; William C. Brice, "A Comparison of the Account Tablets of Susa in the Proto-Elamite Script with those of Hagia Triada in Linear A", *Kadmos*, 2, (1963): 27-38; William C. Brice, "The Structure of Linear A, with Some Proto-Elamite and Proto-Indic Comparisons", *Europa: Studien zur Geschichte und Epigraphik der Frühen Aegaeis*, (1967): 32-44; Piero Meriggi, "Comparaison des Systemes Ideographiques Mino-Mycenien et Proto-elamique", *Acta Mycenaea 2: Communications, Salamanca (Minos: Revista de Filología Egea*, 12, *Salamanca*, 1972), (1972): 9-17; A. A. Vaiman, "A Comparative Study of the Proto-Elamite and Proto-Sumerian Scripts" (in Russian, with English summary), *Vestnik Drevnei Istorii*, 121/3, (1972): 124-133; A. A. Vaiman, "Protosumerische Mass- und Zählssysteme", *Baghdader Mitteilungen*, 20, (1989): 114-120; Dahl, Petrie ve Potts, "Chronological Parameters of the Earliest Writing System in Iran", 353; Damerow ve Englund, *The Proto-Elamite Texts from Tepe Yahya*, 6.

⁹¹ Friberg, *The Third Millennium Roots of Babylonian Mathematics: I. A Method for the Decipherment, through Mathematical and Metrological Analysis, of Proto-Sumerian and Proto-Elamite Semi-pictographic Inscriptions*, 26-28; Damerow ve Englund, *The Proto-Elamite Texts from Tepe Yahya*, 27; Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites/Proto-Elamite Tablets and Fragments*, 87-88.

sıra işaret listesi meydana getirmenin önemli olduğunu ifade etmiştir.⁹² Daniel Thomas Potts, 1999 yılında yayımlanan kapsamlı eserinde, Proto-Elam yazısının Elam dili ve yazısıyla bir ilişkisi olmadığını vurgulamış ve Proto-Elam yazısının kullanıldığı dönemi esas alarak bu yazıyı Susa III yazısı şeklinde isimlendirmiştir.⁹³ Proto-Elam yazı işaretlerinin bir listesini oluşturabilmek için yoğun çaba harcayan Dahl ise 2019 yılında yayımladığı *Tablettes et Fragments Proto-Élamites/Proto-Elamite Tablets and Fragments* isimli Fransızca-İngilizce çift dilli eserinde, Proto-Elam yazılı tabletleri ve Proto-Elam yazı işaretlerini inceleyerek söz konusu işaretlerin bir listesini oluşturmuştur.⁹⁴

Sonuç

İnsanlık tarihinde bir devrim olarak kabul edilen yazının icadı, öncesinde yaşanan binlerce yıllık bir birikimin neticesinde mümkün olabilmiştir. Yazının icadının hemen öncesindeki adımları bulla ve tokenlerin kullanılması meydana getirmiştir. Bunları ise sayısal ve sayısal-ideografik yazı işaretlerinin ortaya çıkışı izlemiştir. Yazının icadı konusunda çoğunlukla Mezopotamya öne çıkmış olmakla birlikte yazının icadına giden süreç İran'da ele geçen buluntular sayesinde en az Mezopotamya'daki kadar iyi bir şekilde tanımlanmıştır.

Uruk başta olmak üzere Mezopotamya'daki birden fazla yerleşmede gün yüzüne çıkarılan bulla, token ve tabletlerin benzerlerine Susa ve Anşan'ın başı çektiği İran'daki çeşitli yerleşmelerde de rastlanmıştır. Bununla beraber, İran'da keşfedilen söz konusu buluntuların Mezopotamya'da icat edilen proto-çivi yazısına değil, İran'da icat edilen farklı bir yazı türüne ait olduğu saptanmıştır. Kil tabletlere yazılan ve İran'da icat edilen ilk yazı olan bu yazı türü Proto-Elam yazısı şeklinde isimlendirilmiştir. İlk anda Proto-Elam yazısının Elamlıların atalarına ait olduğunu düşündürmekle birlikte bu isimlendirme yanlış bir tanımlamadan kaynaklanmıştır. İlk arkeolojik kazılarda, Proto-Elam yazılı tabletlerin büyük bir kısmı Elam Krallığı'na ev sahipliği yapan Susa'da keşfedildiği için böyle bir isimlendirme yapılmıştır. Bazı bilim insanları tarafından gelişimini tamamlayamadan ortadan kalktığı ve bir yazıdan ziyade proto-yazı olduğu değerlendirilen Proto-Elam yazısının hali hazırda bilinen herhangi bir dili temsil etmediği anlaşılmıştır. Tam anlamıyla bir yazı haline gelememesi ve

⁹² Peter T. Daniels, "Methods of Decipherment", P. T. Daniels, W. Bright (ed.), *The World's Writing Systems*, (New York ve Oxford: 1996), 141-143.

⁹³ D. T. Potts, *The Archaeology of Elam: Formation and Transformation of an Ancient Iranian State* (New York: Cambridge University Press, 2016), 67-72.

⁹⁴ Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites/Proto-Elamite Tablets and Fragments*, 69.

ekonominin haricinde farklı konularda işlev görmemesi sebebiyle ortadan kalktığı tahmin edilen Proto-Elam yazısı, ardında kendisinden kökenini alan herhangi bir yazı türü bırakmamıştır. Sözü edilen bu temel özellikleri nedeniyle, keşfinin üzerinden bir asırdan fazla zaman geçmesine rağmen Proto-Elam yazısı henüz önemli oranda çözülememiştir. Bunun yanı sıra, Proto-Elam yazılı tabletler üzerinde özellikle son yıllarda yapılan çalışmalar, Proto-Elam yazısının Susa’da, MÖ 4. binyılın sonlarında, Uruk’ta icat edilen proto-çivi yazısı ile aynı tarihlerde icat edildiğini ortaya koymuştur. Bu durum “ilk yazı” konusunda iki farklı yazı türünün var olduğu gerçeğini doğurmuştur. Zira Mezopotamya ve İran olmak üzere iki farklı bölgede aynı dönemde icat edilmiş iki ayrı yazı söz konusu olmuştur.

Başta İran ve Fransa olmak üzere dünyanın çeşitli ülkelerindeki müzelerde koruma altında tutulan yüzlerce Proto-Elam yazılı tablet, Proto-Elam Dönemi ismiyle bilinen döneme ışık tutan yegâne yazılı kaynaklardır. Temel olarak, sırasıyla başlık işaretleri, nesne işaretleri ve sayısal işaretlerin haricinde zaman zaman hece işaretleri de barındıran bu tabletler, tarım ve hayvancılığın yanı sıra bu işlerle ilgilenen işçilere dair kayıt ve hesapları barındırmaktadır. Dolayısıyla yalnızca ekonomik faaliyetler ilgili olan söz konusu tabletler günümüzdeki faturalara benzemektedir. Ayrıca tabletlerin içerdiği konular göz önünde bulundurulduğunda, Proto-Elam yazılı tabletlerin icat edilip kullanıldığı toplumda çiftçiliğin ön planda olduğunu ve ekonomiye dayanan bir idari işleyişin bulunduğunu söylemek mümkündür. Diğer yandan, Proto-Elam yazısı tam manasıyla çözüldüğünde, Proto-Elam yazılı tabletlerin ekonomik faaliyetlerin haricinde başka konuları da barındırdıklarının anlaşılması ihtimal dâhilindedir. İleriki yıllarda İran’da yapılacak arkeolojik çalışmalarda keşfedilmesi muhtemel Proto-Elam yazılı tabletlerin farklı konuları barındırabilmesi de muhtemeldir.

KAYNAKÇA

- Abdi, Kamyar. “From Écriture to Civilization: Changing Paradigms of Proto-Elamite Archaeology”, ed. N. F. Miller, K. Abdi, *Yeki Bud, Yeki Nabud: Essays on the Archaeology of Iran in Honor of William M. Sumner*. 140-152. Los Angeles, 2003.
- Albayrak, İrfan. “Sembollerden Çiviyazısına Geçiş ve Yazının Anadolu’ya Gelişi”, *Archivum Anatolicum*, 10/2, (2016): 15-26.
- Blazek, Vaclav. “Elam: A Bridge Between the Ancient Near East and Dravidian India?”, *Mother Tongue*, 7, (2002): 123-146.
- Brice, William C. ve Grumach, Ernst. “Studies in the Structure of Some Ancient Scripts”, *Bulletin of the John Rylands Library*, 45/1, (1962): 15-57.

- Brice, William C. "A Comparison of the Account Tablets of Susa in the Proto-Elamite Script with those of Hagia Triada in Linear A", *Kadmos*, 2, (1963): 27-38.
- Brice, William C. "The Structure of Linear A, with Some Proto-Elamite and Proto-Indic Comparisons", *Europa: Studien zur Geschichte und Epigraphik der Frühen Aegaeis*, (1967): 32-44.
- Dahl, Jacob L. "Proto-Elamite Sign Frequencies", *Cuneiform Digital Library Bulletin*, 1, (2002): 1-3.
- Dahl, Jacob L. "Animal Husbandry in Susa during the Proto-Elamite Period", *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici Nuova Serie*, 47, (2005): 81-134.
- Dahl, Jacob L. "Early Writing in Iran, A Reappraisal", *Iran*, 47, (2009): 23-31.
- Dahl, Jacob L. "The Marks of Early Writing", *Iran*, 50, (2012): 1-11.
- Dahl, Jacob L., Hessari, M. ve Zoshk, R. Yousefi. "The Proto-Elamite Tablets from Tape Sofalin", *Iranian Journal of Archaeological Studies*, 2/1, (2012): 57-73.
- Dahl, Jacob L., Petrie, Cameron A. ve Potts, Daniel T. "Chronological Parameters of the Earliest Writing System in Iran", ed. C. A. Petrie, *Ancient Iran and Its Neighbours: Local Developments and Long-Range Interactions in the Fourth Millennium BC*. 353-378. Oxford, 2013.
- Dahl, Jacob L. "The Proto-Elamite Writing System", ed. J. Álvarez-Mon, G. P. Basello, Y. Wicks, *The Elamite World*. 383-396. London ve New York, 2018.
- Dahl, Jacob L. *Tablettes et Fragments Proto-Élamites/Proto-Elamite Tablets and Fragments*. Paris: Éditions Khéops ve Louvre Éditions, 2019.
- Damerow, Peter ve Englund, Robert K. "Die Zahlzeichensysteme der Archaischen Texte aus Uruk", *Zeichenliste der Archaischen Texte aus Uruk (ATU 2)*, (1987): 117-166.
- Damerow, Peter ve Englund, Robert K. *The Proto-Elamite Texts from Tepe Yahya*. Cambridge, Massachusetts: Peabody Museum of Archaeology and Ethnology Harvard University, 1989.
- Daniels, Peter T. "Methods of Decipherment", ed. P. T. Daniels, W. Bright, *The World's Writing Systems*. 141-159. New York ve Oxford, 1996.
- de Mecquenem, R. *Épigraphie Proto-élamite (MMAI 31)*. Paris: Presses Universitaires de France, 1949.
- de Mecquenem, R. "Notes protoélamites", *Revue d'Assyriologie et d'archéologie Orientale (RA 50)*, 50/4, (1956): 200-204.
- Desset, François. *Premières Écritures Iraniennes: Les Systèmes Proto-élamite et Élamite Linéaire*. Napoli: Dipartimento di Studi Asiatici, Università degli Studi di Napoli "L'Orientale", 2012.
- Desset, François. "Proto-Elamite Writing in Iran", *Archéo-Nil*, 26, (2016): 67-104.

- Englund, Robert K. "The Proto-Elamite Script", ed. P. T. Daniels, W. Bright, *The World's Writing Systems*. 160-164. New York ve Oxford, 1996.
- Englund, Robert K. "Elam iii. Proto-Elamite", *Encyclopaedia Iranica*, 8/3, (1998): 325-330.
- Englund, Robert K. "The State of Decipherment of Proto-Elamite", ed. S. D. Houston, *The First Writing: Script Invention as History and Process*. 100-149. Cambridge, 2005.
- Erol, Hakan. "Eski Mezopotamya'da Matematik, Genel Bir Değerlendirme", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 62/1, (2022): 187-208.
- Əlimirzəyev, Allahverdi. *Erkən Elam Cəmiyyəti: Siyasi-İqtisadi Münasibətlər və Yazı Tarixi (e.ə. IV-III Minilliklər)*. Bakı: Şərq-Qərb, 2011.
- Əlimirzəyev, Allahverdi. *Ön Asiyanın Mixi Yazı Sistemləri və Relikt Dilləri*. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A. A. Bakıxanov Adına Tarix İnstitutu, 2021.
- Friberg, Jöran. *The Third Millennium Roots of Babylonian Mathematics: I. A Method for the Decipherment, through Mathematical and Metrological Analysis, of Proto-Sumerian and Proto-Elamite Semi-pictographic Inscriptions*. Göteborg: Chalmers University of Technology, Department of Mathematics and University of Göteborg, 1978.
- Gelb, I. J. ve Whiting, R. M. "Methods of Decipherment", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 2, (1975): 95-104.
- Glassner, Jean-Jacques. "Les Tablettes Dites 'Urukéennes' de Sialk IV1", *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires*, 4, (1998): 102-104.
- Herrenschmidt, Clarisse. "Writing between Visible and Invisible Worlds in Iran, Israel, and Greece", ed. J. Bottero, C. Herrenschmidt, J. Vernant, *Ancestor of the West: Writing, Reasoning, and Religion in Mesopotamia, Elam, and Greece*. 69-146. Chicago ve London, 2000.
- Hessari, Morteza. "New Evidence of the Emergence of Complex Societies Discovered on the Central Iranian Plateau", *Iranian Journal of Archaeological Studies*, 1/2, (2011): 35-48.
- Hessari, Morteza. "How to Develop and Use of Proto-writing in Ancient Iran", ed. K. Niknami, A. Hozhabri, *Archaeology of Iran in the Historical Period*. 1-10. Cham, 2020.
- Hinz, Walther. "Persia c. 2400-1800 B.C.", *The Cambridge Ancient History*, 1/2, (1971): 644-680.
- Kılıç, Yusuf. "Eski Ön Asya Toplumları Arasında Yazı ve Dil Etkileşimi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4, (2009): 122-151.
- Lamberg-Karlovsky, C. C. ve Lamberg-Karlovsky, Martha. "An Early City in Iran", *Scientific American*, 224/6, (1971): 102-111.

- Le Brun, A. "Suse, Chantier "Acropole 1""", *Paléorient*, 4, (1978): 177-192.
- Le Brun, A. ve Vallat, F. "L'origine de L'écriture a Suse", *Cahiers de la Délégation Archéologique Française en Iran*, 8, (1978): 11-70.
- Legrain, L. *Empreintes de Cachets Élamites (MMA P 16)*. Paris: Ernest Leroux, 1921.
- Meriggi, P. "Altsumerische und Proto-elamische Bilderschrift", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft Supplementa I*, (1969): 156-163.
- Meriggi, Piero. *La Scrittura Proto-elamica. Parte Ia: La Scrittura e il Contenuto dei Testi*. Roma: Accademia Nazionale dei Lincei, 1971.
- Meriggi, Piero. "Comparaison des Systemes Ideographiques Mino-Mycenien et Proto-elamique", *Acta Mycenaea 2: Communications, Salamanca (Minos: Revista de Filología Egea, 12, Salamanca, 1972)*, (1972): 9-17.
- Meriggi, Piero. *La Scrittura Proto-elamica. Parte Iia: Catalogo dei Segni*. Roma: Accademia Nazionale dei Lincei, 1974.
- Meriggi, Piero. *La Scrittura Proto-elamica. Parte IIIa: Testi*. Roma: Accademia Nazionale dei Lincei, 1974.
- Nicholas, Ilene M. *The Proto-Elamite Settlement at TUV*. Philadelphia: The University Museum of Archaeology and Anthropology University of Pennsylvania, 1990.
- Pittman, Holly. "The Administrative Function of Glyptic Art in Proto-Elamite Iran: A Survey of the Evidence", *Res Orientales*, 10, (1997): 133-162.
- Potts, D. T. *The Archaeology of Elam: Formation and Transformation of an Ancient Iranian State*. New York: Cambridge University Press, 2016.
- Powell, Barry B. *Writing: Theory and History of the Technology of Civilization*. Oxford: Wiley-Blackwell, 2012.
- Robson, Eleanor. *Mathematics in Ancient Iraq: A Social History*. Princeton ve Oxford: Princeton University Press, 2008.
- Rogers, Henry. *Writing Systems: A Linguistic Approach*. Oxford: Blackwell Publishing, 2005.
- Scheil, V. *Textes Élamites-Sémitiques, Première Série (MDP 2)*. Paris: Ernest Leroux, 1900.
- Scheil, V. *Textes Élamites-Sémitiques, Troisième Série (MDP 6)*. Paris: Ernest Leroux, 1905.
- Scheil, V. *Textes de Comptabilité Proto-élamites (MMA P 17)*. Paris: Ernest Leroux, 1923.
- Scheil, V. *Textes de Comptabilité Proto-élamites (MMA P 26)*. Paris: Ernest Leroux, 1935.
- Scheil, V. *Textes de Comptabilité Proto-élamites Supplément (MMA P 26S)*. Paris: Ernest Leroux, 1935.

- Schmandt-Besserat, Denise. *Before Writing: From Counting to Cuneiform*. Austin: University of Texas Press, 1992.
- Schmandt-Besserat, Denise. *How Writing Came About*. Austin: University of Texas Press, 1996.
- Schmandt-Besserat, Denise. *When Writing Met Art: From Symbol to Story*. Austin: University of Texas Press, 2007.
- Schmandt-Besserat, Denise. "The Token System of the Ancient Near East: Its Role in Counting, Writing, the Economy and Cognition", ed. I. Morley, C. Renfrew, *The Archaeology of Measurement: Comprehending Heaven, Earth and Time in Ancient Societies*. 27-34. New York, 2010.
- Schmandt-Besserat, Denise. "Prehistoric Administrative Technologies and the Ancient Near Eastern Redistribution Economy: The Case of Greater Susiana", ed. J. Álvarez-Mon, G. P. Basello, Y. Wicks, *The Elamite World*. 363-382. London ve New York, 2018.
- Shendge, Malati J. "The Use of Seals and the Invention of Writing", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 26/2, (1983): 113-136.
- Steve, M. J. *Syllabaire Élamite Histoire et Paléographie*. Neuchâtel ve Paris: Recherches et Publications, 1992.
- Stolper, Matthew W. "Elamite", ed. R. D. Woodard, *The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages*. 60-94. Cambridge, 2015.
- Vaiman, A. A. "A Comparative Study of the Proto-Elamite and Proto-Sumerian Scripts" (in Russian, with English summary), *Vestnik Drevnei Istorii*, 121/3, (1972): 124-133.
- Vaiman, A. A. "Protosumerische Mass- und Zählsysteme", *Baghdader Mitteilungen*, 20, (1989): 114-120.
- Vallat, François. "The Most Ancient Scripts of Iran: The Current Situation", *World Archaeology*, 17/3, (1986): 335-347.
- Woodard, Roger D. "Introduction", ed. R. D. Woodard, *The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages*. 1-18. Cambridge, 2015.
- Woods, Christopher. "The Earliest Mesopotamian Writing", ed. C. Woods, G. Emberling, E. Teeter, *Visible Language: Inventions of Writing in the Ancient Middle East and Beyond*. 33-84. Chicago, 201

EKLER**Ek 1: Proto-Elam Yazılı Tabletlerden Örnekler⁹⁵**

⁹⁵ Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites/Proto-Elamite Tablets and Fragments*, 178-183.

Ek 2: Uruk IV Tipi Proto-Çivi Yazılı Tabletlerden Örnekler⁹⁶

Ön Yüz

Arka Yüz

Ön Yüz

Arka Yüz

⁹⁶ Christopher Woods, "The Earliest Mesopotamian Writing", C. Woods, G. Emberling, E. Teeter (ed.), *Visible Language: Inventions of Writing in the Ancient Middle East and Beyond*, (Chicago: 2010), 73-74.

ANADOLU'DA ORTA ASSUR DÖNEMİ: EKONOMİK ÖRGÜTLENME MODELİ

Miklós KEREKES*

Makale Bilgisi

Başvuru: 30 Nisan 2024

Kabul: 04 Haziran 2024

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Info

Received: April 30, 2024

Accepted: June 04, 2024

Öz

Kültepe tabletlerinden bilinen Ticaret Koloni Çağı, diğer adıyla Eski Assur Dönemi ve çok iyi belgelenmiş Yeni Assur dönemi arasında Assurlular Anadolu'da Orta Assur döneminde de varlıklarını sürdürmekteydi. Bu dönem şu ana kadar en çok kral yazıtlarına göre anlatılmış olsa da bunların dışında yüzey araştırmaları, kazılar, mektuplaşmalar ve paleoekolojik verilere dayanarak çok daha kapsayıcı bir resim ortaya çıkarılabilir. Makalede başka sorunlar yanı sıra Assurluların Orta Assur döneminde nerede, nasıl ve niçin yerleştikleri incelenmektedir. Bu bağlamda fethettikleri topraklardaki izlere dayanarak bu yayılmanın ekonomik arka planı da araştırılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Orta Assur, Anadolu, Assurlulaştırma, Assurlular.

Anatolia in the Middle Assyrian Period: An Economic Organisation Model

Abstract

In the antiquity Assyrians were first present in the Anatolian Plateau in the Old Assyrian Period when they managed an important trade route of the Bronze Age. The Neo-Assyrian Period of the region is also well documented by a vast number of sources. In most of the cases the Middle Assyrian Period is only investigated as a bridge between the

* Dr., Macar Kültür Merkezi, İstanbul, miklos.kerekes@outlook.com; ORCID: 0000-0002-4248-1688.

two periods and even in this case, largely royal inscriptions are used for it. With the addition of survey, excavation, locally produced cuneiform material and paleoecologic date a more complex picture can be reconstructed. With all these data it is possible to investigate the settlement pattern, the motivation, and the way the Assyrian were settled in Anatolia in the Late Bronze Age, and the economical background of the expansion can be also better understood in this context.

Keywords: Middle Assyrian, Anatolia, Assyrianization, Assyrians.

Giriş

Assurlular, şehir devleti olduğu dönemden itibaren Anadolu ile sürekli irtibat halindeydiler. İlk başlarda ticari amaçla, merkezi Kaniş'te (Kültepe) bulunan geniş bir ticaret kolonisi kurmuşlardı. Eski Assur ya da Ticaret Kolonileri Çağı olarak adlandırılan bu dönemin zirvesinde I. Şamşi-Adad (MÖ 1809–1781) Assur merkezli büyük bir krallık kurmuş, ancak bir sonraki nesilde sona ermiş böylece Assurluların Anadolu ile yakın bağlantısı tamamen kesilmiştir. I. Assur-uballit (MÖ 1353–1318) tahta geçtikten sonra Assur toparlanmaya başlamış ve kendi çevresinde, kuzey ve güneydeki dağlık bölgelerde, güneyde Babil'e ve batıda Yukarı Mezopotamya'ya doğru genişlemeye başlamıştır.

Orta Assur olarak adlandırılan söz konusu dönemde Assurlular Anadolu'ya yavaş yavaş geri dönmeye başlamışlardır. Assurlular çevre bölgelere düzenledikleri seferlerden sonra önemli şehirleri ele geçirmek suretiyle eyaletler oluşturmuşlardır. Akdeniz'e kadar askeri seferler gerçekleştirilmişse de eyalet sistemi Batı'da – günümüz Suriye'nin ötesinde bazı noktalar kontrol edilmişse de ¹ – Belih Nehri'ni geçememiştir². II. binyılın sonuna doğru gücü azalan Assurlular, başkente yakın bölgeler dışındaki yerlerden çekilmek zorunda kalmış ve bununla birlikte Orta Assur dönemi sona ermişti. Anadolu'da varlığını sürdüremeyen Assurlular sadece Assur şehri çevresindeki yaklaşık 150 kilometrekarelik bir bölgeyi kontrol altında tutabilmişti³. II. Assur-dan'ın tahta geçmesiyle (MÖ 934) başlayan Yeni Assur dönemin başında Assurlular eski gücüne tekrar ulaşmaya başlamış ve yeniden çıkılan seferler ile Anadolu'da kaybettiği toprakları sırasıyla krallığına katabilmiştir.

¹ Aline Tenu, "From Karkemiš to Rapiqu: The Assyrians in the Euphrates Valley in the 13th century," *Res Antiquitatis* 2 (2020), 135.

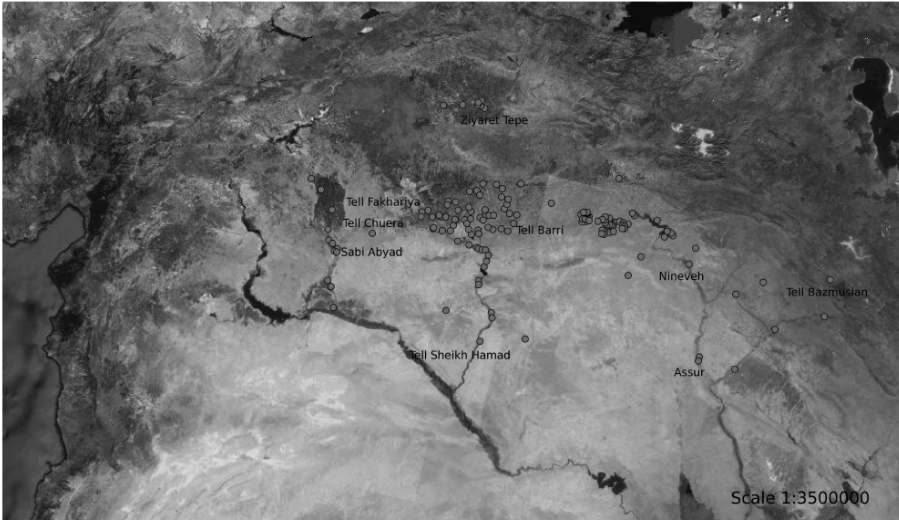
² Aline Tenu, *L'expansion médio-assyrienne: Approche archéologique*, vol. 1906, British Archaeological Reports, International Series, (Oxford: British Archaeological Reports, 2009).

³ Benjamin R. Foster and Karen Polinger Foster, *Civilizations of Ancient Iraq* (Princeton – Oxford: Princeton University Press, 2009), 108.

1. Orta Assur Sisteminin Temelleri

Assur krallarının ana stratejisi; ilk olarak güneyde Babil sınırını korumak, kuzey ve kuzeydoğudaki dağlarda yaşayan kabilelere karşı önleyici ve cezai baskınlar düzenlemektir. Bu adımların ardından sırada fetih yoluyla genişleme geliyordu. Bu bağlamda hedef olarak başkentin batı ve kuzeybatısındaki tarımsal ve ticari açıdan zengin bölgeler olan Yukarı Mezopotamya, yani Habur, Belih, Fırat Nehri ve bu dönem için zor bir hedef olan Fırat'ın ötesi belirlenmişti. Yukarı Mezopotamya, Zağros Dağları'ndan Fırat Nehri'ne kadar yayılmış bir bölge olup, sınırları batıda Suriye ve Lübnan Dağları, kuzeyde dağlık Doğu Anadolu platosu, güneyde alüvyal ovalardan oluşur. Bölgede tarım hem yağmur hem kuyu suyu, hem de sulu tarıma dayanmaktadır. Akkad İmparatorluğu, Şamşi-Adad döneminde ve Mitanni Krallığı zamanında da büyük devletlerin hızlıca kurulmuş olması bölgenin ciddi bir potansiyeli olduğunu gösterir⁴. Assur, yıllık seferlerin gerçekleştirilmesinde mesafe, iase ve su ihtiyacı gibi doğal engeller nedeniyle yaşanan zorluklardan dolayı, bir müddet sonra askeri ve zirai koloniler kurmaya başladı. Bu koloniler aracılığıyla MÖ 12. yüzyılda batıda Karkamış'a kadar ilerlemeleri mümkün olmuştur⁵.

Harita 1: Güncel arkeolojik buluntular ve metinlere göre Orta Assur yerleşim düzeni.

Kaynak: Brown 2013: 102, Fig. 1.

⁴ Foster and Foster, *Civilizations of Ancient Iraq*, 106.

⁵ Foster and Foster, *Civilizations of Ancient Iraq*, 109.

MÖ 13. yüzyılda Assurlular Cezire'yi adım adım fethetmiştir. Dönemin Assur yazıtlarında Hanigalbat'a (Assurlular tarafından Hurrilerin büyük devleti olan Mitanni'ye verilmiş ad) karşı verilen mücadelelerden bahsedilmektedir.⁶ I. Adad-nirari (MÖ 1295–1264) zamanında Mitanni'nin başında Assur'a siyasi olarak bağlı yerli Hurri kralları bulunmaktaydı. I. Adad-nirari her ne kadar Mitanni krallarını haraç vermeye ve Assur vassalı olmaya zorlamışsa da Assur kralının hedefleri arasında bu dönemde bölgeyi Assurlulaştırmak olduğunu söylemek zordur. Örneğin, aynı yüzyılda I. Salmanassar (MÖ 1263–1244) zamanında Yukarı Habur bölgesinin bir kısmı (örneğin Amasakku), bir isyandan sonra Assurlular tarafından fethedilmiş olmasına rağmen, başında hâlâ bir Hurri kralı bulunan Mitanni devleti varlığını sürdürmekteydi⁷. I. Salmanassar'ın fetihlerine 2019'da Üçtepe'de kaçak kazılarda bulunup Mardin Müzesi'ne götürülen bir tablet de önemli katkılar sağlamaktadır. Bu tablette⁸ kralın fethettiği şehirler ve Yukarı Dicle bölgesindeki faaliyetlerinden bahsedilmektedir. Assur hâkimiyetini kuzeyde Yukarı Dicle, batıda ise en azından Belih'e kadar kalıcı olarak genişleten kral da büyük ihtimalle I. Salmanassar idi⁹.

I. Salmanassar zamanında merkezi Dur-Katlimmu olan Hanigalbat bölgesinin yönetimi, "Hanigalbat Kralı" unvanı da taşıyan Büyük Vezir'e emanet edilmişti. Bu unvanı ilk defa I. Adad-nirari'nin oğlu ve I. Salmanassar'ın kardeşi İbaşşı-ili taşımış ve unvan kaldırılana kadar babadan oğula geçmiştir¹⁰. Hanigalbat bölgesinin tamamı I. Tukulti-Ninurta (MÖ 1233–1197) zamanında fethedilmiştir.

⁶ Hanigalbat ülkesinin adının okunuşu ile ilgili Miguel Valério'nun Hani-rabbat, yani Büyük Hani okunuş önerisinden mutlaka söz etmek gerekir, bkz. Miguel Valério, "Hani-Rabbat as the Semitic name of Mitanni," *Вопросы языкового родства / Journal of Language Relationship* 6 (2011). Bu Sami kökenli okunuşun doğru olma ihtimali yüksek olsa bile, bu çalışma sırasında daha anlaşılır olması için bilim camiası tarafından yaygın olarak kabul edilen Hanigalbat okunuşu kullanılacaktır.

⁷ Stefan Jakob, "Daily Life in the Wild West of Assyria," in *Understanding Hegemonic Practices of the Early Assyrian Empire: Essays Dedicated to Frans Wiggermann*, ed. Bleda S. Düring (Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 2015), 178.

⁸ Bülent Genç ve John MacGinnis, "A text of Shalmaneser I from Üçtepe and the location of Şinamu," *Anatolian Studies* 72 (2022).

⁹ Andreas Schachner, "Orta Assur Krallarının Anadolu'daki Çıkarları / The Anatolian Interests of the Middle Assyrian Kings," in *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı / The Assyrians: Kingdom of the God Aššur from Tigris to Taurus*, ed. Kemalettin Köroğlu and Selim Ferruh Adalı, Anadolu Uygarlıkları Serisi (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018), 110.

¹⁰ Mario Fales, "Transition: The Assyrian at the Euphrates between the 13th and 12th century BC.," in *Empires after the Empire: Anatolia, Syria and Assyria after Suppiluliuma II (ca. 1200–800 / 700 B.C.)*, ed. Karl Strobel, Eothen (Firenze: LoGisma editore, 2011), 19.

Harita 2: MÖ 1200 civarında Orta Assur devleti haritası.

Kaynak: Brown 2013: 103, Fig. 2.

Mitanni devleti dağıldıktan sonra bölgede Assur'a karşı sadece iki büyük güç kalmıştır: Hititler ve Nairi. Kaşiyari (Tur-Abdin) Dağlarının kuzeyinde bulunan Nairi bölgesinde birçoğu birbirleriyle akraba olan, birtakım ortak özellikler taşıyan göçebeler yaşamaktaydı. Assurlular onlara karşı sürekli sefer düzenledikten sonra Nairi kabileleri güçlerini birleştirmeye başlamıştır; Assur kral yazıtlarında geçen 43, 23, 60 Nairi kralı gibi ifadeler muhtemelen bunu göstermektedir. Demir Çağına gelindiğinde göçebe yapısını kaybederek yerleşik bir toplum olarak bir çatı altında birleşmişlerdir¹¹.

Assurlular ve Hititler Mitanni'ye iki taraftan saldırılar düzenleyip yok ettikten sonra komşu olmuşlardır. Başlangıçta IV. Tudhaliya ve I. Tukulti-Ninurta arasında bölgede hâkimiyet mücadelesi, Assur ve Hitit güçlerinin Nihriya'da karşı karşıya gelmelerine yol açmıştır. Savaşı Assurlular kazandıktan sonra iki devlet arasındaki sınırlar ve bunların etki alanları ihtilafa neden olmamış, iki devlet barışçıl bir şekilde münasebetlerini sürdürmüştür¹².

¹¹ Guido Guarducci, *Facing an empire: Hirbemerdon Tepe and the Upper Tigris region during the early Iron Age and Neo-assyrian period*, Gorgias Studies in the Ancient Near East 1, Gorgias Dissertations in Near Eastern Studies 56., (Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2013), 102–104.

¹² Fales, "Transition: The Assyrian at the Euphrates between the 13th and 12th century BC..", 25–26.

Assur merkez bölgesinden üç kat daha büyük olmasına rağmen Hanigalbat fethedildikten sonra kral yazıtlarında *Hanigalbat* adına bir daha rastlanmamaktadır. Yazıtlarda yalnızca Ehli-Teşup, Kaşiyari Dağının kuzeyinde bulunan Alzi Krallığı gibi kuzeybatı bölgeleri ve Babil'e karşı olan savaşlardan söz edilir¹³. Ancak arkeolojik kaynaklara göre Assurluların etki alanı bu dönemde Hanigalbat'ın içlerine kadar uzanmıştı. Örneğin; zamanında önemli bir güzergâhı olan Belih ve Habur Üçgeni yolunun yarısında bulunan Harbe'de (Tell Chuera) Mitanni temelleri üzerine büyük ihtimalle hâlâ yerel Hurrilerin yaşadığı bir yerleşimi kontrol eden idari merkez olarak bir Assur garnizonu inşa edilmiştir¹⁴. Tell Chuera'dan ele geçen I. Tukulti-Ninurta zamanına tarihlendirilebilen mektuplar, bölgenin söz konusu dönemde yaşadığı zorluklara ışık tutmaktadır. Habur Üçgeni her ne kadar Assurlular tarafından fethedilmiş olsa da, Kaşiyari Dağından bazen 5.000 kişilik bir ordu toplayabilen Hurri güçleri güneydeki Assur yerleşimleri için daima ciddi bir tehdit olmuştur¹⁵. Bu tehdit, Assurlular tarafından Hanigalbat'ın başkent ya da idari merkez olarak kullanılması için güneydeki Dur-Katlimmu yerine Yukarı Habur bölgesindeki eski ve Mitanni zamanında önemli rol oynayan prestijli şehirleri (Taidu, Waşşukanni ya da Amasakku) tercih etmemesine neden olmuştur¹⁶.

Orta Assur yerleşimlerinin (bazı *dunnu* ve köyler hariç) ağırlıklı olarak Mitanni temelleri üstünde kurulması ve aynı zamanda Mitanni dönemine göre yerleşim sayılarının az olması, Assurluların Hanigalbat bölgesinde ve genellikle batıda, yeni ve ciddi bir sistem oturtmadığına işaret etmektedir¹⁷. Türkiye – Suriye sınırının hemen güneyinde, Yukarı Habur bölgesinde birçok yerde (Aşşukanni, Şadikanni, Kulışinaş vs.) eyalet merkezlerinin olduğu kanıtlanmıştır. Yukarı Habur bölgesinde, Kaşiyari Dağının eteklerinde – bazı önerilere göre Harran ve Nabula'da – ve Yukarı Dicle'de de belki eyalet merkezleri vardı¹⁸ fakat kesin olan eyalet merkezlerinin genel olarak bu bölgelerdeki eksikliği göze çarpmaktadır. Bu bölgeler kaynaklarda adı geçen ama lokalizasyonu belirsiz olan Yukarı ve

¹³ Jakob, "Daily Life in the Wild West of Assyria.", 178.

¹⁴ Jakob, "Daily Life in the Wild West of Assyria.", 178.

¹⁵ Jakob, "Daily Life in the Wild West of Assyria.", 181.

¹⁶ Brian Brown, "The Structure and Decline of the Middle Assyrian State: The Role of Autonomous and Nonstate Actors," *Journal of Cuneiform Studies* 65 (2013), 104.

¹⁷ Brian Brown, "Settlement Patterns of the Middle Assyrian State: Notes Toward an Investigation of State Apparatuses," in *The Archaeology of Political Spaces: The Upper Mesopotamian Piedmont in the Second Millennium BCE*, ed. Dominik Bonatz, Topoi – Berlin Studies of the Ancient World / Topoi – Berliner Studien der Alten Welt, 12 (Berlin de Gruyter, 2014), 90–91.

¹⁸ Jaume Llop, "The Development of the Middle Assyrian Provinces," *Altorientalische Forschungen* 39, no. 1 (2012).

Aşağı Eyaletler olabilir. Bu durumda, normal eyalet merkezleri gibi eyalet adı taşımaması bir tür özerk yönetim sistemini çağrıştırmaktadır. Bu eyalet sisteminin dışında olma durumu ile Kaşiyari Dağı bölgesinde varlığını sürdürebilen Hurri güçleri arasında bir bağlantı olmalıdır.

2. Ekonomik Sorunlar

Assur'un batı topraklarında sorunlar sadece siyasi ve askerî değildi. Bütün batı ekonomisinin temeli olan tarım arazileri için başka sebeplerden kaynaklı sorunlar da ortaya çıkabiliyordu. Örneğin çekirge istilaları büyük tehdit oluşturmaktaydı. Yerel yönetim hasadın iyi olduğu yıllarında yerel talepleri ancak karşılayabilmekteydi; fakat hasadın art arda kötü olduğu yıllar için artı ürün yeterli değildi. Böyle bir durumda düşmanların depolara saldırması ve çekirge istilaları kolayca bir felakete yol açmıştır. Yeni Assur döneminde çekirge pupası ve larvalarının erişkinliğe ulaşmaması için önlemler alınmıştır¹⁹. Aynı önlemler muhtemelen Orta Assur döneminde de vardır. Bununla birlikte, Harbe ve Dur-Katlimmu bölgelerindeki yerel yazılı kaynaklarda, I. Tukulti-Ninurta zamanında çekirgelerin ciddi sorun olduğu anlatılmaktadır²⁰.

I. Tukulti-Ninurta yazıtlarında Babil'e karşı savaşıardan bahsedilse de idari metinlerde ciddi ekonomik sıkıntılar yaşandığı anlaşılmaktadır. Örneğin, Kaşşu Kralı Kaştılıaş'a karşı başarılı bir seferden dönen orduda Babilli sürgünler için yeterince erzak yoktu²¹. Babil olayları ile aynı zamanda kuzeydoğudaki düşmanların Assur kentlerini kuşatması ve I. Tukulti-Ninurta'nın yeni kurduğu başkentte de ciddi bir temel gıda eksikliği sorunun bir başka boyutunu göstermektedir. Her iki olaya karşı zamanında ciddi önlemlerin alınması, örneğin yeni başkent Kar-Tukulti-Ninurta planlanırken yakın ve uzak çevredeki tarımsal bölgelerin de ciddi bir şekilde geliştirilmesi²², durumun ciddiyetini vurgulamaktadır. İdari metinlerden kralın, sözde tamamıyla kendi egemenliği altında olan Hanigalbat'ta ordu yardımıyla arpa toplamak zorunda kaldığını da öğrenmekteyiz²³. Bununla birlikte, bu arazilerin veriminin I. Tukulti-Ninurta'nın son on yılında önemli ölçüde azaldığı görülmektedir²⁴.

¹⁹ Karen Radner, *Das mittellassyrische Tontafelarchiv von Giricano/Dunnu-ša-Uzibi*, Subartu 14, Ausgrabungen in Giricano 1 / Excavations at Giricano 1 / Giricano Kazıları 1, (Turnhout: Brepols, 2004).

²⁰ Jakob, "Daily Life in the Wild West of Assyria.", 182.

²¹ Jakob, "Daily Life in the Wild West of Assyria.", 183.

²² Helmut Freydank, "Kār-Tukultī-Ninurta als Agrarprovinz," *Altorientalische Forschungen* 36 (2009), 24.

²³ Jakob, "Daily Life in the Wild West of Assyria.", 184.

²⁴ Freydank, "Kār-Tukultī-Ninurta als Agrarprovinz.", 78.

Assur'un egemenliği altındaki topraklardan elde edilen tarımsal artı ürün, metinlere göre Assur ve Kar-Tukulti-Ninurta saray inşaatları gibi prestijli projeler için kullanılmış, arazi verimlerinin azalmasından aynı şekilde etkilenmiş olan Hanigalbat bölgesi için büyük olasılıkla merkezden ayrıca yardım gelmemiştir²⁵. Orta Assur kralları için öncelik, Hanigalbat değil Dicle'nin doğusu, Assur-Babil sınırı ve başkentlerdeki prestijli inşaat projeleriydi. Merkezden yardımlar gelmediği için Hanigalbat bölgesi, Assur'a karşı olan yerel güçler ve gittikçe kötüleşen çevresel koşullara karşı uzun süre dayanamamıştı²⁶. Bu dönemde hem Doğu Akdeniz²⁷ hem de Cezire'de²⁸ tespit edilmiş olan kuraklık da muhtemelen Assur'un batıdaki hegemonyasının azalmasında çok ciddi bir rol oynamıştır.

3. Orta Assur Dönemi ve İklim Şartları

Ortadoğu'da yağmurlar ağırlıklı olarak kışın yağar. Sıcaklık azalınca, kışlar da daha soğuk olunca daha fazla yağmurdan dolayı topraklar daha verimli olabilir. MÖ 1200'lere kadar böyle bir dönemden sonra gelen değişim bitki tarımı ve toplumları çok hızlı etkilemiştir. Normalde Cezire ve ovalarda yıllık 50–150 mm, dağların eteğinde ise yıllık 200–500 mm yağış görülür. Yukarı Mezopotamya yağış tarımı için elverişlidir ancak bunun için yıllık en azından 200 mm yağış gerekir. Kışlar bir derece daha sıcak olunca yağış yıllık 30 mm azalır²⁹. MÖ 1200'lerden itibaren hava koşulları küresel çapta değişmeye başlamıştı. Önceki yüzyıllar boyunca göçebeler, yerleşik toplumlar ve merkezi devletlerin gelişip yayılmasını mümkün kılan iklim şartları birkaç yüzyıl boyunca hızla kötüleşmiştir.

Avrupa, Asya ve Afrika'nın dağlık bölgelerinden (Himalayalar, Karakurum, ve Sahara Dağları) gelen veriler, MÖ 1200 ve 900 arasındaki devrin daha sıcak bir dönem olduğunu göstermektedir³⁰. Aynı zamanda Ortadoğu'da hem Ugarit'te aynı dönemde ciddi bir sıcaklık artışı, hem de bununla beraber Dicle ve Fırat Nehri'nin debilerinde de ciddi bir azalma tespit

²⁵ Jakob, "Daily Life in the Wild West of Assyria.", 184.

²⁶ Jakob, "Daily Life in the Wild West of Assyria.", 185.

²⁷ D. Kaniewski et al., "Late second-early first millennium BC abrupt climate changes in coastal Syria and their possible significance for the Eastern Mediterranean," *Quaternary Research* 74 (2010), 207–215.

²⁸ Wiebke Kirleis ve Michael Herles, "Climatic Change as a Reason for Assyro-Aramaean Conflicts? Pollen Evidence for Drought at the End of the 2nd Millennium BC," *State Archives of Assyria Bulletin* 16 (2007), 7–37.

²⁹ Jehuda Neumann ve Simo Parpola, "Climatic Change and the Eleventh-Tenth-Century Eclipse of Assyria and Babylonia," *Journal of Near Eastern Studies* 46, no. 3 (1987), 162.

³⁰ Neumann ve Parpola, "Climatic Change and the Eleventh-Tenth-Century Eclipse of Assyria and Babylonia.", 165–167.

edilmiştir³¹. Bu etkiler Suriye, Hanigalbat ve Assur merkezi bölgesi yanında, Babil'de aynı şekilde hissedilmiştir. Assur ve Babil'den gelen yazılı kaynaklar, MÖ 1200 ve 900 arasında seyrek olsa da, önceki ve sonraki dönemlere kıyasla da çok daha fazla olumsuz koşullardan bahsedilmiştir (açlık, kıtlık, kuraklık, gıda eksikliği, ekin yokluğu, yüksek tahıl fiyatları ve göçebe saldırıları)³².

Sadece Ortadoğu'ya baktığımızda da bu dönemi incelemek için veriler mevcuttur. Aralarında Türkiye'den Eski Acıgöl, Söğütlü ve Van Gölü'nün de yer aldığı Ortadoğu'nun on farklı yerinden gelen paleoekolojik verilerde belirtildiği gibi, MÖ 12. ilâ 9. yüzyıllar arasında iklim değişikliği en azından Türkiye'nin orta ve doğu tarafları ile Kuzeybatı İran'dan Ölü Deniz'e kadar tüm bölgeyi kapsayan bölgesel bir ölçekte gerçekleşmiş ve kuraklığın artmasına neden olmuştur. Artan kuraklık, Suriye çölü bozkırlarındaki bitki örtüsünün azalmasına yol açmış, bu durum bölgenin göçebe Aramilerin hayvan sürüleri için ihtiyaç duydukları şartları kötüleştirmiş ve onları otlak aramak için bölgeden ayrılmak zorunda bırakmıştır. Fırat ve Dicle arasındaki verimli Cezire bölgelerine doğru kuzeye göç etmeleri, bu kuraklığın artmasından kaynaklanmış olabilir³³. Aynı zamanda MÖ 1200 civarında başlayan küresel ısınma, Assur'un tarım sistemini daha geliştirmesini ve önceki dönemin verimliliğini devam ettirebilmek için kanal inşaat projeleri başlatmasını sağlamış olabilir³⁴.

4. Kontrol (*Dunnu*'lar)

Orta Assur döneminde Assurlular, kırsal *dunnu*'lar (müstahkem çiftlik) ile kontrol etmiş ve yerleşimler arasında bir ağ oluşturmuştu. Mitanni dönemindeki *dimtu*'ların devamı niteliğindeki *dunnu*'lar Orta Asur dönemine özgü özellikler sergilemektedir. Güneydoğu Anadolu'da arkeolojik ve yazılı kaynaklara göre de lokalize edilebilen, Yukarı Dicle bölgesinde yer alan Dunnu-şa-uzibi (Giricano) gibi *dunnu*'lar mevcuttur. Burada Ahuni isimli bir

³¹ Neumann ve Parpola, "Climatic Change and the Eleventh-Tenth-Century Eclipse of Assyria and Babylonia.", 168–175.

³² Neumann ve Parpola, "Climatic Change and the Eleventh-Tenth-Century Eclipse of Assyria and Babylonia.", 171–181.

³³ Kirleis ve Herles, "Climatic Change as a Reason for Assyro-Aramaeian Conflicts? Pollen Evidence for Drought at the End of the 2nd Millennium BC.", 31.

³⁴ Kim Duistermaat, "The Pots of Assur in the Land of Hanigalbat – The Organization of Pottery Production in the Far West of the Middle Assyrian Empire," in *Understanding Hegemonic Practices of the Early Assyrian Empire: Essays Dedicated to Frans Wiggermann*, ed. Bleda S. Düring (Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 2015), 49.

kişinin kil tablet arşivi bulunmuştur³⁵. Ele geçen tabletlerden hem arşivin Aşşur-bel-kala dönemine, yani kral yazıtlarından bildiğimiz üzere bölgenin Assur kontrolünden çıkmasına yakın bir zamana kadar kullanıldığını, hem de *dunnu*'nun bu karmaşık dönemlerde çevredeki savaş ortamından etkilenmediğini öğrenmekteyiz³⁶. Tarımsal kolonizasyon için kullanılan *dunnu*'lar önceden ekilmemiş, bereketli bölgelerde yağmurla beslenen tarım için uygun yerlerde kurulmuş ve sadece tarım için değil, zanaat ve endüstri için de kullanılmıştır³⁷. Terk edilmiş bir yerde tarımsal arazi kurmak, çevredeki göçebeleri bölüp daha kolay kontrol etme konusunda da çok faydalıydı³⁸.

En iyi bildiğimiz Tell Sabi Abyad *dunnu*'sunda topraklar *şiluhlu* (serf) ve *alayu* (hür doğmuş) köylüler tarafından ekilmişti. Orta Assur döneminden önce Belih bölgesi – en azından tarım toplulukları tarafından – büyük ölçüde terkedilmiş bir bölge olmalıydı. İşçileri dışarıdan getirmek gerekiyordu. *Şiluhlu* adlarının ağırlıklı olarak Hurrice olması, Cezire'nin kuzeyinde yeniden fethedilmiş bölgelerden; *alayu* adlarının ağırlıklı olarak Assurca olması ise, onların Assur merkez bölgelerinden gelmiş olduğunu göstermektedir³⁹. Tell Sabi Abyad'da tarımdan elde edilen kaynaklar Büyük vezir tarafından kamu görevlilerini desteklemek için kullanılmıştır. Tahıl fazlalığı ordu giderleri ve özellikle de pahalı at arabaları için harcanmıştır. Dışarıdan getirilen malzemelerle kısmen silah ve at arabası üretimi de yapılmıştır⁴⁰.

³⁵ Radner, *Das mittelasyrische Tontafelarchiv von Giricano/Dunnu-ša-Uzibi*; Radner, *Das mittelasyrische Tontafelarchiv von Giricano/Dunnu-ša-Uzibi*.

³⁶ A. Kirk Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millenium BC I: 1114-859 BC*, vol. 2, *The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods*, (Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 1991). A.0.89.7.

³⁷ Duistermaat, "The Pots of Assur in the Land of Hanigalbat – The Organization of Pottery Production in the Far West of the Middle Assyrian Empire.", 57–58.

³⁸ Frans A. M. Wiggermann ve Peter M. M. G. Akkermans, "West of Aşşur: The Life and Times of the Middle Assyrian Dunnu at Tell Sabi Abyad, Syria," in *Understanding Hegemonic Practices of the Early Assyrian Empire: Essays Dedicated to Frans Wiggermann*, ed. Bleda S. Düring, PIHANS (Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 2015), 119.

³⁹ Duistermaat, "The Pots of Assur in the Land of Hanigalbat – The Organization of Pottery Production in the Far West of the Middle Assyrian Empire."; Wiggermann and Akkermans, "West of Aşşur: The Life and Times of the Middle Assyrian Dunnu at Tell Sabi Abyad, Syria.", 119.

⁴⁰ Wiggermann ve Akkermans, "West of Aşşur: The Life and Times of the Middle Assyrian Dunnu at Tell Sabi Abyad, Syria.", 119.

Harita 3: Orta Assur devleti haritası, MÖ 1050 civarında

Kaynak: Brown 2013: 104, Fig. 3.

I. Tukulti-Ninurta döneminde yazılı belge veren bölgesel merkezlerden – Aşşukanni (Tell Fekheriye), Harbe (Tell Chuera), Dur-Katlimmu (Tell Şeyh Hamad)⁴¹ – kralın vefatından sonra belge akışı kesilmiştir. Buna rağmen MÖ 1180 civarına kadar I. Tukulti-Ninurta'nın ölümünden sonra, Büyük Vezir İli-pada döneminde (yak. MÖ 1197–1183) Harran ve Huzirina de dâhil Hanigalbat bölgesi Assur Krallığının tamamıyla entegre olmuş bir parçasıydı. Bölge ancak MÖ 1180 civarından itibaren giderek istikrarsızlaşmaya başlamıştır⁴².

5. Güneydoğu Anadolu'da Orta Assur'un Varlığı

Orta Assur döneminde Assur'un batı sınırları tartışmaya açık bir konudur. Ülkenin sınırları bir teoriye göre Belih, diğerine göre ise Fırat'a kadar uzamıştı⁴³. Her ikisine göre Harran ve Huzirina bölgesinde Belih

⁴¹ Tenu, *L'expansion médio-assyrienne: Approche archéologique*, 143–144.

⁴² Wiggermann ve Akkermans, "West of Aşşur: The Life and Times of the Middle Assyrian Dunny at Tell Sabi Abyad, Syria.", 120.

⁴³ Tartışmanın merceğinde olan bölgelerin Suriye içinde yer almasından dolayı bu makale kapsamında bu konuyu daha detaylı incelenmemek tercih edilmiştir. Tartışmanın her iki tarafın argümanları, bunlar ile ilgili veriler ve haritalar için bkz. Jaume Llop-Raduà, "Did the assyrians occupy the Euphrates-elbow in the Middle Assyrian period (Late Bronze Age)?," in *Broadening Horizons 3. Conference of Young Researchers Working in the Ancient Near East*, ed. Ferran Borrell Tena et al., Congressos de la Universitat Autònoma

Nehri'nin kuzeyinde yoğun bir şekilde yerleşimler varken⁴⁴ bugüne dek Türkiye sınırları içinde Assurluların izine daha batıda rastlanmamıştır. Ancak bu noktada Şanlıurfa'nın Bozova ilçesi Deliler Köyü'nde bulunduğu söylenen ve Adıyaman Müzesi'nde muhafaza edilen Orta Assur dönemine ait⁴⁵ yayıma hazırlanmış bir tableten de mutlaka söz etmek gerekir⁴⁶. Köyün Fırat'a yakın olması Orta Assur idari sisteminin buraya kadar uzadığını gösterebilir. Harran Ovası'ndaki Assur yerleşimlerinde hem Veli Sevin tarafından 1987–1989'da, hem de Nurettin Yardımcı tarafından yürütülen⁴⁷ yüzey araştırmalarında bulunan çanak çömleklerden bir tablo ortaya çıkmaktadır. Anaz, Aşağı Yarımca, Göktepe, Kepirli (Kantara), Mamuca (Mezarlıktepe), Sultantepe, Yukarı Yarımca, Çamlıdere, Akçalı (Mineyçir), Erbaş (Harabeysito), Para Para'da hem Orta, hem de Yeni Assur dönemlerine ait çanak çömlekler bulunmuştur. Bunların yakın örnekleri Yukarı ve Orta Dicle, Orta Fırat ve Habur bölgesinde de bulunmuştur. Harran Ovasından toplanan Orta ve Yeni Assur malzemeleri biçim ve teknikte güçlü bir süreklilik göstermektedir⁴⁸. I. Adad-nirari ve I. Salmanassar'ın kral yazıtlarında Eluhat şehrinin fethedilmesinden bahsedilmektedir⁴⁹. Eğer Eluhat'ın bugünkü Viranşehir olduğunu kabul edersek⁵⁰ şehrin adının sonraki dönemlerin kaynaklarında geçmemesine rağmen, burada Orta Assur döneminde Assur varlığı tespit edilebilir.

---

de Barcelona (Barcelona Universitat Autònoma de Barcelona Servei de Publicacions, 2012), 203–226.

⁴⁴ Wiggermann ve Akkermans, "West of Aššur: The Life and Times of the Middle Assyrian Dunnu at Tell Sabi Abyad, Syria.", 118.

⁴⁵ Salih Çeçen, "Türkiye'deki Asur Tarihi Araştırmaları ve Asur Tarihi Asur Tarihi Araştırmalarına dair Öneriler," *Cappadocia Journal of History and Social Sciences* 13 (2019), 176.

⁴⁶ Faruk Akyüz ve Koray Toptaş "An unpublished Middle Assyrian Tablet from Adıyaman Museum and Assyrian Presence in the Euphrates Basin", (yakında).

⁴⁷ Nurettin Yardımcı, *Harran Ovası Yüzey Araştırması I-II/ Archaeological Survey in the Harran Plain* (İstanbul: A Grafik ve Matbaacılık, 2004).

⁴⁸ Nilgün Coşkun, "Middle and Neo-Assyrian Periods of the Harran Plain in Light of a Survey," in *Proceedings of the 9th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, 9–13 June 2014, Basel*, ed. Rolf A. Stucky, Oskar Kaelin, and Hans-Peter Mathys (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2016), 315–320.

⁴⁹ A. Kirk Grayson, *Assyrian Rulers of the Third and Second Millenia BC to 1115 BC*, vol. 1, *The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods*, (Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 1987). A.0.76.1: 8–11, A.0.77.1: 81–85.

⁵⁰ Khaled Nashef, *Die Orts- und Gewässernamen der mittelbabylonischen und mittelassyrischen Zeit*, Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Reihe B, Geisteswissenschaften 7/5, Répertoire géographique des textes cunéiformes 5, (Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1982), 104.

Cizre ve Batman Su havzası arasında ve Kaşiyari Dağında çok fazla yüzey araştırması yapılmamışsa da, Orta Assur yerleşimlerinin eksikliği yine de göze çarpan bir unsurdur⁵¹. Bu, yerleşimlerin olmadığı anlamına değil; buradaki yerleşimlerde Assur malzemesinin bulunmaması ve dolayısıyla bu bölgelerin Assur'a bağlı olmadığı anlamına gelmektedir⁵². Kaşiyari Dağında önemli şehirler olarak I. Adad-nirari yazıtında Şuru (Savur), Nabula (Girnavaz) ve Taidu adı geçmektedir⁵³. Şuru ile ilgili arkeolojik veri olmasa bile, Girnavaz'da 1982–1991 arasında Hayat Erkanal başkanlığında kazılar yapılmış olup, Orta ve Yeni Assur tabakaları da ortaya çıkmıştır⁵⁴.

Yukarı Dicle bölgesinde Pornak (eski Sinamu), Üçtepe, Çayırılık Tepe, Kavuşan Höyük, Babahaki, Giricano, Ziyaret Tepe, Susam Tepe, Hirbemerdon Tepe, Salat Tepe, Kenan Tepe, Boytepe, Hakemi Use, Gre Dimse, Beşiktepe ve Pir Hüseyin gibi höyüklerde⁵⁵ de Orta Assur malzemeleri bulunmuştur⁵⁶. Çoğu bilim insanına göre Taidu Üçtepe'ye lokalize edilmelidir. Bu ağırlıklı olarak Tuşhan'ı Ziyaret Tepe'yle özdeşleştirmekten⁵⁷ kaynaklanmakla birlikte, Üçtepe'nin Tuşhan olmasına dair çok daha güçlü argümanlar vardır⁵⁸. Bundan yola çıkarak Taidu'yu Suriye'deki Tell

⁵¹ Brown, "Settlement Patterns of the Middle Assyrian State: Notes Toward an Investigation of State Apparatuses.", 92.

⁵² Bradley J. Parker, "Archaeological Manifestations of Empire: Assyria's Imprint on Southeastern Anatolia," *American Journal of Archaeology* 107, no. 4 (2003), 542–545.

⁵³ Grayson, *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC to 1115 BC*, 1. A.0.76.1: 8–14.

⁵⁴ Armağan Erkanal, "Cudi Dağı Araştırmaları," in *XXXIVeme Rencontre Assyriologie Internationale/ XXXIV. Uluslararası Assiriyoloji Kongresi/XXXIV. International Assyriology Congress, 6-10/VII/1987-İstanbul, Kongreye Sunulan Bildiriler*, ed. Hayat Erkanal, Veysel Donbaz, and Ayşegül Uğuroğlu (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988); Hayat Erkanal, "Girnavaz," *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 120 (1988).

⁵⁵ Anacleto D'Agostino, "The Upper Khabur and Upper Tigris Valleys between the End of the Late Bronze Age and the Beginning of the Iron Age: An Assessment of the Archaeological Evidence (Settlement Patterns and Pottery Assemblages)," in *Empires after the Empire: Anatolia, Syria and Assyria after Suppiluliuma II (ca. 1200-800 / 700 B.C.)*, ed. Karl Strobel, Eothen (Firenze: LoGisma editore, 2011), 104–105.

⁵⁶ Guillermo Algaze, "A New Frontier: First Results of the Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project, 1988," *Journal of Near Eastern Studies* 48/4 (1989), 115–123.

⁵⁷ K. Radner ve A. Schachner, "Tuşhan'dan Emedi'ye: Assur Döneminde Yukarı Dicle Havzasıyla İlgili Topografik Sorular/ From Tushan to Amedi: Topographical Questions concerning the Upper Tigris Region in the Assyrian Period," in *İlsu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları/ Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilsu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in 1999*, ed. N. Tuna, J. Öztürk, and J. Velibeyoğlu (Ankara: 2001), 756.

⁵⁸ Kemalettin Köroğlu, "Üçtepe," in *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı / The Assyrians: Kingdom of the God Aššur from Tigris to Taurus*, ed. Kemalettin Köroğlu

Hamidiya'yla özdeşleştirip⁵⁹ Türkiye'deki Orta Assur yerleşimleri listesinden çıkartılması önerilmektedir. Bazı bilim insanlarının önerilerine göre adları kaynaklarda geçmese bile Malitiya (Malatya-Arslantepe) ve Nihriya⁶⁰ (Diyarbakır veya Urfa bölgesinde, belki Kazane Höyük) da Assur topraklarına eklenmiştir⁶¹. Garzan ve Botan bölgesinde Gre Amer, Türbe Höyük ve Çattepe de Orta Assur malzemesi bulunan yerlerdir⁶². Yazılı kaynaklara göre Yukarı Dicle bölgesindeki topraklar ağırlıklı olarak *dunnu* sistemi aracılığıyla kullanılmıştır⁶³. Bölgede kazı yapılan yerlerden Giricano dışında belki Gre Amer de bir *dunnu*'ydu⁶⁴. Cizre-Silopi Ovasında da (büyük höyük olarak Basorim Höyük, Takyan Höyük, Nerwan Höyük, ve Silopi Höyük'te⁶⁵, küçük yerleşim yerlerinde ise Ilıcalar (Havinga) Höyük ve Kebeli Höyük'te⁶⁶) bazı Orta Assur yerleşimleri saptanmıştır. Cizre-Silopi bölgesindeki nüfus yoğunluğu bir önceki dönemden Orta Asur Dönemine neredeyse yarı yarıya azalmıştır. Bununla birlikte, bölgedeki yerleşimin süreklilik derecesi önemlidir: yirmi bir yerleşimden on biri (%52), her iki kasaba da dâhil olmak

---

and Selim Ferruh Adalı, *Anadolu uygarlıkları* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018), 334–338.

- ⁵⁹ Eva Christiane Cancik-Kirschbaum, "Ortsnamenreihungen als Quellen zur historischen Geographie," in *Entre les fleuves 1: Untersuchungen zur historischen Geographie Obermesopotamiens im 2. Jahrtausend v. Chr.*, ed. Eva Christiane Cancik-Kirschbaum and Nele Ziegler, *Berliner Beiträge zum Vorderen Orient* (Berlin: PeWe Verlag, 2009), 139.
- ⁶⁰ Jaume Llop-Raduà, "Middle Assyrian tablets," in *Assyrian archival texts in the Schoyen Collection and other documents from North Mesopotamia and Syria*, ed. Andrew George, *Cornell University Studies in Assyriology and Sumerology* (Bethesda: Eisenbrauns, 2017), 67.
- ⁶¹ Amir Harrak, *Assyria and Hanigalbat: A Historical Reconstruction of Bilateral Relations from the Middle of the Fourteenth to the End of the Twelfth Centuries B.C.*, vol. 4, *Texte und Studien zur Orientalistik* (Hildesheim – Zürich – New York: Georg Olms Verlag, 1987), 173.
- ⁶² D'Agostino, "The Upper Khabur and Upper Tigris Valleys between the End of the Late Bronze Age and the Beginning of the Iron Age: An Assessment of the Archaeological Evidence (Settlement Patterns and Pottery Assemblages).", 107.
- ⁶³ Radner, *Das mittelassyrische Tontafelarchiv von Giricano/Dunnu-ša-Uzibi.*, 71.
- ⁶⁴ G. Pulhan ve S. R. B. Blaylock, "New Excavations at the Late Bronze Age and Iron Age Site of Gre Amer on the Garzan River, Batman Province," in *Across the border: Late Bronze-Iron Age relations between Syria and Anatolia: proceedings of a symposium held at the Research Center of Anatolian Studies, Koç University, Istanbul, May 31-June 1, 2010*, ed. Aslihan K Yener, *Ancient Near Eastern Studies Supplement* (Leuven - Walpole, Mass.: Peeters, 2013), 393–422.
- ⁶⁵ Guillermo Algaze, "The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project, Final Report of the Cizre Dam and Cizre-Silopi Plain Survey Areas," *Anatolica* 38 (2012), 32.
- ⁶⁶ Gülriz Kozbe, "Çanak Çömlek Gelenekleri Işığında Geç Tunç Çağı Sonundan Geç Demir Çağı Sonuna dek Yukarı Dicle Bölgesinde Assur Varlığı," in *Hayat Erkanal'a Armağan. Kültürlerin Yansıması. Studies in Honor of Hayat Erkanal. Cultural Reflections*, ed. B. Avunç (İstanbul: 2006).

üzere önceki dönemden devam etmektedir⁶⁷. Cizre-Silopi Ovası hem Assur çekirdek bölgesine yakınlığı, toprağının verimli olması, stratejik önemi ve yoğun yerleşmeye uygunluğu, hem de dağlara yakınlığından dolayı saldırılara kolayca maruz kalabilen bir bölgeydi. Bundan dolayı askeri güçler tarafından sıkı kontrol altında tutulması gerekliydi⁶⁸.

Yukarı Dicle bölgesi büyük ihtimalle MÖ 13. yüzyılda fethedilmiştir. Fakat Assur merkezî devleti, yazılı kaynaklara göre buradaki hayatta çok az rol oynamıştı. Giricano metinlerinin güncel Assur *limmu*'larına göre tarihlendirilmesi, bunu gösteren nadir örneklerden biridir. Bölge, en geç MÖ 12. yüzyılın ortasında merkezi Assur idari sisteminin bir parçası olmaktan çıkmıştır⁶⁹. Yukarı Dicle bölgesi ve merkezleri Sinamu ve Tuşhan'ın Assur'un çekirdek bölgesinden izole olmasını en iyi gösteren iki veri bulunmaktadır: 1) Assur merkezlerinde bulunan metinlerde şehirlerin adının hemen hemen hiç geçmemesi, 2) her eyalet için ana görev olan Assur'daki Assur tapınağına her yıl sağlanması gereken sembolik *gina* 'u 'sunu listelerinde şehrin adının geçmemesi. Bu iki durum, bu bölgedeki Assurlu görevlilerin pratikte merkezden bağımsız hareket edebilmesini mümkün kılmıştır⁷⁰.

Giricano metinlerine baktığımızda arşiv sahibi Ahuni, babası Kiddin-Sin, çocuklarından biri Sasi adını taşımaktadır. Kiddin-Sin tamamen Assurca bir isimken, Ahuni ise hem Assurca, hem de Batı Sami dillerine ait olabilecek bir isimdir; fakat Sasi belirgin bir Batı Sami, büyük ihtimalle Aramice bir isimdir. Baba adının Assurca, çocuk adının ise Batı Sami olduğu durumlar, başka metinlerde de tespit edilmiştir. Şahıs adları kesin olarak etnik kökenleri göstermese bile, en azından bir kimlik tercihini gösterir. Bu durum Aramilerin gelişi ve kültürel olarak Assurlular ile barışçıl bir şekilde karışmasına işaret edebilir; sonraki Arami krallıklarından bazılarının kuruluş hikâyesinin anlaşılmasına da ışık tutabilir⁷¹.

Yukarı Dicle bölgesi doğal olarak hem ulaşımı kolay hem de geniş verimli topraklara sahip en yakın bölge olması sebebiyle Assur için önemliydi.

⁶⁷ Algaze, "The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project, Final Report of the Cizre Dam and Cizre-Silopi Plain Survey Areas." 32.

⁶⁸ D'Agostino, "The Upper Khabur and Upper Tigris Valleys between the End of the Late Bronze Age and the Beginning of the Iron Age: An Assessment of the Archaeological Evidence (Settlement Patterns and Pottery Assemblages).", 106.

⁶⁹ Brown, "The Structure and Decline of the Middle Assyrian State: The Role of Autonomous and Nonstate Actors.", 114.

⁷⁰ Brown, "The Structure and Decline of the Middle Assyrian State: The Role of Autonomous and Nonstate Actors.", 110.

⁷¹ Brown, "The Structure and Decline of the Middle Assyrian State: The Role of Autonomous and Nonstate Actors.", 115.

Arkeolojik verilere göre, önceki veya sonraki dönemlerde başka büyük güçler için bu kadar önem taşımamıştır. Yukarı Dicle bölgesi, Orta ve Yeni Assur döneminden sonraki yazılı ve arkeolojik kaynaklara göre Perslerin gelişine kadar başka güçler için aynı derecede önem taşımayan, yerel ve ağırlıklı olarak geçebelerden oluşan topluluklar tarafından yönetilmiştir⁷².

Assurluların Orta Assur döneminde Anadolu'da tam ulaşamadığı, ama ulaşmaya çalıştığı yerlerden birisi muhtemelen Hititçe adıyla Malitiya olan Melid'dir. Hititler kendi kaynaklarında, I. Adad-nirari ve I. Salmanassar döneminde Assurluların Malitiya'ya kadar gelebilmesinden endişe ettiği anlaşılmaktadır. Normalde askeri ve siyasi sorularla ilgili kehanet metinlerin biri (KBo XXII 264 r. iii 11–14) Assur kralının söz konusu yılda Malitiya'ya kadar gelip gelmemesiyle ilgilidir. Bunun yanı sıra III. Hattuşili ya da IV. Tudhaliya tarafından I. Salmanassar'a gönderilmiş uzun bir mektubun bir parçasında ise, Assur kralının Hitit kralından Malitiya'ya bir isyanın olup olmadığını incelemek için güvenilir bir adamını göndermeyi tavsiye ettiği anlaşılmaktadır⁷³. Hem I. Adad-nirari, hem de I. Salmanassar Yukarı Mezopotamya ile yakından ilgilenmiş ve Harran'ı fethedip Fırat'tan Karkamış'a kadar ilerlemiştir. Bu gelişmelerle ilişkili olarak Assur kaynaklarında Malitiya'dan söz edilmese de Hitit kralları onların Malitiya'ya kadar ilerlemesinden endişe duymuştur⁷⁴.

Sonraki Assur kralı I. Tukulti-Ninurta Fırat'ı geçebilen ilk Assur kralı olmasıyla birlikte, bu seferi sırasında 28.800 Hititliyi Assur'a tehcir etmiştir⁷⁵. Bu olayın nerede vuku bulduğu bilinmese de Toroslar'daki Hitit şehirlerinin güvende olmadığı anlaşılmaktadır. Bu konudaki en açık verilerden biri Malitiya'dan söz eden ilk Assur kralı I. Tıglat-pileser yazıtından gelmektedir⁷⁶. Nairi'ye karşı gerçekleştirdiği seferin dönüşünde Hanigalbat'taki Milidia'nın yanından geçerken, şehri teslim aldığına yıllık haraç da yüklemiştir⁷⁷. Sonraki yıllarda yine Akdeniz'e doğru seferler

⁷² Timothy Matney, "The Iron Age of Southeastern Anatolia," in *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia. 10,000-323 B.C.E.*, ed. Sharon R. Steadman and Gregory McMahon (Oxford, New York: Oxford University Press, 2011), 454.

⁷³ David John Hawkins, "Hittites and Assyrians at Melid (Malatya)," in *XXXIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi / XXXIV. International Assyriology Congress – 6-10/VII/1987 - Istanbul*, ed. Hayat Erkanal, Veysel Donbaz, and Ayşegül Uğuroğlu (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998).

⁷⁴ Hawkins, "Hittites and Assyrians at Melid (Malatya).", 65.

⁷⁵ Grayson, *Assyrian Rulers of the Third and Second Millenia BC to 1115 BC*, 1. A.0.78.23: 27–30.

⁷⁶ Hawkins, "Hittites and Assyrians at Melid (Malatya).", 66.

⁷⁷ Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millenium BC I: 1114-859 BC*, 2. A.0.87.1: v. 34.

yürüttüğünde “Büyük Hatti ülkesindeki” Milidia kralı, Allumari’den haraç almıştır⁷⁸. Malatya-Arslantepe’de İmparatorluk Kapısı’nın MÖ 1180 civarında tahrip edilmesinden sonra yeniden bir merkezi yönetim kurulmuş, ancak MÖ 1070 civarında bir tahribat daha gözlemlenmiş ve Liverani’ye göre bu MÖ 1073–1072’de Assur-bel-kala tarafından yapılmıştır⁷⁹.

I. Tıglat-pileser’in Anadolu’daki izleri onun bu coğrafyadaki son etkin Orta Assur kralı olarak, tamamıyla merkezine çekilmeden kısa bir süre öncesinde ne kadar başarılı olduğunu göstermektedir. Assur kralları arasında Dicle’nin kaynağına ulaşmak çok ciddi bir hedefti. Bunu ilk başaran kral Bırkleyn yazıtından bilindiği üzere⁸⁰ I. Tıglat-pileser olmuştu. Kralın Anadolu’da bıraktığı izlerden bahsederken, günümüze ulaşamayan Muş Yoncalı’daki kaya kabartması ve yazıtını da akılda bulundurmamak gerekir⁸¹. Kralın uzun zamandır bölgede tek olarak biline yazıtına, 2023 yılında çok önemli yeni bir yazıt daha eklendi. Mazı Dağında Yağmur’da bulunan yeni yazıt ve kaya kabartması⁸², Assurluların onun zamanında Aramilerle savaşmadan bölgeden çekilmeyi düşünmediklerinin göstergesi olarak değerlendirilebilir.

6. Yıkılış

Assurlular Aşağı Habur’da yer alan Tabetu (Tell Taban), Şadikanni (Tell Acaca), Dur-Katlimmu (Tell Şeyh Hamad) ve Aşağı Zap’taki İdu (Satu Qala) hariç, II. binyılın sonunda batıdaki toprakları kaybederek Ninive Ovasına çekilmiştir. Söz konusu şehirlerdeki yerel hanedanların Assur merkeziyle ilişkileri bu geçiş döneminde de devam etmiştir. I. Tıglat-pileser (MÖ 1115–1076) ve Aşşur-bel-kala’nın (MÖ 1074–1056) yazıtlarına göre Yukarı Dicle’yi, bölgeye gelen Aramiler ele geçirmişti. Aramiler önce I. Tıglat-pileser döneminin sonunda Assur’un merkezi ve Dicle’nin doğusunda

⁷⁸ Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millenium BC I: 1114-859 BC*, 2. A.0.87.4: 31.

⁷⁹ Marcella Frangipane and Mario Liverani, "Neo-Hittite Melid: Continuity or Discontinuity?," in *Across the Border: Late Bronze-Iron Age Relations between Syria and Anatolia*, ed. Aslihan K Yener, Ancient Near Eastern Studies Supplement (Leuven: Peeters Press, 2013), 358.

⁸⁰ Karen Radner, "Die assyrischen Königsinschriften an der Tigrisgrotte," in *Assyriens Könige an einer der Quellen des Tigris. Archaeologische Forschungen im Höhlensystem von Birkleyn und am sogenannten Tigris-Tunnel, Istanbul Forschungen 51*, ed. Andreas Schachner (Tübingen: Ernst Wasmuth, 2010), 173–176.

⁸¹ Carl Friedrich Lehmann-Haupt, *Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens*, Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Phil., (Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1907), 15–16.

⁸² Bülent Genç ve John MacGinnis, *The Assyrian Rock Relief at Yağmur (Evrihan) in the Tur Abdin* (Oxford: Archaeopress, 2023).

yer alan şehirleri yağmalamış⁸³, ardından Yukarı Dicle bölgesini sistematik olarak kontrol altına almışlardır. Aşşur-bel-kala'nın yazıtında⁸⁴ Aramilerin Sinamu (Pornak) şehrinin yanında yenildiği yazılmış olsa da, Assur bu süreçte arka arkaya toprak kaybetmiştir.

Sonuç

Orta Assur döneminde ilk başta krallar eyalet oluşturmadan, yerel güçleri sadece vassal haline getirip, onlardan vergi toplamaya çalışmıştı. Bu yaklaşımın arkasında ideolojik, askeri ve ekonomik gerekçeler vardı. Örneğin; Yukarı Dicle bölgesine bakıldığında, Assurlular her seferinde doğrudan kontrolü tercih etmişti. Bunun sebepleri arasında diğer bölgelere kıyasla Cezire Ovası ile bitişik olmayan bir dağın öte tarafında bulunan bölge olması nedeniyle daha zor ulaşım şartları ya da ekonomik sebep olarak Assur merkez bölgeleri için verimli bölgeleri güven altında tutmak olabilir. Ninive Ovasının kendisi de çok verimliydi; fakat çevresinde Babil hariç, benzer verimliliğe sahip yegâne yer sadece Yukarı Habur ve Yukarı Dicle bölgeleriydi. Görüldüğü gibi, bu bölgelerde artı ürün olsa da kıtlık gibi en kritik zamanlar dışında başkentlere bunu ulaştıramazlardı. Aynı zamanda, burada hasatlar düşük olduğunda Assur merkezinden destek gelmediğinde Assur kontrol mekanizması hızlıca gerilemeye başlamıştır. MÖ 1200 ve 900 arasındaki dönemde hava sıcaklığının artması, o döneme kadar sürdürülmüş toplumsal yapının ve ekonominin temellerinden sarsılarak Aramilerin gelişine ve Assurluların çekilmesine sebep olmuştur.

Orta Assur döneminde Güneydoğu Anadolu'da özellikle Yukarı Dicle bölgesinde, Harran Ovasında, Kaşiyari Dağının aşağısındaki Yukarı Habur bölgesinde yerleşimler kurulmuştur. Kaşiyari Dağı ve Batman-Cizre arasındaki boşluklar, Assurluların bu dönemde söz konusu bölgelerde kalıcı bir iz bırakmadıkları anlamına gelmektedir. Mevcut veriler düşünülenin aksine Orta Asur Devletinde merkezi otoritesinin o kadar da güçlü ve mutlak olmadığına işaret etmektedir. Bunun bir göstergesi olarak ülkenin batısı Hanigalbat kralı unvanı da taşıyan Büyük Vezir tarafından yönetildi ve birçok bölgede ancak nehirlerin yanında ciddi bir Assurlu yerleşim yoğunluğu saptanmıştır. Bunların dışında Yukarı Dicle'de diğer bölgeler ile tamamen bitişik olmayan Assur hâkimiyet altında olan bir bölge de bulunmaktaydı. Assurluların kontrol ettiği söz konusu bölgeler arasındaki alanlar da boş

⁸³ Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millenium BC I: 1114-859 BC*, 2. A.0.87.1: 62–88, A.0.87.10: 36–37.

⁸⁴ Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millenium BC I: 1114-859 BC*, 2. A.0.89.7, iii: 20–25.

değildi; Assur'a olumlu ya da olumsuz şekilde yaklaşan topluluklar ile doluydu⁸⁵.

KAYNAKÇA

- Akyüz, F. ve Toptaş, K. (yakında) "An unpublished Middle Assyrian Tablet from Adıyaman Museum and Assyrian Presence in the Euphrates Basin".
- Algaze, Guillermo. "A New Frontier: First Results of the Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project, 1988." *Journal of Near Eastern Studies* 48/4 (1989): 241–81.
- . "The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project, Final Report of the Cizre Dam and Cizre-Silopi Plain Survey Areas." *Anatolica* 38 (2012): 1–115.
- Brown, Brian. "Settlement Patterns of the Middle Assyrian State: Notes toward an Investigation of State Apparatuses." In *The Archaeology of Political Spaces: The Upper Mesopotamian Piedmont in the Second Millennium Bce*, edited by Dominik Bonatz. Topoi – Berlin Studies of the Ancient World / Topoi – Berliner Studien Der Alten Welt, 12, 85–105. Berlin de Gruyter, 2014.
- . "The Structure and Decline of the Middle Assyrian State: The Role of Autonomous and Nonstate Actors." *Journal of Cuneiform Studies* 65 (2013): 97–126.
- Cancik-Kirschbaum, Eva Christiane. "Ortsnamenreihungen Als Quellen Zur Historischen Geographie." In *Entre Les Fleuves 1: Untersuchungen Zur Historischen Geographie Obermesopotamiens Im 2. Jahrtausend V. Chr.*, edited by Eva Christiane Cancik-Kirschbaum and Nele Ziegler. Berliner Beiträge Zum Vorderen Orient. Berlin: PeWe Verlag, 2009.
- Çeçen, Salih. "Türkiye'deki Asur Tarihi Araştırmaları Ve Asur Tarihi Asur Tarihi Araştırmalarına Dair Öneriler." *Cappadocia Journal of History and Social Sciences* 13 (2019): 172–78.
- Coşkun, Nilgün. "Middle and Neo-Assyrian Periods of the Harran Plain in Light of a Survey." In *Proceedings of the 9th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, 9–13 June 2014, Basel*, edited by Rolf A. Stucky, Oskar Kaelin and Hans-Peter Mathys, 315–32. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2016.
- D'Agostino, Anacleto. "The Upper Khabur and Upper Tigris Valleys between the End of the Late Bronze Age and the Beginning of the Iron Age: An Assessment of the Archaeological Evidence (Settlement Patterns and Pottery Assemblages)." In *Empires after the Empire: Anatolia, Syria and Assyria*

---

⁸⁵ Brown, "The Structure and Decline of the Middle Assyrian State: The Role of Autonomous and Nonstate Actors.", 117.

- after Suppiluliuma I (Ca. 1200-800 / 700 B.C.)*, edited by Karl Strobel. Eothen 87–137. Firenze: LoGisma editore, 2011.
- Duistermaat, Kim. "The Pots of Assur in the Land of Hanigalbat – the Organization of Pottery Production in the Far West of the Middle Assyrian Empire." In *Understanding Hegemonic Practices of the Early Assyrian Empire: Essays Dedicated to Frans Wiggermann*, edited by Bleda S. Düring, 125–52. Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 2015.
- Düring, Bleda S. "Reassessing the Dunnu Institution in the Context of the Middle Assyrian Empire." *Ancient Near Eastern Studies* 52 (2015): 47–68.
- Erkanal, Armağan. "Cudi Dağı Araştırmaları." In *Xxxiveme Rencontre Assyriologie Internationale/ Xxxiv. Uluslararası Assirioloji Kongresi/Xxxiv. International Assyriology Congress, 6-10/Vii/1987-İstanbul, Kongreye Sunulan Bildiriler*, edited by Hayat Erkanal, Veysel Donbaz and Ayşegül Uğuroğlu, 185-97. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Erkanal, Hayat. "Girnavaz." *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 120 (1988): 139–52.
- Fales, Mario. "Transition: The Assyrian at the Euphrates between the 13th and 12th Century Bc." In *Empires after the Empire: Anatolia, Syria and Assyria after Suppiluliuma I (Ca. 1200–800 / 700 B.C.)*, edited by Karl Strobel. Eothen, 9–60. Firenze: LoGisma editore, 2011.
- Foster, Benjamin R., ve Karen Polinger Foster. *Civilizations of Ancient Iraq*. Princeton – Oxford: Princeton University Press, 2009.
- Frangipane, Marcella, ve Mario Liverani. "Neo-Hittite Melid: Continuity or Discontinuity?". In *Across the Border: Late Bronze-Iron Age Relations between Syria and Anatolia*, edited by Aslihan K Yener. *Ancient Near Eastern Studies Supplement*. Leuven: Peeters Press, 2013.
- Freydank, Helmut. "Kār-Tukulti-Ninurta Als Agrarprovinz." *Altorientalische Forschungen* 36 (2009): 16–84.
- Genç, Bülent, ve John MacGinnis. *The Assyrian Rock Relief at Yağmur (Evrihan) in the Tur Abdin*. Oxford: Archaeopress, 2023.
- . "A Text of Shalmaneser I from Üçtepe and the Location of Şinamu." *Anatolian Studies* 72 (2022): 79–95.
- Grayson, A. Kirk. *Assyrian Rulers of the Early First Millennium Bc I: 1114-859 Bc*. The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods. Vol. 2, Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 1991.
- . *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia Bc to 1115 Bc*. The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods. Vol. 1, Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 1987.
- Guarducci, Guido. *Facing an Empire: Hirbemerdon Tepe and the Upper Tigris Region During the Early Iron Age and Neo-Assyrian Period*. Gorgias Studies in the Ancient Near East 1, Gorgias Dissertations in Near Eastern Studies 56. Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2013.

- Harrak, Amir. *Assyria and Hanigalbat: A Historical Reconstruction of Bilateral Relations from the Middle of the Fourteenth to the End of the Twelfth Centuries B.C.* Texte Und Studien Zur Orientalistik Vol. 4, Hildesheim – Zürich – New York: Georg Olms Verlag, 1987.
- Hawkins, David John. "Hittites and Assyrians at Melid (Malatya)." In *Xxxiv. Uluslararası Assirioloji Kongresi / Xxxiv. International Assyriology Congress – 6-10/Vii/1987 - Istanbul*, edited by Hayat Erkanal, Veysel Donbaz and Ayşegül Uğuroğlu, 63–77. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998.
- Jakob, Stefan. "Daily Life in the Wild West of Assyria." In *Understanding Hegemonic Practices of the Early Assyrian Empire: Essays Dedicated to Frans Wiggermann*, edited by Bleda S. Düring, 177–87. Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 2015.
- Kaniewski, D. , E. Paulissen, E. van Campo, H. Weiss, T. Otto, J. Brettschneider, ve K. van Lerberghe. "Late Second-Early First Millennium Bc Abrupt Climate Changes in Coastal Syria and Their Possible Significance for the Eastern Mediterranean." *Quaternary Research* 74 (2010): 207–15.
- Kirleis, Wiebke, ve Michael Herles. "Climatic Change as a Reason for Assyro-Aramaeian Conflicts? Pollen Evidence for Drought at the End of the 2nd Millennium Bc." *State Archives of Assyria Bulletin* 16 (2007): 7–37.
- Kozbe, Gülriz. "Çanak Çömlek Gelenekleri Işığında Geç Tunç Çağı Sonundan Geç Demir Çağı Sonuna Dek Yukarı Dicle Bölgesinde Assur Varlığı." In *Hayat Erkanal'a Armağan. Kültürlerin Yansıması. Studies in Honor of Hayat Erkanal. Cultural Reflections*, edited by B. Avunç, 496-509. İstanbul, 2006.
- Köroğlu, Kemalettin. "Üçtepe." In *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı / the Assyrians: Kingdom of the God Aššur from Tigris to Taurus*, edited by Kemalettin Köroğlu and Selim Ferruh Adalı. Anadolu Uygarlıkları, 324–39. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018.
- Lehmann-Haupt, Carl Friedrich. *Materialien Zur Älteren Geschichte Armeniens Und Mesopotamiens.* Abhandlungen Der Königlich Gesellschaft Der Wissenschaften Zu Göttingen, Phil. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1907.
- Llop, Jaume. "The Development of the Middle Assyrian Provinces." *Altorientalische Forschungen* 39, no. 1 (2012): 87–111.
- Llop-Raduà, Jaume. "Did the Assyrians Occupy the Euphrates-Elbow in the Middle Assyrian Period (Late Bronze Age)?" In *Broadening Horizons 3. Conference of Young Researchers Working in the Ancient Near East*, edited by Ferran Borrell Tena, Mònica Bouso García, Anna Gómez Bach, Carles Tornero Dacasa and Oriol Vicente Campos. Congressos De La Universitat Autònoma De Barcelona 203–26. Barcelona Universitat Autònoma de Barcelona Servei de Publicacions, 2012.
- . "Middle Assyrian Tablets." In *Assyrian Archival Texts in the Schoyen Collection and Other Documents from North Mesopotamia and Syria*, edited

- by Andrew George. *Cornell University Studies in Assyriology and Sumerology*, 67–85. Bethesda: Eisenbrauns, 2017.
- Matney, Timothy. "The Iron Age of Southeastern Anatolia." In *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia. 10,000-323 B.C.E.*, edited by Sharon R. Steadman and Gregory McMahon, 443-63. Oxford, New York: Oxford University Press, 2011.
- Nashef, Khaled. *Die Orts- Und Gewässernamen Der Mittelbabylonischen Und Mittelassyrischen Zeit*. Beihefte Zum Tübinger Atlas Des Vorderen Orients, Reihe B, Geisteswissenschaften 7/5, Répertoire Géographique Des Textes Cunéiformes 5. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1982.
- Neumann, Jehuda, ve Simo Parpola. "Climatic Change and the Eleventh-Tenth-Century Eclipse of Assyria and Babylonia." *Journal of Near Eastern Studies* 46, no. 3 (1987): 161–82.
- Parker, Bradley J. "Archaeological Manifestations of Empire: Assyria's Imprint on Southeastern Anatolia." *American Journal of Archaeology* 107, no. 4 (2003): 525–57.
- Pulhan, G., ve S. R. B. Blaylock. "New Excavations at the Late Bronze Age and Iron Age Site of Gre Amer on the Garzan River, Batman Province." In *Across the Border: Late Bronze-Iron Age Relations between Syria and Anatolia: Proceedings of a Symposium Held at the Research Center of Anatolian Studies, Koç University, Istanbul, May 31-June 1, 2010*, edited by Aslihan K Yener. *Ancient Near Eastern Studies Supplement*, 393–422. Leuven - Walpole, Mass.: Peeters, 2013.
- Radner, K., ve A. Schachner. "Tuşhan'dan Emedi'ye: Assur Döneminde Yukarı Dicle Havzasıyla İlgil Topografik Sorular/ from Tushan to Amedi: Topographical Questions Concerning the Upper Tigris Region in the Assyrian Period." In *İlisu Ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları/ Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in 1999*, edited by N. Tuna, J. Öztürk and J. Velibeyoğlu, 729-76. Ankara, 2001.
- Radner, Karen. *Das Mittelassyrische Tontafelarchiv Von Giricano/Dunnu-Şa-Uzibi*. Subartu 14, Ausgrabungen in Giricano 1 / Excavations at Giricano 1 / Giricano Kazıları 1. Turnhout: Brepols, 2004.
- . "Die Assyrischen Königsinschriften an Der Tigrisgrotte." In *Assyriens Könige an Einer Der Quellen Des Tigris. Archaeologische Forschungen Im Höhlensystem Von Birkleyn Und Am Sogenannten Tigris-Tunnel, Istanbul Forschungen 51*, edited by Andreas Schachner, 172-202. Tübingen: Ernst Wasmuth, 2010.
- Schachner, Andreas. "Orta Assur Krallarının Anadolu'daki Çıkarları / the Anatolian Interests of the Middle Assyrian Kings." In *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı / the Assyrians: Kingdom of the God Aššur from*

- Tigris to Taurus*, edited by Kemalettin Köroğlu and Selim Ferruh Adalı. Anadolu Uygarlıkları Serisi, 108–27. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018.
- Tenu, Aline. "From Karkemiš to Rapiqu: The Assyrians in the Euphrates Valley in the 13th Century." *Res Antiquitatis* 2 (2020): 132–60.
- . *L'expansion Médio-Assyrienne: Approche Archéologique*. British Archaeological Reports, International Series. Vol. 1906, Oxford: British Archaeological Reports, 2009.
- Valério, Miguel. "Hani-Rabbat as the Semitic Name of Mitanni." *Вопросы языкового родства / Journal of Language Relationship* 6 (2011): 173–83.
- Wiggermann, Frans A. M., and Peter M. M. G. Akkermans. "West of Aššur: The Life and Times of the Middle Assyrian Dunnu at Tell Sabi Abyad, Syria." In *Understanding Hegemonic Practices of the Early Assyrian Empire: Essays Dedicated to Frans Wiggermann*, edited by Bleda S. Düring. Pihans, 98–123. Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 2015.
- Yardımcı, Nurettin. *Harran Ovası Yüzey Araştırması I-II/ Archaeological Survey in the Harran Plain*. İstanbul: A Grafik ve Matbaacılık, 2004.

ANTİKÇAĞ'DA BİR GERMEN HALKI: SUEVİLER (SUEBİLER)

Rahim KIZGUT*

Makale Bilgisi

Başvuru: 03 Ocak 2024

Kabul: 02 Mayıs 2023

Makale Türü: Araştırma Makalesi**Article Info**

Received: January 03, 2024

Accepted: May 02, 2024

Öz

Sueviler ya da bir diğer adlandırma ile Suebiler, kökenleri oldukça eski olan Germen kavimlerinden biridir. Germania olarak adlandırılan geniş coğrafyanın siyasal ve kültürel gelişiminde önemli bir role sahip olmuşlardır. İlk ortaya çıktıkları bölge olarak Elbe Nehri ve çevresi bilinmektedir. Erken Roma Dönemi'nde Marcomanni, Quadi, Hermunduri, Semnone ve Lombard gibi kendi adlarına sahip birçok halkı bünyesinde barındıran Germen kavimlerinin içinden daha sonra Alemanniler ve Bavyalılar gibi yeni gruplar ortaya çıkmış, göç döneminde ise Suevi adı adeta tek tanımlayıcı Germen halkı halini almıştır. Bu halkın kökeni ile ilgili Antikçağ yazarlarının zaman zaman birbiriyle paralel, zaman zaman da birbiriyle uyumsuz tanımlamaları görülmektedir. M.Ö. I. yüzyılda bu halk ile ilgili ilk bilgiler mevcuttur. Bu dönemden M.S. VI. yüzyıla kadar bu halkın ismine rastlamak mümkündür. Bu halk yalnızca Germania topraklarında hüküm sürmekle kalmamış ilerleyen süreç içerisinde Hispania'ya göç ederek bu coğrafyada da varlığını sürdürmüştür.

Anahtar kelimeler: Suevi, Germania, Hispania, Alemanni, Caesar, Elbe Nehri.

A Germanic People in Antiquity: Suevians (Suebians)**Abstract**

The Suevis, or Suebis as they are also called, are one of the Germanic tribes with ancient origins. They had an important role in the political and cultural development of the vast geography called

* Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, rkizgut@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8898-1859

Germania. The Elbe River and its surroundings are known as the region where they first appeared. In the Early Roman period, the German tribes, which included many people with their own names such as Marcomanni, Quadi, Hermundurii, Semnones and Lombards in the Early Roman period, later emerged new groups such as Alemanni and Bavarians, and during the migration period, the name Suevi became almost the only descriptive Germanic people. The ancient authors' descriptions of the origin of this people are sometimes parallel and sometimes incompatible with each other. The first information about this people is available in the first century BC. It is possible to find the name of this people from this period until the VI century AD. These people not only ruled in Germania, but also migrated to Hispania and continued their existence in this geography.

Keywords: Suevi, Germanis, Hispania, Alemanni, Caesar, Elbe River.

Giriş

Suevi kavramı, Tacitus tarafından Germania'da Elbe Nehri'nin doğusunda yaşayan ve Hermunduriler, Marcomanniler, Quadiler, Semnoneler ve diğerlerini içeren geniş bir Germen halk grubuna uygulanan, ancak Caesar'dan başlayarak diğer Romalı yazarlar tarafından daha dar bir şekilde kullanılan, anlaşılması zor bir terimdir. (Hrt.1) Tacitus daha sonraki eserlerinde bu ismi Marcomanniler ve Quadiler ile sınırlandırır. Sueviler'in merkezi kabilesi bugünkü Brandenburg'da yaşayan ve diğer tüm Sueviler tarafından saygı duyulan, insan kurbanlarına sahne olan bir tapınağı kontrol eden Semnoneler'dir. Tacitus'un bahsettiği Sueviler ile M.S. 406 yılında Ren Nehri'ni geçip M.S. 409 yılında Hispania'ya giren Sueviler arasındaki ilişki çok açık değildir.¹

Sueviler'in en eski ve asil kavmi olarak bilinen Semnoneler belli dönemlerde geçmişlerinden gelen batıl bir inanç ritüelini yerine getirmektedirler. Bu ritüelde vahşice insan kurban etme anlayışı söz konusudur. Onlar güçlü bir şekilde Suevi halkının liderleri olduklarına inanmaktadırlar.²

Zaman zaman Suevi halkının eski bir kabile grubu olmadığı belirtilmiş olsa da, bu insanlar, Germen halklarından oldukları kabul edilen Irminonelerle ilişkilendirilmiştir. Tacitus, müstakil bir Suevi dilinden ve

¹ John Frank Drinkwater, "Suevi", *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford (1999): 1451.

² Tac. Ger. 39.

coğrafi olarak da bir Suevi bölgesinden bahsetmektedir.³ Sueviler, Germania'nın en büyük ve en güçlü halklarından biri; ya da daha doğru bir ifadeyle, göçebe yaşam tarzları nedeniyle bir araya toplanan ve Ingaevoneler⁴ genel adı altında birleşen daha yerleşik kabilelere karşı adından bahsettiren çok sayıda Germen kabilesinin ortak adı olarak bilinmektedir. Sueviler Germania'nın yarısından fazlasını işgal etmiş bir millet olarak tanımlanırlar. Ancak ülkenin hangi kısmında yaşadıkları konusunda anlatılanlar farklılık gösterir. Bu isim Suabia (bugünkü Schwaben) adında varlığını sürdürmektedir.⁵

Sueviler 100 adet kantonu olan bir ulustur. Bu kantonların her biri her yıl kendi topraklarından savaşmak amacıyla 1000 adam göndermiştir. Evde kalanlar ise kendilerini korumakla meşgul olmuşlardır. Evde kalanlar ertesi yıl savaşa giderlerken bir önceki yıl savaşa giden ve geri dönenler ise evlerinde kalmışlardır. Bu sayede ne savaşçılıkları ne de diğer önemli uğraşları olan hayvancılık konusunda geri kalmışlardır. Ama özel ve ayrı bir toprağa sahip değillerdir. İkamet amacıyla bir yerde bir yıldan fazla kalmalarına da izin verilmez. Ziraattan çok et ve süt ürünleri ile beslenirler. Doğal olarak avcılıkla çok uğraşmaktadırlar. En soğuk bölgelerde bile üzerlerine deri giymişler, fakat derinin azlığı nedeniyle vücutlarının bir kısmı çıplak kalmıştır. Ayrıca açık nehirlerde yıkanmışlardır.⁶

Tacitus, kendi zamanında Roma ile sınır olan Tuna Nehri'nin kuzeyi boyunca uzanan ve günümüz Çekyası'nda Elbe Nehri'nin doğduğu topraklara kadar uzanan bir dizi çok güçlü Suevi devletinden bahseder. Batıdan doğuya doğru gidildiğinde, ilk olarak Elbe Nehri'nin kaynaklarının yakınında yaşayan ve Tuna Nehri boyunca Roma'nın Rhaetia eyaletine kadar uzanan Hermunduri, daha sonra Naristi, Marcomanni ve ardından Quadi gelir. Quadiler büyük Suevia'nın kenarındadır. Buranın güneydoğusunda ise Sarmatyalılar bulunur.⁷

Strabo, Elbe Nehri'nin doğusundaki Sueviler hakkında fazla bilgi vermemektedir. Bu bölgenin Romalılar tarafından hâlâ bilinmediğini belirterek, Sueviler'in bir kısmının orada yaşadığını vurgular. Sadece Hermunduri'nin ve Langobardi'nin adını verir. Ancak bunların Romalıların yaşadıkları son yenilgiler nedeniyle nehri geçmeye zorlandıklarından

³ Tac. Ger. 43.

⁴ Klasik Antik Çağ'da Kuzey Denizi kıyısında yaşayan insanların oluşturduğu Germen kültürü.

⁵ Harry Thurston Peck, "Suevi", *Harpers Dictionary of Classical Antiquities*, New York (1898).

⁶ Caes. IV.1.

⁷ Tac. Ger. 41-3.

bahseder. Her halükarda Elbe Nehri'nin yakınlarındaki bölgenin Sueviler'in elinde olduğunu söyler.⁸

Suevi ismi, geniş anlamda Orta Germania'daki çok sayıda kabileyi kapsayacak şekilde kullanılmaktadır. Schleswig'deki⁹ Schwabsted, günümüz Güney Almanya'sındaki Schwaben ile karşılaştırıldığında, yüksek olasılıkla gerçekleşmiş olduğu düşünülen bu geniş yayılımı ispat etmektedir. Ancak Tacitus kuvvetle muhtemeldir ki Suevi adının kapsamını abartarak Anglları ve büyük ihtimalle Suevi soyundan gelmeyen Doğu ve Kuzey Germania'daki birçok kabileyi de bu kavramın içine dâhil etmiştir. Sueviler'in kıyılara kadar yayılmış olması muhtemeldir.¹⁰ Bununla birlikte, bu geniş Suevi kabileleri arasında, özel bir kabile vardı. Bu kabile, Main Nehri yakınlarında yaşayan Caesar'ın Suevileridir. Bunlar, belli bir süre bağımsız halde yaşadktan sonra, kendileri de kelimenin geniş anlamıyla Suevi olarak bilinen Alemannilerle karıştılar. Daha sonra bu karışmış soy için "Swabian" adı özel olarak kullanıldı.¹¹

Bu çalışmada; Germenlerin önemli bir ulusu olan Suevilerin kökenleri, hangi kabileler ile benzeştikleri ya da karşılıklı etkileşim içerisine girdikleri, onları diğer kabilelerden ayıran yönleri ve yaşadıkları coğrafya ile M.S. 260'da gerçekleşen büyük göç hareketi ele alınacaktır.

Sueviler'in Ortaya Çıkışı ve Gelişimleri

Sueviler'den ilk kez Iulius Caesar, Gallia Savaşları sırasında Germen kralı Ariovistus'un Gallia'yı işgaliyle bağlantılı olarak bahsetmiştir. Tacitus'un aksine, onları M.Ö. I. yüzyılda Gallia ve Italia için giderek büyüyen bir tehdit olarak gördüğü daha geniş bir Germen kategorisi içinde, Marcomanni'den farklı şekilde tek bir halk olarak tanımlamıştır. Çünkü Sueviler, Gallia kabilelerine rağmen güneye doğru agresif bir şekilde ilerlemekte ve Tuna Nehri'nin kuzeyindeki yakın bölgelerde bir Germen varlığı kurmaktadırlar. Özellikle Sueviler tüm Germenlerin açık ara en büyük ve en savaşçı milleti olarak tanımlanmışlardır.¹²

M.Ö. I. yüzyılda en dikkat çekici şekilde genişleyen kabile olarak Suevik kabileler göze çarpmaktadır. Orta Germania'dan yola çıkarak güneye ve güneybatıya doğru ilerlediler. Hatta bazıları Yukarı Ren Nehri'ni geçerek Ariovistus'un ilham verici liderliği altında Gallia'da, ta ki M.Ö. 58'de

⁸ Strab. VII.1.

⁹ Günümüz Almanya'sının en kuzeyindeki eyalet olup, adı Schleswig-Holstein olarak geçmektedir.

¹⁰ H. Munro Chadwick, *The Origin of the English Nation*, (Cambridge 1907), 203.

¹¹ R.W. Chambers, *Widsith: A Study in Old English Heroic Legend*, (London 1912), 194.

¹² Caes. IV.1; Plut. *Caes.* 23.1.

Romalılar karşısında aldıkları yenilgi onları nehrin doğusuna hapsedene kadar kısa süreliğine önemli bir güç haline geldiler.¹³

Cassius Dio, M.Ö. 29'dan kısa bir süre önce Sueviler'in Ren Nehri'ni geçtiklerini, ancak M.Ö. 29'da genç Octavianus Caesar ile birlikte bir zafer kutlayan Gaius Carrinas tarafından yenilgiye uğratıldıklarını bildirmiştir.¹⁴ Suetonius, M.Ö. 9 yılında Nero Claudius Drusus'a karşı aldıkları yenilgiyle bağlantılı olarak Sueviler'den kısaca bahseder. Sueviler'in ve Sugambriiler'in ona boyun eğdiğini ve Gallia'ya götürülüp Ren Nehri yakınlarındaki topraklara yerleştirildiklerini, diğer Germenlerin ise Albis Nehri'nin (Elbe) öte yakasına itildiklerini anlatmaktadır.¹⁵ M.Ö. 9 yılındaki operasyonlar hakkında daha ayrıntılı bir görüşe göre ise Romalı yirmi *centurio*yu (yüzbaşı) çarmlıha gerdikten sonra düşmanlığa başlayan güçlü Germen kabileleri Cherusçiler, Sueviler ve Sicambriiler'e Drusus aynı anda saldırıda bulunmuştur. Oluşturulan bu bir nevi koalisyon onları birbirine bağlayan bir yemin niteliği taşımaktadır. Onlar zaferden öylesine emindiler ki ganimetleri paylaşma konusunda önceden bir anlaşma yaptılar. Cherusçiler atları, Sueviler altın ve gümüşü, Sicambriiler ise esirleri seçmişti. Ancak her şey tersine döndü. Çünkü Drusus onları mağlup ettikten sonra atlarını, sürülerini, boyunluklarını ve kendi insanlarını ganimet olarak paylaştırdı ve ardından onları sattı. Ayrıca eyaletin güvenliğini sağlamak için Meuse, Elbe ve Weser Nehirleri boyunca garnizonlar yerleştirip karakollar yaptırdı. Ren Nehri kıyıları boyunca beş yüzden fazla kale inşa ettirdi. Borna ve Gesoriacum'da köprüler yaptırarak bunları korumak için donanmalar bıraktı. Hercynia Ormanında¹⁶ bir yol açtı. Kısacası, Germania'da öyle bir barış vardı ki, halk ve ülkenin çehresi değişmiş, eskiye oranla daha yumuşak ve ılıman bir hava oluşmuştu.¹⁷ Bu bilgilerden yola çıkarak Sueviler'in ve yukarıda adı geçen diğer iki Germen toplumunun isyanlarının bastırılmış olabileceği sonucuna ulaşmak mümkündür.

Tacitus, M.Ö. 9 yılındaki yenilgiden sonra Romalılar tarafından Sueviler'in kralı olarak tanımlanan Maroboduus ile barış yaptıklarından söz eder.¹⁸ Maroboduus, doğuştan Suevili olan ve Augustus'un sarayında yetişen Marcomanni kralıdır. Ülkesine döndükten sonra Orta Almanya'da Tuna

¹³ Axel Kristinsson, *Expansions: Competition and Conquest in Europe Since The Bronze Age*, (Reykjavik 2010), 147.

¹⁴ Cas. Dio III.51.21.

¹⁵ Suet. XXI.1.

¹⁶ Pomp. Mela III.29.

¹⁷ Flor. II.30.

¹⁸ Tac. Ann. II.26.

Nehri'nin kuzey kıyısı boyunca güçlü bir krallık kurmayı başarmıştır.¹⁹ Bu durum, Sueviler'in kalıcı bir kralından ilk kez bahsedilmesi anlamına gelmektedir. Augustus, M.S. 6 yılında Romalılar için çok tehlikeli olduğunu düşündüğü Maroboduus'un krallığını yok etmeyi planlamıştır. Daha sonraki imparator olan Tiberius 12 adet lejyona Marcomanni'ye saldırılarını emretmiştir. Ancak; İlyria'da bir isyanın patlak vermesi ve orada askerlere ihtiyaç duyulması Tiberius'u Maroboduus ile bir antlaşma yapmaya ve onu kral olarak tanımayı zorlamıştır.²⁰

Daha sonra Augustus, Drusus'un oğlu Germanicus'u Ren Nehri'ndeki kuvvetlerin başına getirdi. Birlikleri içinde meydana gelen bir isyanla uğraştıktan sonra Cherusçiler ve onların müttefiklerine karşı ilerleyerek Weser Nehri yakınında bir ova olan Idistavisus'taki savaşta onların gücünü kırdı. Bunu başarmak için 8 lejyonun tamamı ile Gallialılardan oluşan destek birlikleri gerekli olmuştur.²¹ Tiberius'un selefinin imparatorluğu sınırlandırma politikasını izlemenin en iyisi olduğunu düşünmesi nedeniyle, Germanicus'un da gayretleriyle Tiberius'un oğlu Germanicus'un kuzeni olan Drusus'un gücü eline almasına zemin oluşturmuştur. Germanicus kesinlikle Suevileri işin içine katacaktı. Ancak bu durumun sonuçlarını tahmin etmek mümkün görünmüyordu.²²

İlk imparator Augustus Dönemi'nde Roma, Ren Nehri'nin doğusu ve Tuna Nehri'nin kuzeyindeki Germania'ya saldırgan seferler düzenleyerek Elbe Nehrine doğru ilerledi. M.Ö. 9 yılında Romalılar karşısında büyük bir yenilgiye uğrayan Maroboduus, Bohemya'nın koruyucu dağları ve ormanları içinde kurulan Suevi Krallığının kralı oldu. Sueviler, Arminius önderliğindeki ittifaka katılmadılar. Bu durum Tacitus tarafından şu şekilde anlatılmaktadır:

“...Artık yeterince başarı, yeterince felaket yaşamıştı. Büyük çapta zaferle sonuçlanan savaşlar yapmıştı; rüzgârların ve dalgaların yol açtığı ve generalin hiçbir hatası olmamasına rağmen yine de acı ve şok edici olan kayıpları da hatırlamalıydı. Tiberius'un kendisi de Augustus tarafından dokuz kez Germania'ya gönderilmiş ve silahtan çok siyasetle başarılı olmuştu. Bu sayede Sugambrieler'in boyun eğmesi sağlanmış ve kralları Maroboduusla birlikte Sueviler barışa zorlanmıştı. Cherusçiler ve diğer

¹⁹ Harry Thurston Peck, “Maroboduus”, *Harpers Dictionary of Classical Antiquities*, New York, (1898).

²⁰ Vell. II.CIX.5.

²¹ Tac. Ann. II.16.

²² Tac. Ann. II.26.

isyancı kabileler de, Roma'nın intikamı tatmin edildiğinden, kendi iç çekişmeleriyle baş başa bırakılabilirlerdi.”²³

M.S. 69 yılında Suevi kralları Italicus ve Sido, Vespasianus yönetimindeki Flavianus grubuna destek verdiler.²⁴ M.S. II. yüzyılda Marcus Aurelius'un hükümdarlığı altında, belki de kuzeylerindeki Doğu Germen kabilelerinin baskısı altında olan Marcomanniler Italia'yı istila etti. M.S. III. yüzyıldaki krize gelindiğinde yeni Suevi grupları ortaya çıkmıştır. Ceasar Suevileri Ubiiler'in doğusuna, günümüzdeki modern Hessen yakınlarına, ondan daha sonra gelen yazarların Chattiler'den bahsettiği yere konumlanmış ve onları müttefikleri Marcomanniler'den ayırmıştır. Bir görüşe göre Ceasar'ın bahsettiği Sueviler Chattiler ile aynı kabiledir.²⁵ Suevi terimi daha sonra Orta Germania'daki çok sayıda kabileyi kapsayacak şekilde daha geniş anlamda kullanmıştır.²⁶

Iulius Caesar'ın Germania'ya yaptığı cezalandırma seferinden yola çıkarak, M.Ö. I. yüzyılda Sueviler, Ren Nehri'nin doğusunda, ancak sınırında olmayan bölgelerde yaşıyordu. Orta Çağın ilk yüzyılının başlarında, Tacitus onları Elbe Nehri eksenini boyunca Orta Germania'ya yani daha doğuya yerleştirdi. Onlar, 170'lerde Bohemya yakınlarındaki Tuna Nehri boyunca Marcoman Savaşlarında boy gösterdiler. M.S. V. yüzyıldaki Sueviler ve daha önce bahsi geçen Sueviler arasındaki bağlantıyı değerlendirmek zordur. Çünkü bu terim Marcoman Savaşları'ndan sonra (M.S. 180 civarında) kaynaklardan kaybolmuş gibi görünmektedir. Ancak M.S. 400 civarında Ren Nehri boylarında yeniden ortaya çıkmaktadır. Cumhuriyetten M.S. 229'a kadar olan dönemi kapsayan dönemde Sueviler'e yapılan tüm atıflar, Marcoman Savaşları'ndan önceki döneme işaret etmektedir. Eutropius da, Sueviler'den bir kez Marcoman Savaşları'nda bahseder.²⁷

Roma İmparatorluk tarihinin ele alındığı Epitome de Caesaribus adlı, yazarı tam olarak bilinmemekle birlikte Aurelius Victor'a atfedilen eserde, Sueviler'den Augustus ve Tiberius Dönemlerinde, yani Erken İmparatorluk Dönemi'nde bahsedilmektedir.²⁸ Zosimus'un eserinde ise Sueviler Gallia saldırılarında yer alan, Vandallar ve Alanlarla birlikte zikredilmektedir.²⁹

²³ Tac. *Ann.* II.26.

²⁴ Tac. *Hist.* III.5.

²⁵ Henry H. Howorth, “The Germans of Caesar”, *The English Historical Review*, 24/96, (1909), 657.

²⁶ R.W. Chambers, *Widsith: A Study in Old English Heroic Legend*, (London 1912), 194.

²⁷ Eut. VIII. 13.

²⁸ Aurel. I.7., II.8.

²⁹ Zos. VI.3.1.

Roma tarihini M.S. V. yüzyılın başlarına kadar ele alan Orosius “Paganlara Karşı” adlı kitabında, Sueviler başta olmak üzere diğer Germen kavimlerin lideri olan Ariovistus’un ordusunda Suevilerle birlikte Harudeler’in, Marcomanniler’in, Tribociler’in, Vangioneler’in, Nemetler’in, Sedusiiler’in olduğundan bahsetmektedir.³⁰ Yine aynı eserde Sueviler’in ülkeleri ve genel karakterleri ile ilgili yapılmış bir tanımlama mevcuttur. Buna göre; Caesar’ın Ren Nehri’ni geçtikten sonra ulaştığı Germen Ülkesindeki ulaşılmış olduğu bölgede en büyük ve en sert aşiret olan Sueviler’in varlığından bahsedilmiştir. Caesar’ın buraya gelişinin burada büyük bir korkuya neden olduğu vurgulanmıştır.³¹ Yine aynı eserde, Germania’dan gelen çok sayıda kabilenin (Marcomanniler, Vandallar, Sueviler, Quadiler ve Sarmatlar) isyan çıkardıkları, buna karşılık Roma Ordusunun Quadi topraklarına kadar ilerleyip çıkan isyanı bastırmayı amaçladığı ancak burada düşmandan çok susuzlukla mücadele ettiği belirtilmektedir.³² General Stilicho zamanında güç bakımından karşı konulmaz olup silahlanarak Gallia ve Hispania’yı zor durumda bırakan ulusların içinde de Sueviler’den bahsedilmiştir.³³ Yine bu dönemde Sueviler’in dahil olduğu ve Stilicho tarafından kışkırtılan birçok kabile Frankları mağlup ederek Ren Nehri’ni geçmiş, ardından Pirenelere kadar ilerlemiştir.³⁴

Historia Augusta adlı eserde, Aurelianus’un Suevileri ve Sarmatlıları yenilgiye uğratmasından bahsedilmektedir.³⁵ Ammianus’a göre Constantius, M.S. 357’de Roma’ya yaptığı zafer ziyaretinin ardından Raetia, Pannonia ve Moesia’ya baskın yapan Sueviler, Quadiler ve Sarmatlılarla hızlı bir şekilde yüzleşmek istemiştir.³⁶ Raetia’ya yapılan Suevi saldırısının yönü net olmamakla birlikte, Pannonia’nın ve Moesia’nın kuzeyindeki Orta Tuna Bölgelerinde yaşayan Quadilere ve Sarmatlılara olan yakınlıkları, saldırının büyük olasılıkla Noricum’un kuzeydoğusundan geldiğini göstermektedir. Sueviler’in, Ammianus ve Historia Augusta’daki bilgilere göre, Sarmatlıların etrafında konumlandırıldığı sonucuna varılabilir. M.S. III. ve IV. yüzyılda Sueviler ile ilgili bilgiler nispeten az olmakla beraber, bir Suevi kabilesinin Tuna Nehri’nin orta kesiminde Sarmatlılara komşu olduğu bilgisi mevcuttur.³⁷

³⁰ Oros. VI.7.7.

³¹ Oros. VI.9.1.

³² Oros. VII.15.8.

³³ Oros. VII.38.3.

³⁴ Oros. VII.40.3.

³⁵ *The Scriptores Historiae Augustae*, XXVI.18.2.

³⁶ Amm. XVI.10.20.

³⁷ Hans J. Hummer, “The Fluidity of Barbarian Identity: The Etnogenesis of Alemanni and Suevi, AD 200-500”, *Early Medieval Europe*, 7/1, 1-27. 1998. 13-4.

Eutropius'un Marcoman Savaşları'nda Suevilere yaptığı tek atıfta, Sueviler'in Quadiler, Vandallar ve Sarmatialılarla savaştığı bilgisi yer almaktadır. Iordanes, toprakları Pannonia yakınlarında olan Sueviler'in Dalmacia'ya baskın düzenlediğini ve yaklaşık olarak M.S. 470 yılında günümüz Budapeştesi'nin kuzeyinde Sarmatialılar, Gepidler, Sciriler ve Rugiler ile Gotlara karşı ittifak kurduğunu anlatır.³⁸ Procopius, M.S. VI. yüzyılın ortasını anlattığı Italia panoramasında Sueviler'in Adriyatik Denizi'nin kuzeyindeki iç kesimde, Norici yakınlarında ikamet ettiğini belirtmektedir.³⁹ Sueviler ayrıca dolaylı olarak da olsa Lombardia Kralı Alboin'in beraberinde Italia'ya götürdüğü halkların içinde sayılmaktadır.⁴⁰

M.S. III. yüzyılın sonlarından beri varlıkları süregelen, Alemanniler'den bağımsız olan farklı bir Suevi grubu, Orta Tuna'da Pannonian Ovası'nın kenarında bir bölgede yaşıyordu. Bu Tuna Suevileri, M.S. 400 civarında Ren Nehri civarında ortaya çıkanlarla ilişkilidiler. Suevi unsurlarının tam olarak ne zaman batıya doğru hareket etmeye başladığı bilinmemektedir. Ancak süreç muhtemelen Got kökenli halkların Karadeniz'in üstünden başlattıkları hareketle başlamıştır.⁴¹

Çok az kanıt olması, Sueviler'in net bir şekilde tanımlanmış bir grubu anlatmadığını göstermektedir. M.S. 400'den ve özellikle M.S. 45'den sonra Suevi adının Marcomanni ve Quadi kökenli grupları kapsadığı düşünülmektedir. Bu adın, özellikle Marcomanni ve Quadi terimlerinin kaynaklardan kaybolmasıyla öne çıktığı gözlemlenmiştir.⁴² Sueviler'in birkaç kurucu grubun kimliğini kapsadığı fikri geçerli bir argümandır. Sueviler'in varlığı M.S. 400'den sonra tekrar ortaya çıkmamış, en azından M.S. III. yüzyıldan beri devam edegelmiştir. Suevi savaşçıları muhtemelen otoritelerini diğer unsurlar üzerinde genişletmeyi ve onları Suevi olarak yeniden oluşturmayı başarmışlardır.⁴³

Suevi-Marcoman-Quadi füzyonunu oluşturan unsurlar, Avrasya bozkırlarının Sarmatia-Iskit yaşam tarzına göre yetiştirilmiştir.⁴⁴ Zosimus,

³⁸ Iord., 274.

³⁹ Proc. V.15.157.

⁴⁰ Paul De Deacon II.26.

⁴¹ Hans J. Hummer, "The Fluidity of Barbarian Identity: The Etnogenesis of Alemanni and Suevi", 14.

⁴² Von Friedrich Lotter, "Zur Rolle Der Donausueben in der Völkerwanderungszeit", *Mitteilungen des Institus für Österreichische Geschichtsforschung*, V.76, 275-298. 1968. 279.

⁴³ Hans J. Hummer, "The Fluidity of Barbarian Identity: The Etnogenesis of Alemanni and Suevi", 17.

⁴⁴ Von Friedrich Lotter, "Zur Rolle Der Donausueben in der Völkerwanderungszeit", 280.

muhtemelen Pannonia'nın kuzeyindeki ovalarda yaşayan, at sırtında savaşma hareketliliği ve alışkanlığı bozkır toplumlarına benzeyen Sarmatyalılara ve komşu gruplara atıfta bulunmaktadır.⁴⁵ Şaşırtıcı olmayan bir şekilde, Suevi unsurları, Pannonia Ovası'nın Vandalları ve Asya bozkırlarının Alanları gibi bu tür gruplara olan benzerlikleriyle dikkat çekmektedirler. M.S. 406'da buz tutan Ren Nehri'nin barbarlar tarafından geçilmesini anlatan birçok kaynak Vandallara, Alemannilere ve Suevilere atıfta bulunmaktadır.⁴⁶ Batı Roma güçlerinin Sueviler'in de içinde bulunduğu çok sayıda barbarın Ren Nehri'ni aşmaları karşısında güçsüz durumda olduğu bilinmektedir.⁴⁷ Sueviler'in görünüşleri ve davranışlarının doğu ovalarından gelen gruplarıkiyle ilişkili olduğu düşünülmektedir. Ayrıca, doğudaki barbar dünyanın karakteristiğinde olduğu gibi Suevi unsurları arasında güçlü savaş komutanlarının gelişimine yönelik bir eğilim dikkat çekicidir.

Burada yalnızca tek bir krallığın varlığından bahsetmek doğru olmaz. Got, Hun, Vandal, Alan, Rugian gibi gruplar ve bunların Suevi ağırlıklı fraksiyonları Alemannia sisteminin içerisinde belirgin bir şekilde, farklı süreçlerde güçlü, karizmatik krallar üretmiştir. M.S. 406 yılında Ren Bölgesi'nden Hispania Bölgesine taşınan Sueviler burada da varlıklarını sürdürmüşlerdir. Lider (princeps) Hermeric, Suevileri Hispania'ya götürmüştür. Ardından Vandallar ve Alanlarla bir olup Galicia'yı ele geçirmeyi başarmışlardır. Daha sonra Vandallar'ın Afrika'ya gitmeleriyle buranın tek hakimi haline geldiler. Hermeric, 32 yıl boyunca Hispania'da (praefuit) başkanlık yaptı. Ancak 25 yıl sonra, hastalığı nedeniyle, oğlu Recchila'yı kraliyet iktidarına yerleştirdi. Recchila babasının ölümünden sonra Sueviler'in yeni başkanı oldu.⁴⁸

Sueviler'in Hispania'ya M.S. 406 yılının son gecesinde buzlarla kaplı Ren Nehri'ni geçerek yaptıkları göç hareketi sonrasında iki buçuk yıl boyunca Gallia'nın geniş bölgelerinin onlar ve yanlarındaki barbar gruplarca harap edildiği görülmektedir. Bu göç hareketi neticesinde onlara karşı gelebilecek herhangi bir siyasi ya da askeri güçten de söz etmek mümkün değildir. M.S. 409 yazının sonunda Sueviler, Alanlar ve Vandallardan oluşan büyük koalisyon Pireneleri geçerek, bir yüzyıldan uzun süredir büyük bir

⁴⁵ Zos. I.48.1.

⁴⁶ Charles Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları*, Suat Kemal Angı (çev.), (Ankara 2013.), s. 603.

⁴⁷ Stephen Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi M.S. 284-641*, Turhan Kaçar (çev.), (Ankara 2016), s. 140.

⁴⁸ Hans J. Hummer, "The Fluidity of Barbarian Identity: The Etnogenesis of Alemanni and Suevi", 18.

barbar saldırısına maruz kalmamış olan Hispania'da ciddi bir hakimiyet alanı oluşturdular. Kuzey Hispania'nın büyük bir bölümü onların eline geçti. Yalnızca iki yıl sonra çeşitli istilacı gruplar, Hispania eyaletlerini kendi aralarında kurayla paylaştılar.⁴⁹

Tuna Bölgesi'ndeki Sueviler'in içinden de güçlü liderler çıkmıştır. Sarmatialıların, Scirilerin, Rugilerin ve Gepidlerin üzerinde M.S. 470 civarında Pannonia'da Gotlara karşı güçlü bir koalisyonun oluşturmalarına önderlik eden Hunimundus'un ve Halaricus'un büyük bir nüfuzuna sahip olduğu kesindir.⁵⁰ Ancak kralların birden fazla oluşu, Sueviler'in Tuna kolu arasında merkezi bir krallığın bulunmadığını göstermektedir.

Yine de bu örnekler, çok sayıdaki Alemanni krallıklarının aksine, Suevi gruplarının güçlü liderliğe yatkın olduğunu ve Hispania'daki Suevi örneğinde, bunun tek bir krallığa dönüşebileceğini göstermektedir. Eğer bu Sueviler bir şekilde eski Sueviler'in soyundan geliyorsa, topraklarının boyutları ve siyasi davranışları değişmişti. Tacitus'un bahsettiği Sueviler, Germania'nın yarısını işgal etmiş olup kendi geleneklerine, isimlerine sahip olan, ancak karakteristik bir saç stili aracılığıyla ortak bir Suevi kimliğini ifade eden, gevşek bir şekilde birbiriyle ilişkili bir grup *gentesten* (ulustan) oluşuyordu. Sueviler saçlarını arkalarından kıvrıp topuz yapmışlardır. Bu özellikleriyle hem diğer Germen kavimlerinden hem de kendi içlerindeki kölelerden ayrılmışlardır. Lider vasıflı olanlar ise saçlarını daha gösterişli şekilde yapmışlardır. Saçlarını toplamaktaki temel gayeleri düşmanlarına daha uzun ve gaddar görünmek istemeleridir. Suevi başlığı altındaki kurucu *gentes*ler (uluslar) arasında merkezileşme dereceleri olabilirdi. Ancak Sueviler M.S. II. yüzyılda geniş, gevşek, federatif bir yapı hissi veriyordu.⁵¹

M.S. III. ve IV. yüzyıl Suevileri hakkındaki bilgilerin azlığı ve Tuna Nehri ve civarı üzerindeki sınırlı konumları, daha önceki dönemlerin büyük koalisyonundan ziyade nispeten önemsiz bir halka işaret etmektedir. M.S. IV. yüzyılın sonları ve M.S. V. yüzyılda, itibarları ve önemleri artmış olsa da, görece bütünlükleri, daha önceki Suevilerle tezat oluşturmaktadır. Hiç şüphesiz karmaşık bir devamlılık bağı, Suevilerin iki versiyonunu birbirine bağlamıştır. Yeni bir grup oluşturmak üzere bir araya gelmelerinden önceki dönemde (M.S. V. yüzyıllarda) Suevi ve Alemanni grupları arasındaki farklılıklar dikkate değerdir.⁵²

⁴⁹ Malcom Todd, *The Early Germans*, (Oxford 2004), 172.

⁵⁰ Jord. 277.

⁵¹ Tac. *Ger.* 38.

⁵² Hans J. Hummer, "The Fluidity of Barbarian Identity: The Etnogenesis of Alemanni and Suevi", 19.

Suevi Krallığı'nın M.S. 411'den M.S. 585'teki sonuna kadar olan tarihi, Erken Ortaçağ Avrupa Tarihinin en az bilgi sunan bölümlerinden biridir. Akınların, savaşların, yıkılan şehirlerin, köleleştirilen toplulukların acımasız bir kataloğu olarak da tanımlanabilir.⁵³ Sueviler dağlık bölgelerdeki üslerinden Hispania'nın geniş bölgelerini tehdit edebiliyorlardı. M.S. 439'da Merida'yı aldılar. Sevilla 441'de onların eline geçti. Böylece Lusitania'nın ve Baetica'nın idari merkezlerinin kontrolünü de sağladılar. Birkaç yıl sonra kuzeye döndüler ve Ebro Vadisine ilerleyerek Lerida'yı alıp Saragossa topraklarına yaklaştılar. Ancak bölgede kalıcı bir hakimiyet kuramadılar. Bu hareketler ne Roma İmparatoru Avitus ne de Hispania'yı istila etmeye ve Suevilere saldırmaya ikna edilen Akitanya Vizigotları tarafından hoşgörüyle karşılandı. M.S. 456 yılında Burgundyalıların ve Frankların desteğini alan Gotlar, Astorga yakınlarındaki Campus Paramus'ta onları bozguna uğrattılar. Sueviler'in merkezi olan Braga'ya saldırarak kralları Rechiarius'u yakalayıp öldürürler. Bu yenilgi kuzeybatı dışında Hispania'daki Suevi otoritesini fiilen sona erdirdi. Sueviler yağma ve talana devam etseler de kısa süreli ve acımasız üstünlükleri sona ermişti. Bazı Sueviler bir asırdan fazla bir süre Galicia'daki bölgelerinde yaşamaya devam ettiler. Ancak Hispania tarihinin gidişatında önemli bir rol oynamadılar. M.S. 585 yılında krallıkları nihayet Vizigotlarınkiyle birleşti.⁵⁴

Alemanni ve Suevi İlişkileri

Alemanniler ile Suevileri ilişkilendiren ilk kaynak, Iordanes'in M.S. VI. yüzyılın ortalarında yazdığı ve M.S. 470 yılı civarında Sueviler ile Alemanniler arasında bir birlikten söz eden Got Tarihidir.⁵⁵ M.S. VI. yüzyılın sonlarında yazan Tourslu Gregory, Franklar'ın tarihinde Alemanniler ile Sueviler arasında bir denklik olduğunu varsaymıştır. Ren Nehri'nden M.S. 406 yılında Hispania'ya giden Sueviler'in de Alemanni olarak adlandırıldığını iddia etmiştir.⁵⁶ Bu durumda Alemanniler ile Sueviler'in M.S. V. yüzyılda hangi noktada oldukları ve birbiriyle nasıl ilişkilendirildikleri merak konusudur.

Claudianus'un M.S. 398'de Honorius'a ve M.S. 400'de Stilicho'ya yazdığı panegyricuslar (övgüler) iki grup arasında hiçbir bağlantı oluşturmaya imkan tanımamaktadır. Suevi ve Alemanni kavramlarına ayrı şiirlerde ve farklı figürlerle yer verilmektedir. Honorius Suevilerle, Stilicho

⁵³ Roger Collins, *Early Medieval Spain: Unity and Diversity 400-1000*, (London 1983), 22.

⁵⁴ Todd, *The Early Germans*, (Oxford 2004), 173-4.

⁵⁵ Iord. 281.

⁵⁶ Gregory of Tours II.2.

ise Alemannilerle ilgilenmiştir.⁵⁷ Gregory’de yukarıda bahsedilen pasaj haricinde, Sueviler M.S. 406’ya dair diğer tüm anlatılarda Alemanni’ye atıfta bulunulmadan yer alır. Hispania’ya gidişlerinden sonra, kaynaklar neredeyse yetmiş yıl boyunca güneybatı Germania’da herhangi bir Suevi’den bahsetmez. Dahası, Isidore’un *Historia Sueborum*’u, Alemanniler ile Hispania’daki Sueviler arasında hiçbir ilişkiye yer vermemiştir. Eğer Alemanni kökenli unsurlar Ren Nehri boyunca Suevilere katılmışlarsa, Galicia’da sonraki dönemlerini anlatırken kendilerini Alemanni değil Suevi olarak gördüklerini ortaya koymaktadır.⁵⁸

Romalılar M.S. 409 yılından beri Hispania’nın kuzeybatısını kontrol altında tutan Sueviler ve Hasdingi Vandalları ile yine Hispania’nın orta ve güney kesimlerini ele geçiren diğer Germen Uluslarına karşı Gotlarla birlikte bir askeri ittifak oluşturmuşlardır.⁵⁹ Alemanniler M.S. 411’de III. Constantinus’un (M.S. 407±11) oğlu Constans’ın ordusundaki Franklarla birlikte ortaya çıktığında yeniden görülür.⁶⁰ Sozomenus’a göre Constans, Maximus’un Hispania’daki iktidarını gasp etmesinin ardından Ren Nehri’nin ötesinden bir ordu toplamıştır.⁶¹ Ardından Sidonius Apollinaris, Avitus üzerine yazdığı panegyricte M.S. 454’te Ren Nehri’nin batı yakasına yayılan Alemannilere atıfta bulunana kadar uzun bir duraklama yaşanır. M.S. 457’de Maiorianus’a yazdığı panegyricusta Alpler’in ötesinden İtalya’ya saldıran Alemannilere karşı kazanılan zaferi kutlamıştır.⁶² Ancak bu son pasajda çok az bilgi vardır, zira saldırı Sidonius’un büyük bir zafere dönüştürmek için elinden geleni yaptığı başıboş bir grubun işi gibi görünmektedir. Sidonius Maiorianus Panegyricusunda Sueviler’den bahsetmektedir. Ancak; onları Alemanniler ile ilişkilendirmez. Ona göre Sueviler Alemanni Bölgesinde değil Tuna Nehri civarında yaşıyorlardı. Çünkü onları doğu halklarının arasında sayıyordu.⁶³ Tüm belirtilere göre, Sueviler ve Alemanniler M.S. V. yüzyılım ortalarına kadar yazarların zihninde birbiriyle bağlantılı hale gelmemiştir. Hem Alemannilere hem de Suevilere yapılan bir sonraki atıf, her iki grubu bir birliktelikle ilişkilendiren Jordanes’in anlatımında karşımıza çıkmaktadır.⁶⁴

⁵⁷ Claud. 380.

⁵⁸ Hans J. Hummer, “The Fluidity of Barbarian Identity: The Etnogenesis of Alemanni and Suevi”, 19.

⁵⁹ Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi M.S. 284-641*, 163.

⁶⁰ Gregory of Tours II.9.

⁶¹ Soz. IX.13.2.

⁶² Sid. I.372-381.

⁶³ Sid. I.470-478.

⁶⁴ Hans J. Hummer, “The Fluidity of Barbarian Identity: The Etnogenesis of Alemanni and Suevi”, 20.

Sueviler'in lideri Hunimundus, Pannonia'ya yakın olan Suavia'dan çıkıp Tuna Nehri'ni geçti. Ardından Dalmacia'yı yağmalayarak oradaki bazı sığırları çaldı. Got kralı Thiudimer, ülkesine dönerken Suevilere saldırıp Hunimundus'u yakaladı. Hunimundus da dahil olmak üzere birçok kişi köle olarak satıldı. Ancak; merhametli kral Thiudimer, onu oğlu olarak kabul ederek Suavia'ya yönetici olarak geri gönderdi. Hunimundus kısa süre sonra Sciri'yi Gotlarla olan ittifaklarını bozmaya ikna etti. Daha sonra birlikte M.S. 469 yılında Got kralı Valamir'e savaş açtılar. Valamir öldürüldü, ama öfkeli Gotlar Sciri'yi bozguna uğrattı. Sciri'nin yok edilmesi ve Gotlar'ın artan gücü Suevileri ve komşu grupları korkuttu. Bu yüzden Suevi kralları Hunimundus ve Halaric, Sueviler, Sarmatialılar, Gepidaeler, Sciriler ve Rugilerden oluşan bir ittifak kurdu. Pannonia'daki Bolia Nehrinde Gotlara saldırdılar.⁶⁵ Thiudimer M.S. 470 yılında büyük bir zafer kazandı.⁶⁶

Belli bir süre sonra Thiudimer, kışın donmuş durumda olan Tuna Nehri'ni geçerek Suevilere arkadan saldırdı. Suevi Krallığının doğusunda Bavyeralılar, batısında Franklar, güneyinde Burgonyalılar ve kuzeyinde Thuringianlar vardı. Iordanes'in belirttiğine göre, o dönemde Alpler'in yüksek kesimlerinde Alemanniler hüküm sürmekteydiler. Onlar Suevilere bağlıydılar. Thiudimer, birbirlerine bağlı olan Suevilere ve Alemannilere büyük zarar verdi. Hatta bu bölgeleri neredeyse fethediyordu.⁶⁷ M.S. III. yüzyıldan beri bölgede ikamet ettikleri görülen Tuna'daki Suevi kökenli bir grup, bekleneceği üzere Pannonia'da Gotlara saldırmıştır. Ancak son savaşın yeri konusunda bir tutarsızlık ortaya çıkmaktadır. Bu Suevi bölgesi çok daha batıda, Bavyeralılar, Franklar, Burgonyalılar ve Thüringenlerle çevriliydi. Kısacası, bu bölge Alamannia'ya karşılık gelmektedir.⁶⁸

Iordanes, Alemanni ve Suevi birliği konusunda emin görünmektedir. Thiudimer'in seferi sırasında Alemanniler'in Suevilere katıldığını söylemektedir. Bu noktayı vurgulamak istercesine bir sonraki cümlede karşılıklı olarak federasyon kurduklarından bahseder. Bu tür argümanlar Procopius'taki iki pasajla da desteklenmektedir. Birincisi, Adriyatik Denizi'nin yukarısında, Noricum'a yakın iç kesimlerde, yani Tuna Nehri'nin ortalarında yaşayanlar ile Franklara tabi olanlar, yani güneybatı Germania'da

⁶⁵ Herwig Wolfram, *History of the Goths*, Thomas J. Dunlap (trans.), (London 1987), 266-7.

⁶⁶ Iord. 279.

⁶⁷ Iord. 280-1.

⁶⁸ Hans J. Hummer, "The Fluidity of Barbarian Identity: The Etnogenesis of Alemanni and Suevi", 21.

yaşayanlardır.⁶⁹ Diğeri ise Alemanniler ile doğuda Franklarla sınır komşusu olan Sueviler'dir.⁷⁰

Sueviler'in Ren Nehri'ne M.S. 400 yılı civarında geldiğini ve Alemanniler ile Sueviler'in birleşmesinin Sidonius'un Maioriaus'a panegyric yazdığı M.S. 454 yılı ile Got kralı Thiudimer'in öldüğü M.S. 474 yılı arasında bir zamanda gerçekleştiği bilinmektedir. Suevi gruplarının M.S. V. yüzyıl boyunca ya Hispania'da ya da Orta Tuna Bölgesi'nde buldukları kesin olarak bilindiğinden, birleşen halkın konumu sorun teşkil etmektedir. Ancak Iordanes'in metninin dili, Tuna Bölgesi'nde ya da Hispania'da Alemannilere yakın ve onunla birleşmiş olarak yaşayanlardan farklı Suevi unsurlarının varlığına işaret etmektedir. Bu bilgiler yüksek olasılıkla doğrudur. Suevi gruplarını Alemanniler ile bir araya getiren süreçleri ayırt etmek zordur. Belki Got Savaşlarından ya da kayıtlara geçmemiş önceki savaşlardan kaçan mülteciler, hatta belki de yoldaşları Hispania'ya doğru yola çıktığında Ren Nehri boyunca kalan Sueviler, bir süre içinde Alemannilere katılmışlardır. Dolayısıyla, Iordanes'te belirtilen resmi birleşme ile noktalanın, kaynaklarda fark edilmeyen sessiz bir gayri resmi bütünleşme dönemi düşünülebilir.⁷¹

Biyolojik olarak, bazı orijinal Alemanniler M.S. II. yüzyıldaki Suevi Semnoneleri'nden türemiş olabilir. Diğerleri ise kesinlikle bu şekilde değildir. Bir Alemanni'in kimliği muhtemelen duruma ve bakış açısına bağlıydı. M.S. I. ve M.S. II. yüzyıl Suevileri ile M.S. III. ve M.S. IV. yüzyıl Suevileri arasındaki ciddi farklılıklar vardır. Özellikle M.S. 180 ile M.S. 270 yılları arasında "Suevi" teriminin işlev ve anlamının değiştiği görülmektedir. Daha sonraki Tuna Suevileri ise ayrı bir bölgede yaşayan ve bozkır toplumlarının yaşam tarzına alışmış, farklı ve daha uyumlu bir şekilde örgütlenmiş bir halktı. Gelenekleri ve siyasi yapıları birbirine benzemeyen Alemanniler ile Sueviler, M.S. V. yüzyılın sonlarında ortak bir kimlik oluşturmuşlardır. Filolojik kanıtlar, "Alemanni" kelimesinin basitçe "halk" anlamına geldiğini göstermiştir. Alemanni terimi melez bir etnik bileşimi yansıtmaktadır. Bu kavram, Suevi ve Alemanni unsurların Germen veya Romalı düşmanlara karşı etrafında toplanabilecekleri, ancak çeşitli otorite odaklarını etkilemeyecek veya diğer kimlik geleneklerini engellemeyecek kolektif bir terim olarak görülebilir. Güney Germania'da Suevi kimliğinin Ortaçağ boyunca varlığını sürdürmesi de bunu göstermektedir. Bir heterojenlik miti, kriz zamanlarında bu unsurları bir arada tutmuş ve M.S. V.

⁶⁹ Proc. I.15.25-6.

⁷⁰ Proc. I.12.10-11.

⁷¹ Hans J. Hummer, "The Fluidity of Barbarian Identity: The Etnogenesis of Alemanni and Suevi", 25.

yüzyılın sonlarında güç daha az sayıda bireye tahakkuk ederken kolektif yapıyı yüksek olasılıkla ayakta tutmuştur. Farklı geleneklere ve tarihlere sahip olan Alemanniler ve Sueviler, birbirlerini kültürel anlamda etkileyerek Alemanni terimiyle yeni bir grup oluşturdular. Bu kimlik akışkanlığı, Roma tarzında, etnik bilinci bölgeselleştiren ve Alemanni Coğrafyasını kendi krallıklarının idari bir bölgesi olarak kuran Merovenj Frankları'nın Alemanni'yi fethetmesiyle sona ermiştir.⁷²

Sueviler'in Kültürel Kimlikleri

Romalılar tarafından Germen olarak tanımlanan tüm kabilelerin bir Germen dili konuşup konuşmadığı konusunda tartışmalar olsa da, Sueviler'in genellikle bir ya da daha fazla Germen dili konuştuğu kabul edilir. Tacitus, Suevi dillerine atıfta bulunarak M.S. I. yüzyılın sonunda birden fazla Suevi dili olduğunu ima eder. Özellikle Sueviler, Germania'ya doğudan giren ve Baltık kökenli Irminonlar tarafından konuşulan erken dönem lehçelerinden oluşan bir "Elbe Germen" grubu kavramıyla ilişkilendirilir. Klasik dönemin sonlarında, artık Elbe Nehri'nin güneyinde yer alan ve Tuna Nehri boyunca Roma İmparatorluğuna uzanan bu lehçeler, modern Germen dillerini ve en uç şekliyle Yukarı Germenceyi tanımlayan Yüksek Germence ünsüz kaymasını yaşamıştır.⁷³

İnanç yönünden ise tüm Germania kabilelerinde olduğu gibi Tanrı Mercurius'a taparak özel zamanlarda onun için insan kurban etmekteydiler. Ayrıca Mars ve Hercules için de hayvanlar kurban etmişlerdir. Ancak bazı Sueviler tüm bunlara ek olarak İsis'e de kurbanlar sunmuştur.⁷⁴

Yaşlı Plinius Germenler ve Sueviler hakkında şu betimlemeyi yapmıştır:

"Beş Germen ırkı vardır: Vandililer, bunların bir kısmı Burgundioneler, Variniler, Cariniler ve Gutoneler'dir. Ingævoneler ikinci bir ırk oluşturur. Bunların bir kısmı Cimbri, Teutoni ve Chauçi kabileleridir. Ren Nehri'ne kadar uzanan ve Cimbrilerin ait olduğu Istævoneler üçüncü ırkı oluşturur. Dördüncü ırkı oluşturan Hermioneler ise iç kısımlarda yaşar ve Suevileri, Hermundurileri, Chattileri ve Cheruscileri bünyesinde barındırır. Beşinci ırk ise Peucinilerdir. Bunlar aynı zamanda Basternæ'dir.

⁷² Hans J. Hummer, "The Fluidity of Barbarian Identity: The Etnogenesis of Alemanni and Suevi", 26-7.

⁷³ Orrin W. Robinson, *Old English and Its Closest Relatives: A Survey of The Earliest Germanic Languages*, (London 1992), 195.

⁷⁴ Tac. Ger. 9.

Daha önce bahsedilen Dacia'ya bitişiktir.”⁷⁵ şeklindeki ifadesiyle Suevileri Hermioneler'in içinde göstermektedir.

Strabo ise Sueviler ve coğrafyalarının belli başlı özelliklerini anlatmaktadır:

“...Hercynia Ormanı ve Suevi kabileleri de buradadır. Bazıları ormanın içinde yaşar. Örneğin, toprakları Boihaemum olan Coldui kabileleri, Marabodus'un bölgesi, sadece diğer birçok halkın değil, özellikle de kabile arkadaşları olan Marcomanniler'in göç etmesine neden olduğu yer; Roma'dan döndükten sonra, daha önce sadece özel bir vatandaş olan bu adam devlet işlerinin başına getirildi, çünkü gençliğinde Roma'da bulunmuş ve Augustus'un övgüsünü kazanmıştı. Dönüşünde yönetimi ele geçirdi. Yukarıda bahsedilen halklara ek olarak, Lugiileri (büyük bir kabile), Zumileri, Butoneleri, Mugiloneleri, Sibinileri ve ayrıca Sueviler'in büyük bir kabilesi olan Semnoneleri de satın aldı. Bununla birlikte, Suevi kabilelerinden bazıları, söylediğim gibi ormanın içinde yaşarken, diğerleri ormanın dışında yaşar ve Getae ile ortak bir sınıra sahiptir. Suevi kabilesine gelince, en büyüğüdür, çünkü Rhenus'tan (Ren Nehri) Albis'e (Elbe Nehri) kadar uzanır; ve hatta bir kısmı, örneğin Hermondori ve Langobardi gibi Albis'in uzak tarafında yaşarlar; ve şu anda, en azından bu son sıradaki insanlar, ülkelerinden kaçarak nehrin uzak tarafındaki topraklara sürülmüşlerdir. Dünyanın bu bölgesindeki tüm halkların ortak özelliği, geçim kaynaklarının yetersizliği ve toprağı işlemedikleri ya da yiyecek depolamadıkları, sadece geçici yapılar olan küçük kulübelerde yaşadıkları için kolaylıkla göç etmeleridir. Göçebelerin yaptığı gibi çoğunlukla sürüleriyle yaşarlar, böylece göçebeleri taklit ederek ev eşyalarını arabalarına yüklerler ve hayvanlarıyla birlikte en iyi olduğunu düşündükleri yere dönerler. Ama diğer Germen kabileleri daha da yoksuldu.”⁷⁶

Suevi Krallığı'nın iç işleyişi hakkında neredeyse hiçbir şey bilinmemektedir. Genel olarak tek bir kral olduğu kabul edilse de, diğer liderler komşuların topraklarına akınlar düzenleyebiliyordu. Suevi hükümdarları Toulouse'dan ve hatta Afrika'dan elçiler gönderilecek kadar önemli ya da tehlikeli görülüyordu. Ancak herhangi bir antlaşma yapıldıysa bile bu uzun sürmedi. Zaman zaman Vizigot aileler ile Suevi kralları arasında evlilik ittifakları kurulduysa da iki halk arasındaki ilişkilerde kayda değer bir gelişme olmadı. Sueviler devlet yönetimi ve diplomasi konularında iflah olmazlardı. Bu terimler onlar için neredeyse hiç anlaşılır değildi. M.S. 456'daki büyük yenilgiden önce çoğu, İmparator III. Valentinianus'un

⁷⁵ Plin. IV.28.

⁷⁶ Strab. VII.1.

sikkelerine dayanan ve barbar Hispania'nın temel ekonomik sisteminde bir rol almaya niyetli olduklarını gösteren bir dizi altın tremisses (bir solidusun üçte biri) bastılar. Ancak bu sikkelerin basımı M.S. 460 yılı civarında durmuş ve daha sonra da yenilenmemiş gibi görünmektedir. Campus Paramus'taki yenilgi Suevilerin birliğine önemli bir süre için zarar vermiştir.⁷⁷

Sonuç

Germen uluslarının içinde en savaşçı ve en sert millet olarak bilinen Sueviler, M.Ö. I. yüzyıldan itibaren kendilerinden söz ettirmeye başlamışlardır. Ren Nehri Bölgesinden başlayıp Germania'daki faaliyetlerinin yanı sıra Hispania'ya kadar uzanan geniş bir yayılım alanı göstermişlerdir. Suevilerle çeşitli özellikleri bakımından ilişkilendirilen ya da benzerlik kurulan Germen kabilelerinden bahsetmek mümkündür. Sueviler'in atası olarak kendisini tanımlayan Semnoneler bu durumla övünmüşlerdir. Bu kavim tıpkı Sueviler gibi içinde insan kurban etmenin de olduğu kendilerine özgü ayinleri ile onlar için oldukça önemli olan ormanlarında toplanmışlardır. Suevi Kavmi ile benzerlik gösteren uluslardan biri de Lombardlardır. Bunlar da tıpkı Sueviler gibi savaşçı olmakla birlikte nüfusları oldukça seyrek. Hermundrilere ise Ren Nehri kıyısında yaşayan ve geniş bir coğrafyada yayılım alanı bulmuş bir ulus olup Suevilerle komşulardır. Ticari faaliyetleri ile bilinmektedirler. Marcomanniler de askeri güçleri ile tanınan ve çekinilen bir ulus olarak Suevilere benzerler. Quadiler ise Suevi bölgesinin hemen sınırında yer alan ve dönem dönem onlarla savaşan bir kabile olmuş fakat zamanla kültürel kimliklerini kaybetmişlerdir.

Sueviler ya da diğer isimleriyle Suebiler, genel anlamda Alemanni olarak bilinen ve tarihsel süreç içerisinde önce Germania ve nihayetinde günümüzdeki Almanya sisteminin öncülleri olarak değerlendirilebilir. Bu ulus daha önce belirtildiği üzere belli bir güce ulaştıktan sonra Germania topraklarında oldukça geniş bir hakimiyet alanı oluşturmuşlardır. Saç tipleriyle diğer Germen uluslarından ayrılan Sueviler görünüşlerine de oldukça önem verirlerdi. Özellikle "Suevi Düğümü" olarak adlandırılan bu stilleri ile yalnızca diğer Germen kavimlerinden ayrılmakla kalmamışlar aynı zamanda bu tarzları ile kölelerden ayrılan özgür insanlar olarak da kendilerini toplumda ön plana çıkarmışlardır. Çok tanrılı bir inanç sistemine sahip olan bu ulus, dil olarak ise Germen dilini, özellikle de Doğu Elbe aksanını kullanmışlardır.

⁷⁷ Todd, *The Early Germans*, (Oxford 2004), 175.

Suevi coğrafyasında Ren Nehri, Elbe Nehri oldukça önemli birer coğrafi faktördür. Bu nehirlerin etrafındaki alanlardan Baltık Denizine kadar alanlarda Sueviler'in yaşadıkları görülmektedir. Güneydoğuda Dacia sınırlarına kadar yayılım göstermişlerdir. Romalılar ile sürekli bir mücadeleye içinde olup zaman zaman onlara karşı askeri başarılar da elde etmişlerdir. Marcomanni Savaşlarında Roma'nın karşısında yer alan koalisyonda diğer Germen ulusları ile birlikte yer almışlardır. Marcus Auerilus'un M.S. 180 yılındaki ölümüne kadar bu savaşlar sürmüştür.

Suevi tarihinde M.S. 260 yılında başlayan büyük göç hareketi siyasi ve kültürel anlamda önemli değişimlere neden olmuştur. Bu dönemde bir ya da daha fazla Suevi grubunun, Ren Nehri'nin doğusunda ve Main Nehri'nin güneyindeki Roma sınır bölgesini işgal etmeye gelen Alemanni olarak bilinen yeni bir kabile ittifakının oluşumunda ana unsur olduğu görülmektedir. Alemanniler çağdaşları tarafından Suebi olarak anılmış ve bölge Swabia olarak bilinmeye başlamıştır. Hatta bu isim günümüze kadar gelmiştir. Bu Suevi kabilesi 31 Aralık 406'ya kadar çoğunlukla Ren Nehri'nin doğu kıyısında kaldı. Bu tarihte kabilenin büyük bir kısmı Vandallara ve Alanlara katılarak Ren Nehri'ni, belki de Mainz'i geçerek Roma sınırını ihlal etti ve böylece kuzey Gallia'ya bir istila başlattı. Diğer Sueviler görünüşe göre Elbe ve modern Çekya yakınlarındaki orijinal anavatan bölgelerinde ya da yakınlarında kalmakta olup zaman zaman hâlâ bu terimle anılmaktadırlar. Zamanla, muhtemelen doğudan gelen gruplar tarafından itilerek İsviçre, Avusturya ve Bavyera gibi Roma Bölgelerine doğru genişlemişlerdir.

Muhtemelen kökeni Alemanni, Quadi ya da her ikisine de dayanan kral Hermeric yönetimindeki Sueviler, Fransa'nın güneyine doğru ilerlediler. Pireneleri geçerek M.S. 409'da Iber Yarımadası'na girdiler. Bask ülkesinden geçerek kuzeybatı Hispania'daki Roma eyaleti Galicia'ya kendi özerk yönetimleri altında yerleştiler. Suevik Galicia, Roma İmparatorluğu'ndan ayrılarak sikke basan ilk krallık olmuştur. Bu krallık M.S. V. yüzyılın sonlarına kadar varlığını sürdürmüştür.

Sonuç olarak Sueviler, gerek kökenleri ve etkileşim içerisinde oldukları diğer Germen kavimleri ile olan ilişkileriyle, gerek Ren Nehri ve çevresinde başlayan, daha sonraki dönemlerde Hispania'ya kadar ulaşan yayılmacı yapıları ve savaşçı kimlikleriyle, gerek kendilerine özgü ritüelleri ve görünüş biçimleriyle yaşadıkları döneme ve coğrafyaya önemli izler bırakmış bir Germen ulusudur.

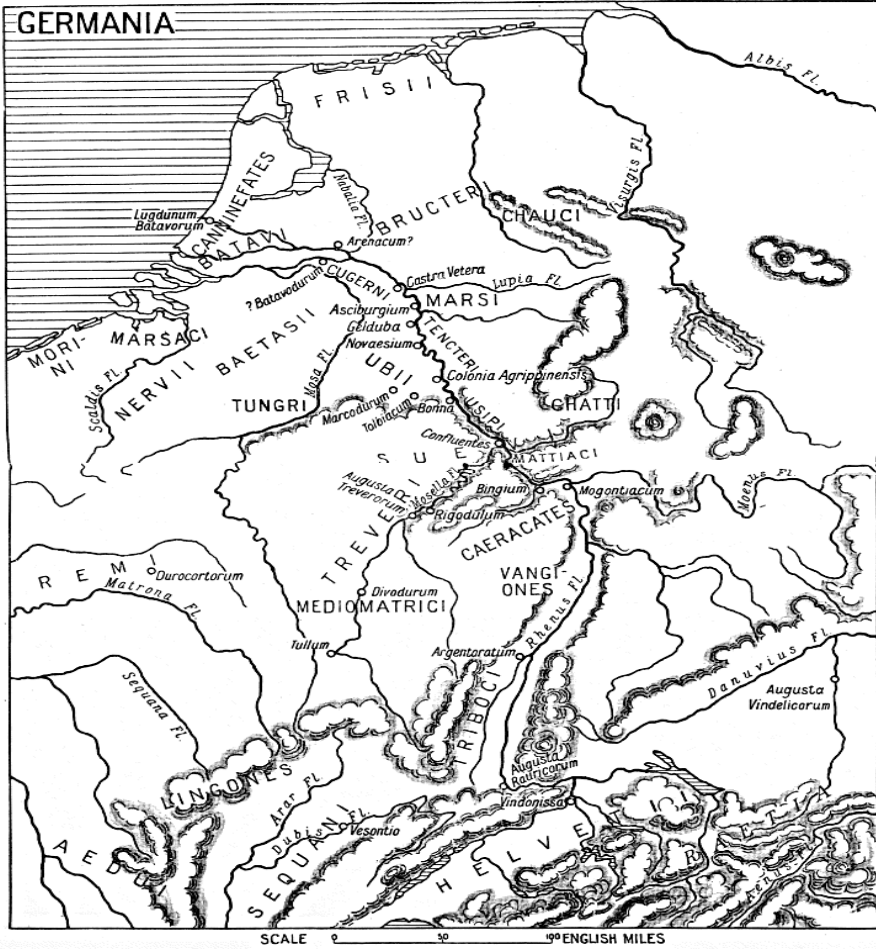
KAYNAKÇA

- Chadwick, H. Munro, *The Origin of the English Nation*, Cambridge, 1907.
- Chambers, R. W., *Widsith: A Study in Old English Heroic Legend*, London, 1912.
- Collins, Roger, *Early Medieval Spain: Unity and Diversity 400-1000*, London, 1983.
- Drinkwater, John Frank, "Suevi", *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford, 1999.
- Freeman, Charles, *Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları*, Çev. Suat Kemal Angı, Ankara, 2013.
- Howorth, Henry H., "The Germans of Caesar", *The English Historical Review*, 24/96, p. 625-658. 1909.
- Hummer, Hans J., "The Fluidity of Barbarian Identity: The Ethnogenesis of Alemanni and Suevi, AD 200-500", *Early Medieval Europe*, 7/1, p.1-27. 1998.
- Kristinsson, Axel, *Expansions: Competition and Conquest in Europe Since The Bronze Age*, Reykjavik, 2010.
- Lotter, Von Friedrich, "Zur Rolle Der Donausueben in der Völkerwanderungszeit", *Mitteilungen des Institus für Österreichische Geschichtsforschung*, Vol. 76, p.275-298.1968.
- Mitchell, Stephen, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi M.S. 284-641*, Çev. Turhan Kaçar, Ankara, 2016.
- Peck, Harry Thurston, "Maroboduus", *Harpers Dictionary of Classical Antiquities*, New York, 1898.
- Peck, Harry Thurston, "Suevi", *Harpers Dictionary of Classical Antiquities*, New York, 1898.
- Robinson, Orrin W., *Old English and Its Closest Relatives: A Survey of The Earliest Germanic Languages*, London, 1992.
- Todd, Malcom, *The Early Germans*, Oxford, 2004.
- Wolfram, Herwig, *History of the Goths*, Trans. Thomas J. Dunlap, London, 1987.

KISALTMALAR

- Amm. Ammianus Marcelinus = Ammianus Marcellinus. *Rerum Gestarum*, Trans. John C. Rolfe, London, 1935-1940.
- Aurel. Aurelius Victor, *Epitome de Caesaribus*, Trans. Thomas M. Banchich, New York, 2009.
- Caes. Caesar = Caesar. *Gallic War*, Trans. W.A. McDevitte, W.S. Bohn, New York, 1869.
- Cass. Dio. Cassius Dio = *Dio's Rome*, e-book, Vol.3, Trans. Herbert Baldwin Foster, 2003.

- Claud. Claudianus = Claudian, *The War Against Eutropius*, Vol. I, Trans. Maurice Platnauer, London, 1922.
- Eut. Eutropius = Eutropius, *Breviarium*, Trans. H.W. Bird, Liverpool, 2011.
- Flor. Florus = Lucius Annaeus Florus, *Epitome of Roman History*, Trans. Edward Seymour Forster, London, 1929.
- Gregory of Tours Gregory of Tours, *The History of the Franks*, Trans. Lewis Thorpe, London, 1974.
- Iord. Iordanes, *Romana and Getica*, Trans. Peter Van Nuffelen, Lieve Van Hoof, Liverpool, 2020.
- Oros. Orosius = Orosius, *History Against The Pagans*, VI-VII, Trans. Irwing W. Raymond, New York, 1936.
- Paul De Deacon Paul De Deacon, *History of the Langobards*, Trans. William Dudley Foulke, Philadelphia, 1907.
- Plin. Pliny the Elder, *The Natural History*, Trans. John Bostock, F.R.S.H.T. Riley, London, 1855.
- Plut. *Caes.* Plutharkhos, *Caesar*, Trans. Bernadotte Perrin, London, 1919.
- Pomp. Mela Pomponius Mela, *Description of the World*, Trans. Frank E. Romer, Michigan, 1998.
- Proc. Procopius, *History Of The Wars: The Gothic War*, Vol. V, Trans. H.B. Dewing, London, 1919.
- Sid. Sidonis, *Poems and Letters*, Books I-II, Trans. W. B. Anderson, London, 1936.
- Soz. Sozomenus, *Ecclesiastical History*, Trans. Edward Walford, London, 1855.
- Strab. Strabo, *Geography*, Trans. H.L. Jones, London, 1924.
- Suet. Suetonius, Tranquillus, *The Life of Augustus*, Trans. J.C. Rolfe, Cambridge, 1914.
- Tac. *Ger.* Tacitus, *Germania*, Çev. Mine Sarucan, İstanbul, 2016.
- Tac. *Ann.* Tacitus, *The Annals*, Trans. Alfred Jhon Church and William Jackson Brodribb, New York, 1942.
- Tac. *His.* Tacitus, *The History*, Trans. Alfred Jhon Church and William Jackson Brodribb, New York, 1942.
- Scr. Hist. Aug.* Anonymous, *The Scriptorum Historiae Augustae*, Vol. III, Trans. David Magie, London, 1932.
- Vel. Velleius, Paterculus, *Compendium of Roman History*, Trans. Frederick W. Shipley, London, 1924.
- Zos. Zosimus, *Nova Historia*, Trans. W. Green, T. Chaplin, London, 1814.

Harita 1: Germania Bölgesi ve Germen Halkları, Gutenberg e-book, Tacitus: The Histories, (<https://www.gutenberg.org/files/16927/16927-h/images/backmap.png>)

LEX DE IMPERIO VESPASIANI: İMPARATORLUK MAKAMININ RESMİLEŞMESİ

Cemil KOYUNCU*

Makale Bilgisi

Başvuru: 16 Şubat 2024

Kabul: 02 Mayıs 2024

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Info

Received: February 16, 2024

Accepted: May 02, 2024

Öz

Bu çalışmanın amacı, Roma imparatoru Vespasianus'un anayasal güçlerini (imperium) ve otoritesini resmi olarak düzenleyen Lex de imperio Vespasiani, yasasını incelemektir. Lex de imperio Vespasiani'nin önemi, ilk kez bir yasada Roma imparatorunun yetkilerinin ve ayrıcalıklarının kapsamlı olarak ve doğrudan ifade edilmesidir. Böylece, Lex de imperio Vespasiani'de imparator anayasal bir kurum olarak tanınmış ve bu yasa principatusluk rejiminin başlangıcı olarak gösterilmiştir. İlk kez bu yasada eski imparatorlar emsal (exempla) gösterilerek Vespasianus doğru bir yönetim uygulaması noktasında cesaretlendirilmiştir. Çünkü bu yöntemde sıralama, kronolojik olarak takip edilmemiş, Augustus, Tiberius ve Claudius iyi emsaller olarak gösterilirken, Gaius, Nero gibi kötü olarak değerlendirilen imparatorlar ise dışarıda bırakılmıştır. Bu makalede, emsal uygulamasının nedenleri ve amaçları üzerinde durulurken, bununla Roma Senatus'unun imparatorluğu kurumsal bir kimliğe kavuşturmayı amaçlayıp amaçlamadığı ve Vespasianus'un da bunun için bir talebinin olup olmadığı tartışılmıştır. Bu yasada, Vespasianus, iç savaş sonrasında imparatorluğa yükselen yeni bir aile üyesi olarak, Iulius-Claudius ailesinden gelen önceki imparatorlara verilen siyasal hakları kendisi için de talep etmiştir. Senatus'un da imparatorun bu haklarını resmileştirerek, onun konumunu daha fazla güçlendirmiş olduğu

* Dr. Öğr. Üyesi. Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı. koyuncucemil@hotmail.com; ORCID:0000-0002-0731-2723.

görünse de imparatoru öngörülebilir bir yönetim sergilemesi için daha önce imparatorluğu başarılı olarak değerlendirilen emsalleri çerçevesinde tutmak istemiştir. Ancak her durumda imparatorluk rejimi, Romalılar tarafından resmi olarak kabul edilmiş ve imparatorluk kurumu Roma'nın anayasal sistemine girmiştir. Ayrıca bu çalışmanın daha iyi anlaşılabilmesi için metnin Latince orijinalinden Türkçeye çevirisi eklendi.

Anahtar kelimeler: *Lex de imperio Vespasiani, Vespasianus, Roma Hukuku, Yasa, Latince, Türkçe çeviri.*

Lex de Imperio Vespasiani: The Formalization of Imperial Authority

Abstract

The aim of this study is to examine the law Lex de imperio Vespasiani, which officially designates the constitutional power (imperium) and authority of the Vespasian Roman Emperor. The importance of the Lex de imperio Vespasiani is that the powers and privileges of the Roman emperor have been comprehensively and directly expressed in this law firstly. Thus, with Lex de imperio Vespasiani, the emperor was recognized as a constitutional institution and so it was testimonial of the principate. For the first time in this law, former emperors were shown as exempla to encourage the emperor Vespasian to be one of the good emperors. Because, in this way, the course of emperors was not followed chronologically and while Augustus, Tiberius and Claudius were shown as good emperors, bad ones such as Gaius and Nero were not mentioned. In this article, whereas focusing on the reasons and purposes of the exempla, it is discussed whether this was practised by the senate to make an constitutional foundation to the emperor and Vespasianus also requested for it. Whereas Vespasian benefited from the privileges he acquired from the positions of the former emperors, the Senate enacted these privileges and tried to keep the emperor within the framework of precedents to show a predictable rule, as a strong representative of the aristocracy and tradition, rather than enforcing him. However, in all cases, the imperial regime was officially accepted by the Romans and the institution of the emperor entered the constitutional system of Rome. In addition, to ensure the study more intelligible, The Turkish translation of the Lex Vespasiani from Latin was added.

Keywords: *Lex de imperio Vespasiani, Vespasian, Roman Law, Law, Latin, Turkish Translation.*

1.Giriş

Lex de imperio Vespasiani,¹ Augustus'tan itibaren imparatorların sahip olduğu yetkilerin, kamuya ait olan otoritenin, *Senatus* ve meclis tarafından resmi olarak Roma imparatoru Vespasianus'a teslim edildiğini gösteren bir Roma yasasıdır.² Aynı zamanda Roma imparatorluk tarihinin en fazla tartışılan ve en önemli meclisine ait bir yasal düzenlemeyi içeren epigrafik belge örneğidir.³ İmparatorun güçlerini tanımlayan bu yasal belgenin şeklen meclis tarafından kanunlaştırıldığı anlaşılmaktadır. Paragrafin giriş kısmından eksik olduğu anlaşılan yazıt, muhtemelen iki panelden oluşuyordu ancak günümüze ikinci kısmı kalmıştır. Bronz bir plaka üzerine gramer açısından kusursuz bir Latince ile yazılan yasa metni, bu nedenle tarihsel açıdan yorumlanmıştır. Yasa, muhtemelen Aralık ayında öncül imparator Vitellius'un öldürülmesinden sonra MS. 70 yılının başında yayımlanmıştır. Keşfedilmesi ise XIV. yüzyıl gibi geç bir tarihte gerçekleşen yazıt, Roma'da Capitolium müzesinde sergilenmektedir.⁴

Yasanın günümüze kalan kısmı sekiz maddeden oluşmaktadır. Genel olarak Yasanın bütün maddelerinde Vespasianus'a ayrıcalıklar sunulurken, son paragrafında ise Vespasianus'un yaptıklarının hiçbir şekilde cezai sorumluluğunun olmayacağını belirtildiği *sanctio* (yaptırım) bölümü yer almaktadır. Metin, en son *sanctio* paragrafında kendisini *lex* (yasa) olarak tanımlamıştır. Bununla birlikte önceki paragrafların tümünde, geleneksel olarak *Senatus*un kararlarında var olan *ut* bağlacından önce *censueren*in kullanımı değerlendirildiğinde, imparatorluk döneminde halk meclisince onaylanmaları gerekmeksizin uyulması gereken yasalar niteliği kazanan *senatus consultum* (halk meclisine sunulacak olan yasa önerileri) formundadır.⁵

Lex de imperio Vespasiani'de imparatora verilen imtiyazlar istediği kişiyle antlaşma yapma (muhtemelen savaş ve barış yapma yetkisi ile başlayacaktı), *Senatusu* istediği zaman ve olağanüstü toplantıya çağırarak onun kararlarını yasa olarak geçirme, seçimlerde kendi adaylarını belirleme ve onaylatma, *Pomeriumu* genişletme hakkıdır. Yasa'nın altıncı, yedinci ve sekizinci maddelerinin muğlak ifadeler barındırması ve bireysel olarak geniş

¹ Bkz. Fig. 1.

² *CIL* VI 930, 31207=*ILS* 244.

³ Micheal Hewson Crawford, *Roman Statutes* (vol. 1), (London: Institute of Classical Studies,1996), 549-552.

⁴ Bkz. Fig. 1.

⁵ Peter Brunt, "Lex de Imperio Vespasiani" *The Journal of Roman Studies* , 1977, Vol. 67 (1977): 95; Margaret C. Howatson, (ed.), *Oxford Antikçağ Sözlüğü*. Çev. Faruk Ersöz (Kitap Yayınevi, 2013), bkz. "Senato" maddesi.

bir takdir hakkı sağlamasından ötürü oldukça tartışmalıdır. Özellikle altıncı maddede yer alan *ex usu rei publicae* ifadesi ile kamu yararına uygun bulunduğu, tanrısal ve beşeri, kamusal ve özel şeylerin saygınlığına (*maiestas*) uygun gördüğü her şeyi yapma hakkına sahip olacaktır. Burada *ensorluk* makamının yetkilerini kullanmayı talep etmiştir. Yasa'nın yedinci ve sekizinci maddelerinde imparatorun mevcut yasalara bağlı olmadığı vurgulanmış, *sanctio* kısmında ise Vespasianus'un imparator ilan edilmeden önceki eylemlerinin yasal ve bağlayıcı olacağı karara bağlanmıştır. Özellikle Yasanın altıncı maddesi, imparatora çok geniş bir alanda kullanabileceği ve istediği gibi takdir yetkisini kullanma imkânı sunmaktadır.

Tacitus'a göre İmparator Vespasianus'a verilen bu haklar, bütün *princeps*lere geleneksel olarak verilmekteydi. *Senatusun* onayladığı ve daha sonra meclisten (*comitia curiata*) geçen bu yasaya göre, İmparator Vespasianus'a Roma halk meclisine ait olan kamusal hakların neredeyse tamamı teslim edilmiştir. Ancak Iulius-Claudius Hanedanlığı için sorun oluşturmayan ve şartsız olarak sunulan bu haklar, Vespasianus'a verilirken *Senatus* tarafından önceki imparatorların isimlerinin eklenmesi suretiyle ile yeni bir uygulamanın da başlangıcı olmuştur. Metindeki tartışmalı bu yeni durumda *Senatus*, hanedan değişimi sonrasında başa geçen yeni imparatora verilen hakların kullanımının tıpkı Augustus, Tiberius ve Claudius için olduğu gibi olmasının altını çizmekte ve bu suretle Vespasianus'un Roma aristokrasisi tarafından kabul edilen iyi örnekler (*exempla*) arasında yer alan imparatorların izinden gitmesini sağlamaya çalışmaktadır.

Meclisin çıkardığı bu *Lex de Imperio*'nın büyük parçası günümüze kalmıştır. Bu nedenle imparatorun güçlerini ve görevlerinin neler olduğunun bilgisini tüm detaylarıyla elde edemiyoruz. Bununla birlikte, erken imparatorluk dönemiyle ilgili olarak imparatorun güçlerini tanımlama da bu denli doğrudan ve detaylı olarak bilgiler sunan başka bir resmi belge olmaması nedeniyle söz konusu bu Yasa oldukça önemlidir. *Lex Regia*'ya eşdeğer örneklerden birisi olarak kabul edilen bu Yasa'da halk egemenliği tamamen imparatora bırakılarak imparatorluk makamı kurumsallaştırılmıştır.⁶ *Lex de imperio Vespasiani* aynı zamanda *Principatusluk* rejiminin kökeni ve formel bir anayasası olarak gösterilmektedir. Erken Roma İmparatorluk tarihindeki hukuk yapısını ve imparatorluk otoritesini anlamamızı sağlayan aynı zamanda tarihsel öneme sahip resmi bir kanıtın henüz Türkçe çevirisinin yapılmamış olması ve bu yasa ile ilgili herhangi bir incelemenin olmaması bu çalışmanın başlıca

⁶ Daniel Lee, *Popular sovereignty in early modern constitutional thought*. (Oxford University Press, 2016), 2.

amacını oluşturmaktadır. Bu kapsamda, günümüze kalan Latince yazıtlar arasında en seçkin ve hatasız olanlarından birisi olan bu yazıt, epigrafik olarak incelenmeden metnin orijinali ve Türkçe çevirisi aşağıda verilmiştir.

2. *Lex de Imperio Vespasiani* ve Türkçe Çevirisi

I. ....foedusue cum quibus uolet facere liceat, ita uti licuit diuo Aug(usto), Ti. Iulio Caesari Aug(usto), Tiberioque Claudio Caesari Aug(usto) Germanico;

...İsteddiği kişilerle (devletlerle) antlaşma yapmak onun için (Vespasianus) tıpkı Tanrısal Augustus, Tiberius Iulius Caesar Augustus ve Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus için olduğu gibi yasal olacaktır.

II. utique ei senatum habere, relationem facere, remittere, senatus consulta per relationem discessionemque facere liceat, ita uti licuit diuo Aug(usto), Ti. Iulio Caesari Aug(usto), Ti. Claudio Caesari Augusto Germanico;

Kesinlikle, onun için *Senatus* toplantıya çağırma, bir konu önerme ve geri çekme, bir oturumun bir kısmını *Senatus*a iletmek, yayımlamak, *Senatus*un kararlarının rapor ve bölümler halinde yürütmek tıpkı Tanrısal Augustus, Tiberius Iulius Caesar Augustus ve Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus için olduğu gibi, onun için de yasal olacaktır.

III. utique cum ex uoluntate auctoritateue iussu mandatuue eius praesenteue eo senatus habebitur, omnium rerum ius perinde habeatur seruetur, ac si e lege senatus edictus esset habereturque;

Kesinlikle, *Senatus* onun iradesi ve yetkisine uygun olarak, onun emriyle, vekilliğinde veya varlığında toplandığı zaman, o toplantıdaki icra edilen bütün meselelerin yasallığı sanki *Senatus*un her zamanki yasasına göre çağrılmış ve toplanmış gibi devam ettirilecek ve korunacaktır.⁷

IV. utique quos magistratum potestatem imperium curationemue cuius rei petentes senatui populoque Romano commendauerit quibusue suffragationem suam dederit promiserit, eorum comitis quibusque extra ordinem ratio habeatur;

Magistratlığı, *potestası* veya herhangi bir şeyin sorumluluğunu *imperium* talep eden adayların *Senatus*a ve Roma halkına tavsiye ettiği kişiye ve onlardan herhangi birine kendi oyunu vermişse veya söz vermişse,

⁷ Burada, alınan kararlar yasa olarak onaylanıyor.

her seçimde özel bir önem verilecektir.

V. utique ei fines pomerii proferre promouere cum ex re publica censebit esse liceat, ita uti licuit Ti. Claudio Caesari Aug(usto) Germanico;

Kesinlikle, Tıpkı Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus (Claudius) için yasal olduğu gibi aynı şekilde onun içinde kamu yararı olduğunu düşündüğü zaman *Pomerium*un sınırlarını ilerletmek ve genişletmek onun için yasal olacaktır.

VI. utique quaecunq̄ue ex usu rei publicae maiestate diuinarum huma(na)rum publicarum priuatarumque rerum esse {e} censebit, ei agere facere ius potestasque sit, ita uti diuo Aug(usto), Tiberioque Iulio Caesari Aug(usto), Tiberioque Claudio Caesari Aug(usto) Germanico fuit;

Kesinlikle, İmparator, Devletin yararına, tanrıların ve insanların şerefine ve hem kamusal hem de özel çıkarlara uygun olduğunu düşündüğü ne varsa, tıpkı Tanrısal Augustus, Tiberius Iulius Caesar Augustus, Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus için uygun olduğu gibi, onları yapmaya hakkı ve gücü olacaktır.

VII. utique quibus legibus plebeiue scitis scriptum fuit, ne diuus Aug(ustus), Tiberiusue Iulius Caesar Aug(ustus), Tiberiusque Claudius Caesar Aug(ustus) Germanicus tenerentur, iis legibus plebisque scitis imp(erator) Caesar Vespasianus solutus sit; quaeque ex quaque lege rogatione diuum Aug(ustum), Tiberiumue Iulium Caesarem Aug(ustum), Tiberiumue Claudium Caesarem Aug(ustum) Germanicum facere oportuit, ea omnia imp(eratori) Caesari Vespasiano Aug(usto) facere liceat;

Kesinlikle, mevcut yazılı yasalardan veya *plebiscitum* kanunlarından hangisine, Tanrısal Augustus ve Tiberius Iulius Casesar Augustus ve Tiberius Claudius Caesar Augustus bağlı değilse, İmparator Caesar Vespasianus da bu yasalardan ve *plebiscitumlardan* muaf olacaktır; Tanrısal Augustus, Tiberius Iulius Caesar Augustus, Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus için herhangi bir yasaya ya da *rogatio*'ya (yasa teklifi) göre yapması uygun olan her ne ise, İmparator Caesar Vespasianus Augustus için de tüm bu şeyleri yapmak yasal olacaktır.

VIII. utique quae ante hanc legem rogata acta gesta decreta imperata ab imperatore Caesare Vespasiano Aug(usto) iussu mandatuue eius a quoque sunt, ea perinde iusta rataq̄ue sint, ac si populi plebisue iussu acta essent.

Kesinlikle, Bu Yasa sunulmadan önce İmparator Caesar Vespasianus Augustus (Vespasianus) tarafından veya onun emrinde ya da vekili olan bir

kişi tarafından yapılan, gerçekleştirilen, karar verilen veya emredilen herhangi bir mesele sanki bu şeyler halkın veya pleblerin emriyle yapılmış gibi yasal ve bağlayıcı olacaktır.

Sanctio

si quis huiusce legis ergo aduersus leges rogationes plebisue scita senatusue consulta fecit fecerit, siue quod eum ex lege rogatione plebisue scito s(enatus)ue c(onsulto) facere oportebit non fecerit huius legis v ergo, id ei ne fraudi esto, neue quit ob earn rem populo dare debeto, neue cui de ea re actio neue iudicatio esto, neue quis de ea re apud [s]e agi sinito.

Yaptırım

Bu yasanın sonucu olarak, herhangi biri, yasalara, yasa tasarılarına, *plebiscitum*lara ve *Senatus* kararlarına aykırı bir şey yaptıysa veya yaparsa veya bu yasanın sonucu olarak, bu kişi bu yasaya, yasa tasarısına, *plebiscitum*lara ve *Senatus* kararları uyarınca yapması gerekenleri yapmazsa, ne cezai sorumluluğu olacak ne de bu nedenle halka hesap vermek zorunda kalacaktır; hiç kimsenin ona dava açma ya da hüküm verme hakkı olmayacak ve hiç kimseye bu hususta herhangi bir hukuki işlemi kendisine sunmasına izin verilmeyecektir.

3. *Lex de Imperio Vespaisiani*'nin Analizi

Yukarıda çevirisini sunduğumuz yasa metninde, ilk izlenimde açıkça görülen şey şudur: Roma imparatoru Vespasianus, daha önce Iulius-Claudius Hanedanlığının üyeleri için tanınan hakların kendisine de verilerek yasalaştırılmasını talep etmektedir. Çünkü iç savaştan çıkmış bir komutan ve siyasette *homo novus* olarak imparatorluğunu biçimsel olarak bir anayasal sistem içerisinde kurmayı kabul etmiştir. Bu noktada, geleneğin ve aristokrasinin savunucusu olan *Senatus*, ilk kez Yasa'da, yönetimi başarılı bulunan önceki imparatorlara (*exempla*) atıfta bulunarak, yeni imparatoru iyi bir yönetim göstermesi için teşvik etmiştir. Böylece *Lex de imperio Vespaisiani* yasasının tarafları olan *Senatus*, meclis ve imparator arasındaki karşılıklı bir uzlaşma metni olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Lex de imperionun maddelerini incelemeden önce, Vespasianus'un tahta çıkış sürecine ve dönemin tarihsel koşullarına da kısaca değinmek gerekir. Roma Cumhuriyetin sonunu getiren iç savaşlardan sonra, Augustus tarafından kurulan monarşik rejimde, yaklaşık yüz yılı aşkın hüküm süren Iulius-Claudius hanedanlığı, ailenin son üyesi Nero'nun MS. 9 Haziran 68 yılında ölümü ile son bulmuştu. Nero'nun devlet düşmanı olarak ilan edilmesi ve ardından intihar etmesinden sonra, *Senatus* Galba'yı *princeps*

olarak ilan etti.⁸ Bu karardan sonra, artık Roma dışında savaşıyor ordu komutanlarının *princepsliği* amaçlamasında hiçbir engel olmayacaktı ve nitekim de öyle oldu. MS. 68-69 yılları arasındaki savaşta Vitellius ve Vespasianus Roma dışındaki birlikler tarafından *Imperator* ilan edilmişti. Bu yeni durumda, Lusitania valisi Otho'nun eşlik etmesiyle, eski cumhuriyetçi ve zengin bir aileye mensup, büyük bir askeri ve siyasi deneyime sahip Galba, Roma'ya doğru hemen harekete geçti ve *Senatus* tarafından *Imperator* ilan edildi. Ancak Yukarı Germania'daki lejyonlar yeni imparatora bağlılık yemini etmeyi reddettiler. Buna ek olarak, Aşağı Germania lejyonları da Galba'ya değil Vitellius'a bağlılık yeminleri ettiler.⁹

Senatusun desteğini kazanmak isteyen Galba, en sadık adamı Otho'nun yerine soylu bir aileye mensup Calpurnius Piso'yu evlat edinip varis olarak atayınca¹⁰, bu kararından hoşnut olmayan muhafız alayı tarafından Piso ile birlikte MS. 15 Ocak 69 yılında Forum'da öldürüldü. Muhafız alayları tarafından desteklenen Otho'yu *Senatus*,¹¹un imparator olarak tanımaktan başka bir çaresi kalmamıştı. Bu kararda askerlerin etkinliği açıkça görülüyordu. Daha sonra Roma'da desteğini kaybeden Otho, Roma'ya doğru yola çıkan Vitellius'un *legati legionisleri* Valens ve Caecina ile Bedriacum'da yaptıkları savaşta ağır bir yenilgiye uğradı ve üç gün sonra MS. 16 Nisan 69 yılında intihar etti. Hem askeri birlikler hem de *Senatus* Vitellius'u yeni *Imperator* olarak selamladı.¹² Vitellius, Roma'da ilk olarak muhafız alayını kendine bağlı olan lejyonlarla değiştirdi ve Nero'ya yakınlığı ile de bilinen imparator, onun ruhuna sunu törenleri düzenledi.¹²

Roma'da yaşanan bütün bu süreci yakından takip eden Vespasianus, *Iudae* seferini ertelemeye karar verdi. Daha sonra, oğlu Titus da birlikleriyle ona katıldı. MS. 1 Temmuz 69 yılında Vespasianus, Doğu'da ilk olarak Tiberius Iulius Alexander tarafından *Imperator* ilan edildi.¹³ Aynı yılın Aralık ayının sonlarında, Vitellius, Vespasianus'un kardeşi Roma şehrinin *praefectusu* Flavius Sabinus ve taraftarları tarafından *Capitolium* tepesinde sıkıştırılarak vahşice katledildi. Artık Roma, tamamen *Flaviusların* güçleri tarafından kontrol altına alınmıştı. Görüldüğü gibi, Roma İmparatoru olmak için, askerlerin, *Senatusun* ve halkın desteğini almak oldukça önemliydi.

⁸ Mary T. Boatwright, Daniel J. Gargola, Richard J.A. Talbert, Noel Lenski, *Romalıların Kısa Tarihi*, Çev: İrem Kısacık (Alfa Yayınları, 2022, İstanbul), 217.

⁹ Tac. *Hist.* 1.55–57; Suet. *Otho*, 8.

¹⁰ Suet. *Otho*, 3.

¹¹ Andrew Zissos, *A companion to the flavian age of imperial Rome* (John Wiley & Sons, 2016), 52-57.

¹² Suet. *Vit.*, 4;11.

¹³ Zissos, *A companion to the flavian age of imperial Rome*, 52-57.

MS. 69 yılının sonunda Vespasianus'un imparator olması, Roma tarihi açısından kritik zamanlardan birisine denk düşmekteydi. *Principatus*luk rejimin yaklaşık iki yıl kadar süren ilk iç savaşında, Roma halkı tam dört imparator görmüştür. Bu iç savaşın kazananı olan Vespasianus, Flavius Hanedanlığının kurucusu olarak, aslında abisinin ve kendisinin dışında hiç kimse senatörlük görevinde bulunamamıştı.¹⁴ Dolayısıyla esas gücü ve başarısı ailesinden değil kendisinin Germania, Iudae ve Britanya'da gösterdiği askeri başarılarıdır.¹⁵ Bununla birlikte imparatorluk yıllarında kamusal alanda da başarılı bir yönetici olduğunu kanıtlayacaktı.

İki yıl gibi kısa bir zaman diliminde böylesi geniş çaplı bir iç savaşın yarattığı kargaşa, Romalılar için tedirgin edici olmalıydı. Dolayısıyla, Vitellius'un oğlunun ve kardeşinin öldürülmesinden sonra yeni imparator Vespasianus'a meclisin yetkilerinin devredilip iç barışın bir an önce sağlanması gerekiyordu. Nitekim MS II. Yüzyılda yaşamış Romalı biyografi yazarı Suetonius'un da belirttiği gibi İmparator düzeni kalmamış olan devleti yeniden güçlendirmişti.¹⁶ Benzer şekilde dönemin tanıklarından birisi olan ve Vespasianus'a yakınlığı ile bilinen ünlü Roma'lı tarih yazarı Tacitus, *Historiae* isimli eserinde “*at Romae senatus cuncta principibus solita Vespasiano decernit, laetus et spei certus*”, “Roma'da *Senatus* geleneksel olarak imparatorlara verilen tüm onurları mutlu ve kendinden son derece emin bir şekilde Vespasianus'a verme kararı aldı.”¹⁷ şeklindeki sözleriyle *Senatus*un Vespasianus'a bu yetkileri vermekten son derece emin ve mutlu olduğunu aktarmıştır. Burada bahsi geçen geleneksel onurlar muhtemelen *Lex de imperio Vespasiani*'deki ayrıcalıklar idi. Görüldüğü gibi, altı ay önce askerleri tarafından imparator ilan edilen ve henüz Mısır'da olan Vespasianus'tan memnun olan *Senatus* ona güvenerek, *solita cuncta* diye vurgulanan hakları (meclise ait olan görevleri) hızlı bir şekilde yayımlayarak devretmiş ve onu M.S. 69 yılının sonunda imparator ilan etmiştir. Yasa da muhtemelen resmen M.S.70 yılının başında, *consuller*den birinin teklifi ile *comitia centuriata*nın önüne gelerek yasalaşmıştır.¹⁸

Daha önce de bahsedildiği gibi *Lex de imperio Vespasiani* sekiz madde ve *sanctio* bölümünden oluşmaktadır. Bronz plaka üzerine yazılmış olan yasa metninin eksik olduğunu anladığımız giriş bölümünde veya birinci

¹⁴ Boatwright ve Gargola, *Romalıların Kısa Tarihi*, 229.

¹⁵ Wellesley, Kenneth. *Year of the Four Emperors*. (Routledge, 2002).

¹⁶ Suet. *Vesp.*1.

¹⁷ Tac. *Hist.* 4.3.

¹⁸ F.B. R. Hellems, *Lex de imperio Vespasiani: A consideration of some of the constitutional aspects of the principate at Rome* (Scott, Foresman and Company, 1902), 22.

maddesinde, Roma imparatoru Vespasianus'a, resmi olarak izin verilen yetkilerin başında, dilediği kişilerle veya devletle antlaşma yapma yetkisi verilmiştir. Büyük olasılıkla eksik olan başlangıç kısmında savaş ve barış (*pacem, bellum*) sözcükleri vardı.¹⁹ Bu maddeye göre Vespasianus, savaş ve barış konularında sınırsız yetkiyle donatılmış ve en yetkili kişi olarak tanınmıştır. *Senatus*, Strabon'un da aktardığı üzere, Augustus'a imparatorluğun yönetimini, savaş ve barış konusunda mutlak hakimiyeti yaşam boyu vermiştir ve o da eyaletleri imparatora ve *Senatusa* ait eyaletler olmak üzere ikiye bölmüştü.²⁰ Başlangıçta sınırsız gibi görünen ve anayasal olarak *Senatus* ve halk meclislerine ait olan bu yetki, aslında sefer için Roma'dan uzaklaşan askeri lidere kararlarında pratiklik kazandırmak ve siyasi düzenlemeleri hızlı bir şekilde yapması için verilmiştir. Dolayısıyla, bu hak muhtemelen izleri Cumhuriyet Dönemi'ne dek sürülebilir ve anayasal olarak *Senatus* ile halk meclisinin *imperium consulare* veya *proconsulare* yetkisiyle bağlantılıdır.²¹ *Princeps*liğin yasal dayanağı olan bu haklar, muhtemelen ikinci ve üçüncü maddenin içerisinde yer alıyordu ya da ayrıca bir oturumda verilmiş olabilirdi. Ancak bu, metnin birinci kısmının eksik olmasından dolayı tartışmalıdır.²²

Lex de imperio Vespasiani'nin ikinci maddesinde İmparator Vespasianus ile *Senatus* arasındaki ilişkiler üzerinde durulmaktadır. Benzer şekilde selefi olan üç imparatora vurgu yapılarak, Vespasianus'un *Senatusu* toplantıya çağırma, *Senatusa* öneriler sunma ve meclisten kararları geçirme gibi dört farklı yetkide yasal hak sahibi olması hükme bağlanmaktadır. Dio Cassius, Augustus'un da istediği zaman *Senatusu* toplantıya çağırma yetkisine sahip olduğunu aktarmıştır.²³ Bu haklar, aslında imparatorun yasada yazmayan *tribunicia potestas* yetkisi ile bağlantılı güçleridir. Diğer paragrafta önceki imparatorlara atıfta bulunulmadan Vespasianus'un çağırısı üzerine *Senatusun* olağanüstü oturumlar düzenleyeceği ve kararlarının da kanun hükmünde olacağı şeklindeki yasa maddesi yer almaktadır. Dördüncü bölümde ise *Imperator* Vespasianus, *commendatio* hakkı ile sınırsız bir şekilde kamu görevi için seçimlerde adayları seçme ve destekleme hakkına sahip olacaktır. Nero dönemine kadar izleri sürülebilir bu hak için önceki imparatorlar emsal olarak gösterilmemiştir. Bu ayrıcalık ile, magistratlık seçimlerinde imparator, kontrolü neredeyse tamamen ele geçirmiş

¹⁹ Zissos, (Ed.). *A companion to the flavian age of imperial Rome*,570-577.

²⁰ Strabon, 17.3.25; Dio Cassius da imparatorun konumundan bahsederken savaş başlatma ve barış yapma yetkilerine sahip olduğunu yazar (53.17.5).

²¹ Hellems, *Lex de imperio Vespasiani*,8.

²² Kaius Tuori, *The emperor of law: the emergence of Roman imperial adjudication* (Oxford University Press, 2016), 172.

²³ Dio Cassius 54.3.3.

oluyordu.²⁴ Zaten *Lex*'in geçmesinden sonra *consullük* makamı artık imparatorun tavsiye edeceği kişinin seçilmesi ile sonuçlanacaktı. Aynı zamanda Vespasianus *consullük* makamına çoğu kez kendisini seçtirmiştir. Bu da Vespasianus'un yönetimine yönelik eleştirilerden birisidir. Sonuç olarak Vespasianus, bu yasayla diğer alanlarda olduğu gibi burada da önüne çıkabilecek engelleri kaldırmak için uygun bir yol bulmuş ve seçilme özgürlüğünü tamamen kısıtlamak yerine sınırlandırmıştır.²⁵ Yasanın beşinci maddesi ise Vespasianus'a siyasal ve dinsel yansımaları olan *Pomeriumu* genişletme hakkının tanınması yoluyla dikkati çekmektedir. Bu noktada MS. 49 yılında Imperator Claudius'a *Pomeriumu* genişletme hakkının hatırlanmalıdır.²⁶

Lex de imperio Vespasiani'nin tartışmalı ve belki de en önemli maddesi, imparatorun takdir hükümlerini geniş bir alanda kullanabileceği ayrıcalığına sahip olduğunu kaydeden altıncı paragrafıdır. Burada Vespasianus'a kamu yararı adına, kamusal ve özel alanda, dini ve beşerî meselelerin saygınlığına (*maiestate*) uygun olduğunu düşündüğü her şeyi yapma sorumluluğu ve gücü yasal kılınmıştır. Bununla birlikte, burada Iulius-Claudius Hanedanlığına mensup üç örnek imparatorun vurgulanması, böylesi geniş ve aynı zamanda keyfî olarak kullanılabilir bir yetkinin kullanımında imparatora bir güvence verilirken, aynı zamanda daha önce yapılmamış ve benzeri olmayan uygulamaların da engellenmeye çalışıldığı söylenebilir.²⁷ Tartışmalı kısmı ise, kamu yararı adına uygun olarak düşündüğü (*censebit*) her şeyi yapma yetkisinin tahmin edileceği üzere son derece muğlak bir ifade olması ve imparatorun bunu otokratik istekleri için rahatlıkla da kullanabilme tehlikesi idi. Bununla birlikte bu ifadenin amacının *Lex de imperio Vespasiani*'de *Princepse* önceden tasarlanmamış bir eyleme geçme durumunu oluşturan acil durumlarda kullanmasını sağlamaya yönelik tasarlandığı ileri sürülse de, Crawford'un da belirttiği gibi bunun acil durumlarla baş edebilmek için çıkarıldığına dair herhangi bir iz bulunmamaktadır.²⁸ Burada bahsedilenden *ex usu rei publicae* devletin geleneğine uygun olarak anlamının çıkarılmasını ve bunun da *ensorların* görevini ve onların geleneksel yeminlerini içeren ifadelerle bağlantılı olduğu

²⁴ Barbara Levick, *Vespasian* (Taylor & Francis, 2016), 8.

²⁵ Barbara Levick, "The Lex de imperio Vespasiani: The Parts and the Whole." In *La Lex de Imperio Vespasiani e la Roma dei Flavii. Atti del convegno, 20–22 Novembre 2008*. Edited by Luigi Capogrossi Colognesi and Elena Tassi Scandone, 11–22. Rome: L'Erma di Bretschneider, (2009), 21.

²⁶ Hellems, *Lex de imperio Vespasiani*, 15.

²⁷ *Lex de imperio Vespasiani* (Oxford Classical Dictionary), 25 Eylül 2023 tarihinde erişildi.

²⁸ Crawford, *Roman Statutes* (vol. 1), 550-552.

savında bulunmaktadır.²⁹ Öte yandan, Vespasianus'un *ensorluk* makamına yeniden önem vermesi ve bu görevi bizzat kendisinin üzerine alarak senatörleri seçme ve onları denetim altına almaya çabalamasının kanıtları da onun mutlak monarşiye doğru gitme isteğini de açıkça ortaya koymaktadır.³⁰ Ancak, eğer burada gerçekten Imperator Vespasianus'a düşündüğü veya istediği her şeyi yapma hakkının yasal olduğu bir durum olsaydı, diğer maddelerin elbette ki hiçbir önemi kalmazdı. Öyle ki *maiestate divinarum humanarum publicarumque rerum* ifadesi ile aslında devletin var olan düzeninin korunmasına yönelik *Senatusun* imparatora olan güvenini de göstermektedir.

Yasa'nın yedinci paragrafında ise, *Lex De Imperio* çıkmadan önce, Doğu'daki lejyonlar tarafından *Imperator* olarak selamlanan Titus Flavius Vespasianus, bundan yaklaşık olarak altı ay sonra resmi olarak Imperator ilan edilinceye kadar olan süreçteki yaptıklarının yasallaştırılmasını onaylatmıştır. Bilindiği gibi, MS. 69 yılının Aralık ayında öldürülünceye kadar, resmi olarak *Imperator* Vitellius idi. Bu nedenle iç savaş döneminde, bu yasanın geçmesine kadar olan zamanda yaptığı tüm eylemleri, *acta, gesta, decreta, imperata* gibi teknik terimlerle yasallaşmasını tasdik ettirmiştir.³¹ Aynı zamanda imparator, bu maddede mevcut yasalardan muaflığı (*legibus solutus*) ile sadece yasanın çıkmasından önceki uygulamalarını değil aynı zamanda bundan sonra yapacakları için de yasal dayanak sağlamıştır. Burada, imparatorun özel düzenlemelerle yasalara bağlı olmadığı, anayasal olarak mevcut yasaların üzerine çıktığı görülmektedir. Bununla birlikte, bu maddede yine imparator, kendisinden önceki üç örnek imparatorun daha önce yaptıkları ile sınırlandırılmaktadır. Son olarak, *Senatus* bu yasallaştırma ile Roma ordusunun imparatoru seçme gücünü ve tercihini de bu şekilde kabul etmiş olmaktadır.³²

Lex de imperio Vespasiani'nin sonunda yer alan *sanctio* bölümü ise, yasanın biçimsel olarak da geçerliliğinin tanınmasına yönelik olmakla birlikte aynı zamanda büyük ihtimalle politik bir gerekliliğin sonucu idi.³³ Çünkü Vespasianus, o dönemdeki yaptıkları için karşıtlarına karşı kendisini yasal olarak korumak zorundaydı. Bu madde, *Lex de imperio*'nun mevcut yasalardan resmi olarak üstünlüğünün de beyanıdır.

²⁹ Val. Max. 4.1.10, ayrıca, bkz. Crawford, *Roman Statutes* (vol. 1), 550-552.

³⁰ Howatson, *Oxford Antikçağ Sözlüğü*, bkz. "Vespasianus" maddesi.

³¹ Bu türden muaflıklar Augustus (Dio Cass. 56.32) ve Caligula'ya da (Dio Cassius, 59.15) verilmiştir.

³² Minna Weinstein, "The Problem of the Succession in the Roman Empire" *The Historian*, 24(1):95.

³³ Hellems, *Lex de imperio Vespasiani*, 18.

Görüldüğü gibi, *Lex de imperio*'da verilen imtiyazlarla, imparator Vespasianus'un, Roma devletinin mutlak yöneticisi olduğu doğrudan ve açık bir şekilde ilan edilmektedir. Bununla birlikte bu yasanın her imparator yönetime geldiği zaman ilan edilen geleneksel yetkiler mi yoksa Vespasianus'a verilen yeni yetkiler mi olduğu da tartışılmıştır. Dönemin tanığı ve Roma'nın ünlü tarihçisi Tacitus ise *Historiae* adlı yapıtında “*at Romae senatus cuncta principibus solita Vespasiano decernit, laetus et sp ei certus*” (4.2) (Roma'da *Senatus* geleneksel olarak imparatorlara verilen tüm onurları mutlu ve kendinden son derece emin bir şekilde Vespasianus'a verme kararı aldı.) şeklindeki ifadelerle *Lex de Imperio*'nun tüm imparatorlara tanınan geleneksel haklar olduğunun aktarmıştır. Muhtemelen *Lex de imperio Vespasiani*'de vurgulanan geleneksel haklar diye bahsedilen *cuncta solita* ifadesidir. Bu durumda aynı haklara sahip olan imparatorların da sırasıyla vurgulanması sonucunda, aslında Vespasianus'a ne yeni haklar verilmiştir ne de Vespasianus kısıtlanmıştır. Bu Yasa, dönemin hukuk konusunda uzman kişileri tarafından *Lex de imperio*'nun üzerinde yapılan birkaç düzenleme ile hazırlanıp yayınlamış olması muhtemeldir.³⁴ Ancak elimizde bununla ilgili resmi olarak çıkarılmış bir yasa bulunmamaktadır. Bu nedenle, meclis tarafından onaylanan ve imparatorun yetkilerinin tanımlandığı *Lex de imperio*'nun esas önemi, toplam sekiz maddeden oluşan yasanın beş maddesine önceki imparatorlardan sadece iyi yönetim göstermiş olanların isimlerinin eklenmiş olması nedeniyle, *Imperator* Vespasianus'a sadece belirli bir çerçevede davranmanın yasal gücü verilmiş olmasıdır.

Lex de imperio Vespasiani' de iyi örnek olarak kabul edilen sadece *divus* (tanrısal) unvanı verilen üç imparator, Augustus, Tiberius ve Claudius idi. Bu yolla Vespasianus'a da eğer bu imparatorların yönetimini izlediği sürece *divus* unvanını alacağı da vurgulanmış oluyordu. Bu yüzden imparatorun sınırsız gibi görünen yetkilerini, ayrıcalıklarını kullanırken Gaius (Caligula) ve resmi olarak adı bütün kamusal alandan silinmiş olan Nero (*damnatio memoriae*) gibi yönetimi Roma aristokrasisi tarafından kabul görmeyen ve kötü olarak bilinen imparatorların yönetimini izlememesi gerekiyordu. İmparatora yapabilecekleri meşru kılınırken, aynı zamanda yapmaması gerekenler de hatırlatılmış oluyordu. Sonuç itibarıyla *Senatus*'un Vespasianus'u, Roma geleneği tarafından iyi yönetim göstermiş olduğu kabul edilen imparatorların çerçevesinde tutmayı amaçladığı açıktır.

Aynı zamanda emsal gösterme yöntemi ile imparatorluk makamı sadece şahıslara özel olmaktan çıkarak kurumsal olarak meşruiyet kazanmıştır.

³⁴ Tuori, *The emperor of law*, 172-177.

Vespasianus tarafından bakıldığı zaman, elbette ki onun izni ve onayı olmadan böyle bir yasanın çıkması düşünülemezdi. Bu yasa metninin yasallaşmasının kendisi için de sağlayacağı faydalar vardır. Çünkü Vespasianus her şeye rağmen, Iulius-Claudius Hanedanının bir üyesi olmayan ve imparatorluğu zorla ele geçiren birisiydi. Aynı zamanda Roma'nın seçkin ailesinden birisine mensup olmayan ve siyaset alanında tanınmayan birisi olmakla birlikte ordunun desteğine ve gücüne sahipti. Bu yüzden Vespasianus, sadece ordunun desteği ile değil, *Senatus* ve halk meclisi tarafından da tanınarak, anayasal zeminde imparatorluğunu meşrulaştırmak istiyordu. Dolayısıyla, imparatorluk rejiminin kurucu ailesinin bir üyesi olmamasının ve mevcut durumda tam olarak oturmamış ardıl anlayışı üzerinden devredilen imparatorluk makamının da farkında olarak kendisini Iulius-Claudius Hanedanlığı'nın meşru bir üyesi olarak göstermek için söz konusu bu yasayı bir fırsat olarak görmüş olabilirdi. Öyle ki metinde geçen bu ayrıcalıklar, muhtemelen Iulius-Claudius Sülalesine mensup imparatorların kullandıkları sıradan yetkilere. Ayrıca, Vespasianus'un, mimari ve sanatta geleneksel Romalı değerleri ve özellikleri göstermeye çalışmasının arkasındaki istek *Senatusun* kendisine duyduğu güvensizliği ortadan kaldırmaya yönelik olması da bunu destekler niteliktedir.³⁵ Böylece imparatorluk rejiminin aniden patlak veren ilk büyük iç savaşı sonucundaki krizi sonlandırmış ve imparatorluğunu itidalli bir şekilde anayasal bir zemine meşrulaştırmıştır. Bununla birlikte imparatorun özgürlüğünün sınırları için yeni bir model oluşturulmuş ve imparator bir kişi olmaktan çıkıp kurumsal bir kimliğe kavuşmuştur.³⁶ Dahası Roma anayasasında bundan böyle *Senatusun* ve meclisin halka ait olan *imperiumu* tek bir kişinin eline bıraktığı da resmen kanıtlanmıştır.

İmparator Nero zamanında yaşayan filozoflardan Seneca, *De Clementia* isimli eserinde mutlak bir güce sahip imparatorun bu erkini doğru ve iyi yönde kullanması için öğütler vermekte ve iyi bir yönetici olmasını sağlamaya çalışmaktadır. Benzer şekilde, Genç Plinius, (MS.61-113) Ariston'a yazdığı mektubunda devlet işleyişini, senatörlerin görevlerini ve ayrıcalıklarını gençlerin pratik yoluyla öğrendiğini ve bunun da Roma'nın anayasası olduğunu yazmıştır.³⁷ Dolayısıyla sabit anayasal kurallardan ziyade, doğru davranmayı cesaretlendiren örnekleri takip ederek emsal yönetim anlayışını desteklemiştir. Cicero ve Livius da gibi yazarlar da Roma tarihinden gösterdikleri emsal örneklerle doğru davranmayı benzer şekilde cesaretlendirmişlerdi. Nihayetinde bu durum bir Roma pratiği olarak

³⁵ Steven Tuck, *A history of Roman art*. (John Wiley & Sons, 2015), 179-180.

³⁶ Minna Weinstein, "The Problem of the Succession in the Roman Empire.", 96.

³⁷ Tuori, *The emperor of law*, 175.

anayasaya da girmiş ve seçilen örnek imparatorların sahip olduğu ayrıcalıkların vurgulanması ile yeni imparatoru, doğru bir yönetim göstermeye cesaretlendiren anayasal kurallar haline gelmiştir.³⁸ İmparatorun her şeyi yapma özgürlüğü *ex usu rei publicae* ve *exemplum* vasıtasıyla anayasal sistem içerisinde oturtulmuştur.

Sonuç

Bu çalışmada, *Lex de imperio Vespasiani* öncelikle Latince aslından Türkçeye çevrilmiştir. Daha sonra bu yasanın maddeleri incelenmiş ve elde edilen bulgular analiz edilmiştir. Söz konusu bu yasa, M.S. 69 yılında *Senatus* tarafından imparatorluğu resmen ilan edilen Vespasianus'a, muhtemelen önce *senatus consultum ultimum* ile verilen imtiyazlar, yasanın içerisinde de yazdığı üzere *Lex* olarak yasalaşmıştır. Bu metinde ilk olarak imparatorluk çağında, imparatorun mutlak güce sahip olduğu ancak imparatorun onaylamasında hala *Senatusun* ve meclisin eski gücünde olmasa da görevine devam ettiği ve Cumhuriyet Dönemi'ndeki kurumların hala fonksiyonlarını sürdürdüğü anlaşılmıştır. Bununla birlikte ilk kez Roma imparatorluğunda, *princepsliğin* resmi olarak halk meclisi (*comitia centuriata*) tarafından yasallaştırıldığı ve kurumsallaştırıldığı görülmüştür.

Lex de imperio Vespasiani'nin ilk dört maddesinde imparator ile *Senatus* ilişkileri düzenlenmiştir. İmparator Vespasianus'a siyaset alanında hızlı kararlar almasında zorluk veya engel çıkarabilecek meselelerde ayrıcalıklar tanınarak tek yetkili olması sağlanmıştır. Yasa'nın en tartışmalı ve en önemli maddelerinin altıncı, yedinci ve sekizinci paragraflarda yer aldığı görülmüştür. Bu maddelerde öncelikle, imparatorun ve çevresinin eylemlerinde genel olarak mevcut yasalara tabi olmadığı ve kamu yararı gördüğü istediği her şeyi yapma yetkisi açıkça yasalaştırılmıştır. Bununla birlikte, belgede, hala Roma Devleti'nin *res publica* olarak adlandırıldığı ve imparatorun da onun temsilcisi olarak "*ex usu rei publicae*" olarak devletin geleneğine ya da yararına uygun olarak davranması beklenmiştir. Bunun için de beş maddede selefleri, Iulius-Claudius Hanedanlığının üç üyesi, doğal olarak Gaius (Caligula) ve Nero dışarıda tutularak, Augustus, Tiberius ve Claudius'un adı ideal örnek imparator olarak vurgulanmıştır. Daha önce böylesi bir yasada örneği bulunmayan *exemplum* uygulamasının yasaya eklenmesinin iki farklı amacı olabileceği üzerinde durulmuştur. İlk olarak,

³⁸ M.Peachin "Exemplary Government in the Early Roman Empire," in *Crises and the Roman Empire: Proceedings of the Seventh Workshop of the International Network Impact of Empire (Nijmegen, June 20–24, 2006)*, ed. Olivier Hekster (Leiden, The Netherlands: Brill, 2007), 80–89.

eğer bu yasanın hazırlanmasında *Senatusun* etkin olduğunu düşünürsek, yeni imparator Vespasianus imparatorluk yönetimi boyunca Roma aristokrasisi ve geleneği tarafından iyi işler yaptığı kabul edilen ve hemen yukarıda bahsi geçen bu üç imparatorun arasında olması için teşvik edilmiştir. *Divus* unvanı alan, bu üç imparatorun yönetimini takip ettiği sürece onun için de bu onurlandırma hakkın verileceği belirlenmiştir. *Senatus*, böylece yalnızca geçmişteki ideal örnekler üzerinden imparatorluk rejiminin meşruiyetini ilan etmekle kalmamış aynı zamanda imparatora özgürlük alanı içinde belli sınırlar çizen bir gelenek oluşturmuştur. İkinci olarak, bu yasa ordunun gücünü elinde bulunduran Vespasianus'un isteğiyle küçük değişiklikler yapılarak hızlıca düzenlenmiş ve çıkarılmış ise, aristokratik bir aileye mensup olmayan ve bir *homo novus* olarak, siyasette değil de sadece orduda üzerinde söz sahibi olan imparator, kendisine Iulius-Claudius Hanedanlığı'nın meşru bir üyesi olarak, sorunlu bir şekilde devredilen imparatorluğun varis sorununu aşmış, dahası kendisinin de imparatorluğu zorla ele geçiren birisi olarak süreç içerisindeki ve daha sonraki eylemlerini de yasallaştırmıştır. Bunlara ek olarak anayasal zeminde meşru bir imparator olma amacıyla olduğu ve zayıf olana konumunu güçlendirmek istediği de değerlendirilmiştir. Bunun için göze çarpan kanıtlarından birisini de Flavianus dönemi sanatında ve imparatorluk heykellerinde Roma'nın geleneksel değerlerini öne çıkarması ve *Senatus* ile arasında ilişkileri her zaman iyi tutması oluşmaktadır. *Senatusun* da kaybolan devlet düzenini geri getirdiği için ona güven duyduğu izlenimi de mevcuttur.

Iulius-Claudius Hanedanlığı'nın son bulmasından sonra, Vespasianus'un yönetimini yasal bir zemine yerleştirmek ve devleti istikrara kavuşturmak, kanunun amaçlarından birisiydi. Roma imparatorluk rejiminde *Senatus* olağanüstü deneyimi sayesinde mevcut durumu iyi analiz ederek, yeni bir aileye mensup imparatorun güçlerini ve görevlerini hazırladığı yasa ile hukuksal bir çerçeveye sığdırarak *auctoritasının* olumlu manada öngörülebilir olmasını sağlamaya çalışmıştır. Bunun için, yasada aradaki Gaius ve Nero gibi Roma *nobilitasını* ve geleneğini zedeleyen örnekleri özellikle atlayarak ve geçmişteki ideal imparator örneklerini ekleyerek onun eylemlerini ve politikalarını bu sınırların içinde tutmaya çalışmıştır. Dolayısıyla bu Yasa ile *Imperator* Vespasianus'un halka ait olan otoriteyi eline geçirdiğini söylemek mümkünken, *Senatus* da onu istisnailik ve emsal örnek yöntemi ile aristokrasinin kabul ettiği değerlerin içerisinde tutmaya çalışmıştır. Vespasianus da kendisini Iulius-Claudius Hanedanlığının devamı gibi gösteren bu yasayı ardıl sorununun olduğu dönemde egemenliğini kurmak için uygun bir şekilde kabul etmiştir. Bu kanunla, örnek alınmaya değer ideal üç imparatorun elde ettikleri çeşitli ayrıcalıklar iyi yönetimleri

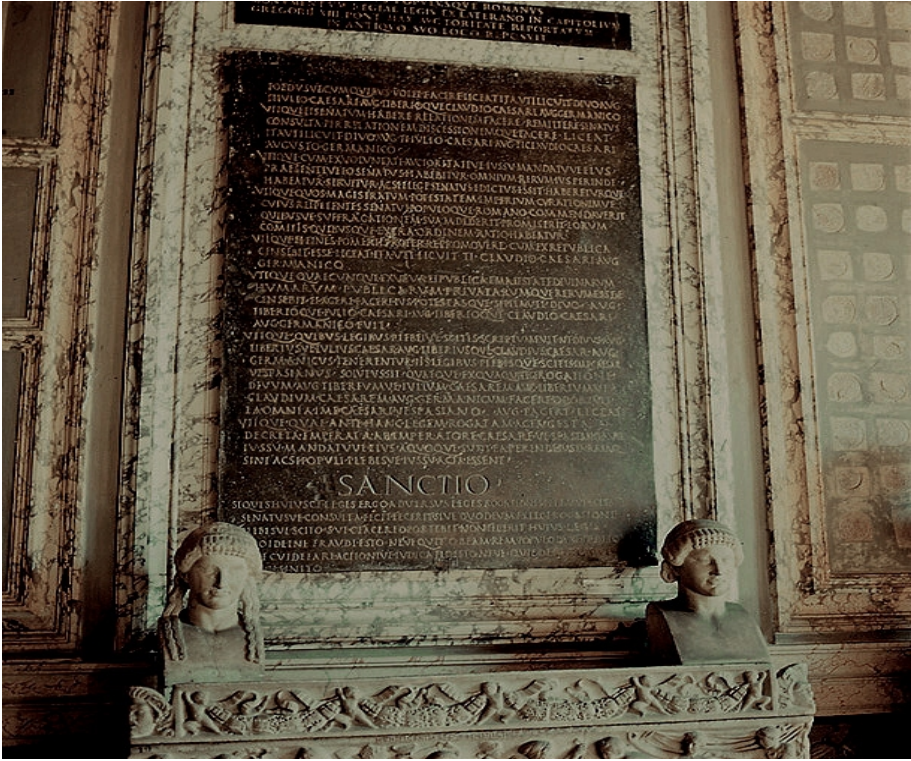
sebebiyle, Vespasianus için de anayasal olarak meşrulaştırılmıştır. Bu nedenle *Lex de imperio Vespasiani* ister sadece Vespasianus için kabul edilen bir yasa olsun isterse önceki imparatorları kapsayan genel bir yasa olsun her iki durumda da bu yasa ile imparatorluk makamı (*principatus*) artık resmen tanınarak kurumsallaşmıştır.

KAYNAKÇA

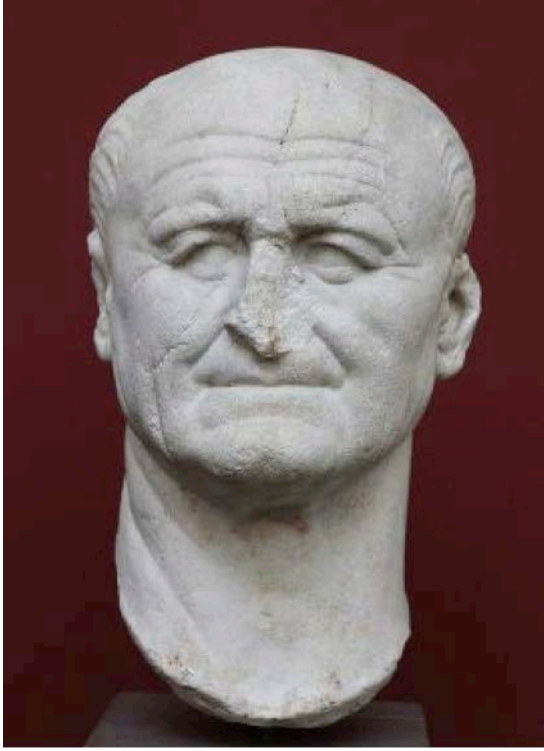
- Boatwright, Mary, Gargola Daniel J., Talbert, Richard J.A, Lenski, Noel., *Romalıların Kısa Tarihi*, Çev: İrem Kısacıkı (Alfa Yayınları, İstanbul, 2022).
- Brunt, Peter. “*Lex de imperio Vespasiani*”, *Journal of Roman Studies* 67 (1977): 95-116.
- Crawford, Micheal, *Roman Statutes* (vol. 1). London: Institute of Classical Studies, 1996.
- Dio Cassius. *Roman History, Volume VI: Books 51-55*. Translated by Earnest Cary, Herbert B. Foster. Loeb Classical Library 83. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1917.
- Dio Cassius. *Roman History, Volume VII: Books 56-60*. Translated by Earnest Cary, Herbert B. Foster. Loeb Classical Library 175. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1924.
- Hellems, Fred Burton Ranney, *Lex de imperio Vespasiani: A consideration of some of the constitutional aspects of the principate at Rome*. Scott, Foresman and Company, 1902.
- Howatson, Margaret C., ed. *Oxford Antikçağ Sözlüğü*. Kitap Yayınevi, 2013.
- Lee, Daniel *Popular sovereignty in early modern constitutional thought*. Oxford University Press, 2016.
- Levick, Barbara. *The Lex de imperio Vespasiani: The Parts and the Whole*. In *La Lex de Imperio Vespasiani e la Roma dei Flavii. Atti del convegno, 20–22 Novembre 2008*. Edited by Luigi Capogrossi Colognesi and Elena Tassi Scandone, 11–22. Rome: L’Erma di Bretschneider, 2009.
- Levick, Barbara. *Vespasian*. Taylor & Francis, 2016.
- Peachin, Micheal. “Exemplary Government in the Early Roman Empire,” in *Crises and the Roman Empire: Proceedings of the Seventh Workshop of the International Network Impact of Empire (Nijmegen, June 20–24, 2006)*, ed. Olivier Hekster (Leiden, The Netherlands: Brill, 2007), 80–89.
- Seneca, Moral Essays, Volume I: *De Providentia. De Constantia. De Ira. De Clementia*. Translated by John W. Basore. Loeb Classical Library 214, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989.

- Strabo. *Geography, Volume VIII: Book 17. General Index*. Translated by Horace Leonard Jones. Loeb Classical Library 267. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1932.
- Suetonius, *The Lives of the Caesars*, Vol. 2. Loeb Classical Library. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1914; Suetonius, On İki Caesar'ın Yaşamı, Çev. Fafo Telatar- Gül Özaktürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2008.
- Tacitus. *Annals: Books 4-6, 11-12*. Translated by John Jackson. Loeb Classical Library 312. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1937.
- Tuck, Steven. *A history of Roman art*. John Wiley & Sons, 2015.
- Tuori, Kaius. *The emperor of law: the emergence of Roman imperial adjudication*. Oxford University Press, 2016.
- Valerius Maximus. *Memorable Doings and Sayings, Volume I: Books 1-5*. Edited and translated by D. R. Shackleton Bailey. Loeb Classical Library 492. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2000.
- Weinstein, Minna. *The Problem of the Succession in the Roman Empire. The Historian*, 24(1), 84–102.
- Zissos, Andrew. *A companion to the flavian age of imperial Rome*. John Wiley & Sons, 2016.

Fig. 1. Lex De İmperio Vespasiani, 20 Aralık 2023 tarihinde, <https://www.museicapitolini.org/en/opera/tavola-bronzea-con-la-lex-de-imperio-vespasiani> adresinden erişim sağlandı.

Fig.2. Roma İmparatoru Vespasianus. 18 Mart 2024 tarihinde 3.c blogger om antikkens skulpturer (wordpress.com) adresinden erişildi.

HİTİT YAZILI KAYNAKLARINDA BEDENSEL ENGELLİLER

Sezer SEÇER FİDAN*

Makale Bilgisi

Başvuru: 15 Ocak 2024

Kabul: 24 Nisan 2024

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Info

Received: January 15, 2024

Accepted: April 24, 2024

Öz

Hitit çivi yazılı arşivlerinden öğrendiğimiz pek çok bilginin aksine Hitit halkına ve sosyal yaşama dair verilerimiz oldukça azdır. Bu duruma çivi yazısının aristokratlar tarafından kullanılan bir yazı olması ve öğrenilmesinin çok zor oluşu sebep olmaktadır. Bu yüzden de halk, çivi yazısını kullanmamaktadır. Dolayısıyla halka ait bilgilerin az olmasına ek olarak bir de toplum içindeki engelli bireyler hakkında bilgi edinmek detaylı bir çalışma gerektirmektedir. Zira engelliler hakkında günümüze ulaşan bilgiler çok farklı metin gruplarından elde edilen dağınık bilgi kıvrıntıları halindedir.

Bu makale ile konu bir bütün olarak ele alınarak engelli bireylerin toplumdaki varlıkları ve Hititlerin engelli olan kişilere olan bakış açıları yansıtılmaya çalışılacak şekilde düzenlenmiştir. Bu bağlamda ele alınacak engeller öncelikle iletişime engel olanlar (Kör, sağır ve dilsiz) olmakla birlikte kişinin kendi doğal yaşam standardını ciddi yönde etkileyecek olanlar (kötürüm) şeklinde sınırlandırılmıştır. Bu çalışmada Hitit yazılı kaynaklarından örneklerle konu aktarılırken çeşitli kültürlerdeki bilgilerle de konu zenginleştirilmiştir.

Ayrıca geçmişten günümüze, söz konusu bireyler için kullanılan “sakat, özürü ve engelli” tanımları mercek altına alınmış ve çoğu zaman birbirleri yerine kullanılan bu ifadeler değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kör, Sağır, Dilsiz, Kötürüm, Bedensel Engeller.

* Dr., sezersec@gmail.com; ORCID: 0000-0001-7959-8698.

Physically Disabled People in Hittite Written Sources

Abstract

Contrary to much of the information we learn from the Hittite cuneiform archives, we have very little data on the Hittite people and social life. This situation is caused by the fact that cuneiform is a script used by aristocrats and is very difficult to learn. That's why local people don't use cuneiform. Therefore, in addition to the lack of public information, obtaining information about disabled individuals in society requires detailed study. Because the information that has survived to this day about disabled people is in the form of scattered bits of information obtained from very different text groups.

In this article, the subject is discussed as a whole and it is designed to reflect the existence of disabled individuals in society and the Hittites' perspective on disabled individuals. In this context, the obstacles to be discussed are primarily limited to those that prevent communication (blind, deaf and mute) and those that will seriously affect the person's natural standard of living (cripple). In this study, the subject is explained with examples from Hittite written sources and the subject is enriched with information from various cultures.

In addition, all definitions used for these individuals from past to present have been researched and these expressions, which are often used interchangeably, have been evaluated.

Keywords: *Blind, Deaf, Mute, Crippled, Physical Disabilities.*

Hititler, Anadolu tarihinde ilk kez merkezi otoriteyi kuran, ilk uluslararası barış antlaşmanın taraflarından biri olan ve yaklaşık 450 yıl gibi uzun bir süre tarih sahnesinde kalabilmiş bir imparatorluktur. Hititlerin siyasal tarihi, sanatı, bin tanrılı inanç sistemi ya da yazıları üzerine çokça araştırma yapılmıştır. Ancak çivi yazısının ve Hititçenin resmi yazı ve dil olması, buna bağlı olarak da halkın hiyeroglif ve bu yazı sistemine uygulanan Luwiceyi kullanıyor olmaları¹ Hitit halkı hakkında arşivlerden bilgi almamızı sınırlandırmış ve onlara dar bir perspektiften anlamaya çalışmamıza neden olmuştur. Hitit halkı hakkındaki bilgilerimiz bu kadar az iken engelli bireyler hakkında bilgi edinmek ise maalesef ki çok daha zordur. Zira bilgiler oldukça kısıtlıdır ve farklı metin gruplarından edinildiği için de dağınıktır. Bu makale ile konu bir bütün olarak ele alınarak engelli bireylerin toplumdaki varlıkları

¹ Ali Dinçol ve Belkis Dinçol, "Große, Prinzen, Herren. Die Spitzen der Reichsadministration im Spiegel ihrer Siegel", Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland GmbH (ed.), Die Hethiter und ihr Reich, das Volk der 1000 Götter Ausstellungskatalog, Stuttgart, 2002, 82, 83.

ve Hititlerin engelli olan kişilere olan bakış açıları yansıtılmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda ele alınacak engeller öncelikle iletişime engel olanlar olmakla birlikte, kişinin kendi doğal yaşam standardını ciddi yönde etkileyecek olanlar olarak sınırlandırılmıştır. Söz konusu bedensel engeller her ne kadar kendi özelinde ele alınmış olsalar da metinlerde birlikte geçen bedensel engellerin olduğu da unutulmayarak tekrarlarından kaçınılmıştır.

Hitit toplumunda yazılı belgeler vasıtasıyla varlıklarını bildiğimiz engelli bireyler hakkındaki kaynaklara geçmeden önce kavramsal olarak “sakat”, “özürlü” ve “engelli” tanımlarına yakından bakmakta fayda vardır. Ancak bu kavramların çoğu zaman birbirleri yerine kullanılıyor olması konuyu incelemedeki ilk güçlüğü de ortaya koymaktadır. Söz konusu güçlük sadece Türkçe’de değil pek çok farklı dilde de mevcuttur². 1990’lı yılların öncesinde uluslararası resmi yazım dilinde “disabled person” ve “people with disabilities” ifadeleri Türkçe’ye “sakat” olarak çevriliyorken, 2006 yılına dek “özürlü”, sonrasında ise “engelli” ifadesi ile karşılık bulmaktadır³. Ancak halen pek çok kurum ve kuruluşun resmi sayfalarında ortak bir dil olmadığı ortadadır⁴. Dolayısıyla aslında söz konusu tanımların yapılmasındaki en büyük zorluk; pek çok resmi kurum ve kuruluşun tutarlı ifadeler tercih etmemesi, Türkçe’de özürlü ve engelli kelimelerinin aynı anlamı ifade ediyorlarmışçasına kullanılıyor olması, kelimelere olduklarından farklı anlamlar yüklenmesi gibi nedenlerden kaynaklanmaktadır. Dünya Sağlık Örgütü’nün yapmış olduğu tanımlamalar ise şöyledir⁵:

Özürlülük: Kişinin fiziksel görünümünde, psikolojik ya da anatomik yapısında ortaya çıkmış olan herhangi bir eksiklik ya da anormalliktir (İskelet sistemi, görme, işitme, konuşma, zekâ vb.).

² İngilizce: handicap, handicaped, defective, disabled, disability, with obstacles, having obstacles, invalid, incapable of working, infirm malformed; Almanca: verküppelt, arbeitsunfähig, faul, körperbehindert, behinderte(r), beschränkt, rüppel, versehrte(r), beschhädigt, fehler, mangel, entschuldigt, mangelhaft, Fransızca: handicapé/e, inferme, d’obstacles, bot/e, impotent/e, hors de combat, inapte à estropié/e. Müge Kamanlıoğlu, *Feminist Perspektifte Özürlü Kadına Bakışın Sosyolojik Değerlendirmesi Üzerine Kurumsal Bir Çalışma*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007, 59.

³ Yener Şişman, “Özürlülük Alanında Kullanılan Kavramlar Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi* 7/28 (2012): 71.

⁴ Anayasamızın 61. ve 104. Maddelerinde “sakat” ifadesi varken, 10. Maddesinde “özürlü” ifadesi yer almaktadır (<https://www.icisleri.gov.tr/kurumlar/icisleri.gov.tr/IcSite/illeridaresi/Mevzuat/Kanunlar/Anayasa.pdf>). Türkiye İşitme Engelliler Spor federasyonu, Türkiye Sakatlar Konfederasyonu, Türkiye sakatlar derneği, Türkiye özürlüler eğitim ve dayanışma vakfı vb.

⁵ <https://www.ttb.org.tr/STED/sted0900/4.html>.

Sakatlık: Özürlülük sonucu oluşan ve normal bir bireyin kolayca gerçekleştirebileceği bir aktiviteyi gerçekleştirmede ortaya çıkan eksiklik ya da sınırlamadır (davranış, beceri vücut pozisyonlarındaki bozukluklar).

Engellilik: Özürlülük ve sakatlık sonucu oluşan, sosyal ve kültürel etkenlere yaşa, cinsiyete, bağlı olarak birey için normal olan bir işlevin yerine getirilememesi, tamamlanamaması ya da eksik kalmasıdır. Burada bahsi geçen eksiklik yaşantıyı etkileyen rollerden biridir (Oryantasyon, hareket sosyal ve ekonomik engellilikler).

Yukarıda verilen tanımlar doğrultusunda özürlü bireylerin toplum içerisinde yaşadıkları sıkıntılar ve bu sebeple meydana getiremedikleri işlev yetersizlikleri sebebi ile makalemizde “engelli” tanımını kullanmayı uygun buluyoruz.

Görme Engeliler (Kör/Âmâ)

Hitit çivi yazılı belgelerinde körlerle ilişkili bilgilere, kanun metinlerinden, idari metinlerden ve dini metinlerden ulaşılabilmektedir. Hititler kör olma halinin doğuştan gelebileceği gibi, bir kaza sonucu ya da bir ceza ile meydana gelebileceğini veyahut Tanrıların bir laneti olarak ortaya çıkabileceğini bizlere aktarmışlardır.

Metinlerde kör ya da körlük kavramı ile ilişkilendirilebilecek kelimeler ise; (Hit.) *šakui-*, (luw.) *t/dawi-*, (Sum.) IGI, (Akk) *ĪNU* «Göz»; (Hit.) *dašuwant-/tašwant-*, (Sum.) ^(LÚ)IGI.NU.GÁL/^(LÚ)IGI.NU.DU₈, (Akk.) *HUPPUDUM* «Kör, a'mâ»; *dašuwah/dašuwahh-* «Kör etmek, gözlerini oymak»⁶ şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Hitit metinlerinde bir kişinin doğuştan kör olması ile ilgili elimizde sadece bir metin bulunmaktadır. CTH 540 içerisinde yer alan bir doğum falını aktaran metinde:

KBo 6.25+ KBo13.35 III 3', 4'⁷ : “Eğer bir kadın doğum yaparsa ve o (çocuk) kör ise evin sahibi hiçbir zaman başarıya ulaşamayacaktır”⁸.

Bu doğum falında bebeğin kör doğmasının ev sahibine başarısızlık getireceği rivayet edilmektedir ki aslında buradan görme engelli bireye olan

⁶ HW: 218, 219, 277; HdW: 67, 89; HZL: 326, 327; Ahmet Ünal, *Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü* (Hamburg: Verlag Dr. Kovač, 2007), 252,707.

⁷ (3') *tak-ku* SAL-za *ha-a-ši na-aš ta-aš-wa-an-za* (4') EN É [A-N]A[?] ZAG-aš-ta *Ú-UL a-ri* Kaspar Klaus Riemschneider, *Babylonische Geburtsomina in hethitischer Übersetzung, StBoT 9*, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1970), 22.

⁸ Riemschneider, *Babylonische Geburtsomina in hethitischer Übersetzung*, 23; Ahmet Ünal, “Falcılık ve Kehanet/Divination and Prophecy”, M. Doğan-Alparslan ve M. Alparslan (ed.), *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu/Hitites An Anatolian Empire*. (İstanbul, 2013), 461.

bakış açısı hakkında fikir sahibi olmaya başlarız. Bireylerin sonradan görme engelli olması durumu için ise kanun metinleri bilgi sunmaktadır. Hitit Kanun Metinlerinin 7. -18. maddeleri yaralama-sakatlama ile ilişkili suçlar ve onlara verilecek olan cezalara ayrılmıştır⁹.

KBo 6.4 I 14, 15¹⁰ (5. Madde): “Eğer biri özgür bir adamı bir kavgada kör ederse, 40 şekel gümüş ödeyecektir. Eğer kaza ise 20 şekel gümüş ödeyecektir”.

KBo 6.2++¹¹ I 9, 10¹² (7. Madde): “Bir kimse, özgür bir insanı kör ederse veya dişini kırarsa, 40 şekel gümüş ödüyordu. Ama şimdi 20 şekel gümüş ödeyecek ve bunun için onun evine baksın”¹³.

KBo 6.2++ I 11, 12¹⁴ (8. Madde): “Eğer bir kimse bir erkek köleyi ya da kadın köleyi kör ederse ya da bir dişini dökerse 10 şekel gümüş versin ve o bunun için onun evine baksın”.

Yukarıda verilen kanun maddelerine bakıldığında; suçu işleyen kişinin alacağı cezanın kör edilen kişinin hür ya da köle olmasına göre değiştiği gibi kaza ile ya da kavga sırasında mı yoksa bilinçli bir şekilde mi yapıldığına göre de değiştiği anlaşılmaktadır. Bir kişiyi kör etmenin cezasına dair bilgileri kanun metinlerinden edinirken, Tuthaliya'nın¹⁵ yasal ilişkileri

⁹ Harry A. Hoffner, *The Laws Of The Hittites/A Critical Edition* (Leiden, New York, Köln: Brill, 1997), 21, 22; Belkıs Dinçol, “Hitit Yasaları / Hittite Laws”, M. Doğan-Alparslan ve M. Alparslan (ed), *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu / Hittites: An Anatolian Empire*, (İstanbul, 2013), 524.

¹⁰ (14) *ták-ku LÚ-an EL-LUM šu-ul-la-an-na-za ku-iš-ki da-šu-wa-ah-hi* (15) 1 MA.NA KÙ.BABBAR *pa-a-i ták-ku ŠU-aš wa-as-ta-i* 20 GÍN KÙ.BABBAR *pa-a-i*. Hoffner, *The Laws of the Hittites/A Critical Edition*, 21. 7. Maddenin geç versiyonudur.

¹¹ KBo 22.62 + KBo 19.1 + KBo 19.1a + KBo 6.2 + KBo 22.61. Thesaurus Linguarum Hethaeorum digitalis, hethiter.net/: TLHdig KBo 22.62 (2021-12-31).

¹² (9) *ták-ku LÚ.U19.LU-an EL-LAM ku-iš-ki da-šu-wa-ah-hi na-aš-ma ZU9-ŠU la-a-ki* (10) *ka-ru-ū* 1 MA.NA KÙ.BABBAR *pí-iš-ker ki-nu-na* 20 GÍN KÙ.BABBAR *pa-a-i pár-na-aš-še-a*. Hoffner, *The Laws of the Hittites/A Critical Edition*, 21.

¹³ Hammurabi kanunlarında ise madde 196'da: “Eğer bir adam, bir adamın oğlunun gözünü kör ederse, onun gözünü de kör edeceklerdir” ifadesi yer almaktadır. Mebrure Tosun ve Kadriye Yalvaç. Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı, (Ankara: 1989), 205.

¹⁴ (11) *ták-ku ARAD-na-an na-aš-ma GÉME-an ku-iš-ki da-šu-wa-ah-hi na-aš-ma ZU9-ŠU la-a-ki* (12) 10 GÍN KÙ.BABBAR *pa-a-i pár-na-aš-še-a šu-wa-i-ez-zi*. Hoffner, *The Laws of the Hittites/A Critical Edition*, 21.

¹⁵ Söz konusu Tuthaliya'nın I. Tuthaliya olduğu ifade edilmektedir. Heinrich Otten, “Original oder Abschrift -zur Datierung von CTH 258”, *Florilegium anatolicum: Mélanges offerts à Emmanuel Laroche*, (Paris: 1979), 273-276. Ancak Westbrook ve Woodart belgeyi IV. Tuthaliya Dönemi'ne tarihlemek istemektedir. Raymond Westbrook ve Roger D. Woodard, “The Edict of Tudhaliya IV”, *JAOS* 110 (1990): 641-659.

istikrara kavuşturmak için talimatlarını içeren bir metinde ise “kör etme”nin cezai bir işlem olarak da uygulandığı görülmektedir¹⁶:

(CTH 258.1.A) KUB 13.9+¹⁷ II 11-15: “Eğer bir köle hırsızlık yapmış ise ve o (mağdur kişi) onu hırsızlık sırasında yakalarsa eğer o köle daha önceden kör edilmiş ise onu ona (mağdur kişiye) teslim etmezler. Eğer köle kör edilmemişse onu (köleyi) ona (mağdur kişiye) teslim ederler”¹⁸.

Bu metinden bir kölenin hırsızlık yapması halinde kör edilebileceğinin vurgusu yapılmaktadır¹⁹. Özgür kişilere ise böyle bir cezanın uygulanamayacağı metnin devamında (KUB 13.9 II 16-19) ifade edilmiştir²⁰. Söz konusu bu sakatlama yönteminin sadece kölelere uygulanabiliyor oluşu olasılıkla kölelerin ikinci sınıf insan olarak kabul edilmeleri ve işledikleri suç nedeniyle bir nevi işaretlenmelerinin tercih edildiğini gösteriyor olmalıdır²¹.

Başka bir talimat metninde ise (CTH 260 I. Arnuwanda ve Ašmunikkal’ın ileri gelenler için talimatları (^{LÜ.MEŞ}DUGUD)-) kötü niyetli bir eylem bildirecek olan elçinin gözlerinin kör edileceği ifade edilmektedir:

KUB 31.42 II 10-14²²: “...Ayrıca, eğer biri bize bir elçi gönderirse ve bize kınanacak bir eylemin niyetini yazılı olarak bildirirse biz de onu yakalar,

¹⁶ Harry A. Hoffner, “The Disabled and Infirm in Hittite Society”, *Archaeological, Historical and Geographical Studies*. Hayim and Miriam Tadmor Volume/Eretz-Israel 27 (2003): 85, 86.

¹⁷ Marazzi (ed.), hethiter.net/: CTH 258.1 (2011sqq.).

¹⁸ (11) *ma-a-an İR-ma da-ia-at na-an ta-i-a-az-zi-la-an-ni har-zi* (12) [*xx*] *na-aš ma-a-an ta-šu-wa-ah-ha-an-za* (13) *na-an-ši-iš-ta pa-ra-a Ú-UL tar-na-an-zi* (14) *ma-a-na-aš Ú-UL ta-šu-wa-ah-ha-an-za* (15) *na-an-ši-iš-ta pa-ra-a tar-na-an-zi*. Yasemin Arıkan-Soysal, “Hitit Belgelerinde Körler”, *ArAn* 4/1(2000): 207-208.

¹⁹ Hammurabi kanunlarında ise madde 193’te: “Eğer, saraya ait bir hizmetlinin veya SAL.ZİKRUM’un oğlu, öz babasının evini öğrenirse, onu büyüten baba ve anasından nefret edip (kendi) babasının evine giderse gözünü oyacaklardır” ifadesi yer almaktadır. Tosun ve Yalvaç, Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı, 205.

²⁰ Massimiliano Marazzi, “ ‘Blinding’ in Hittite Society. Form of Punishment or Ruling for the Control of the Labor Force?”, Paola Corò, Elena Devecchi, Nicola De Zorzi ve Massimo Maiocchi (ed.), *Libiamo ne’ lieti calici*. *Ancient Near Eastern Studies Presented to Lucio Milano on the Occasion of his 65th Birthday by Pupils, Colleagues and Friends*, (Münster: 2016), 310.

²¹ Harry A. Hoffner, “The Disabled and Infirm in Hittite Society”, 85, 86.

²² (10) ...*na-aš-ma-an-na-aš-kán* ^{LÜTE+ME}-*ma* (11) [*k*] *u-iš-ki kat-ta-an ar-ha u-e-ez-zi* (12) [*nu-un*]-¹*na*¹-[*a*] *š i-da-lu-un ku-in-ki ha-at-ra-a-ez-zi* (13) [*na-an ep*]-*pu-u-e-ni Ú-UL nam-ma-an da-šu-wa-hu-wa*¹*ni*¹ (14) [*Ú-UL na-a*] ⁿ*MA-HAR* ^{DUTU}-^{ŠT} *Ú-UL ú-wa-te-wa-ni*. *Thesaurus Linguarum Hethaeorum digitalis*, hethiter.net/: TLHdig KUB 31.42 (2021-12-31). Ayrıca bkz. KUB 31.44 II 6-12.

kör eder ve majestelerinin huzuruna çıkarırız”²³.

Maşat Höyük’ten ele geçen çivi yazılı belgelerden ise Hititlerin “kör etme” işlemini bir cezalandırma yöntemi olarak uyguladıkları varsayımı bulunmaktadır:

Mş. 75 / 69 = HKM 16 öy. 5-15²⁴: “Bu tablet size ulaşır ulaşmaz majestenin huzuruna acele olarak hareket edin! Yoksa sizin yanınıza gelecekler (ve sizi) orada kör edecekler”²⁵.

Mş. 75 / 10 = HKM 14 öy. 3-14²⁶: “Bu tablet sana ulaşır ulaşmaz majestenin huzuruna acele olarak hareket et! Gagadduualı adam Maruua’yı da (birlikte) getir! Yoksa sizin yanınıza gelecekler (ve sizi) orada kör edecekler”²⁷.

Mş. 75 / 103 = HKM 84 öy. 19’²⁸: “Sonra sizi kör ed[ecekler]”²⁹.

Ancak söz konusu metinlere bakıldığında kör etme işleminin bir cezalandırma yönteminden ziyade bir tehdit unsuru olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

“Kör etme” tehdit dışında beddua olarak da metinlerde yerini alır. Boğazköy’den bir askeri yemin metninde (CTH 427-KBo 6.34//KUB 7.59) ve Çağırma Ritüeli fragmanları içerisinde yer alan bir karşı büyü metninde (CTH 458-KUB 60.150) buna dair örnekler gözlemlenmektedir.

KBo 6.34 III 2-9³⁰: “Onların önüne kör (ve) sağır bir kadın götürürler

²³ Harry A. Hoffner, “The Disabled and Infirm in Hittite Society”, 86; Marazzi, “ ‘Blinding’ in Hittite Society. Form of Punishment or Ruling for the Control of the Labor Force?”, 310.

²⁴ (5) *ma-ah-h[a-a]n-ša-ma-aš* (6) *ka-a-aš tup-pí-an-za* (7) *an-da ú-e-mi-ez-zi* (8) *nu MA-HAR* ^DUTU-^{ŠI} (9) *li-la-ah-hu-u-an-zi* (u.Rd.) *u-un-ni-iš-tén* / (u.Rd. 11) *ma-a-an Ú-UL-ma* (u.Rd.12) *nu-uš-ma-aš-ša-an* (Ay.14) *a-pí-ia pé-di* (15) *ta-šu-wa-ah-ha-an-zi*. Thesaurus Linguarum Hethaeorum digitalis, hethiter.net/: TLHdig HKM 16 (2021-12-31).

²⁵ Sedat Alp, *Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), 140-143.

²⁶ (3) *ma-ah-ha-an-ta ka-a-aš* (4) *tup-pí-an-za an-da* (5) *ú-e-mi-ia-az-zi* (6) *nu MA-HAR* ^DUTU-^{ŠI} (7) *li-la-ah-hu-wu-an-zi u-un-ni* (8) ^m*mar-ru-wa-an-na* (9) ^{LÚ}URU *ga-gad-du-wa* (10) *ú-wa-te ma-a-an Ú-UL-ma* (11) *nu-uš-ma-aš-ša-an* (u. Rd.12) *ú-wa-an-zi* (u. Rd. 13) *a-pí-ia pé-e-di* (u. Rd. 14) *ta-šu-wa-ah-ha-an-zi*. Thesaurus Linguarum Hethaeorum digitalis, hethiter.net/: TLHdig HKM 14 (2021-12-31).

²⁷ Alp, *Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük*, 138-141.

²⁸ (19’) *nam-ma-aš-ma-aš ta-šu-w[a-ah-ha-an-zi]*. Thesaurus Linguarum Hethaeorum digitalis, hethiter.net/: TLHdig HKM 84 (2021-12-31).

²⁹ Alp, *Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük*, 278-282.

³⁰ (2) *nu-uš-ma-aš-kán* MUNU[(S ^{LÚ}IGI.NU.G)]ÁL ^{LÚ}Ú.HÚB (3) *pé-ra-an ar-ha [(pé-e)]-hu-da-an-z[i]* (4) *nu-uš-ma-aš kiš-an [te-ši k]a-a-ša* MUNUS ^{LÚ}IGI.NU.GÁL (5) ^{LÚ}Ú.HÚB *nu-wa-k[án k]u-iš A-NA LUGAL MUNUS.LUGAL* (6) *HUL-lu ták-ki-iš-z[i na]-an NI-IŠ*

ve onlara (= askerlere) şöyle dersin: “İşte, kör (ve) sağır bir kadın. Kim krala (ve) kraliçeye kötülük yaparsa, onu yeminler yakalasin! O erkeği kadın yapınlar ve onu kör gibi kör etsinler, sağır gibi sağır etsinler!”³¹.

Bu metinde her ne kadar kral ve kraliçeye karşı kötülük yapan kişilerin kör edilmesi bir cezai yaptırım gibi görünüyorsa da ilahi bir cezanın gerçekleştirilmesinin talep edildiği açıktır. Bu bağlamda kör etmenin bir cezadan çok beddua unsuru olarak kullanıldığı söylenmelidir.

CTH 458’de yer alan (Çağırma Ritüellerinden parçalar) bir metinde ise yaşlı kadının büyüler ile huzursuz edilen kişiye yardım etmek amacıyla yaptığı karşı büyü sırasında büyü yapan kişilerin kör ve sağır olmaları bedduasında bulunduğu okunmaktadır:

KUB 60.157 III 7-10³²: “Yaşlı kadın şöyle söyler: “[Kimler onu] devamlı olarak korkutur, kimler onu devamlı olarak ürkütürse, onların gözlerini alın; [(aynı) körlerin (gibi)! Onların kulaklarını a[lın]; (aynı) sağırların (gibi)! (ve onlara şöyle deyin): ‘Kulak(larınız)la duymayın, göz(leriniz)le gör[meyin!]’ ”³³.

Bir diğer metinde (CTH 338-Dilin Efendisi: Efsane ve Ritüel) kör ve sağır olma halinin benzetme büyü (analoji) kapsamında nasıl kullanıldığına dair ipuçları yakalamak mümkündür:

KUB 12.62 ay. 7-13+1696/u³⁴: “Çayırda bir *šišiyamma*- ağacı’ durur.

DINGIR^{MEŠ} *ap-pa-an-du* (7) *na-an LU^U-an MU[NUS-an i-ia-a]n-du na-an LU^UIGI.NU.GÁ[L-aš]* (8) *i-wa-ar da-š[u-wa-ah-ha-a]n-du ŠA LU^UÚ.HÚB-ma-an* (9) *i-wa-ar [du-ud-du-mi-i]a-an-du*. Thesaurus Linguarum Hethaeorum digitalis, hethiter.net/: TLHdig KUB 31.42 (2021-12-31); Norbert Oettinger, *Die Militärischen Eide der Hethiter*, *StBoT* 22, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1976), 12.

³¹ Oettinger, *Die Militärischen Eide der Hethiter*, 13; Yasemin Arıkan-Soysal, “Hitit Belgelerinde Körler”, 219.

³² (7) *nu MUNUSŠU.GI ki-iš-ša-an me-ma-i na-ah-šar-nu-uš!-ke<-er>-w[a-ar-an ku-i-e-eš]* (8) *ú-ri-te-nu-uš-ke<-er>-wa-ra-an ku-i-e-eš nu-wa-aš-ma-aš IGI^{HL.A} [-wa-da-šu-wa-an-da-aš]* (9) *da-at-tén GEŠTU^{HL.A}-ma-wa-aš-ma-aš du-ud-du-mi-ia-an-da-aš t[at-te-en]* (10) *GEŠTU-it iš-ta-ma-aš-te-ni le-e IGI-it-ma-wa uš-k[at-te-ni le-e]*. Hans Ehelolf, “Zum hethitischen Lexikon”, *KIF* 1 (1930): 396; Thesaurus Linguarum Hethaeorum digitalis, hethiter.net/: TLHdig KUB 60.157 (2021-12-31).

³³ Yasemin Arıkan-Soysal, “Hitit Belgelerinde Körler”, 221.

³⁴ (7) *Ú.SAL-i GIŠšī-ši-ia-am-ma ar-ta kat-ta-an-ma ta-aš-wa-an-za du-du-mi-ia-an-za* (8) *a-ša-an-zi ta-aš-wa-an-za a-uš-zi le-e du-ud-du-mi-ia-an-za-ma iš-ta-ma-aš-zi* (9) *le-e ik-ni-ia-an-za píd-da-i le-e UH^{HL.A}-aš-ša ud-da-na-an-te-eš* (10) *EN.SISKUR QA-TAM-MA le-e u-wa-an-zi / (11) Ú.SAL-i GIŠšī-ši-ia-am-ma ar-ta GAM-an da-aš-wa-an-za du-ud-d[u-mi-ia-an-za]* (12) *[a-ša-an-zi]i ta-aš-wa-za a-uš-zi [le-e d]u-ud-du-mi-ia-an-za[-ma]* (13) *[iš-ta-ma-aš-zi]i le-e ik-ni-[ia-an-za píd-da-]i <le-e> in-na-r[a²]*. Hans Ehelolf, “Zum hethitischen Lexikon”, 193 vd.; Heinrich Otten ve Neu Rüster, “Textanschlüsse von Bogazköy-Tafeln

Onun altında bir kör (ve) bir sağır oturur. Kör görmesin, sağır işitmesin, kötürüm³⁵ yürümesin! Büyü sözleri kurban sahibine böylece gelmesin! Çayırdaki bir *šišyamma*-ağacı⁷ durur. Onun altında bir kör (ve) bir sa[ğır oturu]r. Kör gör[me]sin, [s]ağır [i]şit[me]si[n], köt[ürüm yür]ü<me>sin!”³⁶.

Yukarıda verilen pasajda kör, sağır ve kötürümler bir büyüün kurban beyine ulaşmasını engellemek amacıyla benzetme yöntemi ile yapılan büyü de rol almıştır. Büyünün kişiye ulaşmasını engellemek için görmemesi, duymaması ve yürümemesi/ilerleyememesi gibi faktörlerin kullanıyor oluşu Hititlerin mevcut bedensel engellerin iletişimde ciddi kopukluklar yarattığını gözlemliyor olmalarından kaynaklı olmalıdır.

Körler dini uygulamalar içerisinde takip edilebildiği kadarıyla sadece bir kez *haššumaš* Bayramı’nda aktif rol oynamışlardır. *haššumaš* Bayramı bir erginlenme töreni olarak kabul edilmektedir³⁷.

IBoT 1.29 ay. 37’-41’³⁸: “... Tekeyi dışarı götürürler, tekeyi kesip tamamen yerler. Tekenin derisini alırlar. Bir kör adamı soyarlar ve ona vururlar/döverler. Onu *hešta*- evine götürürler. (Orada) yiyip içler”³⁹.

Yukarıda kısa bir pasajı sunulan metinde aslında prensin erginlenme töreni kutlanıldığından prens yerine kör bir adam dövülmekte⁴⁰ ve ardından da ölümlerine taşınmaktadır. Diğer bir deyişle burada, sembolik anlamda

(21-30)”, ZA 63 (1973): 87, 88; Yasemin Arıkan-Soysal, “Hitit Belgelerinde Körler”, 221, 222.

³⁵ *ikniyant-*: Topal, aksak, kötürüm. HW: 81; HEG: 350, HdW: 26; Ünal, Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü, 253. Bu pasaj sayesinde, Hitit metinlerinde sadece kör ve sağırların değil kötürümlerin de dini uygulamalar içerisinde anıldığı görülür.

³⁶ Yasemin Arıkan-Soysal, “Hitit Belgelerinde Körler”, 222.

³⁷ Hans Gustav Güterbock, “An Initiation Rite for a Hittite Prince”, AOS MWBranch 50, (1969): 99-103; Harry A. Hoffner, “The ARZANA House”, K. Bittel vd. (eds), *Anatolian Studies Presented to Hans Gustav Güterbock on the Occasion of His 65th Birthday*. (İstanbul: 1974), 113-121.

³⁸ (37’) ... MÁŠ.GAL-*ma a-ra-ah-za pé-e-hu-da-an-zi* (38’) *nu-kan MÁŠ.GAL-an ar-kán-zi na-an ar-ha a-da-an-zi* (39’) KUŠ MÁŠ.GAL-*ma da-an-zi* 1⁷ LÚ.IGI.NU.GÁL-*ma ni-ku-ma-an-da-ri-an-zi* (40’) *na-an wa-al-ha-an-ni-an-zi na-an* ^E*he-eš-ta-a pé-hu-da-an-zi* (41’) *nu a-da-an-zi a-ku-wa-an-zi*. Alice Mouton, “Réflexions autour de la notion de rituel initiatique en Anatolie hittite. Au sujet de la fête *haššumaš*”, JANER 11, (2011): 10.

³⁹ Mouton, “Réflexions autour de la notion de rituel initiatique en Anatolie hittite. Au sujet de la fête *haššumaš*”, 16.

⁴⁰ Roma dünyasında da benzer bir uygulamayı görmek mümkündür. Lupercalia festivalinde keçi derisi giymiş rahiplerin, karşılaştıkları kadınlara yine keçi derisinden kayışlarla vurdıkları aktarılmaktadır. Bu eylemin kadınların doğurganlıklarını arttırdıkları ifade edilir. Wilhelm Mannhardt, *Mythologische Forschungen. Quellen und Forschungen zur Sprach- und Culturgeschichte der germanischen Völker* 51, (Strasbourg: De Gruyter, 1884), 72-155; <http://www.archive.org/stream/mythologischesfo00schegoog#page/n10/mode/1up>.

ölüm ve tekrar yaşama dönme aktarılmıştır. Burada kör bir kişinin dövülmesi olasılıkla prensin çocukluk yıllarını yani bir anlamda eksik, iş bilmez ya da aciz yıllarını temsil ediyor olmalıdır.

Her ne şekilde kör olmuş olurlarsa olsunlar bu kişilerin yaşamın içinde yer edinmiş oldukları varsayılmalıdır. Bu noktada kör bireylerin toplum içindeki yerlerine de bakılmalıdır. Bu noktada “değirmenler” ön plana çıkar⁴¹. Kör bireylerin değirmenlerde çalıştıkları bilgisi, Maşat Höyük mektuplarından öğrenilmektedir⁴². Burada çalışmakta olan körlerin değirmenden kaçmaya çalıştıklarından bahsedilir⁴³. Bu noktada bu kişilerin savaşa tutsakları oldukları varsayılmalıdır.

Mışt 75/56=HKM 58 öy. 5-14⁴⁴: “Körler hakkında bana yazdığın konuya gelince: Bütün kör adamları yukarıya, Şapinuwa şehrine sevk ettiler. Burada 10 kör adamı değirmenlerde bıraktılar. İşte onları araştırdım. Senin bana isimleri ile yazdığın (körlerden) hiçbiri burada yok. Eğer yazarsan, Şapinuwa kentinde Şarpa’ya yaz: Bütün kör adamlar orada(dır)”⁴⁵.

Söz konusu mektubu Kikarşa adlı görevli Tahazzili’ye yazmaktadır. Mektupta Şapinuwa kentindeki değirmenlerde görevlendirilen körlerin burada olmadıkları ancak Şarpa adlı kişinin onların yerini bildiği aktarılmaktadır.

Bir diğer metindeyse bu mektup ile ilişkili olarak, Şarpa’nın cevabı okunabilmektedir. Şarpa mektubu *BĒL MADGALTI* ve Tarhuni’ye yazmaktadır. Şarpa burada açıkça kör adamların değirmenden kaçtıklarını ve onların yakalanarak geri getirilmesini talep etmektedir:

⁴¹ Mezopotamya da ise kör insanların uğraşacağı iş olarak müzik işaret edilmiştir. Bir Sümer mitolojisinde Ninmah kör bir insan yaratmış ve Enki ona müzik sanatında etkin olabileceği bir kader bahşetmiştir. Gökhan Kağnıcı, “Çeviri/Translation: Sakat Bedenin Kökenleri Eski Mezopotamya’da Sakatlık”, Tarih Araştırmaları Dergisi 37/64 (2018): 375. Mezopotamya da kör bireyler elbette sadece müzisyen olarak değil Hititlerde olduğu gibi değirmenci olarak ya da sepet taşıyıcı, bahçıvan ve sığır çobanı olarak da çalışmaktadır. Walter Farber, “Akkadisch Blind”, ZA 75 (1985): 222, 223.

⁴² Alp, *Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük*, 228-233.

⁴³ Marazzi, “ ‘Blinding’ in Hittite Society. Form of Punishment or Ruling for the Control of the Labor Force?”, 311, 312.

⁴⁴ öy. (5) ŠA^{LÚ.MEŠ} IGI.NU.GÁL-mu ku-it ut-tar ha-at-ra-a-eš (6) nu-kán^{LÚ.MEŠ} IGI.NU.GÁL^{HLA} hu-u-ma-an-te-eš (7) URUŠa-pi-nu-u²-wa ša-ra-a pé-e-hu-te-er (8) ka-a-ma X^{LÚ.MEŠ} IGI.NU.GÁL^{HLA} I-NA É^{HI-A} NA⁴ARA⁵ R[U] (9) ar-ha ta-a-li-e-er na-aš ka-a-ša pu-nu-uš-šu-un (10) nu-mu zi-ik ku-i-e-eš lam-ni-it ha-at-ra-a-eš (11) na-aš-ta NU.GÁL ku-is-ki an-da (12) nu ma-a-an ha-at-ra-a-ši nu I-NA^{URU} Ša-pi-nu-wa (13) A-NA^m Ša-ar-pa ha-at-ra-a-i (14) [L]^{Ú.MEŠ} IGI.NU.GÁL hu-u -ma-an-du-uš a-pi-ia. Alp, *Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük*, 228-231.

⁴⁵ Yasemin Arıkan-Soysal, “Hitit Belgelerinde Körler”, 215.

Mışt. 76/52=HKM 59 öy. 4-8, a.k. 9-11, ay. 12-14⁴⁶: “[B]ak kör [a]damlar Şapinuwa şehrinde değirm[en]den kaçıp gittiler. [O]nlar oraya geldiler. [Si]ze [b]u tablet [ul]aştığında [kör adamları yakalayın ve onları sa]ğ salım [geri getiri]n”⁴⁷.

Diğer yandan yine Maşat Höyük belgeleri bize rehine değişimleri sırasında da körlerin tanımlanmış olduklarını göstermektedir.

Mışt 75/50=HKM 102 öy. 1-13, ay. 14-21⁴⁸: “Gözleri görür. Targaştalı adam Tamiti’nin bedeli: 2 erkek çocuk rehine (ve) 1 adam. Gaštaharugalı adam Şunaili, kör, bedeli: 1 adam, 1 kadın, 1 erkek çocuk, sekiz sığır, üç keçi. Kutupitaşşalı adam Pihina kör, bedeli: 2 adam, 3 sığır. Gamammalı adam Himuili gözler(i) görür bedeli: 2 çocuk [r]ehine (ve) 1 adam. Z[a]nipuralı ad[am] Tuttu, İskilalı adam Takuri iki kör adam. Sen Gapiya (onlara) iade ettin. İskil[a]lı adam Kururi, k[ö]r, (bedeli): 2 erkek çocuk, 8 sığır, 10 keçi. Malaziyalı adam Gaşaluwa kör. Gapiya (onu) iade ettin, 1 kız çocuk rehine ve 1 ad[am] aldın. Taggaştalı adam Piştagalli’nin bedeli: 3 sığır. 9 Kaşkalı adamı iade ettin, onların bedeli: 20 sığır, 13 keçi, 6 adam, 3 kadın. 2 erkek çocuk rehine, 3 kız çocuk rehine”⁴⁹.

Bu metinde açıkça rehinelere kör ve gözleri görür şekilde sınıflandırılmış ve bu rehinelere bedelleri listelenmiştir. Söz konusu asıl önemli nokta ise bu kişilerin neden kör olduklarıdır. Eğer kişiler rehine alındıklarında da kör değilse ya cezalandırmak amaçlı kör edilmiş ya da kaçmalarının önüne geçmek adına kör edilmiş olmalıdırlar. Bu uygulama

⁴⁶ öy. (4) [k]a-a-ša-kan URU Ša-pí-nu-wa-za (5) [L]Ú.MEŠ IGI.NU.GÁL (6) [I]Š-TU É^{HI-A} NA₄AR[As] (7) [p]a-ra-a hu-wa-a-ir (8) [n]a-at a-pád-da ú-e-er a.k. (9) [nu-u]š-ma-aš ma-ah-ha-an (10) [ka-]a-aš tup-pí-an-za (11) [an-da ú-]e-mi-ia-zi ay. (12) [L]Ú.MEŠ IGLNU.GÁL [p]í-ra-an (13) [e-ep-tén na-aš SI]G₅-in (14) [EGIR-pa ú-wa-te-et-té]n. Alp, *Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük*, 232, 233.

⁴⁷ Yasemin Arıkan-Soysal, “Hitit Belgelerinde Körler”, 216.

⁴⁸ (ü.k. 1) IGI^{HI-A} uš-kan-zi (öy. 2) ŠA^m Ta-mi-ti-iš LÚ^{URU} Tag-ga-aš-ta ŠÁM (3) II DUMU^{MEŠ} šu-ul-li-iš I LÚ (4) ^mŠu-na-DINGIR^{LIM} LÚ IGI.NU.GÁL LÚ^{URU} Ga-aš-ta-ha-ru-ga (5) I LÚ I MUNUS I DUMU VIII GU^{HI-A} III UZ⁶ ŠÁM (6) ^mPí-hi-na-aš IGI.NU.GÁL LÚ^{URU} Ku-tu-pí-ta-aš-ša (7) II LÚ^{MEŠ} III GU^{HI-A} ŠÁM-ŠU (8) ^mHi-mu-DINGIR^{LIM} LÚ^{URU} Ga-ma-am-ma IGI^{HI-A} uš-kán-zi (9) II DUMU.MUNUS^{MEŠ} [š]u-ul-la-aš I LÚ ŠÁM (10) ^mTu-ut-tu-uš L[Ú]?^{URJ} UZ[a]-ni-pu-ra-aš (11) ^mTa-ku-ri-is LÚ^{URU} İš-ki-la II LÚ^{MEŠ} IGI.NU.GÁL (a.k. 12) ^mGa-pi-ia-aš EGIR pa-it-ta (13) ŠA^m Ku-ur-ru-ri IGI.N[U.GÁL] LÚ^{URU} İš-ki-lla (ay. 14) II DUMU^{MEŠ} VIII GU^{HI-A} X UZ⁶ ŠÁM (15) ^mGa-ša-lu-wa-a-aš LÚ^{URU} Ma-la-zi-ia IGI.NU.GÁL (16) ^mGa-pí(-ia-aš) EGIR pa-it-ta I DUMU.MUNUS šu-ul-li-in I L[Ú] (17) ta-at-ta (18) ŠA^m Pi-iš-ga-tal-li LÚ^{URU} Tag-ga-aš-ta III GU^{HI-A} ŠÁM (19) IX LÚ^{MEŠ} URU^{URU} Qa-aš-ga EGIR-an pa-it-ta ŠÁM-ŠU-NU-ma (20) XX GU^{HI-A} XIII UZ⁶ ŠÁM VI LÚ^{MEŠ} III MUNUS^{MEŠ} (21) II DUMU^{MEŠ} šu-ul-la-aš III DUMU.MUNUS^{MEŠ} šu-ul-la-aš. Alp, *Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük*, 100.

⁴⁹ Yasemin Arıkan-Soysal, “Hitit Belgelerinde Körler”, 211, 212.

Mezopotamya kaynaklarından ve bilhassa Geç Asur kaynaklarından biliniyorsa da⁵⁰ Hititlerin böyle bir uygulamayı benimsediklerine dair kanıtımız bulunmamaktadır.

Kör bireylerin toplumdaki varlıklarını anlamamızı sağlayabilecek bir başka metin grubu ise CTH 222’de yer alan toprak bağış işlemlerini gösteren belgelerdir. Bu metinler içerisinde Bo 90/732 ve Bo 91/1602 no’lu metinler kör birey hakkında bilgi sunmaktadır:

Bo 90/732 ü.k. 2, 3⁵¹: “[Çoban Apalla’nın evi: 4 erkek, [4(+x) erkek bebek, 3+x kadın, x kız], [1 (+x) kız bebek, 1 yaşlı kadın, 1 kör erkek çocuk. 14+x kişi.]”⁵².

Bo 90/732 öy. 7-10⁵³: “Çiftçi Zuzzu’nun evi: 3 erkek, 3 erkek [bebek, 2(+x) kadın, 1(+x) kız, 1(+x) kız bebek], 2 kör kadın. [12+x kişi.] Bunlardan Zuzzu’nun evinde: 1 erkek, 2 erkek çocuk, 2 kadın; (içinde) [...’in evinde: 1 erkek, (x kadın)], 1 kız, 1 kız bebek, 1 kör kadın...”⁵⁴.

Bo 90/732 öy. 17-19⁵⁵: “Çiftçi Zuliya’nın evi: 2 erkek, 2 erkek çocuk, 2 erkek çocuk, 3 kadın, 2 yaşlı insan, 1 kör kadın, 1 köle. 13 kişi. Bunlardan Zuliya’nın evinde: 1 erkek, 2 erkek çocuk, 2 erkek bebek, 2 kadın, 1 kör kadın, 1 köle”⁵⁶.

Bo 90/732 öy. 31-34⁵⁷: “Parfümcü Alli’nin evi: 4 erkek, 2 erkek

⁵⁰ Ignace. J. Gelb, “The Arua Institution”, RA 66 (1972): 87.

⁵¹ (2) [É A-pal-la-a LÚAPIN.LÁ IV LÚ^{MEP}Š IV+x DUMU.NITA.GABA III+x MUNUS x DUMU.MUNUS] (3) [I+x DUMU.MUNUS.GA]BA I MUNUS^{SU}.GI I LÚIG[I.NU.GAL X IV + x SAG.DU]. Christel Rüster ve Gernot Wilhelm, *Landschenkungsurkunden hethitischer Könige, StBoT Beiheft 4*, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2012), 140.

⁵² Rüster ve Wilhelm, *Landschenkungsurkunden hethitischer Könige*, 141.

⁵³ (7) É [Z]u-u-uz-zu LÚAPIN.LÁ III LÚ III DUMU.NITA.[GABA 2+x MUNUS 1+x DUMU.MUNUS 1+x DUMU.MUNUS.GABA] (8) II MUNUS^{IGI}.NU.GÁL [XII+x SAG.DU] / (9) ŠÁ.BA É Zu-u-uz-zu I LÚ II DUMU.NITA.GABA II MUNUS É [... I LÚ (x MUNUS)] (10) I DUMU.MUNUS I DUMU.MUNUS.GABA I MUNUS^{IGI}.NU.GAL. Rüster ve Wilhelm, *Landschenkungsurkunden hethitischer Könige*, 140.

⁵⁴ Rüster ve Wilhelm, *Landschenkungsurkunden hethitischer Könige*, 141.

⁵⁵ (17) É Zu-u-li-ia LÚAPIN.LÁ II LU II DUMU.NITA II DUMU.NITA.GABA III MUNUS II LÚ^{MUNUS}ŠU.GI (18) [MUNUS^{IGI}.NU.[G]ÁL I GEME XIII S[A]G.DU / (19) <ŠÁ.BA> É Zu-u-li-ia I LÚ II DUMU.NITA II DUMU.NITA.GABA II MUNUS I MUNUS^{IGI}.NU.GÁL I GEME. Rüster ve Wilhelm, *Landschenkungsurkunden hethitischer Könige*, 142.

⁵⁶ Rüster ve Wilhelm, *Landschenkungsurkunden hethitischer Könige*, 143.

⁵⁷ (31) É A-al-li-i LÚİ.RÁ. RÁ IV LÚ II DUMU.NITA III DUMU.<NITA>.GABA V MUNUS I DUMU.MUNUS I DUMU.MUNUS.GABA I LÚŠU.GI (32) I DUMU.MUNUS.GABA IGI.NU.GÁL I ARAD I GÉME XIX SAG.DU / (33) ŠÁ.BA É A-al-li-i II LÚ II DUMU.NITA II DUMU.<NITA>.GABA III MUNUS I LÚŠU.GI I ARAD I GÉME (34) É Ti-wa-da-pí-ia II LÚ II MUNUS I DUMU.MUNUS I DUMU.MUNUS.GABA I DUMU.

çocuk, 2 <erkek> bebek, 5 kadın, 1 kız çocuk, 1 kız bebek, 1 yaşlı adam, 1 kör kız bebek, 1 köle, 1 dişi köle. 19 kişi. Allı'nın evindekilerden: 2 erkek, 2 erkek çocuk, 2 <erkek> bebek, 3 kadın, 1 yaşlı adam, 1 köle, 1 kadın köle; (içinde) Tiwadapiya'nın evinde: 2 erkek, 2 kadın, 1 kız, 1 kız bebek, 1 kör kız bebek⁵⁸.

Bo 90/732 ay. 55, 56⁵⁹: “3 kör adam: Atta, Inar, Zitamula. 1 kör kadın: Hurmila”⁶⁰.

Yukarıda ilgili kısımları verilmiş olan metinde saray hizmetlilerinin başı Happuwaşsu'nun oğullarından ayırdığı arazilerin bir kısmının büyük kral tarafından alınarak prens Labarna'ya verildiği ve bu arazilerde bulunan taşınmaz mülklerle birlikte bu mülklerde yaşayanların da sayıldığı görülmektedir.

Bo 91/1602 no'lu⁶¹ toprak bağış belgesinde ise ay. 37': “Imranail' [in Evi...]: 1 erkek, 1 erkek çocuk, 2 yaşlı insan, 1 kör kadın” belgelenmektedir⁶².

Böylece yukarıda toprak bağış belgelerinde verilen detaylı listelerde yetişkin ve çocukların sayıları, cinsiyetleri ile kölelerin belirtilmesinin yanısıra, özellikle kör kişilerinde belirtilmiş olması, sosyal hayatta körlerin toplumda farklı bir noktaya konumlandırıldığını bizlere göstermiştir.

Mitolojik bir metin de (CTH 345-Ullikummi'nin Şarkısı) kör ve sağır bireylerin iletişim eksikliklerine vurgu yapılarak onların çevresel faktörlerden etkilenmediğini, bu sebeple duygusal olmadıkları ve hatta merhametsiz oldukları vurgulanmaktadır:

KUB 36.12 II 9-13: “Kimin önünde şarkı söylüyorsun? Ve kimin önünde ağzını rüzgârla dolduruyorsun? Adam (yani canavar) sağır: duymuyor! Gözleri kör: görmüyor! Ve hiç merhameti yok!”⁶³.

Hitit arşivlerinde saptanan körlerle ilgili tüm bu metin gruplarına bakıldığında kör bireylere onların topluma rahatça katılabilesini engelleyen bir engelleri olduğu bakış açısıyla yaklaşıldığı görülür. Oysaki Hititlerin çağdaşı olan Mısır kültüründe Firavun Amenemope, talimatnamesinde çok

---

MUNUS.GABA IGI.NU.GÁL. Rüster ve Wilhelm, *Landschenkungsurkunden hethitischer Könige*, 142.

⁵⁸ Rüster ve Wilhelm, *Landschenkungsurkunden hethitischer Könige*, 143.

⁵⁹ (55) ... III LÚIGI.NU.GÁL mAt-ta-a mI-na-ar (56) mZi-i-ta-mu-ú-la I MUNUSIGI.NU.GÁL Hu-ur-mi-la. Rüster ve Wilhelm, *Landschenkungsurkunden hethitischer Könige*, 146.

⁶⁰ Rüster ve Wilhelm, *Landschenkungsurkunden hethitischer Könige*, 147.

⁶¹ (37) [É] Im-ra+na-a-iff LÚ]x[(x)]x I LÚ I DUMU.NITA II LÚ MUNUSŞU.GI I MUNUSIGI.NU.G[ÁL]. Rüster ve Wilhelm, *Landschenkungsurkunden hethitischer Könige*, 128.

⁶² Rüster ve Wilhelm, *Landschenkungsurkunden hethitischer Könige*, 129.

⁶³ Harry A. Hoffner, “The Disabled and Infirm in Hittite Society”, 86, 87.

daha insancıl bir tutum sergilemektedir⁶⁴. Hitit toplumunda görme engellilerin çalışma alanları olarak sadece değirmenlerin yer alması, engellilik durumunun bir beddua ya da bir suçun cezası olarak ibret verici bir unsur olarak ortaya konulması gibi unsurlar, Hititlerin körlere olan tutumları hakkında kısıtlı olsa bilgi edinmemizi sağlamıştır. Hititlerin böyle bir engele olan mevcut tutumları, akla tedavi amacı ile herhangi bir uygulamanın yapıp yapılmadığını da getirmektedir. Kör bireyler için uygulandığı düşünülen tedaviye sadece tek bir metinde rastlarız (CTH 461-Tıbbi metinler):

KUB 44.61 Ay IV 10'-18'⁶⁵: “Görmüyor ama boşluğa doğru[...] üzerine döker ama ilaç[...]. Ve kökünü alıp götürü[r. ...] sarar. ...'ya [...] leopar ki o öldürdüğünde [...] alır. Onu *luššuwanzi*. [...]Ve onu serperler ayrıca onu alır[lar.] [...] Fakat hayvanın (=leoparın) sinirlerini alırlar. [...] içeri döndürür. Ve o birkaç günde iyileşir.

Verilen metinden hastanın gözüne bir ilaç döküldüğü ardından sarıldığı ve ardından bir leoparın sinirleri ile maiyeti tam olarak anlaşılabilen bir işlemin gerçekleştirildiği okunmaktadır. Ardından ise kişinin birkaç gün içinde iyileşeceği öngörülmüştür. Ne yazık ki metin bizlere sonuç hakkında bilgi sunmamaktadır.

Körlük dışındaki bazı göz hastalıkları için de (iltihap, gözün kanaması, katarakt⁶⁶ vb.) tedaviler uygulandığı metinlerden takip edilebilmektedir⁶⁶. Bunlar içerisinde görme kaybının yaşandığını düşündüğümüz iki örnek ise aşağıda verilmiştir:

CTH 578 içerisinde yer alan bir kehanet metinde olasılıkla II. Hattuşili'nin göz rahatsızlığı için Piha-Tarhunta'nın babasının (Upparamuwa) bir bitki ile hastalığa çözüm bulmaya çalıştığı görülmektedir:

⁶⁴ “Kör bir adama gülme, ne bir cüceyle dalga geç, ne de bir topala zorluk çıkar. Tanrının elinde olan (hastalık ya da delilik gibi) bir adamla dalga geçme. Hatalarından dolayı ona kızma. İnsan kilden ve kıştıdır, Tanrı onun yaratıcısıdır. O, her gün yok eder ve var eder”. Miriam Lichtheim, “Instruction of Amenemope”, W.W. Hallo (ed.), *The Context of Scripture 1: Canonical Compositions from the Biblical World*, (Leiden, New York and Köln: 1997), 121.

⁶⁵ (10') *Ú-UL a-uš-zi pát-te-eš-ni-ma-ká*[n (11') *še-er an-da iš-hu-u-wa-i wa-aš-ši-ma*[(12') *nu-uš-ši-kán ŠU-UR-ŠA-ŠU ar-ha da-a[-i (13') an-da ši-ku-wa-iz-zi A-NA* ^{KUŠ}*MA-AB/D-x*[(14') UG.TUR *ku-it ku-na-an har-zi ma-a-an(-) / [(15') da-a-i na-at-kán lu-uš-ša-nu-wa-an-zi x [(16') na-at pa-ap-pár-ša-an-zi nam-ma-at da-a[n-zi (17')^{UZU}SA-ma hu-i-it-na-i-ma-aš-pát da-an-zi [(18') [a]n-da ne-ia-az-zi na-aš* ^{SIG5-ri} ^{UD}^{KAM} ^{HI.A}(-)]x]. Cornelia Burde, *Hethitische medizinische Texte*, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1974), 20.

⁶⁶ Ahmet Ünal, “Hitit Tıbbının Ana Hatları”, *Bulleten XLIV/175*, (1980): 488, 489; Gaye Şahinbaş Erginöz, *Hititlerde Anatomi ve Tıp*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1999), 137.

KUB 22.61 10-12⁶⁷: “Güneşimin gözleri aniden hastalandığında, Piha-Tarhunta’nın babası bir bitkiyi getirdi ve onu güneşimin gözlerine koydu”⁶⁸.

CTH 279 içerisinde yer alan bir tablet kataloğu metninde ise katarakt olduğunu düşündüğümüz bir göz hastalığı tanımlanmaktadır:

KUB 16.36 öy. II 18’, 19’⁶⁹: “[E]ğer bir adamın gözlerinin ö[nünde kuvvet]li (sert) bir beyazlık olursa”⁷⁰.

CTH 780-Allaiturahi ritüelinde de kataraktı tanımladığı düşünülen bir ifade yer alır:

KUB 24.13 öy. II 6’⁷¹: “Gözlerin bulutunu senden alıp götürmeliler”⁷².

Burada ifade edilen “gözün önündeki kuvvetli beyazlık ve gözlerin bulutu” günümüzde katarakt olarak bilinen yerel ağızda ise “göze perde inmesi” ya da “gözün bulutlanması” olarak tanımlanan ve görme kaybına yol açan hastalık olmalıdır. Söz konusu hastalığın Hititlerce biliniyor ve bu şekilde tanımlanıyor oluşu hastalığın iyileştirilmesine yönelik çözüm üretilmeye çalışıldığını ifade etmektedir. Ancak metin sadece bir liste olduğundan bu tedavinin mahiyeti bilinmemektedir.

İşitme Engelliler ve Kulak, Burun Kesme

Hititlerde görme kaybı (kör) ile ilişkili olarak ele alınan metinlerin pek çoğunda işitme kaybı (sağır) ile ilgili de bilgiler edinilmiştir. Ancak bunlara ilaveten sağır kavramının da metinlerde nasıl yer bulduğuna detaylarıyla bakılmalıdır: (Hit.) *ištamana-/ ištamina-/ ištamašna-*, (Sum.) GEŠTU, (Akk.) *UZNU* «Kulak»; (Hit.) *duddumi-*, (Sum.) (LÚ/MUNUS)Ú.HÚB, (Akk.) *ŠUKKUKU* «Sağır»; *duddumiyant-* «Sağır, işitmeyen, kulağı

⁶⁷ (10) [d]UTU^{Š1}-wa ku-wa-pí [hu]-da-ak IGI.HI.A-wa iš-tar-ak-t[a (11) nu-]wa A-BU^m Pi-ha-^{dU} ku-it-ki Ú ú-da-aš [ ](12) [nu]-wa-[ra]-at-kán A-NA^dUTU^{Š1} IGI.HI.A-wa-aš an-[da. Mouton, Alice. “KUB 22,61 (CTH 578): comment traiter les yeux de Mon Soleil?”, WO XXXVI (2006): 206-216; Charlotte Lebrun, *Présence et pouvoir hittites à Ougarit: le cas particulier des DUMU.LUGAL* (Florence: Louvain-la-Neuve, 2014), 175.

⁶⁸ Burde, *Hethitische medizinische Texte*, 4; Lebrun, *Présence et pouvoir hittites à Ougarit: le cas particulier des DUMU.LUGAL*, 175.

⁶⁹ (18’) [m]a-a-an-kán an-tu-uh-ši IGI^{HL.A}-wa-aš p[í- (19’)[KALA]G.GA har-ki ki-ša. Burde, *Hethitische medizinische Texte*, 38.

⁷⁰ Burde, *Hethitische medizinische Texte*, 39.

⁷¹ IGI^{HL.A}-wa-aš-ma-tak-kán kam-ma-ra-an ar-ha da-un-du. Volkert Haas ve Hans Jochen Thiel, *Die Beschwörungsrituale der Allaiturah(h)i und verwandte Texte*, AOAT 31; *Hurritologische Studien* 2, (Neukirchen: 1978), 104.

⁷² Haas ve Thiel, *Die Beschwörungsrituale der Allaiturah(h)i und verwandte Texte*, 105.

duymayan»; *duddumeš-* / *duddumišš-* «Sağır olmak»; *duddumiya-*, *duddumiyah-* «Sağır etmek»; *ištamaš-/išdammaš-* «Dinlemek, işitmek»; GAL Ú.HÚB «Sağırın başı». Burun ise çivi yazılı belgelerde (Hit.) *titita-*, *kapru-*; (Sum.) KAḪGAG/ ^{UZU}KIR₁₄ şeklinde yer almaktadır⁷³.

Hitit yazılı kaynaklarında sağırklar pek çok farklı metin grubunda ve çeşitli yazılışlarla karşımıza çıkmaktadır. Hitit yazılı kaynaklarından sağır insanların MÖ 13. yy ile birlikte saraylarda ve tapınaklarında çalıştıkları, dini törenlerde, bayramlarda ve ritüellerde rol oynadıkları bilinmektedir⁷⁴. Öncelikle kanun metinlerinden başlayarak işitme engelli bireylerin Hitit metinlerinde nasıl yer aldıklarına bakılacaktır. İşitme ve koku duyularının kaybı ya da bu duyu organlarının deforme edilmiş olması ile ilgili olarak kulak ve burun kesme cezaları (Madde 95) dikkat çekmektedir:

KBo 6.2 IV 44-48⁷⁵: “Eğer bir köle bir evi soyarsa, o (ya da onun adına efendisi) (çalınan malları) tam olarak geri vermeli ve hırsızlık cezası olarak altı şekel gümüş vermelidir. O (yani mağdur ev sahibi?) kölenin burnunu ve kulaklarını kesecek ve onu efendisine geri verecekler. Eğer çok çalarsa çok, az çalarsa az sorumlu tutulacak. Eğer sahibi: ‘Ben ona tazminat ödeyeceğim’ derse o da bunu yapar. Ama [eğer] reddederse o köleyi kaybedecektir”⁷⁶.

Söz konusu ceza benzer şekilde kundakçılık için de Madde 99’da uygulanmıştır:

KBo 6.2 IV 56-58⁷⁷: “Bir köle bir evi ateşe verirse, sahibi ona tazminat öder ve (evin sahibi) kölenin burnunu ve kulaklarını kesip sahibine iade eder. Fakat (köle sahibi) tazminat ödemezse o köleyi kaybeder”⁷⁸.

⁷³ HW: 230, 231; HdW: 94; HZL: 355; Ünal, *Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü*, 124, 280, 294, 346, 408, 721, 743, 744, 748, 776.

⁷⁴ M. Miles, “Hittite Deaf Men in the 13th Century BC: Introductory Notes with Annotated Bibliography”, www.independentliving.org/docs7/miles200809.pdf, (2008-2009), 1.

⁷⁵ (44) *ták-ku ARAD-aš É-er ta-i-ez-zi ša-ku-w[a-aš-šar]-pát pa-a-i ta-ia-zi-la-aš* 6 GÍN KÚ.BABBAR *pa-a-i* (45) *ARAD-ša KIR₁₄-ŠU iš-ta-[a-ma-nu-uš-šu-uš ku-uk-ku-ri]-iš-ki-iz-zi na-an a-ap-pa iš-hi-iš-ši* (46) *pí-an-zi ták-ku me-ek-ki ta-i-e[zi me-ek-ki-še] iš-hi-an-zi ták-ku te-e-pu* (47) *ta-i-ez-zi te-e-pu-uš-še iš-[hi-an-zi ták-ku BE-EL-Š]U te-ez-zi še-e-er-ši-it-wa* (48) *šar-ni-ik-mi nu šar-ni-ik-zi [i ták-ku mi-im-ma-i-ma nu] ARAD-an-pát šu-ú-iz-zi*. Hoffner, *The Laws of the Hittites/A Critical Edition*, 93.

⁷⁶ Hoffner, *The Laws of the Hittites/A Critical Edition*, 94.

⁷⁷ (56) *[ták-k]u ARAD-aš É-er lu-uk-ke-ez-zi iš-ha-a-aš-ši-š[a še-e-er-ši-i]t šar-ni-ik-zi* (57) *[ARAD-n]a KIR₁₄-ŠU UZ-NA-A-ŠU ku-uk-ku-úr-[aš-kán-zi na-an EG]IR-pa iš-hi-iš-ši* (58) *[pí-an]-zi ták-ku na-at-ta-ma šar-ni-ik-zi nu a-pu-ú-un-pát šu-ú-i]z-zi*. Hoffner, *The Laws of the Hittites/A Critical Edition*, 96.

⁷⁸ Hoffner, *The Laws of the Hittites/A Critical Edition*, 97.

Bir kölenin sahibine itaatsizliğinden kaynaklı olarak da aynı ceza ile karşı karşıya kalabildiği ise bir talimat metninden (CTH 264-Rahipler ve Tapınak Personeli için Talimatlar) takip edilebilmektedir:

KUB 13.4 I 28-30⁷⁹: “...Eğer ne zaman kölesi efendisini kızdırır ise ya onu (köleyi) öldürürler ya da burnunu, gözlerini (veya) kulaklarını yaralarlar”⁸⁰.

Kanun Metinleri içinde yer almıyor olsa da cinsel bir suç aktaran metinde (CTH 582-Kehanet Metinleri Fragmanları), “sağır bir kadın” ifadesi dikkat çekmektedir. Zira bu ifade, sağır bireyler içerisindeki kadınları gösteren tek kaynaktır. Söz konusu metin oldukça kırık olsa da sağır bir kadının sofracı ile cinsel bir suç işlediği konusu anlaşılabilir.

KUB 18.40 9’-12’⁸¹: “Tabu meselesini kim ...[...] sofracı (idi). ‘Sağır kadın ...[...] birlikte yattı. [...] ve o (kadın/erkek) tapınağın içinde[...]’ ”⁸².

Diğer yandan bu kaynaklara ilaveten oldukça kötü korunmuş olan KUB 40.84+KUB 13.34 no’lu metnin (CTH 295-Çeşitli Mahkeme Kayıtları) öy. 21’. satırında sağır bir adamın yer aldığı görülmektedir⁸³.

Yukarıda ifade edilen tüm kulak ve burun kesme cezalarının sadece kölelere uygulanabilen ve ölüm cezası kadar ağır bir ceza türü olduğu anlaşılmaktadır⁸⁴. Köle sahibi, kölesinin öldürülmesinden bu tarz bir cezayı

⁷⁹ (28) ... nu-kán ma-a-an İR-Ş[U] ku-wa-pí EN-Ş[U] (29) TUKU.TUKU-nu-zi na-an-kán na-aş-šu ku-na-an-zi na-aş-ma-ká[n] KA_xKAK-ŞŪ IG^{HI.A}-Ş[U] (30) GEŠTU^{HI.A}-ŞU i-da-ala-u-uh-ha-an-zi... Aygül Süel, *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile İlgili Bir Direktif Metni* (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1985), 24; Jared L. Miller, *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*, (SBL 31) (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2013), 249

⁸⁰ Süel, *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile İlgili Bir Direktif Metni*, 25; Harry A. Hoffner, “The Disabled and Infirm in Hittite Society”, 87; Miller, *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*, (SBL 31), 249.

⁸¹ (9’) INIM-pát AZAG-ia ku-iş x[(10’) LÚ^{GIŠ}BANŞUR^{MUNUS}Ú.HÚB-wa-za-kán[(11’)]še-er GAM še-eş-ta ar-ha-ma-za-x[(12’) na-aş-kán ŠÁ É.DINGIR^{LIM}-pát[. Yasemin Soysal, “Hitit Din ve Sosyal Hayatında LÚ/MUNUSÚ.HÚB ‘Sağır’”, G. Wilhelm (ed.), *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie, Würzburg, 4.-8. Oktober 1999* (StBoT 45), (Wiesbaden: 2001): 668.

⁸² Soysal, “Hitit Din ve Sosyal Hayatında LÚ/MUNUSÚ.HÚB ‘Sağır’”, 668.

⁸³ Yasemin Soysal, “Hitit Din ve Sosyal Hayatında LÚ/MUNUSÚ.HÚB ‘Sağır’”, G. Wilhelm (ed.), *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie, Würzburg, 4.-8. Oktober 1999* (StBoT 45), (Wiesbaden: 2001): 667, 668).

⁸⁴ Benzer şekilde Hammurabi kanunlarının 205 ve 282. Maddelerinde kulak kesme cezasının kölelere uygulandığı görülmektedir. Madde 205: “Eğer bir beyin kölesi, bey sınıfından birinin yanağına vurursa kulağını keseceklerdir”. Madde 282: “Eğer köle efendisine ‘sen benim sahibim değilsin’ derse (efendisi) onun kölesi olduğunu ona ispat edecek ve efendisi

almasına razı olmakta ve tazminatını da aynı gerekçe ile ödemektedir. Kanun metinlerinde ayrıca kulak yırtılması ya da burnun ısırılması ile ilgili de (Madde 13, 15 ve 16) maddeler yer almaktadır⁸⁵. Söz konusu cezanın uygulanması sırasında mevcut organın dış kısmı yani kıkırdak yapısı kesilmektedir. Dolayısı ile kişinin işitme ya da koku alma duyusu tamamen yok olmuyor olsa da organın işlevinin eskisi kadar düzgün olduğu da düşünülmemelidir. İlaveten bu ceza, suçu işleyen kişinin bir nevi statüsünün işaretlenmesine ve toplum içindeki konumunun düşürülmesine hizmet ediyor olmasından dolayı aşağılayıcı bir cezadır.

Sağırın ritüellerde görev aldığını gösteren sadece bir metin bulunmaktadır. Bu, kraliyet çifti için yapılan bir arınma ritüeline (CTH 416-Kraliyet Çifti İçin Dört Eski Hitit Ritüeli) aittir:

KBo 17.3 ay. IV 24, 25⁸⁶: “Hava aydınlandığı zaman sağır bir adam ve ben içeri gireriz, onları (ritüel malzemeleri yani kurbanlık ekmek ve içkiyi) yukarı alırsız. Kral ve Kraliçe oradadır”⁸⁷.

Söz konusu ritüelde, sağır adamın aktif bir rol oynamadığı anlaşılmaktadır. Buna karşın ritüel beyi ile hareket ediyor olması, kral ve kraliçenin bulunduğu mekanda var olan görevini gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır.

Sağır adamlara en sık rastlanılan metin grubu ise Hitit Bayram metinleridir. Bu metinlerde sağırın bizzat görev üstlendikleri anlaşılmaktadır. Bayram metinlerine bakıldığında sağırın iki farklı şekilde yer aldığı dikkat çeker. Bunlardan ilki “Sağır/ların (Adamların) Başı (GAL^{LÚ}Ú.HÚB)” ünvanlı olanlar diğeri ise “Sağır Adam (LÚÚ.HÚB)”dır. Bayram metinlerinde ilk olarak “Sağır Adamların Başı”nın yer aldığı metin grupları sunulacaktır:

CTH 645’te (Yeraltı Tanrıları için Düzenlenen Bayramlara Ait Parçalar) sağır adamların başının⁸⁸ krala kadeh verdiği ve kendisinin ise

---

(onun) kulağını kesecektir”. Tosun ve Yalvaç, *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, 206, 211.

⁸⁵ Hoffner, *The Laws of the Hittites/A Critical Edition*, 26-28. Bu maddeler kalıcı engelleri ifade etmemeleri sebebiyle makalemiz kapsamına alınmamıştır.

⁸⁶ (24) *ma-a-an lu-ug-ga-at-ta-ma nu* LÚÚ.HÚB-za ú-ug-ga an-da (25) *pa-i-wa-ni tu-uş-ta şa-ra-a tu-me-e-ni* LUGAL-uş SAL.LUGAL-şa a-şa-an-zi. Heinrich Otten ve Vladimir Souček, *Ein althethitisches Ritual für das Königspaar*, *StBoT* 8, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1969), 38.

⁸⁷ Otten ve Souček, *Ein althethitisches Ritual für das Königspaar*, 38; M. Miles, “Hittite Deaf Men in the 13th Century BC: Introductory Notes with Annotated Bibliography”, 5.

⁸⁸ Aynı bayrama ait Bo 3302 no’lu metinde de sağırın başı öy. 12’ . satırda yer almaktadır. Sedat Alp, *Beiträge zur Erforschung des hethitischen Tempels. Kultanlagen im Lichte der*

borunun içine (GİŞŞEN) libasyon yaptığı okunmaktadır:

KUB 20.24+KUB 58.38 III 6'-8'⁸⁹: “Sağır adamların [başı] kadehi krala verir; kral [lib]asyon yapar. Sağır adamların başı borunun içine [lib]asyon yapar”⁹⁰.

Metnin devamında 16'-17'; 23'-24' ve 33'-34'. satırlarında aynı işlem yine sağırların başı tarafından gerçekleştirilmektedir⁹¹. Aynı metin grubunda (CTH 645) yer alan bir başka tablette, sağır adamların başı ile saray oğlanları başının birlikte görev aldıkları görülür:

KUB 43.30 III 13'-17'⁹²: “[... r]everans yapar. Karaciğeri alır. Saray oğlanlarının baş[ı] [...]...yarım kalın ekmeği aşağıya ileriye doğru [...] [... görevlisi] ve saray oğlanlarının başı sağır adamların başının *hu[ppi-/a-’sına]* [döker]ler. Bulguru, *šamehuna-’yı*⁹³, karaciğeri sağır [ada]mların *huppi-/a-’sına* dökerle[r]”⁹⁴.

Sağır adamların başı bayram ritüeli fragmanlarında da (CTH 669-Daha Büyük Bayram Ritüeli Fragmanları) yer alır:

KUB 10.21++ V 15'-18'⁹⁵: “Sağır adamların başı *marnuwan-’içkisinin 2 tapišana-* kabını⁹⁶ [...] krala verir.[...]Kral sunağın [...] önünde 3 kez libasyon yapar. [...]”.

CTH 670-Bayram Ritüeli Fragmanları’na ait olan KUB 34.117 no’lu metinde Sağır adamların başının bir takım libasyon malzemelerini iç odaya

Keilschrifttexte. Neue Deutungen (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983), 294, 295. Ancak içerik metnin kırık olması sebebiyle net olarak anlaşılamamaktadır.

⁸⁹ (6') [GAL] Ú.HÚB LUGAL-i GAL^{AM} pa-a-i LUGAL-uš (7') [ši-p]a-an-ti GAL Ú.HÚB-kán ŠÁ GİŞŞEN (8') [ši-p]a-an-ti... Detlev Groddek, *Hethitische Texte in Transkription KUB 20, DBH 13*, (Dresden: Verlag der TU Dresden), 2004a, 42.

⁹⁰ M. Miles, “Hittite Deaf Men in the 13th Century BC: Introductory Notes with Annotated Bibliography”, 5.

⁹¹ Groddek, *Hethitische Texte in Transkription KUB 20, DBH 13*, 42, 43.

⁹² (13') [U]Š-KE-EN UZU^{NÍG}.GIG da-a-i GAL DUMU^{MESÉ}.GA[L (14') [ ]x-na-an 1/2 NINDA^{har-ši-in kat-ta-an ar-ha} [(15') [ ]x Ú GAL DUMU^{MESÉ}.É.GAL A-NA UGULA LÚ.MESÚ.HÚB hu-[up-pí-iš-ši] (16') [šu-uh-ha-a]n-zi me-ma-al še-me-hu-na-an UZU^{NÍG}.GI[G (17') [A-NA UGULA LÚ.MESÚ.HÚB hu-u-up-pí-iš-ši šu-uh-ha-an-z[i. Erich Neu, *Althethitische Ritualtexte in Umschrift, StBoT 25*, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1980), 78.

⁹³ Dövülmüş buğdaydan yapılmış bulgura benzer bir gıda maddesi. Ünal, *Hittite Çok Dilli El Sözlüğü*, 628.

⁹⁴ Soysal, “Hitit Din ve Sosyal Hayatında LÚ/MUNUSÚ.HÚB ‘Sağır’”, 663).

⁹⁵ (15') GAL LÚÚ.HÚB II ta-pí-ša-nu-u[š (16') mar-nu-wa-aš-ša LUGAL-i pa-a-i [(17') LUGAL-uš GİŞBANŞUR-i [(18') pe-ra-an III-ŠU ši-pa-an-ti [. Thesaurus Linguarum Hethaeorum digitalis, hethiter.net/: TLHdig KBo 11.16 (2021-12-31).

⁹⁶ Bir çeşit kap, depas. Ünal, *Hittite Çok Dilli El Sözlüğü*, 687.

taşımakla görevli olduğu görülür:

KUB 34.117 5'-8'⁹⁷: “[...] Güneş Tanrısı (ve) Tanrıça *Mezulla*'ya *marnuwan*- içkisini sunar. KAŞ.GEŞTİN⁹⁸'i[....] sunar. *tapišana*- kabı ile kral reverans yapar [.....] (ve) sağır adamların başı kalın ekmeçleri ve *tapišana*-kaplarını alırla[r....]iç odaya götürürle[r]”.

Sağır adamların başı aynı görev ile bir ritüel fragmanında da (CTH 470) yer alır:

Bo 3951 I 3'-6'⁹⁹: “Kalın ekmeği bö[lerler] ve sağır adamların başına [...]iç odaya götü[rürler.] İç odaya götürür [...]”.

Bir krali mektup içinde de sağır adamların başından bahsedildiği dikkat çekmektedir. Söz konusu mektup, ^mNİG.BA-^dU tarafından adı okunamayan başka bir görevliye yazılmaktadır:

34-44¹⁰⁰: “... saray ..... sağır adamların başı ... . Sağır adamlarının başı şöyle [konuştu]: ‘Sana meyveler ve susam yağı vereceğim, ama hoş kokulu yağ ve keten bezi [alac]ağım’. Ve beyime [...], ve tatlı(kokulu) yağı [...] kim verecek?’¹⁰¹.”

Kısaca, Sağır adamların başı unvanının çeşitli bayram fragmanlarında yer aldıkları, kral ya da saray oğlanlarının başı ile temas halinde oldukları ve özellikle görevlerinin iç oda (É.ŠÀ) ile ilişkili olduğu metinlerden öğrenilmektedir.

“Sağır Adam (LÚ.Ú.HÚB)” bir görevli olarak en çok bayram metinlerinde karşımıza çıkar. AN.TAH.ŞUM Bayramı'na (CTH 625) ait bir metinde çoğul bir ifade ile yazıldığını gördüğümüz sağır adamların yeri

⁹⁷ (5')]A-NA ^DTUTU ^DMe-*ez-zu-ul-la mar-nu-wa-an ši-pa-an-ti* KAŞ.GEŞTİN [(6')]ši-*pa-an-ti ta-a-pi-ša-an-ti-it* LUGAL-uš UŠ-KÉ-EN [(7')]x UGULA ^{LÚ.MEŠ.Ú.HÚB} NINDA.GUR.4.RA^{HLA} *ta-a-pi-še-e-nu-uš-ša da-an-z[i* (8')]x A-NA É.ŠÀ-*na pé-e-da-an-z[i*. Daisuke Yoshida, *Untersuchungen zu den Sonnengottheiten bei den Hethitern. Schwurgötterliste, helfende Gottheit, Feste, THeth 22*, (Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter, 1996), 161; Soysal, “Hitit Din ve Sosyal Hayatında ^{LÚ.MUNUS.Ú.HÚB} “sağır””, 663.

⁹⁸ Bir çeşit özel bira. Ünal, *Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü*, 327.

⁹⁹ (3') *ták-kán* ^{NINDA}*har-ša-aš šar[-ra-an-zi* (4') *ta A-NA GAL* ^{LÚ.MEŠ.Ú.H[ÚB} (5') *I-NA É.ŠÀ-na pé-e-da[-an-zi* (6') *É.ŠÀ-na pé-e-da-i* [. Sedat Alp, *Beiträge zur Erforschung des hethitischen Tempels. Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte. Neue Deutungen*, 298 vd..

¹⁰⁰ (34) [...]x *É.GAL-LIM* (35) [...]x-*at-ta-aš* (36) [...] GAL ^{LÚ.Ú.HUB} (37) [...]x-*ta* (38) [GAL ^{LÚ.Ú}] *Ú.HUB ki-iš-ša-an* (39) [*IQ-BI?*] ^{GIŠ}*IN-BI*^{HLA}-*wa-at-ta* (40) *Ì.GIŠ²-ia am-mu-uk pé-eh-hi* (41) [*Ì*] *DÜG.GA-ma-wa GAD-ia am-mu-uk* (42) [*da-ah-]hi nu BE-LU I-NA* x [x x] (43) [...] *nu Ì.DÜG.GA* x [x] (44) [...] x *ku-iš pa-a-i*. Harry A. Hoffner, *Letters from the Hittite Kingdom*. (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2009), 330.

¹⁰¹ Hoffner, *Letters from the Hittite Kingdom*, 330.

süpürmek, su serpmek ve krala el suyu vermek ile görevli oldukları anlaşılmaktadır:

KBo 19.128 V 32', 33'¹⁰²: “Sa[ğır] adamlar (yeri) [sü]pürürler. Su serp[er]le[r] (ve) krala el yıkama suyu getirir[ler]”¹⁰³.

KBo 19.128 VI 7'¹⁰⁴: “Ve sağır adamlar (yeri) süpürürler”¹⁰⁵.

Sağır Adamların yine birden fazla kişi olduklarını ifade eden bir diğer bayram ise “Güneş Tanrıçası için Kış Bayramı”dır (CTH 598). Burada da pek çok bayram metninde olduğu gibi sağır adamlar, saray oğlanlarının başı ile¹⁰⁶ ve iç odada görev alır şekilde gösterilmektedirler.

KUB 2.6 II 6-9¹⁰⁷: “Ve Prens (bir) ekmek parçasını saray oğlanlarının başına verir. Ve onu iç odaya götürür. Onu sağır adamlara verir”.

Ay Bayramı’na (CTH 591) ait metinlerde ise sağır adamlar Saray oğlanlarının başı ile birlikte krala el suyu götürmekle görevli olduğu ve sağır adama ait bir ocağın bulunduğu anlaşılmaktadır:

KUB 2.13 I 8-11¹⁰⁸: “Sağır adam gümüşten *akugalla*-¹⁰⁹ kabı ile su götürür. Kral ellerini yıkar. Saray oğlanlarının başı krala havluyu verir. Kral ellerini siler”¹¹⁰.

KUB 56.45 II 13’-18’¹¹¹: “Teke (eti) yemeği, et suyu (ve) pişmiş et

¹⁰² (32') LÚ.MEŠÚ.[HÚB *ša-*]an-ha-an-zi wa-a-tar (33') pa-ap-pár-š[a-a]n-z[i] LUGAL-i ME-E QA-TI ú-da-an[-zi]. Heinrich Otten, *Ein hethitisches Festrival (KBo XIX 128)*, *StBoT 13*, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1971), 14).

¹⁰³ Otten, *Ein hethitisches Festrival (KBo XIX 128)*, *StBoT 13*, 15.

¹⁰⁴ (7') na-aš-ı[a] LÚ.MEŠÚ.HÚB *ša-an-ha-an-zi*. Otten, *Ein hethitisches Festrival (KBo XIX 128)*, *StBoT 13*, 16.

¹⁰⁵ Otten, *Ein hethitisches Festrival (KBo XIX 128)*, *StBoT 13*, 17.

¹⁰⁶ Sağır adamların (LÚ.(MEŠ)Ú.HÚB) saray oğlanları ile (DUMU^(MEŠ) É.GAL) ile birlikte yer aldığı ancak oldukça kötü korunmuş olan başka bir metin ise KUB 10.55 no'lu (CTH 670-Bayram ritüeli fragmanları) metindir. İçerik net olarak anlaşılabilir olsa da birlikte görev aldıkları görülmektedir. Detaylar için bkz. Thesaurus Linguarum Hethaeorum digitalis, hethiter.net/: TLHdig KUB 10.55 (2021-12-31).

¹⁰⁷ (6) nu DUMU.LUGAL NINDA^Apár-šu-ul-li (7) A-NA GAL DUMU^{MEŠ} É.GAL pa-a-i (8) na-at É.ŠÀ-na pé-e-da-a-i (9) na-at A-NA LÚ^{MEŠ}Ú.HÚB pa-a-i. Detlev Groddek, *Hethitische Texte in Transkription*, KUB 2, DBH 30, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2009), 50.

¹⁰⁸ (8) LÚ^{MEŠ}Ú.HÚB a-ku-ga-al-li-it KÙ.BABBAR wa-a-tar (9) pé-e-da-i LUGAL-uš-za QA-TI-ŠU a-ar-ri (10) GAL DUMU.É.GAL LUGAL-i GADA-an pa-a-i (11) LUGAL-uš-za QA-TI-ŠU a-an-ši. Groddek, *Hethitische Texte in Transkription*. KUB 2, DBH 30, 86.

¹⁰⁹ El yıkama kabı, leğen. Ünal, *Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü*, 12.

¹¹⁰ Soysal, “Hitit Din ve Sosyal Hayatında LÚ/MUNUSÚ.HÚB ‘Sağır’”, 655.

¹¹¹ (13') ku-it-ma-an-ma UZ⁶.GAL TU⁷ pít-tal-wa-an-ni (14') UZU⁷šu-up-pa zé-an-da-az a-ri LUGAL-uš-ma (15') a-ra-ah-za ŠA LÚ^{MEŠ}Ú.HÚB A-NA GUNNI^{HLA} pa-iz-zi (16') DUMU.É.GAL LUGAL-i ME-E QA-TI pé-e-da-i (17') LUGAL-uš ŠU^{MEŠ}-ŠU a-ar <-ri>

henüz sıcakken, kral dışarıda (bulunan) sağır adamın ocaklarına gider. Saray oğlanı krala el yıkama suyu götürür. Kral ellerini yıkar. Saray oğlanlarının başı krala havluyu verir. Kral ellerini siler”.

Çeşitli bayram fragmanlarında yer alan sağır adamların iç oda dışında *halentuwa*-¹¹² yapısı ile de ilişkili oldukları görülür. Bu metinlerden ilki Hattice Bayram Ritüeli Fragmanları’na (CTH 744¹¹³) aittir.

KUB 58.52 II x+1-7’¹¹⁴: “[...]sağır ada[m/lar .....] *halent[*u- yapısı [...]... ve o arkadan şö[yle ...] [...]... adamının, saray oğlanlarının, sağır adamların bu aletlerini [...]ka]pidan *halentu-* yapısı içine [...]... götürürler”¹¹⁵.

Bir başka bayram ritüeline ait olan fragmanda da (CTH 631)sağır adamlar yine *halentuwa-* yapısı ile birlikte geçerken bu kez kraliçe ile iletişim halinde görülmektedirler:

KBo 17.76 I 5-7¹¹⁶: “[.....] ve kraliçe *hal[entu(-)* yapısı [.....] ve kraliçeye sağır adam[..... ekmeğini v]erir ve onu parçalar”.

CTH 670-Bayram ritüeli fragmanları grubunda yer alan iki farklı metinde de (KUB 10.55 ve KBo 30.55)¹¹⁷ sağır adamlar *halentuwa-* yapısı ile ilişkili görevlerde rol almaktadır. Ancak söz konusu metinlerin korunma durumlarının kötü olması sebebi ile yapılan eylemler net olarak anlaşılammaktadır.

Sağır adamların metinlerde aldıkları görevlerden biri olan “su serpmeye” eylemi pek çok farklı metin grubunda karşımıza çıkar. Yukarıda ele

GAL DUMU^{MEŞ} É.GAL (18’) LUGAL-*i* GADA-*an pa-a-i* LUGAL-*uš* ŠU^{MEŞ}.ŠU *a-an-ši*. Johann Tischler, *Hethitische Texte in Transkription KUB 56 und KUB 57, DBH 49*, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2016), 78.

¹¹² Saray, konak, kraliyet ikametgâhi. Ünal, *Hittitçe Çok Dilli El Sözlüğü*, 147.

¹¹³ Aynı metin grubuna ait olan KUB 51.66 no’lu metnin ay. IV. 5’ ve ay. V 3’. satırlarında da sağır adamlardan bahsedilmektedir. Ancak söz konusu satırların çok kırık olması sebebi ile anlatım net anlaşılammaktadır.

¹¹⁴ (x+1) LÚ[?]]Ú.HÚ[B (2’)]É[?]ha-le-en-t[u(-) (3’) da-]a-i na-aš EGIR ki-i[š-ša-an / (4’) -]ma[?] ki-i Ú-NU-TE^{MEŞ} ŠA LÚ x[(5’) DUMU^{MEŞ}]É.GAL^{TIM} LÚ.MEŞ Ú.HÚ^{TIM} (6’) a-aš-]a-až É[?]ha-le-en-tu-u-aš an-da (7’)]-an pé-e-da-an-zi. José Virgilio García Trabazo ve Detlev Groddek, *Hethitische Texte in Transkription, KUB 58, DBH 18*, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2005), 140.

¹¹⁵ Soysal, “Hitit Din ve Sosyal Hayatında LÚ/MUNUSÚ.HÚB ‘Sağır’”, 657.

¹¹⁶ (5)]x nu-uš-ša-an MUNUS.LUGAL ha-l[i-en-tu(-) / (6)]nu A-NA MUNUS.LUGAL LÚÚ.HÚB[(7) NINDA_x p]a-a-i na-an pâr-š[i]-ia. Thesaurus Linguarum Hethaeorum digitalis, hethiter.net/: TLHdig KBo 17.76 (2021-12-31).

¹¹⁷ Metinlerin detayları için bkz., Detlev Groddek, *Hethitische Texte in Transkription KBo 30, DBH 2*, (Dresden: Verlag der TU Dresden 2002), 69; Thesaurus Linguarum Hethaeorum digitalis, hethiter.net/: TLHdig KUB 10.15 (2021-12-31); Thesaurus Linguarum Hethaeorum digitalis, hethiter.net/: TLHdig KBo 30.55 (2021-12-31).

almış olduğumuz AN.TAH.ŞUM Bayramı'na ait KBo 19.128 no'lu metin buna bir örnek teşkil etmektedir. Bu görevi icra ettikleri diğer bir metin ise Hattice bayram ritüeli fragmanları (CTH 744) içerisindeki KUB 48.10 no'lu metindir:

KUB 48.10 II 2'-6'¹¹⁸: “Bir saray oğlanı veya bir sağır adam krala *kaluiššana*-¹¹⁹ bitkisi ile su serperken kral çakıl taş(lar)ının üzerinde ellerini yıkar”.

Söz konusu metinde sağır adamların su serpme görevini saray oğlanlarının da yapabileceği anlaşılmaktadır. Saray oğlanı ve sağır adamların *kaluiššana*- bitkisi ile su serptikleri bir başka metin (CTH 652- “Fırtına Tanrısı Adanı” adını taşıyan bayram fragmanları, KUB 51.62¹²⁰) daha bulunmaktadır. Bu metinde onlara Fırtına Tanrısı'nın adanı da katılmaktadır ancak bu metin oldukça kırık olduğundan içerik net anlaşılamamaktadır. Burada aktarılan su serpme eyleminin her ne kadar AN.TAH.ŞUM Bayramı'nda olduğu gibi sadece yere su serpmek şeklinde olmadığı özel bir bitki ile kralın önünde ya da direkt eline yapılan bir eylem olduğu anlaşılıyor olsa da sağır adamların bayramlar sırasında gerçekleştirdiği eylemi vurgulamak açısından önem taşımaktadır.

Sağır adamların saray oğlanları ile birlikte yer aldığı metinlerden bir diğeri de kapı bekçileri için talimat metinleridir (CTH 263). Bu metin grubunda yer alan KBo 5.11 no'lu metinde söz konusu iki görevlinin kraliyet mensuplarına ait odaların kapı ve pencerelerini kapatma görevini üstlendikleri anlaşılmaktadır.

¹¹⁸ (2') [ku-it-ma]-an DUMU.É.GAL na-aš-ma [(LÚÚ.HÚB)] (3') [A-NA] LUGAL kal-ú-i-iš-ša-ni-i[ti] (4') [(wa-a-tar)] pa-ra-a pa-ap-pár-aš-z[(i)] (5') [(nu-za-kán)] LU[(GAL)]-uš^{NA4}pa-aš-ši-la-aš še-e[(r)] (6') [(ŠUMES-Š)]U ar-ri-iš-ki-iz-zi. Metinde yer alan kırık alanlar paralel metni olan KBo 37.92 no'lu metin baz alınarak tamamlanmıştır. Soysal, “Hitit Din ve Sosyal Hayatında LÚ/MUNUSÚ.HÚB ‘Sağır’”, 658; Franca Pecchioli Daddi, “LÚzilipuriyatalla and LÚ/MUNUSúhuwaššannalla. Some Observations on Two Particular Religious Orders”, AOAT 318, (2004): 361, dñn. 361.

¹¹⁹ Söz konusu kelime bazen bahçe bitkilerini tanımlayan ŞAR determinatifi ile birlikte görülmektedir. Bu sebeple tam olarak hangi bitki olduğu anlaşılamiyorsa da bir bahçe bitkisi olduğu kabul edilmektedir. Detaylar için bkz. Heinz Kronasser, *Etymologie der hethitischen Sprache*, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1962), 183; Hayri Ertem, *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Florası*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987), 43, 44.

¹²⁰ (14) ú-]iz-zi LUGAL-i pé-ra-an[(15) -z]i LÚ^PU-ma GAL DUMU.É.GAL[(16)]x -an har-zi LÚ^PU x x [(17)] ú-i-te-ni-it šu-u-wa-an-da-an[(18) kal-ú-]i-iš-ša-ni-iš-ša-kán an-x-x[(19) N]AM-MA-AN-DÁ x x x x[(20)] LÚÚ.HÚB pa-ra-a [(21)]-ŠU DUMU.É.GAL x[. Detlev Groddek, *Hethitische Texte in Transkription KUB 51, DBH 15*, (Dresden: Verlag der TU Dresden 2004b), 99.

KBo 5.11 IV 13'-17'¹²¹: “Sonra saray oğlanı dama çıkar. Ama onun önünde [sağır adam] (ona) yol gösterir. Ve sağır adam pencereleri içerden kapatır. S[aray] oğlanı kapı sürgüsünü [ka]patır. O aşağı ge[lir.] Sağır adam merdivenin ü[st](kısmını) içerden kapatır ve sar[ay] oğlanı kapının sürgüsünü kapatır”¹²².

Söz konusu metinde kapıların ve pencerelerin kapatılarak sürgülendiği bu mekânların, kraliyet mensuplarının odalarının bulunduğu yerler olması sebebi ile Miller, bu görev için sağır adamların özellikle tercih edilmiş olabileceğini düşünmektedir¹²³. Zira olası bir konuşma sağır görevliler tarafından işitilemeyecektir¹²⁴. Ayrıca sağır adamın saray oğlanının önünden gitmesi ve böylece mekânlara ilk girenin sağır adam olması, olasılıkla mevcut konuşmaların saray oğlanı tarafından duyulmasının önüne geçmek amacıyla.

Sağır adamların bayram fragmanlarında ya da bayram ritüellerinde birlikte görev aldıkları tek kişi elbette saray oğlanları değildir. KUB 51.62'de de görüldüğü gibi (CTH 652) Fırtına Tanrısı'nın adamı ile birlikte de görev aldıkları metinler bulunmaktadır. Yine CTH 652'de yer alan bir başka metinde de *eia-* ağacı ile gerçekleştirilen bir uygulama aktarılmaktadır:

KBo 22.236 6'-12'¹²⁵: “Fırtına Tanrısı'nın adamı bu sözleri söyle[meyi bitirdiği zaman], Fırtına Tanrısı'nın adamı ...y1[.....] sağır adama

¹²¹ (13') [*na-aš-t*]a DUMU.É.GAL *šu-uh-ha ša-ra-a pa-iz-zi pí-ra-an-ma-aš-ši* [LÚÚ.HÚB] (14') *hu-ia-an-za nu* LÚÚ.HÚB ^{GIS}AB^{HLA} *an-da iš-ta-a-pí nu* DUMU [.É.GAL] (15') ^{GIS}za-ak-ki-in [p]é-eš-ši-ia-az-zi *na-aš-kán kat-ta u-i[z-zi]* (16') *nu* LÚÚ.HÚB SAG.[DU] ^{GIS}KUN₅ *an-da iš-ta-a-pí nu* DUMU.É.G[AL] (17') ^{GIS}za-ak-ki-in *pé-eš-ši-ia-az-zi*. Miller, *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*, (SBL 31), 94, 96.

¹²² Miller, *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*, (SBL 31), 95, 97.

¹²³ Miller, *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*, (SBL 31), 89.

¹²⁴ İşitme engelli bireylerin Osmanlı Dönemi'nde Arz Odası'nda Sadrazamların Padişahla yapacağı görüşmelerde görevlendirildikleri bilinmektedir. Sezai Balcı, “Osmanlı Bürokrasisinde Engelli (Sağır-Dilsiz) İstihdamı”, F. M. Emecen, A. Akyıldız ve E. S. Gürkan (eds.), *Osmanlı İstanbulu V (V. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri 19-21 Mayıs 2017, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)* (İstanbul: 2018), 639. Böyle gizli ya da özel konuşmaların yapılabileceği bu ve bunun gibi mekânlarda işitme engellilerin kullanılıyor olmasına günümüzden bir örnek ise TBMM genel kurul odasında yapılan kapalı oturumlarda görev alan sağır ve dilsiz kişilerin görev yapması gösterilebilir. Şeref İba, “TBMM'nin Toplantı Düzeni Yönünden Kapalı[Gizli] Oturum Kavramı ve Türk Perlomento Tarihinde Kapalı Oturumlar”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi* 59/3 (2004): 116, 117.

¹²⁵ (6') *ma-ah-ha-a)n-ma* LÚ ^{DU} *ke-e ud-da-a-ar me-mi-ia-[u-an-zi]* (7') [zi-in-]na-i nu-uš-ša-an LÚ ^{DU} (8')]x A-NA I LÚÚ.HÚB *ar-ha la-a-i* (9')]x-an ha-aš-ši-i lu-uk-ki-iz-zi (10') [I ^{GIS}e]a-an ZAG-ni<-it> ŠU-it I ^{GIS}e-a-an-ma (11') [GUB-li-i]t ŠU-it *har-zi pí-ra-an-ma-at* (12')]x x x-an *har-zi ma-*[ ]. Detlev Groddek, *Hethitische Texte in Transkription. KBo 22, DBH 24*, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2008), 227.

doğru çözüp çıkarır. [...]...yı ocakta yakar. [Bir *ei*]a- ağacını sağ eliyle, bir *eia*- ağacını ise [sol] eliyle tutar. Ama onu önde [...]...yı tutar”.

Sağır adamlar ile görev yapan bir başka görevli ise *zilipuratalla*-adamı’dır. CTH 744 (Hattice sözlerle bayram ritüeli fragmanları) içerisinde yer alan KBo 37.29(+)-KUB 58.34 no’lu metinlerden söz konusu iki görevlinin icraatları hakkında bilgi edinmek mümkündür:

KUB 58.34 ay. IV 16’-20’¹²⁶: “Ve kilden topağı ya saray oğlanı ya da sağır adam alır ve onu krala güvenle bastırır. *zilipuratalla*-¹²⁷ adamı onu tekrar üst kola tutar”.

Bu metinde sağır adamların hem saray oğlanı ile hem de *zilipuratalla*-adamı ile birlikte görev yaptığı ve kil topağının kralın vücuduna bastırılmasıyla da kralın kötülüklerden ve hastalıklardan arındırılmasına¹²⁸ çalışılmaktadır. Sakilerin başı ile sağır adamların görevlerini icra ettikleri bir metin örneği ise CTH 669 (Daha Büyük Bayram Fragmanları) içerisinde düzenlenmiş olan KBo 30.56’dır. Söz konusu metinde sağır adam tahtı bir yere taşımaktadır. Ardından sakilerin başı ise kadehe su doldurarak krala vermekte ve kral da içme eylemini gerçekleştirilmektedir.

KBo 30.56 IV 11-19¹²⁹: “Kral tahttan aşağı [...]iner ve o gid[er]. Ve *huwaši*- taşının önün[de] tahta otu[rur]. Fakat tahtı sağır adam gö[türür]. Sakilerin başı [...].. Pişmiş topraktan kadehe su dö[ker]. Krala verir. Ve [...] kabı[...] kral üç kez içe[r ...]”.

Sağır adamlarla ilgili olarak değinilmesi gereken son metin (CTH 526-Kült Görselleri ve Festival Açıklamaları İçeren Kült Envanterleri) KUB 25.23 no’lu metindir. Burada sağır adamlar bir yer adı olarak kullanılmaktadır:

¹²⁶(16’) *nu IM-aš pur-pu-ra-an na-aš-šu DUMU.É.GAL(17’) na-aš-ma LÚ.Ú.HÚB da-a-i na-a n-kán LUGAL-i* (18’) *ḥa¹-an-te-eš-ši an-da ta-ma-aš-zi* (19’) *LÚzi-li-pu-ra-tal-la-aš-ma-an* (20’) *EGIR-an iš-hu-na-ú har-¹zi¹*. Thesaurus Linguae Hethaeorum digitalis, hethiter.net/: TLHdig KBo 37.29 (2021-12-31).

¹²⁷ Yasemin Arıkan, “Hitit Çivi Yazılı Kaynaklarında LÚ*zilipuriatalla*- Görevlisi”, *Archivum Anatolicum* VI/2, (2003): 1-26.

¹²⁸ Kil ve kil malzemelerin ritüellerde kullanımı ve arındırıcılığı için ayrıca bkz. Sevgül Çilingir Cesur, *Hititlerde Ritüel ve Büyü*, (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2020), 189-211.

¹²⁹ (11) *LUGAL-uš-kán GIŠDAG-az kat-ta* [(12) *ú-iz-zi ta-aš pa-iz[-zi]* (13) *NA⁴hu-u-wa-ši-ia pé-r[a-an]* (14) *IŠ-TU GIŠŠÚ.A e-ša-r[i]* (15) *GIŠŠÚ.A-ma LÚ.Ú.HÚB pé-e-[da-an-zi]* (16) *UGULA LÚ.MEŠSAGIA-kán x* (17) *A-NA GAL.GIR₄ wa-a-tar la-a[-hu-wa-i]* (18) *LUGAL-i pa-a-i nu A-NA DUG* (19) *LUGAL-uš III-ŠU e-ku-z[i]*. Groddek, *Hethitische Texte in Transkription* KBo 30, DBH 2, 73; Soysal, “Hitit Din ve Sosyal Hayatında LÚ/MUNUSÚ.HÚB “sağır””, 660.

KUB 25.23 sol k. 1-5¹³⁰ : “Yağmur’un Fırtına Tanrısı, Sağır Adam harabesindeki kayanın üzerinde duruyor. İlkbahar olur. Fırtına Tanrısı’nın adamı Hakmiş’ten iner. (Her biri bir avuç undan yapılmış) 3 somun ekmek (ve)1 *hanešša*- kabı birayı evinden götürür. 1 kara koyunu Sağır Adam harabesindeki adamlar verir. Ve Fırtına Tanrısı’nın adamı onu kurban olarak sunar. (Onu) *huwaši*-‘de keserler. Çiğ ve pişirilmiş et yerleştirirler”¹³¹.

KUB 25.23 Sağ k. 1-5¹³²: “Ekmek (ve) bira .... Sağır Adam harabesi civarındaki adamlar onları da verirler. Kalın ekmeği parçalarlar. Ritonları doldu[rurlar]. Yerler, içerler. Kadehleri tanzim ederler. (Bu bir) eğlence(dir). *Lilaz-Kartait*”¹³³.

Bu metinde açıkça Sağır Adam harabesinden/yıkık yerden bahsedilmekte ve buradaki halkın da dâhil olduğu bir dizi sunudan bahsedilmektedir. Adı geçen yerin Hitit toplumunda yaşayan tüm sağır bireylerin yaşadığı yer olduğunu düşünmek çok akla yatkın gelmemektedir. Zira yukarıda anlattığımız pek çok metinden anlaşılacağı gibi sağır bireyler Hitit halkından uzağa tecrit edilmemiş saray içinde ya da kraliyet mensuplarıyla ve hatta bizzat kral ile birlikte bayram ritüellerine katılan görevliler olmuşlardır. Bu sebeple söz konusu yerin böyle isimlendirilmiş olması olasılıkla adı geçen yerin ıssız, sessiz, izole bir alan olabileceğini düşündürmektedir.

Dil ve Konuşma Engelleri

Bir kişinin konuşma engelini doğuştan olabileceği gibi gelişimi sırasında da karşılaşılabileceği bir engel türüdür. Zira kişilerin geçirebilecekleri duygusal travmalar da konuşma kaybına yol açabilmekte ya da iletişimlerinin kalitesini (kekemelik) bozabilmektedir. Metinlerde söz konusu engel ile

¹³⁰ (1) ^DU *he-e-u-wa-aš I-NA* ^{URU}DU₆ ^{LÚ}Ú.HÚB-*aš-kán piš-šu-u-i še-ir ar-ta-ri TE-ŠI DÙ-ri* (2) *nu-kán LÚ* ^DU ^{URU}*Ha-ak-miš-ša-az kat-ta pa-iz-zi III NINDA UP-NI I* ^{DUG}ha-<ni>-*iš-ša-aš KAŠ* (3) *IŠ-TU É-ŠU pí-e-da-i I UDU.MI LÚ.MEŠ* ^{URU} DU₆ ^{LÚ}Ú.HÚB *pí-ia-an-zi* (4) *na-an-kán LÚ* ^DU *BAL-an-ti* ^{NA4}ZI. KIN-*ši hu-u-kán-zi šu-up-pa* (5) *hu-e-ša-u-wa-az zé-e-an-ta-az ti-ia-an-zi*. Charles Carter, *Hittite Cult-Inventories Dissertation, Department of Oriental Languages and Civilizations The University of Chicago*, PhD dissertation, (Chicago, 1962), 163; Michele Cammarosano, *Hittite Local Cults*, (Atlanta: SBL Press, 2018), 374; Soysal, “Hitit Din ve Sosyal Hayatında ^{LÚ}MUNUSÚ. HÚB “sağır””, 667.

¹³¹ Carter, *Hittite Cult-Inventories Dissertation*, 173, 174; Soysal, “Hitit Din ve Sosyal Hayatında ^{LÚ}MUNUSÚ. HÚB “sağır””, 667.

¹³² (1) NINDA KAŠ (silinti) ^{LÚ}MEŠ ^{URU} DU₆ ^{LÚ}Ú.HÚB *a-ra-ah-za-an-da ku-e-eš* (2) *nu ap-uš-ša SUM-an-zi NINDA.GUR4.RA par-ši-ia-an-zi BI-IB-Rİ* ^{HLA} *šu-u-w[a-an-zi]* (3) *a-da-an-zi a-ku-wa-an-zi GAL* ^{HLA} *kán aš-ša-nu-wa-an-zi* (4) *du-uš-qa-ra-az* (5) ^mLi-la-*PİRIG-D* *Kar-ta-it*. Carter, *Hittite Cult-Inventories Dissertation*, 163; Cammarosano, *Hittite Local Cults*, 374.

¹³³ Carter, *Hittite Cult-Inventories Dissertation*, 174.

ilişkili kelimeler ve ifadeler ise şöyledir: (Hit.) *aiš-/išš-/ayiš-*, (Sum.) *KAXU*, (Akk.) *PŪ* «Ağız»; (Hit.) *lala-/lalan-*, (Sum.) *EME* «Dil»; *iššaš damenkumar* «Ağız ya da dil tutulması»; *damenk-* «birleşmek bağlamak yapışmak (ağız veya göz için)»¹³⁴.

Hitit çivi yazılı kaynaklarında duygusal travma sonucu ortaya çıkan konuşma engeli hakkındaki en iyi bilinen metin II. Murşili'nin konuşma kaybını (CTH 486) aktaran metindir. Üç nüsha olarak günümüze ulaşan söz konusu metinlerde sadece konuşma bozukluğu değil bu olayın nedeni ve tedavi süreci de aktarılmaktadır:

KUB 43.50++ öy. 1-9¹³⁵: “[Güneşim] Büyük kral Murşili [(şöyle (der)): (Ben eskiden) Kunnu(nun) harabesine [(gittim) ve (burada bir) fırtına getirdi (çıktı). Sonra Fırtına Tanrısı [(korkunç bir şekilde)][(gürled)]i. Ve ben korktum ve bana ağ[(zımdak)i] kelime(ler) [(azaldı) ve bana kelime(ler) a[(z miktarda)] yukarı [(gitti)] (ve kelimeler dudaklarımdan döküldü). [(Ve)] bahsedilen olayı ih[(mal et)]tim. [(Oysa)] yıllar ard arda [ge]lip ge[(çtikten)] sonra [(bahsedile)n] olay bana gel[(di)] rüya[(mda görünme)]ye başladı. Ve b[(ana)] [(rüya)]da Tanrı'nın eli [(ulaş)]tı (dokundu) ağzım bana yana doğru gitti (ağzım beni tamamıyla terk etti.)”¹³⁶.

Murşili'nin kendi ağzından aktarmış olduğu bu paragrafta yaşanan konuşma kaybının nedeninin, ani gelen gök gürültüsünden yaşanan korku ve mevcut sorunun ihmali olarak anlaşılmaktadır. Ancak Murşili, olasılıkla söz konusu sorunu Manuzziya Fırtına Tanrısı'nın kendisine verdiği bir ceza olarak algılamış olmalıdır. Zira metnin devamında II. Murşili'nin yaşamış olduğu bu duygusal travma ardından fal yoluyla tedavi yöntemi tespit edilmeye çalışılmış ve fal sonucunda Manuzziya'nın Fırtına Tanrısı'na Kummanni

¹³⁴ HW: 17, 207, 279; HdW:1, 83; Ahmet Ünal, “Hitit Tıbbının Ana Hatları”, 491; Ünal, *Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü* 10, 391, 392, 676.

¹³⁵ (1) [(UM-MA ^{DU}UTU^{ŠI})] ^mMur-ši-DINGIR^L LUGAL.GA[(L)] I-NA ^{URU}DU⁶ ^mKu-un-nu-ú [-x] (2) [na-an-na-ah-hu-un] nu har-ši-har-ši ú-da-aš nam-ma DU-aš [(ha-tu-ga)] (3) [(te-et-hi-iš-ki-i)]t nu na-a-hu-un nu-mu-kán me-mi-ia-aš K[(AxU-i an-d)a] (4) [(te-pa-u-e-eš-t)]a nu-mu-kán me-mi-ia-aš t[(e-pu)] k[u-i]t-ki ša-ra-a [(i-ia-at-ta-at)] (5) [(nu-kán)] a-ši me-mi-ia-an ar-ha-pát pa-[(aš-ku-w)]a-a-n[u]-un ma-ah-ha-[(an-ma)] (6) [ú]-e-ir MU^{HLA}-uš EGIR-an-da p[(a-a-ir n)]u-mu ú-[(it)] (7) [(a-š)]i me-mi-aš te-eš-ha-ni-iš[-(ki-u-wa-a)]n ti-ia-at nu-m[(u-kán)] (8) [(za-a)]z-hi-i an-da ŠU DINGIR^{LM} [(a-ar-)]aš KAXU-iš-ša-mu-[(kán)] (9) ta-pu-ú-ša pa-it nu a-ri[-(ia-nu-un nu)]. Albrecht Götze ve Holger Pedersen, *Murşili Sprachlähmung*, (Kopenhagen: Levin et Munksgaard, 1934), 3, 4; René Lebrun, “L’aphasia de Mursili II = CTH 486”, *Hethitica* VI (1985): 103-137; Fatma Kaynar, *Hitit Kralı II. Murşili'nin Dil Felci Metninin (CTH 486) Filolojik ve Sosyo-Kültürel Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, (İstanbul, 2014), 31.

¹³⁶ Kaynar, *Hitit Kralı II. Murşili'nin Dil Felci Metninin (CTH 486) Filolojik ve Sosyo-Kültürel Değerlendirilmesi*, 36.

şehirinde tapınakta vekil bir sığır verilmesi ve bu sığır ile kuş ve koyunların yakılması gerektiği tespit edilmiştir. Söz konusu vekil sığır ile kralın üzerindeki sorun sığıra yüklenmekte ve bu sayede kralın mevcut sorundan uzaklaştırılmasına çalışılmaktadır. Bu noktada ritüelin devamında kralın konuşma bozukluğu yaşadığında giymiş olduğu kıyafetler, kullandığı araba ve kişisel diğer tüm eşyalar ile vekil sığırın gönderildiği gün kralın elinin değdiği tüm kişisel eşyalar da vekil sığır ile beraber uzaklaştırılmaktadır¹³⁷. Yapılan tüm bu ritüel eylemler sonucunda konuşma bozukluğunun düzeliş düzelmediğine dair elimizde ne yazık ki herhangi bir yazılı belge bulunmamaktadır¹³⁸. Ancak bu sorunun Murşili'ye ait başka hiçbir metinde yer almıyor olmasından hareketle iyileştiği varsayılabilir.

Bir metinde ise bir ağız hastalığından (CTH 279) bahsedilmektedir. Ancak nasıl bir hastalık olduğu da kullanılan ilaç da ne yazık ki net olarak anlaşıl原因amaktadır:

KUB 8.36 ay. III 16, 17¹³⁹: “[Bir kişinin ağızı hasta olursa, [...] [o zaman] o [bu ilacı alır. [...]”¹⁴⁰.

Dil kesme eylemi ise bir ceza olarak değil de daha çok ritüellerde kötü dil /kötü sözlere karşılık olarak kullanılan bir beddua ve sembolik bir uygulamayı şekli olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu uygulamayı görebileceğimiz metin ise yeni doğmuş bir bebeği büyü ya da lanetlerden korumaya çalışan bir doğum ritüeline (CTH 528) aittir:

KUB 44.4+KBo 13.241 ay. 27-29¹⁴¹: “Onları kendisine, [...] kadına, ebeye doğru bastırıyor (şöyle diyor): ‘Çakmaktaşı dilini kessin! Hançerle gözlerini kör etsinler! Ve birlikte elma ağacı (dal) dişlerini alsınlar’. ...”¹⁴².

Oysa ki dil kesme Hammurabi kanunlarının 192. Maddesinde yer almaktadır: “Eğer saraya ait bir hizmetlinin veya bir SAL.ZIKRUM’un oğlu kendisini büyüten babasına ve anasına ‘sen babam değilsin, sen anam

¹³⁷ Harry A. Hoffner, “The Disabled and Infirm in Hittite Society”, 87.

¹³⁸ Ahmet Ünal, “Hitit Tıbbının Ana Hatları”, 491.

¹³⁹ (16) [ma-a-an an-tu-uh-š]a[-a]n KAxU-ŠU iš-tar-ak-zi [...] (17) [nu ki-i w]a-aš-ši da-a-i [...]]. Paola Dardano, *Die hethitischen Tontafelkataloge aus Hattuša (CTH 276-282), (StBoT 47)* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006), 226.

¹⁴⁰ Dardano, *Die hethitischen Tontafelkataloge aus Hattuša (CTH 276-282), (StBoT 47)*, 227.

¹⁴¹ (27) IGI-an-da-za-aš-kán šar-hi-ia-at [m]a²-an-ni-iš MUNUS-iš^{MUNUS}ŠÀ.ZU^{NA4}KA²-ša-aš-kán EME-an (28) ku-e-ir-du ši-wa-la-za-an IG[^H]^{LA}-wa ta-aš-wa-ah-ha-an-du^{GIŠ}HAŠHUR-lu-wa-an-za-ma-aš-kán (29) KAxUD-uš da-an-du wa-ah-nu-ut... . Gary M. Beckman, *Hittite Birth Rituals. Second Revised Edition, StBoT 29*, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1983), 178; Frank Starke, *Die keilschrift-luwischen Texte in Umschrift, StBoT 30*, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1985), 236.

¹⁴² Beckman, *Hittite Birth Rituals*, 179.

değilsin’, derse dilini keseceklerdir”¹⁴³.

Yukarıda birkaç satırı verilmiş olan metinde kötü dillere (beddua, nazar, büyü sözler vs.) karşı yeni doğan bir bebeği korumak amacıyla bu eylemi gerçekleştirenlerin dillerinin kesilmesi, kör edilmeleri ve dişlerinin dökülmesini istemekte ve metnin devamında bu kötü dillerin yapana geri dönmesi talep edilmektedir.

Yürüme Engeli (Topal, Kötürüm)

Topallık ya da yürüyememek ile ilişkili olarak metinlerde karşımıza çıkan ifadeler şöyledir: ^{UZU}walla- «İnsanlarda üst bacak, uyluk, hayvanlarda but»; ^{UZU}ekdu- «Bacak, uyluk, alt bacak»; genu- «Diz»; ikniyant- «Topal, aksak, kötürüm»; karmalaššai- «Sakat, kötürüm kalmak, hareket edememek, kaskatı kalmak»¹⁴⁴.

Topallık ile ilişkili olarak karşımıza sadece tek bir metin çıkmaktadır. Bu metin daha evvel de değindiğimiz CTH 338’de (Dilin Efendisi: Efsane ve Ritüel) yer alan KUB 12.62’dir. Söz konusu metinde topallık analogik bir karşılaştırma amacı ile kullanılmaktadır.

KUB 12. 62 Ay 7-9¹⁴⁵: “Çayırda bir *šišiyamma*- ağacı’ durur. Onun altında bir kör (ve) bir sağır oturur. Kör görmesin, sağır işitmesin, kötürüm yürümesin”.

Bu metin haricinde Hitit yasalarında topallığa neden olacak bacak kırılması ile ilişkili iki madde ile karşılaşıyoruz¹⁴⁶.

KBo 6.2 I 20, 21¹⁴⁷ (Madde 11): “Eğer bir kimse hür bir adamın kolunu veya bacağına kırarsa ona 20 şekel gümüş verir ve (zarar gören) bunun tazmini için onun evine bakar”.

KBo 6.2 I 22, 23¹⁴⁸ (Madde 12): “Eğer bir kimse erkek ya da kadın kölenin kolunu veya bacağına kırarsa ona 10 şekel gümüş verir ve köle bunun

¹⁴³ Tosun ve Yalvaç, *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, 205.

¹⁴⁴ HW, 81, 101; HEG 350, 512-513; HdW, 26, 35; Şahinbaş Erginöz, *Hittitlerde Anatomi ve Tıp*, 5-92; Ünal, 2017:103, 253, 318, 336, 253, 781.

¹⁴⁵ Bkz. Dpn. 29.

¹⁴⁶ Dinçol, “Hitit Yasaları / Hittite Laws”, 523.

¹⁴⁷ (20) *ták-ku* LÚ.U₁₉.LU-aš *EL-LAM-aš QA-AS-SÚ na-aš-ma GİR-ŠU ku-iš-ki tu-wa-a[r-ni-iz-zi]* (21) *nu-uš-še* 20 GÍN KÙ.BABBAR *pa-a-i pár-na-aš-še-e-a šu-wa-i-ez-[zi]*. Hoffner, *The Laws Of The Hittites/A Critical Edition*, 24.

¹⁴⁸ (22) *ták-ku ARAD-na-aš na-aš-ma GÉME-aš QA-AS-SÚ na-aš-ma GİR-ŠU ku-iš-ki [tu-wa-ar-ni-iz-zi]* (23) 10 GÍN KÙ.BABBAR *pa-a-i pár-na-aš-še-e-a šu-wa-i-[ez-zi]*. Hoffner, *The Laws Of The Hittites/A Critical Edition*, 25.

tazmini için onun evine bakar”.

Söz konusu maddelerde suçun kime karşı işlendiğine göre verilecek para cezasının değiştiği gözlenmektedir. İşlenen bu suçun bir kişiyi tamamen kötürüm bırakmayacağı düşünülmüş olacak ki bir kişiyi kör etmenin cezasına göre bir kişinin bacağına kırmanın cezasında ödenen miktar yarı yarıya daha azdır.

Sonuç

Hititler özelinde bedensel engellilerin değerlendirilmiş olduğu bu çalışma ile Hitit toplumunda bedensel engellilere bakış açısına dair bir veri sağlanmaya çalışılmıştır. Böylece özellikle görme engelinin bir tür ceza ve beddua olarak algılandığı metinlerden anlaşılmaktadır. Öyle ki bir fal metninde; kör bir çocuk doğurmanın, o hanenin hiçbir zaman başarılı olamayacağını ifade ettiği düşünülmektedir. Ayrıca yine görme engellilerin (tabii savaş esirleri ise) belirli bazı değirmenlerde çalıştırılmaları dışında başka herhangi bir işte görev aldıklarına dair bilginin olmayışı da yine toplumda aktif bir rollerinin olmadığını bizlere aktarmaktadır.

Özellikle işitme engelli bireylerin Hitit toplumunda konum olarak çok daha iyi bir statüde oldukları mevcut metinler sayesinde ortaya konulmuştur. Pek çok ritüel ve bayram fragmanlarından, sağır bireylerin bizzat kral ve kraliçe ile ya da üst düzey görevliler ile temas halinde oldukları takip edilmektedir. İşitme sorunlarına karşın herhangi bir tedavi yöntemine rastlanılmamış olması ya da bir kişinin sağır edilmekle tehdit edilmiyor oluşu düşünüldüğünde, Hititlerin işitme engelini bir engel olarak algılamadığı varsayılabilir. Zira aksi durumda sağırın, saray ve maiyeti ile bu kadar yakın temasta olmalarının önü kesilmeli idi. Ancak yine de kölelerin işledikleri suçlara karşın kulak ve burunlarının kesiliyor oluşu, dış görünüşe yapılan bir saldırı olmasından hareketle aşağılayıcı bir eylem ve statü işaretleyici bir unsur olarak da kullanılıyor olmalıdır. Konuşma bozukluklarına dair ise tedavi uygulamalarının olduğu II. Murşili'ye ait metinlerden öğrenilmiştir.

Kısacası, sağırın haricinde bedensel engelleri bulunan ve yukarıda ele alınan engelli bireyler, Hitit dünyasında bir nevi “eksik kişi” olarak algılanmışlardır. Söz konusu kişiler hayatlarının hangi noktasında ve ne şekilde engelli olmuş olurlarsa olsunlar bu durum bir tür ceza, lanet ya da bir işaretleme yöntemi olarak görülmüştür. Hitit kanunlarında “*kendi ağzıyla konuşamayan sığırın bile haklarının korunduğu*” ifadesi göz önüne alındığında, engelli bireylerin haklarının korunduğuna dair bir bilginin bulunmuyor oluşu da onların toplumdaki yerleri hakkında bizlere fikir vermektedir. Ayrıca, özellikle kör ve sağır bireylerin belirli işlerde

çalıştırılması, engelli insanların topluma dâhil edilmesinde koşullu bir ilişkinin varlığını da gösterir niteliktedir.

KAYNAKÇA

- Alp Sedat. *Beiträge zur Erforschung des hethitischen Tempels. Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte. Neue Deutungen*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983.
- Alp, Sedat. *Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- Arıkan, Yasemin. “Hitit Çivi Yazılı Kaynaklarında ^{LÚ}zilupuriatalla- Görevlisi”, *Archivum Anaticum* VI/2, (2003): 1-26.
- Arıkan-Soysal, Yasemin. “Hitit Belgelerinde Körler”, *ArAn* 4/1(2000): 207-224.
- Balcı, Sezai. “Osmanlı Bürokrasisinde Engelli (Sağır-Dilsiz) İstihdamı”, ed. F. M. Emecen, A. Akyıldız ve E. S. Gürkan, *Osmanlı İstanbulu V (V. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri 19-21 Mayıs 2017, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)*. 637-674. İstanbul, 2018.
- Beckman, Gary M. *Hittite Birth Rituals. Second Revised Edition, StBoT 29*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1983.
- Burde, Cornelia. *Hethitische medizinische Texte, StBoT 19* Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1974.
- Cammarosano, Michele. *Hittite Local Cults*, Atlanta: SBL Press, 2018.
- Carter, Charles. *Hittite Cult-Inventories Dissertation, Department of Oriental Languages and Civilizations The University of Chicago*, PhD dissertation, Chicago, 1962.
- Çilingir Cesur, Sevgül. *Hititlerde Ritüel ve Büyü*, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2020.
- Dardano, Paola. *Die hethitischen Tontafelkataloge aus Hattuša (CTH 276-282), StBoT 47* Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006.
- Dinçol, Ali ve Dinçol, Belkıs. “Große, Prinzen, Herren. Die Spitzen der Reichsadministration im Spiegel ihrer Siegel”, *Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland GmbH (ed.), Die Hethiter und ihr Reich, das Volk der 1000 Götter Ausstellungskatalog*, 82-87. Stuttgart, 2002
- Dinçol, Belkıs. “Hitit Yasaları / Hittite Laws”, ed. M. Doğan-Alparslan ve M. Alparslan, *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu / Hittites: An Anatolian Empire*, (Anadolu Uygurlukları Serisi 2). 520-530. İstanbul, 2013.
- Ehelolf, Hans. “Zum hethitischen Lexikon”, *KIF* 1 (1930): 137-160, 393-400.
- Ertem, Hayri. *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu’sunun Florası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.
- Farber, Walter. “Akkadisch Blind”, *ZA* 75 (1985): 210-233.

- García Trabazo, José Virgilio ve Groddek, Detlev. *Hethitische Texte in Transkription*, KUB 58, DBH 18, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2005.
- Gelb, Ignace. J. “The Arua Institution”, RA 66 (1972): 1–32.
- Götze, Albrecht ve Pedersen, Holger. *Muršiliš Sprachlähmung*, Kopenhagen: Levin et Munksgaard, 1934.
- Groddek, Detlev. *Hethitische Texte in Transkription KBo 30, DBH 2*, Dresden: Verlag der TU Dresden 2002.
- Groddek, Detlev. *Hethitische Texte in Transkription KUB 20, DBH 13*, Dresden: Verlag der TU Dresden, 2004a.
- Groddek, Detlev. *Hethitische Texte in Transkription KUB 51, DBH 15*, Dresden: Verlag der TU Dresden 2004b.
- Groddek, Detlev. *Hethitische Texte in Transkription. KBo 22, DBH 24*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2008.
- Groddek, Detlev. *Hethitische Texte in Transkription. KUB 2, DBH 30*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2009.
- Güterbock, Hans Gustav. “An Initiation Rite for a Hittite Prince”, AOS MWBranch 50 (1969): 99-103.
- Haas, Volkert ve Thiel, Hans Jochen. *Die Beschwörungsrituale der Allaiturah(h)i und verwandte Texte*, (AOAT 31; Hurritologische Studien 2) Neukirchen, 1978.
- HdW: Tischler, Johann. *Hethitisch-deutsches Wörterverzeichnis Mit einem semasiologischen Index*. Innsbruck: 1982.
- HEG: Tischler, Johann. *Hethitisches etymologisches Glossar*, Innsbruck.
- Hoffner, Harry A., “The ARZANA House” ed. K. Bittel vd., *Anatolian Studies Presented to Hans Gustav Güterbock on the Occasion of His 65th Birthday*. 113-121. İstanbul, 1974.
- Hoffner, Harry A. *The Laws Of The Hittites/A Critical Edition*. Leiden, New York, Köln: Brill, 1997.
- Hoffner, Harry A. “The Disabled and Infirm in Hittite Society”, *Archaeological, Historical and Geographical Studies*. Hayim and Miriam Tadmor Volume/Eretz-Israel 27 (2003): 84-90.
- Hoffner, Harry A. *Letters from the Hittite Kingdom*. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2009.
- HW: Friedrich, Johannes. *Hethitisches Wörterbuch. Kurzgefasste kritische Sammlung der Deutungen hethitischer Wörter*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1952.
- HZL: Christel, Rüster ve Eric Neu, *Hethitisches Zeichenlexikon, (StBoT Beiheft 2)*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 1989.
- İba, Şeref. “TBMM'nin Toplantı Düzeni Yönünden Kapalı[Gizli] Oturum Kavramı ve Türk Parlamento Tarihinde Kapalı Oturumlar”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi* 59/3 (2004): 105-129.

- Kağnıcı, Gökhan. “Çeviri/Translation: Sakat Bedenin Kökenleri Eski Mezopotamya’da Sakatlık”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 37/64 (2018): 369-394.
- Kamanlıoğlu, Müge. *Feminist Perspektifte Özürlü Kadına Bakışın Sosyolojik Değerlendirmesi Üzerine Kurumsal Bir Çalışma*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007.
- Kaynar, Fatma, *Hitit Kralı II. Murşili’nin Dil Felci Metninin (CTH 486) Filolojik ve Sosyo-Kültürel Değerlendirilmesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2014.
- Kronasser, Heinz. *Etymologie der hethitischen Sprache*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1962.
- Lebrun, Charlotte. *Présence et pouvoir hittites à Ougarit: le cas particulier des DUMU.LUGAL*. Florence: Louvain-la-Neuve. 2014.
- Lebrun, René. “L’aphasia de Mursili II = CTH 486”, *Hethitica* VI (1985): 103-137.
- Lichtheim, Miriam. “Instruction of Amenemope”, ed. W.W. Hallo, *The Context of Scripture 1: Canonical Compositions from the Biblical World*. 115-122. Leiden, New York and Köln, 1997.
- Mannhardt, Wilhelm. *Mythologische Forschungen*. Quellen und Forschungen zur Sprach- und Culturgeschichte der germanischen Völker 51, Strasbourg: De Gruyter, 1884.
- Marazzi, Massimiliano “ ‘Blinding’ in Hittite Society. Form of Punishment or Ruling for the Control of the Labor Force?”, ed. Paola Corò, Elena Devecchi, Nicla De Zorzi ve Massimo Maiocchi, *Libiamo ne’ lieti calici. Ancient Near Eastern Studies Presented to Lucio Milano on the Occasion of his 65th Birthday by Pupils, Colleagues and Friends (AOAT 436)*. 307-317. Münster, 2016.
- Miller Jared L. *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*, (SBL 31) Atlanta: Society of Biblical Literature, 2013.
- Miles, M. “Hittite Deaf Men in the 13th Century BC: introductory notes with annotated bibliography”, Internet publication URLs: www.independentliving.org/docs7/miles200809.html ve www.independentliving.org/docs7/miles200809.pdf, (2008-2009): 1-22.
- Mouton, Alice. “KUB 22,61 (CTH 578) : comment traiter les yeux de Mon Soleil?”, *WO XXXVI* (2006): 206-216.
- Mouton, Alice. “Réflexions autour de la notion de rituel initiatique en Anatolie hittite. Au sujet de la fête haššumaš”, *JANER* 11 (2011): 1-38.
- Neu, Erich. *Althethitische Ritualtexte in Umschrift, StBoT 25*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1980.
- Oettinger, Norbert. *Die Militärischen Eide der Hethiter, StBoT 22*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1976.

- Otten, Heinrich. *Ein hethitisches Festrıtual (KBo XIX 128)*, *StBoT 13*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1971.
- Otten, Heinrich. "Original oder Abschrift -zur Datierung von CTH 258", *Florilegium anatolicum: Mélanges offerts  Emmanuel Laroche*:273-276, Paris, 1979.
- Otten, Heinrich ve Rüster, Neu. "Textanschlusse von Bogazkoy-Tafeln (21-30)", *ZA* 63 (1973): 83-91.
- Otten, Heinrich ve Soucek, Vladimir. *Ein althethitisches Ritual für das Königspaar*, *StBoT 8*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1969.
- Pecchioli Daddi, Franca. "LUzılipuriyatalla and LU/MUNUSıhuwašannalla. Some Observations on Two Particular Religious Orders", *AOAT* 318 (2004): 357-367.
- Riemschneider, Kaspar Klaus. *Babylonische Geburtsomina in hethitischer ubersetzung*, *StBoT 9*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1970.
- Rüster, Christel ve Wilhelm, Gernot. *Landschenkungsurkunden hethitischer Könige*, *StBoT Beiheft 4*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2012.
- Soysal, Yasemin. "Hitit Din ve Sosyal Hayatında LÜ/MUNUSU.ıUB 'Sağır'", ed. G. Wilhelm, *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie, Würzburg, 4.-8. Oktober 1999 (StBoT 45)*. 652-669. Wiesbaden, 2001.
- Starke, Frank. *Die keilschrift-luwischen Texte in Umschrift*, *StBoT 30*, Wiesbaden: Otta Harrassowitz,1985.
- Süel, Aygül. *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile İlgili Bir Direktif Metni*. Ankara: Ankara üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1985.
- ahinba Erginöz, Gaye. *Hititlerde Anatomi ve Tıp*, İstanbul: İstanbul üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1999.
- ııman, Yener. "ozurluluk Alanında Kullanılan Kavramlar üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Sosyal Politika alışmaları Dergisi* 7/28 (2012): 69-85.
- Tischler, Johann. *Hethitische Texte in Transkription KUB 56 und KUB 57, DBH 49*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2016.
- Tosun, Mevrure ve Yalvaç, Kadriye. *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-aduqa Fermanı*, Ankara: 1989.
- ünal, Ahmet. "Hitit Tıbbının Ana Hatları", *Bulleten XLIV/175* (1980): 475-495.
- ünal, Ahmet. *Hititçe ok Dilli El Sozlugu*. Hamburg: Verlag Dr. Kova, 2007.
- ünal, Ahmet. "Falcılık ve Kehanet/Divination and Prophecy", ed. M. Doğan-Alparslan ve M. Alparslan, *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu/Hittites An Anatolian Empire* (Anadolu Uygarlıkları Serisi 2). 452-473. İstanbul, 2013.
- Yoshida Daisuke. *Untersuchungen zu den Sonnengottheiten bei den Hethitern. Schwurgotterliste, helfende Gottheit, Feste*, *THeth 22*, Heidelberg: Universitatsverlag C.Winter, 1996.

Westbrook, Raymond ve Woodard Roger D., “The Edict of Tudhaliya IV”, JAOS 110 (1990): 641-659.

Dijital Kaynaklar

<https://www.icisleri.gov.tr/kurumlar/icisleri.gov.tr/IcSite/illeridaresi/Mevzuat/Kanunlar/Anayasa.pdf>

<https://www.ttb.org.tr/STED/sted0900/4.html>

<http://www.archive.org/stream/mythologischesfo00schegoog#page/n10/mode/1up>

Thesaurus Linguarum Hethaeorum digitalis, hethiter.net/: TLHdig KBo 22.62 (2021-12-31)

Marazzi (ed.), hethiter.net/: CTH 258.1 (2011sqq.).

Thesaurus Linguarum Hethaeorum digitalis, hethiter.net/: TLHdig KUB 31.42 (2021-12-31)

Thesaurus Linguarum Hethaeorum digitalis, hethiter.net/: TLHdig HKM 16 (2021-12-31).

Thesaurus Linguarum Hethaeorum digitalis, hethiter.net/: TLHdig HKM 14 (2021-12-31).

Thesaurus Linguarum Hethaeorum digitalis, hethiter.net/: TLHdig HKM 84 (2021-12-31).

Thesaurus Linguarum Hethaeorum digitalis, hethiter.net/: TLHdig KUB 31.42 (2021-12-31)

Thesaurus Linguarum Hethaeorum digitalis, hethiter.net/: TLHdig KUB 60.157 (2021-12-31).

Thesaurus Linguarum Hethaeorum digitalis, hethiter.net/: TLHdig KBo 11.16 (2021-12-31).

Thesaurus Linguarum Hethaeorum digitalis, hethiter.net/: TLHdig KUB 10.55 (2021-12-31).

Thesaurus Linguarum Hethaeorum digitalis, hethiter.net/: TLHdig KBo 17.76 (2021-12-31).

Thesaurus Linguarum Hethaeorum digitalis, hethiter.net/: TLHdig KUB 10.15 (2021-12-31); Thesaurus Linguarum Hethaeorum digitalis, hethiter.net/: TLHdig KBo 30.55 (2021-12-31).

Thesaurus Linguarum Hethaeorum digitalis, hethiter.net/: TLHdig KBo 37.29 (2021-12-31).

ARCHIVUM NATOLICUM (ArAn)	18/1	2024	239-268
---------------------------	------	------	---------

ATINA'DA GÖÇMENLERİN HUKUKİ STATÜSÜ ÜZERİNE BİR İNCELEME: LYSIAS'IN ERATOSTHENES'E KARŞI ADLI SÖYLEVİ VE ÇEVİRİSİ

Esra YALAZI*
Sultan Deniz KÜÇÜKER**

Makale Bilgisi

Başvuru: 06 Mayıs 2024

Kabul: 08 Haziran 2024

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Info

Received: May 06, 2024

Accepted: June 08, 2024

Öz

Klasik Çağ'da Atina, siyasi varlığı bakımından bir yurttaşlar topluluğu olsa da kültürel ve ekonomik varlığını güçlendirmek için bünyesine kattığı büyük orandaki göçmen (metoikos) nüfusu ile çeşitlilik arz eden bir sosyolojik yapıya sahipti. Politik açıdan aktif olmayan bu göçmenler, Atina'da demokrasi ve oligarşi gerilimlerinin yaşandığı, kimi yurttaşların devletin varlığına adeta kastettiği tarihi dönem içinde, varlıklarının ve aslında sistemin de devamlılığının sağlanması açısından demokrasi tarafında duruş sergilemiş ve bizzat, devletin bekasından taraf olan diğer yurttaşlar ile birlikte direnişçiler arasında saftanmışlardı. MÖ 411 ile MÖ 404 tarihlerinde gerçekleşmiş olan iki büyük oligarşik devrim hareketinin en önemli tanıklarından biri, kendisi de Atina'da göçmen bir aileye mensup olan Hatip Lysias olmuştu. Lysias MÖ 404 yılında aralarında Eratosthenes'in de bulunduğu Otuzlar Hükümeti üyeleri tarafından tutuklanmış, tüm mallarına el konulmuş ve erkek kardeşi Polemarkhos bu süreçte Eratosthenes tarafından öldürülmüştü. Demokrasinin tekrar kurulmasının ardından (MÖ 403/2) yargılanmasına başlanan Eratosthenes'in davasına müdahil olan Lysias, "Eratosthenes'e Karşı" adlı söylevi ile sanığın, kardeşi Polemarkhos'un ölümünden sorumlu

* Doç. Dr. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Yunan Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, eyalazi@ankara.edu.tr; ORCID: 0000-0001-9708-6223.

** Doç. Dr. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, sdukucer@ankara.edu.tr; ORCID: 0000-0002-9949-6805.

olduğunu kanıtlama ve onu bu işten mahkûm etme amacındadır. Bunu yaparken suçlamasını siyasal düzleme oturtarak genişleten hatip, hem Atina tarihinin bu en bunalımlı dönemi üzerine önemli bir belge oluşturmuş hem de Atina'daki sistem üzerinden göçmenlik ve yurttaşlık üzerine tespit ettiği fikirlerle konunun her devirde tartışmaya açık olduğunu yalın bir dille ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler: *Lysias, Oligarşi, Otuzlar, yurttaş, göçmen.*

An Overview on the Legal Status of Metics in Athens: Lysias' Speech Against Eratosthenes and its Translation

Abstract

Classical Athens, being a community of citizens in terms of politics, had a diversified social structure with a vast number of immigrants it absorbed to support its cultural and economic life. During the historical period of conflicts between democracy and oligarchy in Athens, these immigrants—who were not politically active—took a stand on the side of the democracy with the citizens who supported the state's survival, to secure their own existence as well as the continuation of the system. Lysias the Orator, an immigrant himself, was one of the most significant witnesses of the two major oligarchic revolutions that occurred in Athens between 411 and 404 BC. He was arrested by the oligarchic rule of the Thirty Tyrants in 404 BC, all his property was confiscated, and his brother Polemarchus was killed by Eratosthenes, one of the Thirty Tyrants. After the restoration of democracy in 403, during the trial of Eratosthenes, Lysias delivered the speech "Against Eratosthenes" in order to accuse and condemn him of killing Polemarchus. In his speech, Lysias expanded his accusation by placing it on a political level, and by this way he produced not only a valuable document on this most depressive period of Athenian history but also demonstrated in plain language that migration and citizenship issues are open to debate in every historical period.

Keywords: *Lysias, Oligarchy, Thirty Tyrants, citizen, metic.*

Giriş: Lysias ve Hayatı

Çağdaş demokrasinin dayanağı olarak görülen Atina demokrasisi, Perikles Dönemi (MÖ 461-429) olarak adlandırılan dönemde en etkili ifadesini bulmuştur. Doğrudan demokrasinin bir örneğini yönetim biçimi olarak tanımlayan Atina'da kamusal güç, halk meclisinde vatandaşlara etkili hitap edebilme yeteneğine dayanmaktaydı. Bu ihtiyacın karşılığı olarak ortaya çıkan bir yetenek ve eğitim konusu olan "retorik", sofistler olarak bilinen ve para karşılığı hizmet veren gezici eğitimcilerin bilginin odağını doğa

felsefesinden insan odaklı meselelere yönelerek öğrettikleri ikna sanatına dayanıyordu. Aristoteles'in deyimiyile bu sanat, herhangi bir konu hakkında olası ikna yollarını düşünebilme becerisi olarak tanımlanabilir (Arist. *Rh.* 1355b25-34).

Bununla birlikte retorik, kentte aktif siyaset yapmanın getirdiği menfaatlere karşılık, Atina'da sadece eğitimci sofistlerin, üzerinden para kazandığı bir yetenek değildi. Özellikle halk meclisi dışında mahkemelerde kendilerini savunabilmeleri için müşterilerine para karşılığı dava metni yazan düzyazı ustalarının (*logographos*)¹ ya da hukuk danışmanlarının (*synēgoros* ya da *symbolos*) sanatını icra eden hatiplerin de başvurduğu bir uygulama idi. Bu anlamda bir *logographos* ve hitabet hocası olan sanatkar hatiplerden birisi de Lysias idi.²

Platon, *Phaidros* adlı eserinde Lysias'ın edebi kişiliğine tanıklık etmiştir. Bu eserde, Sokrates'e göre Lysias, “zamanın en usta yazarı” (*deinotatos ōn tōn nyn graphein*) (228a) olarak tanımlanmakta ve ozanlarla kıyaslanan bir sanatsal yaratıcılığı (258d, 278c) olduğu vurgulanmaktadır.³ Eserden öğrendiğimize göre Lysias, hizmetini sözlü olarak icra etmekten ziyade, diğer meslektaşları gibi davasını savunacak kişiye metnini yazılı olarak vermektedir ve muhatabı metni tekrar etmek suretiyle ezberlemeye veya en azından kendi kelimeleri ile sunabilecek kadar hatmetmeye çalışmaktadır.

Plutarkhos'un *On Hatibin Hayatı* (*Bioi tōn deka rhētorōn = Vitae decem oratorum*) adlı eserine girmeye layık görülen hatiplerden biri, yine Lysias olmuştur. Eserde anlatılanlara göre Lysias'ın babası Syrakousaili Kephalos, bizzat Perikles tarafından Peloponnesos Savaşı sırasında Atinalıların kullanımı için kalkan üretmek üzere Atina'ya davet edilmiş varlıklı birisidir (Lys. 12.4; krş. Plut. *X. orat.* 3; Pl. *Resp.* 328b vd.). Lysias da bir kalkan ustası yani zanaatkar göçmen (*metoikos*)⁴ statüsünden Atina'da

¹ Eski Yunan Edebiyatı'nda şairlerin vezinli şiir formunu terk ederek düzyazı tarzında yazanlara *logographos* deniliyordu. *Logographos*'lar başta tarih ve hukuk olmak üzere pek çok alanda eserler veriyorlardı. Mahkemelerde taraflar için konuşma metni hazırlayan *logographos*'lar bizzat davalara katılmıyor, hazırladıkları konuşmalar davalı ya da davacı tarafından ezberlenip okunuyordu veya hukuk konusunda deneyimi olan *synēgoros* larca icra ediliyordu.

² Demosthenes, *Neaira'ya Karşı* adlı söylevinde Lysias'tan sofist (*sophistēs*) olarak söz etmektedir. Bkz. Dem. 59.21.

³ Stephen Usher, “Lysias and his Clients”, Edwin Carawan (ed.), *Oxford Readings in The Attic Orators*, (Oxford: Oxford University Press, 2007), 28-29.

⁴ Atina'da *metoikos* statüsü, kente bir aydan fazla kalmak amacıyla göçmen olarak gelen ve *metoikion* adlı “göçmen vergisini” ödemek suretiyle oturma hakkı alan yabancılara veriliyordu. Seramik, demir işleri gibi ocak başında (*banausos*) veya ayakkabıcılık gibi

oturum hakkı almış bir babanın oğlu olarak aynı statüde doğmuş (MÖ 459 ya da 458), ancak Atina'nın kalburüstü kesimiyle birlikte yetiştirilmiştir. Ayrıca retorik bilgisini de bizzat Sicilya'da Teisias ve Nikias'tan aldığı derslerde edinmiştir.⁵

Lysias ve ailesinin, sosyal statüsü yüksek örnek bir göçmen aile olmaları Platon'un *Devlet (Politeia)* adlı eserinin geçtiği yer olarak Lysias'ın babası Kephalos'un evinin seçilmesi ile mütenasiptir (328b vd.).⁶ Nitekim Lysias kendisi de ailesinin mal varlığından dem vurmüş; bir kalkan atölyesi, üç ev ve 120 köleleri olduğunu konu etmiştir (Lys. 12.18-19). Atina'da dönemin en büyüğü⁷ sayılan bu atölyede üretilen silahların ticaretiyle de uğraşan Lysias ve ailesi, zenginlikleri sayesinde devlete büyük yararlılıklar göstermiştir. Böylece göçmen vergisinden ve bir vasi denetiminden bağımsız, mülk edinme ve mahkemede dava açabilme veya davalara müdahil olabilme gibi imtiyazlarla ayrıcalıklı bir göçmen konumuna erişmiş, *isotelēs* statü edinmiştir.⁸

Atina'nın, göçmenleriyle birlikte ekonomik olarak ihya olduğu Perikles Dönemi, Peloponnesos Savaşı'nın başlaması ve savaşın henüz ilk yılında Perikles'in hayatını kaybetmesiyle sona ermiştir. Bundan sonra Atina, sosyo-ekonomik ve politik olarak büyük bir kırılma evresine girmiş; Atina'da önce MÖ 411 yılında kısa süreli *Dörtüyzler* Hükümeti, savaşın mağlubiyetle sonlanmasının ardından Sparta desteği ile *Otuşlar* Hükümeti kurulmuştur (MÖ 404-403). Yine Sparta'nın yolladığı bir garnizondan da destek bulan

---

atölyelerde yürütülen sanatları icra edenler, ayrıca heykeltıraşlık, hekimlik gibi özel sanat kollarıyla uğraşanlar kentte kalma süreleri itibarıyla bu statüde değerlendirilmişlerdir. Ayrıca Atina'da göçmenler, mülk edinme de dâhil olmak üzere her türlü resmi işlem için kendilerine vasi (*prostatēs*) olarak tayin edilen bir Atinalı yurttaşın himayesinde bulunurlardı. Bk. David Whitehead, *The Ideology of the Athenian Metic* (Cambridge: Cambridge Philological Society, 1977), 6-10, 18, 90-92.

⁵ Vas. Th. Theodorakopoulos, *Attika Retoriğine Giriş*, çev. Sema Sandalcı (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2004), 18.

⁶ Ayrıca Platon'un bu eserinde izlenen Lysias'la ilintili olası yansımalar için bkz. Jacob Howland, "Plato's Reply to Lysias: Republic 1 and 2 and Against Eratosthenes", *The American Journal of Philology* 125/ 2, (2004): 179-208.

⁷ Peter John Rhodes, *The Greek City-States: A Source Book* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 186. Atina'da o dönemde 20 köle çalıştırılan bir atölye dahi büyük kabul edilirken Lysias ve ailesinin bu denli yüksek köle kapasiteli bir kalkan atölyesine sahip olmaları, onun ailesinin varlığını göstermesi bakımından önem teşkil etmektedir. Carl Hampus Lyttkens, "Effects of the Taxation of Wealth in Athens in the Fourth Century B.C.", *Scandinavian Economic History Review* 40, (1992): 5.

⁸ Bu statüye sahip *metoikos*'lar, yurttaşların tabi olduğu vergilerden sorumlu tutuluyor ve ekonomik bakımdan kamusal görevler üstlenerek orduda da vazife alıyorlardı. *Metoikos*'lar ve *isotelēs*'ler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Whitehead, *The Ideology of the Athenian Metic*, 6-13.

Otuzlar, önceki yasaları hükümsüz kılmış ve dayattıkları sisteme karşı çıkışları önlemek, engelsiz biçimde yönetimi sürdürebilmek için Atina'da büyük katliamlar yapmıştır.⁹ Aynı zamanda paraya gereksinim duyan¹⁰ *Otuzlar*, göçmenlerin mal varlıklarına el koymuştur. Bu dönemde, Lysias ve ailesi de yaşananların mağdurları arasında yer almıştır. Aile servetini kaybeden Lysias, olasılıkla bu vesile ile hem hayatını sürdürebilmek hem de kendisi ve ailesinin haklarını koruyabilmek amacıyla *logographos* olmak zorunda kalmıştır.¹¹

Otuzlar Hükümeti'nin Atina'daki hâkimiyeti ise uzun ömürlü olmamıştır. *Otuzların* iktidardan indirilmesi aşamasında Thrasybulos'un başını çektiği direniş hareketine yurttaşlarla birlikte Atina'daki göçmenler de büyük oranda destek vermiş ve Atina'da demokrasi tekrar tesis edilmiştir (MÖ 403). Todd, bu süreçte Thrasybulos'un başını çektiği demokrasi hareketine destek veren göçmenlere yurttaşlık hakkı tanınmasına ilişkin bir kararname çıkarıldığını, ancak hemen ardından bunun, anayasaya aykırı olduğu gerekçesiyle iptal edildiğini aktarmaktadır.¹²

Otuzlar Hükümeti'ne karşı Lysias'ın desteklediği ve Thrasybulos'un başını çektiği direniş hareketinin başlangıç noktası, Pire olmuştur. Lysias'ın evi ve atölyesinin de bulunduğu yer olan Pire Limanı ve yöresi, varlıklı kesimin mekânıdır ve burası, bir liman ve üretim merkezi olarak göçmenlerin büyük oranda yerleştiği bölgedir.¹³ Demokrasiyi tekrar tesis etme hareketlerinin Pire'den başlamasının arkasında da göçmenlerin demokratik rejim taraftarı olmasının etkisi büyüktür. Atina emperyal sistemi içinde demokrasi taraftarı olan Atinalılar, aslında kentin zenginliği ve kültürel gelişiminde göçmenlerin etkisinin bilincindedir. Bunun zıddı olarak oligarşik Sparta ise oldukça yabancı düşmanı (ksenophobik) bir eğilim göstermekte ve bu durum Atinalılar tarafından küçümsenmektedir (Thuc. 1.144.2, 2.39.1; Plut. *Mor.* 238e). Bu bağlamda *Otuzların* hedefine ilk olarak *metoikos*'ları

⁹ Andrew Wolpert, *Remembering Defeat: Civil War and Civic Memory in Ancient Athens*, (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2002), 20-21.

¹⁰ Ksenophon, *Otuzların* paraya duyduğu gereksinimin nedeni olarak, Sparta'nın *Otuzlar* yönetimini destek için Atina topraklarına göndermiş olduğu garnizon ödemelerini göstermiştir (*Hell.* 2.3.21). Lysias ise bu konuyu tümüyle *Otuzların* açgözlülüğüne bağlamıştır (12.6-19).

¹¹ Stephen C. Todd, trans., *Lysias: The Oratory of Classical Greece, vol. 2* (Austin: University of Texas Press, 2000), xvi.

¹² Todd, trans., *Lysias: The Oratory of Classical Greece, vol. 2*, 5-6.

¹³ Gün ışığına çıkan MÖ 4. yüzyıla ait mezar yazıtları, burada en az 60 farklı polis'ten gelen göçmenlerin yaşadığına tanıklık etmiştir. Ayrıntı için bk. Robert Garland, *Wandering Greeks: The Ancient Greek Diaspora from the Age of Homer to the Death of Alexander the Great* (Princeton: Princeton University Press, 2014), 159.

almış olmaları da Atina'yı yabancı düşmanı Sparta çizgisine göre yeniden şekillendirme gayretleri olarak yorumlanmıştır.¹⁴ Sonuçta, iki ayrı oligarşik darbe girişimine rağmen Atina'da demokrasi yeniden, tüm kurumlarıyla tesis edilebilmiştir.

Lysias ve Yurttaşlık

Yurttaşlık meselesi, yaşadığı tecrübelerden kaynaklı olarak diğer hukuki meselelerin yansısı Lysias'ın özel ilgi alanıdır. Bakewell'in yaptığı incelemeye göre¹⁵ Lysias, özellikle 12. ve 31. söylevlerinde *Otuşlardan* olan Eratosthenes ve *Otuşlara* karşı durmayan Atinalı Philon karakterlerine karşı dillendirdiği suçlamaları, doğuştan elde edilen yurttaşlık hakkı ve bunun layıkıyla sürdürülememesine dayandırmıştır. Buna karşılık olarak kötü yurttaşın karşısına da göçmenleri ve onların devlete gösterdikleri yararlılıkları yerleştirerek davasını yurttaş (*politēs*) ve göçmen (*metoikos*) karşılaştırması üzerinden ele almıştır.

Bakewell, bunu yaparken toplumda oluşan paraya düşkün ve kendi refahını kentin refahından üstte tutan göçmen stereotipine (kalıp yargı) de değinmiş ve göçmenlere ilişkin bu yargının gerekçelerini sıralamıştır.¹⁶ Bu gerekçeler; büyük bir devlet olan Atina'nın zenginliğinden istifade etmek üzere göç etmiş olmaları, çoğunlukla çiftçilik ile değil sanatkârlık ve tüccarlık ile uğraşmaları sebebiyle para ile haşır neşir olmaları ve nihayet mülk edinme hakları olmamasından dolayı servetlerini görünür olmayan yatırım araçlarına (*aphanēs ousia*) yatırmaları olarak açıklanmıştır. Zira *Otuşların*, göçmenlerin mallarına el koymalarının arka planında da onlara ilişkin bu durum yatmaktadır. Ne var ki Lysias'ın iddiasına göre bu, *Otuşların* para düşkünlüğü anlamına da gelmektedir.

Bakewell'in incelemesine göre göçmenlerin çıkarlarına düşkünlüğünün unsurları, başka eserler üzerinden de tespit edilebilir.¹⁷ Örneğin, Euripides'in *Yalvarıcılar* adlı oyununda; kentin çıkarları için savaştan idealize bir göçmene dair betimlemesi,¹⁸ ve burada betimlenen

¹⁴ Garland, *Wandering Greeks: The Ancient Greek Diaspora from the Age of Homer to the Death of Alexander the Great*, 164.

¹⁵ Geoff Bakewell, "Lysias 12 and Lysias 31: Metics and Athenian Citizenship in the Aftermath of the Thirty", *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 40, (1999): 5-22.

¹⁶ Geoff Bakewell, "Lysias 12 and Lysias 31: Metics and Athenian Citizenship in the Aftermath of the Thirty", 11-12.

¹⁷ Geoff Bakewell, "Lysias 12 and Lysias 31: Metics and Athenian Citizenship in the Aftermath of the Thirty", 13-14, n.24.

¹⁸ Bir göçmen olduğu halde Argos kenti için adeta kentin yurttaşı olan diğer evlatları gibi savaştan Parthenopaios, öylesine idealize bir örnektir ki diğer göçmenler gibi kentin başına

göçmen tipinin adeta istisna olarak sunulması, tam tersi bir algının yaygın olduğuna işaret etmektedir. Böylece göçmenlere dair yerleşik yargının, onların kendi çıkarlarını her şeyin üzerinde tuttıkları yönünde olduğu düşünülebilir. Bir diğer yargı ise göçmenlerin istedikleri şekilde davrandıklarına yöneliktir: “Söyle bana, bir göçmen misin?” - “Evet”. “Ancak sen bir göçmen olarak kenttin kanunlarına itaat etmek için mi, yoksa canın ne istiyorsa onu yapmak için mi yaşıyorsun?” (Lys. 22.5). Zira yurttaşlık, kanunlara uymayı gerektirir ve bu durumu Platon şu şekilde konu etmiştir: “...Oy verme yaşına gelmiş biri, kentteki yönetimimizi ve kanunlarımızı gördüğünde onu hoşnut edemiyorsa malını mülkünü alıp istediği yere gitmekte serbesttir... ama eğer kanunları uygulama ve devleti yönetme şeklimizi görüp kalıyorsa talimatlarımıza uymayı onun kabul etmiş olduğunu iddia ediyoruz...” (Pl. Cri. 51d-e).

Lysias, konu edilen mahkeme söylevlerinde göçmen için kullanılan tüm stereotiplerin yurttaşlar için de pekâlâ kullanılabileceğini göstermeye çalışarak ters psikoloji uygulamaktadır. Örneğin yurttaşların da istediklerini yapmak konusunda (Lys. 12.85) ve çıkarına göre davranmak noktasında (Lys. 31.5-6) bir göçmen gibi davranabildiğini ileri sürmektedir. Hatta bir yurttaşın da beğenmediği için kenti terk ettiğini (Lys. 31.9) belirtmektedir. Buna göre Lysias, göçmenlere atfedilen para düşkünlüğü ve kendi çıkarını gözetmek stereotiplerine uygun davranışların doğuştan gelen yurttaşlık hakkının kötüye kullanılması suretiyle yurttaşlıktan çıkarılmak, yurttaşa yaraşır davranışların ise yurttaşlığı korumak için bir kriter olması gerektiğini savunmaktadır. Böylece, bu şekilde davranmaları halinde göçmenlerin (ya da bu anlamda sanatkarların) bir kentnin yurttaşı olabilmeleri gerektiğini savunmaktadır.

Lysias’ın tespitleri ve idealize ettiği fikirler, günümüzün ulus devletlerinin yurttaşlık ile ilgili kriterleri ile örtüşmektedir. Zira günümüz ulus devletleri, Rönesans sonrası İtalyan kent devletlerinin sistemine dayanmaktadır. Bu sistem olgunlaştırılırken ise Klasik Dönem Yunan metinlerinden azami ölçüde istifade edilmiştir. Buna göre herhangi bir modern teorisyenin Lysias’ın fikirleri ile ne derece örtüşüp örtüşmediğinin gösterilmesi bu çalışmanın konusu olmamakla birlikte yurttaşlıkla ilgili olarak geliştirdiği esasların adil ve objektif bir sistematik oluşturduğunu söylemek yerinde olacaktır.

---

bela olup üzüntüye neden olmaz ve kıskançlık göstermez, aksine kentnin başına bir iyilik gelince sevinip kötü bir şey olunca ise üzülme (Bkz. Eur. Supp. 888-900).

Eratosthenes'e Karşı Lysias

Atina demokrasisinin oligarşik Sparta'ya karşı kaybettiği savaştan sonra hem Atina'da Sparta'ya müzahir bir rejim kurulması hem de savaş tazminatlarının ödenmesi için Sparta'nın desteği ile kurulan *Otuzlar Hükümeti*'nin *metoikos*'ların mülklerine el koyması aşamasında aktif rol alan üyelerinden birisi de Eratosthenes'tir.¹⁹ Eratosthenes, *Otuzlar Hükümeti*'nin düşmesinin ardından Atina'dan ayrılrsa da demokrasinin tekrar kurulmasının ardından çıkan genel af (MÖ 403/2)²⁰ sonrasında hesap verme (*euthynai*) koşuluyla Atina'ya dönenler arasında yer almıştır. Lysias'ın ağabeyi Polemarkhos'un tutuklanması ve cinayeti gibi maksadı aşan icraatlara da imza atan Eratosthenes'in tüm suçlarından yargılanması esnasında Lysias müdahil olarak suçlayıcı bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmayı yapmaktaki amacı, Eratosthenes'ten ağabeyinin ölümünün öcünü almak ve onu mahkûm ettirmektir.

Lysias külliyyatının (*corpus Lysiicum*) 12. söylevi, hatibin Eratosthenes'e karşı yaptığı konuşmayı içerir ve aynı zamanda devrin olaylarına da ışık tutacak kadar önemli bir tarihsel kaynaktır. Eserden öğrenildiği üzere Eratosthenes, Sparta hezimetinden önce de Atina'nın demokratik rejimine karşı oligarşik nizami savunarak sisteme karşı muhalefet yapmıştır. Yenilgiden sonra ise Sparta ile müzakere edilen antlaşmanın Sparta lehine sonuçlanmasında etkili olmuştur. Atina'nın refahına katkı sağlayan yabancıların mülklerine el konulması ve devamında onların Atina'dan kaçmalarına sebep olunmasında rol oynayan Eratosthenes, yandaşları ile birlikte Atina'ya karşı ihanetini perçinlemiş bir karakter olarak ortaya konmaktadır.

Ancak Lysias'ın tüm açıklığı ile bu gerçeklerin aşikâr edilmesine yönelik konuşması hedefine varamamış ve Eratosthenes'in aklanmasına mani olamamıştır. Bu tarihi gerçek, dönemin demokrasisinin ne kadar kırılğan olduğunu ve Lysias'ın idealize ettiği meselelerin her devirde demokrasi için ne kadar yerinde olduğunu ortaya koymaktadır. Bu vesile ile eserin yeniden hatırlanması yerinde olacaktır.

¹⁹ *Otuzlar Hükümeti* üyelerinin yaptıkları hane baskınları, bu baskınlarda yurttaş ya da göçmen fark etmeksizin evlerine zorla girdikleri adamları alı koymaları ve bunların tüm mallarına da el koymaları, Atinalılar tarafından *Otuzların* işledikleri en büyük suçlar arasında kabul ediliyordu. Ayrıntı için bk. Matthew R. Christ, "Legal Self-Help on Private Property in Classical Athens", *American Journal of Philology* 119, (1998): 526.

²⁰ Aristoteles, aslında oligarşi taraftarlarını da korumayı amaçlayan bu affin şartlarını konu etmiştir. Bkz. Arist. *Ath. Pol.* 39.1-6.

Lysias (12) *Eratosthenes 'e Karşı* (Κατὰ Ερατοσθένους)²¹

I. Sayın yargıçlar, bana güç görünen suçlamaya başlamak değil, tersine konuşmaya son vermek. Onlar (*Otuşlar*) tarafından öyle büyük ve öyle çok suç işlenmiştir ki, korkunç yalanlar söylesem bile var olan gerçeklerden daha korkunç şekilde suçlamada bulunamam ya da gerçekleri söylemek istesem bile her şeyi bir bir sayıp dökemem. Ancak ya davacının bu işten vazgeçmesi ya da zamanının bitmesi²² gerekir.

II. Bence bundan önce olanın tersi bir durumla karşılaşacağız. Daha önce davacıların sanıklara karşı nasıl bir düşmanlık beslediklerini göstermeleri gerekirdi. Şimdi ise sanıklardan (davalılardan) kente karşı nasıl bir düşmanlık duyduklarını, neyin karşılığında kente bu kadar haksızlık yapmaya cüret ettiklerini sormak gerekiyor. Bununla birlikte kişisel düşmanlığım ve talihsizliğim yok diye bu sözleri söylüyor değilim, aksine herkesin kendi adına ya da toplum (*dēmos*) adına kızmak için sayısız nedeni var.

III- Sayın yargıçlar, ben bugüne kadar kendi adıma ya da başkalarının adına hiç dava bakmadığım halde olup bitenler yüzünden şimdi bu adamı suçlamak zorunda kaldım. Öyle ki ağabeyim ve kendi adıma deneyimsizlikten ötürü uygunsuz ve yetersiz bir suçlama yapma korkusuyla zaman zaman büyük bir umutsuzluğa kapıldım.²³ Yine de size ta başından başlayarak elimden geldiğince olup bitenleri anlatmaya çalışacağım.

IV- Babam Kephalos, Perikles tarafından bu toprağa yerleşmek için ikna edilince 30 yıl boyunca burada oturdu²⁴ ve daha önce ne biz²⁵ ne de

²¹ Söylevin Eski Yunanca aslından Türkçeye çevirisinde takip ettiğimiz kaynak metin: Umberto Albini (ed.), *Lisia. I discorsi* (Florence: Sansoni, 1955). Çeviride başvurulan kaynaklar: Walter Rangeley Maitland Lamb, *Lysias: With An English Translation* (London: William Heinemann, 1967); Todd, trans., *Lysias: The Oratory of Classical Greece, vol. 2*; Charles Darwin Adams (ed.), *Lysias: Selected Speeches*, (Norman, London: University of Oklahoma Press, 1970).

²² Burada kastedilen, konuşmacıya ayrılan süresinin dolmasıdır. Mahkeme konuşmalarının süresi, davanın kamu davası (*graphē*) ya da özel dava (*dikē*) olmasına göre değişirdi. Her durumda, konuşmacıya ayrılan sürenin takibi bir su saati (*klepsydra*) ile sağlanırdı.

²³ Lysias, konuşmanın giriş kısmını bir *captatio benevolentiae* örneği olarak dinleyicilerin iyi niyetini ve sempatisini kazanmak üzere oluşturmuş olmalı. Lysias'ın alçakgönüllü bir yaklaşımla mahkeme konularına deneyimsizliğini itiraf ederek, başına gelenler yüzünden alışık olmadığı mahkeme salonunda, kendisinden iyi bir konuşma yapması beklentisi karşısında duyduğu acizliği özellikle belirtmesi de aslında bu tarz davalarda başvurulan bir hitabet taktiğidir.

²⁴ Krş. Plut. X. *orat.* 3; Pl. *Resp.* 328b vd.

²⁵ Biz, yani Kephalos'un oğulları olarak Polemarkhos, Lysias, Euthydemos.

babam (birini) dava ettik ne de (biriyle) davalı olduk. Aksine demokrasi²⁶ içinde öyle yaşadık ki ne başkalarına karşı suç işledik ne de başkalarından haksızlık gördük.

V- Ancak ahlaksız ve gammaz *Otuzlar*, yönetimi kurduktan sonra devleti haksızlık yapanlardan temizlemek gerektiğini ve geri kalan yurttaşları erdeme ve adalete yönlendirmek gerektiğini beyan ettiler. Ne var ki böyle söylemelerine rağmen bunu yapmaya cesaret edemediler. Dolayısıyla ben, önce kendi başıma gelenler hakkında ve sonra sizin söyledikleriniz hakkında hatırlatmaya girişeceğim.

VI- Theognis ve Peison²⁷, *Otuzlar* meclisinde göçmenler hakkında (görüşülürken) güya rejime karşı düşman birtakım kimseler olduğunu ileri sürdüler. (Bu,) görünüşte cezalandırmak için ama aslında para kazanmak için mükemmel bir bahaneydi. Zira devlet tamamen yoksullaşmıştı ve yönetimin paraya gereksinimi vardı.

VII- Böylece dinleyenleri de kolayca inandırdılar. Nitekim insanları öldürmeyi işten bile saymıyorlardı, daha ziyade para sağlamayı hesap ediyorlardı. Böylece on kişiyi tutuklamaya karar verdiler. Bu kişilerin ikisi yoksul olacaktı. Bunu başkalarına karşı (kendilerini) haklı çıkarmak için yaptılar; güya gerekçeleri para sağlamak değil aksine devlete kazanç sağlamaktı. Sanki başka işlerinden birinde çok güven vermişler gibi!

VIII- El koymak üzere evleri bölüşüp yola koyuldular. Beni, konuklarımı ağırlarken yakaladılar, onları kovup beni Peison'a teslim ettiler. Diğerleri ise atölyeye (*ergastērion*)²⁸ gelerek kölelerin listesini çıkardılar. Diğer yandan ben de Peison'a para karşılığında beni serbest bırakmak ister mi diye sordum.

IX- O da soruma eğer para çok olursa, diye karşılık verdi. Bunun üzerine bir talant gümüş ödemeye hazır olduğumu söyledim. O da bunu yapmayı kabul etti. Aslında onun tanrılara ya da insanlara inanmadığını biliyordum ama yine de bu durumda kendisinden güvence almak bana zorunlu gibi göründü.

X- Sonra da parayı alırsa beni kurtaracağına dair kendi ve çocuklarının başı üzerine yemin etti. Bunun üzerine odama girerek sandığı açtım. Peison da bunu fark edince içeri girdi ve sandığın içindekileri görünce adamlarından ikisini çağırdı, sandığın içindekilerini almalarını buyurdu.

²⁶ *Dēmokratoumenoi*.

²⁷ Theognis ve Peison, *Otuzlar* Hükümeti'nin üyeleri idi.

²⁸ Lysias ve erkek kardeşinin savaş aletleri üretimine devam ettiği yer.

XI- Sayın yargıçlar, Peison üzerinde anlaştığımız kadarına değil de bunun yerine üç talant gümüş, dört yüz Kyzikos sikkesi (*statēr*)²⁹, yüz *dareikos*³⁰ ve 4 adet de gümüş çanak alınca ondan, (bari) bana yolculuk masrafımı vermesini istedim. O ise canımı kurtarırsam sevinmemi söyledi.

XII- Ben ve Peison, dışarı çıkmak üzereyken atölyeden uzaklaşmakta olan Melobios ve Mnesitheides³¹ ile karşılaştık. Kapıların önünde bizi tutup nereye gitmekte olduğumuzu sordular. Peison da kardeşimin evindeki mallarını incelemeye gittiğimizi söyledi. Peison'a devam etmesini, bana ise kendileriyle birlikte Damnippos'un evine doğru onları takip etmemi emretti.

XIII- Peison ise yanıma yaklaşmış gibi bana susmamı ve cesur olmamı tembihledi. Orada da Theognis'i diğer kişilerin başını beklerken bulduk. Beni ona teslim ederek tekrar yola koyuldular. İçinde bulunduğum durumda artık ölümle yüz yüze olduğum için risk almaya karar verdim.

XIV- Damnippos'a seslenerek ona karşı şunları söyledim: “Sen benim ahbabımsın diye evine geldim. Hiçbir haksızlık yapmamama rağmen param yüzünden mahvolmak üzereyim. O halde sen, bunlara maruz kaldığım için benim kurtuluşum adına bütün gücünü gayretle kullan.” O da bu dediklerimi yapmaya söz verdi. Damnippos bundan Theognis'e bahsetmenin daha iyi olacağına karar verdi. Çünkü eğer birisi (ona) para verecek olsa onun her şeyi yapacağını düşünüyordu.

XV- O (Damnippos) Theognis ile konuşurken (eve aşinalığımdan ve evin çift kapılı olduğunu bildiğimden) bu yolla canımı kurtarmayı denemeye karar verdim. Şöyle hesap ettim; eğer fark edilmezsem kurtulacağım, yok eğer yakalanırsam da düşündüm ki eğer Theognis parayı alması için Damnippos tarafından ikna edilirse bal gibi kurtulacağım, aksi takdirde her halükârda ölecektim.

XVI- Onlar, avlu kapısında nöbet tuttukları esnada, geçmem gereken üç kapının tesadüfen hepsi de açık bulunuyordu. Bunları düşünerek kaçtım. Gemici Arkheneos'un evine vararak kardeşim hakkında bir şeyler öğrenmesi için onu kent merkezine (*astu*)³² yolladım. Geri geldiğinde, Eratosthenes'in onu (Polemarchhos'u) yolda yakalayarak hapisaneyeye koyduğunu söyledi.

²⁹ Burada *statēr* kelimesinin kullanımı *scilicet* olmasına rağmen Lysias bir diğer söylevinde bu kelimeyi bizzat vurgulamıştır. Krş. Lys. 32.6.

³⁰ Kyzikos *statēr*'i 28 Attika drahmisi ile aynı değerdedi. Pers *dareikos*'unun değeri ise daha düşüktü.

³¹ Melobios ve Mnesitheides *Otuşlar Hükümeti*'nin iki üyesidir.

³² Arkheneos, olasılıkla Atina limanı Pire'de yaşıyordu.

XVII- Ben bunları öğrenince ertesi gece Megara'ya doğru denize açıldım. Sonra *Otuzlar*, Polemarkhos'a alışılmış emir olan baldıran otu içme hükmünü verdiler. Üstelik hangi suçtan ötürü öldürüleceğini söylemeden, öylece yargılanmaktan ve kendini savunmaktan mahrum bırakılarak.

XVIII- Cenaze zindandan çıkarıldıktan sonra üç evimiz olduğu halde cenazenin hiçbirinden kaldırılmasına izin vermediler.³³ Bunun yerine onu, kiraladıkları bir kulübeye koydular. Bir sürü kefenlik elbisemiz olmasına ve defin için istememize rağmen vermediler. Bunun yerine arkadaşlarımızdan biri mantoyu, diğeri yastığı her biri de ne bulduysa ağabeyimin defini için verdiler.

XIX- Bizim yedi yüz kalkanımıza, nice altın ve gümüşümüze el koyup bugüne kadar kazanmayı düşünemeyecekleri kadar çok bakır, takı, mobilya ve kadın elbiselerini de almalarına rağmen bir de içlerinden en iyilerini aldıkları, geri kalanını hazineye bıraktıkları 120 kölemize de el koydular. Açgözlülüğün ve doymazlığın öyle bir noktasına vardılar ve kendi karakterlerini ortaya çıkardılar ki (*Otuzlar*) eve ilk girdiklerinde Melobios, Polemakhos'un karısının o esnada kulaklarında olan altın küpelerini kulaklarından çekip çıkardı.

XX- Onlardan yana zerre kadar merhamet görmedik. Zenginliğimiz yüzünden, bize karşı öyle suçlar işlediler ki böylesini, ancak başkaları büyük haksızlıklara öfkelenerek işleyebilir. Oysa devletten yana bunlara layık değildik; bütün şenlik harcamalarını üstlendik (*chorēgias chorēgesantas*), pek çok savaş vergisi (*eisphora*) ödedik, kendimizi örnek insanlar olarak sunduk ve bütün emirleri uyguladık, hiç düşmanımız olmadı, aksine fidye ödeyerek pek çok Atinalıyı düşmanlardan kurtardık.³⁴ Göçmen olarak yurttaşlara hiç benzemediğimiz halde onlar gibi bizi böyle haksızlıklara reva gördüler.

XXI- Nitekim bunlar, pek çok yurttaşı düşmanların arasına sürdüler. Pek çoğunu da haksız yere öldürüp mezarsız bıraktılar. Tam yurttaşlık hakkına (*epitimos*) sahip olan birçok kimseyi bundan yoksun bıraktılar. Yine birçoğunun da gelinlik kızlarının evlenmesine mani oldular.

XXII- Cüretsizliği öyle bir dereceye getirdiler ki kendilerini savunmaya geliyorlar, kötü ve çirkin hiçbir şey yapmadıklarını söylüyorlar. Ben onların söylediklerinin doğru olmasını isterdim; çünkü bu iyilikten hiç azımsanmayacak şekilde ben de kazançlı çıkardım.

³³ Eski Yunan'da tragedyalardan da bilindiği üzere bir kişi öldüğünde mutlaka cenaze töreni yapılırdı. Ölü ortada kaldığında bu durum, hem kendisi hem de geride kalanlar için manevi yük olurdu. Ölen üç gün evde bekletilirdi ve yakınlarına gösterilirdi.

³⁴ Peloponnesos Savaşı sırasında.

XXIII- Oysa şimdi ne kent açısından ne de benim açımdan durum (onlar için) böyle değil. Daha önce söylediğim gibi Eratosthenes benim ağabeyimi öldürdü. Kişisel olarak ondan bir haksızlık gördüğü için ya da devlete karşı bir suç işlerken gördüğü için değil ama kendi içindeki kanunsuzluktan pervasızca destek bulduğu için onu öldürdü.

XXIV- Sayın yargıçlar, onu kürsüye çıkarıp sorguya çekmek istiyorum.³⁵ Çünkü şöyle bir düşüncem var: Bu adamın yararı için onun hakkında bir başkasıyla dahi konuşmayı dine aykırı buluyorum.³⁶ Ancak onun zararına, onunla bizzat konuşmayı dine uygun ve sevap sayıyorum. O halde kürsüye çık ve sorularıma cevap ver.

TRACTATIO (SORGULAMA)

XXV- (Lysias) -Polemarkhos'u tutukladın mı tutuklamadın mı?

(Eratosthenes) -Korku içinde yöneticilerin emirlerini yerine getiriyordum.

(Lysias) -Bizim hakkımızda konuşulurken konseyde (*bouletērion*) miydin?

(Eratosthenes) -Evet.

(Lysias) -Bizi öldürmeyi buyuranları destekledin mi yoksa onlara karşı mı çıktın?

(Eratosthenes) -Karşı çıktım.

(Lysias) -Ölelim diye mi ölmeyelim diye mi?

(Eratosthenes) -Ölmeyesiniz diye.

(Lysias) -Haksızlığa uğradığımızı düşünerek mi yoksa hak ettiğimizi düşünerek mi?

(Eratosthenes) -Haksızlığa uğradığımızı düşündüm.

XXVI- Öyleyse, ey aşağılık adam, bir yandan (bizi) kurtarmak için (onlara) karşı çıktın, öldürmek için de destek oldun, öyle mi? Kurtuluşumuz, aranızdaki çoğunluğun sözüne bağlı iken bizi öldürmek isteyenlere karşı çıktığını söylüyorsun; buna karşılık Polemarkhos'u kurtarıp kurtarmamak bir tek sana bağlı iken onu hapse göndermedin mi? Yani sen şimdi dediğin gibi, karşı çıkıp ona yardım etmediğin halde yararlı bir yurttaş sayılmayı mı talep ediyorsun? Onu yakalayıp öldürdüğün için (bana ve buradakilere) bunun cezasını ödememeyi mi düşünüyorsun?

³⁵ Atina'daki davacıların birbirlerine çapraz soru sorma hakkı vardı ve görünüşe göre karşı taraf da cevap vermek zorundaydı.

³⁶ Geleneğe göre, bir akrabanın ölümünden sorumlu olan kişiyle konuşmak dine aykırı sayılırdı.

XXVII- Aslında karşı çıktığını ileri sürerken doğru söylüyor olsa bile onun buyruk aldığına inanmak akla yatkın değil. Çünkü sanırım onun göçmenler konusunda güvenilirliğini sınamaya kalkmazlardı. Böyle bir buyruk verilebilecek en son kişi, düşüncesini ortaya koyup buna karşı çıkan değil midir? (*Otuzların*) buyruklarını yerine getirmede en uygunsuz kişi, onların yapılmasını istediği şeylere karşı çıkan değil midir?

XXVIII- Ayrıca bence olup bitenlerin suçunun *Otuzların* üzerine atılması, diğer Atinalılar için yeterli bir bahane olabilir. Ama eğer *Otuzlar* kendi kendilerine suçu üstlenirlerse siz bunu nasıl kabul edebilirsiniz?

XXIX – Eğer kentte insanları haksız yere öldürmeyi ona buyuran daha güçlü bir yönetim olsaydı, belki de onu doğal olarak bağışladımız. Eğer *Otuzlar* tarafından emredilen şeyleri yaptıklarını söylemek mümkün olacaksa ancak şimdi kimi cezalandıracağız?

XXX - Üstelik hem onu (Polemarkhos'u) kurtarmak hem de onlar tarafından alınmış kararları uygulamak mümkünken onu evde değil, sokakta yakalayıp götürdü.³⁷ Siz ise, evlerinize gelip sizi ya da sizlerden birini arayanların hepsine kızılıyorsunuz.

XXXI- Buna rağmen kendi kurtuluşu için başkalarını öldürenleri bağışlamak gerekirse onları bağışlamakta haklı olabilirsiniz. Çünkü gönderildikleri yere gitmedikleri takdirde veya yakaladıkları halde yakaladıklarını inkâr edenlerin canları tehlikeye girerdi. Oysa Eratosthenes'in Polemarkhos'a rastlamadığını sonra da onu görmediğini söylemesi mümkündü. Çünkü bunlar ne çürütülebilir ne de sınanabilirdi. Öyle ki bunu arzulanlar tarafından dahi çürütülemezdi.

XXXII- Eratosthenes, madem iyi bir yurttaşın, haksız yere öldürülecek insanları yakalamaktansa onları uyarman gerekirdi. Oysa şimdi yaptığın işler açıkça ortaya koyuyor ki olup bitenlere üzülüyor, seviniyordun.

XXXIII- Yargıçların, iyi bildikleri bu olayları o zaman konuşulanların kanıtı olarak alıp senin sözlerinden (*logos*) çok yaptıklarına (*ergon*) bakarak oy kullanmaları gerekir. Çünkü söylenmiş şeyler üzerine tanık bulmak mümkün değil. Zira onların yanında bulunmak mümkün olmadığı gibi kendi yurdumuzda kalmak dahi mümkün değildi. Dolayısıyla bunlara ilaveten kente bütün kötülükleri yaptıktan sonra kendileri için bütün iyilikleri ileri sürebiliyorlardı.

³⁷ Yani Eratosthenes, *Otuzların* emirlerini ihlal etmeden Polemarkhos'un oradan kaçmasına izin verebilirdi ama bunu yapmadı, sokak ortasında onu zapt etti.

XXXIV- Bununla birlikte bunu inkâr etmiyorum, eğer istiyorsan karşı çıktığımı kabul ediyorum. Merak ediyorum da karşı çıktığımı söyleyip Polemarkhos'u öldürdüğüne göre, kabul etseydin ne yapacaktın acaba? Peki eğer bu adamın kardeşleri ya da oğulları olsaydınız ne yapardınız? Onu aklar mıydınız? Sayın yargıçlar, Eratosthenes'in ikisinden birini ortaya koyması gerekiyor: ya onu (Polemarkhos'u) tutuklamadığını ya da haklı olarak onu tutukladığını göstermesi gerekiyor. Ama o, haksız yere tutukladığını kabul etti. Dolayısıyla sizin onun hakkındaki kararınızı kolaylaştırdı.

XXXV- Öte yandan kentten bir sürü yabancı ve bir sürü yurttaş bu konu hakkında ne düşündüğünüzü öğrenmeye geldiler. Bunlar arasından sizin yurttaşlarınız, ya işledikleri suçların cezasını çekeceklerini ya da niyet ettikleri şeyleri yaparlarsa kente tiran olacaklarını, başarısız olurlarsa da yine de sizinle eşit durumda olacaklarını öğrenerek buradan ayrılacaklar. Burada oturan yabancılara gelince, onlar da *Otuşlar*ın kentlerden haklı mı yoksa haksız biçimde mi kovulduklarını öğrenecekler. Nitekim eğer bizzat onlardan kötü şeylere maruz kalanlar, onları yakaladıktan sonra serbest bırakacak olurlarsa kendilerini kuşkusuz sizin adınıza boş yere gözcülük yapmış sayacaklar.

XXXVI- Deniz savaşında³⁸ zafer kazanmış komutanları, fırtına yüzünden denize düşenleri kurtaramadıklarını söyledikleri zaman, denize saçılıp da ölen erlerin yiğitliği adına onlardan öğ almak gerektiğini düşünerek ölümle cezalandırdınız. Bu korkunç değil mi? Diğer taraftan bu adamlar (*Otuşlar*), sıradan insanlar olarak deniz savaşları³⁹ sırasında savaşırken yenilmeniz için ellerinden gelen çabayı gösterdiler. Sonra yönetime geldiklerinde ise yurttaşların pek çoğunu yargılamadan, bile isteye öldürdüklerini kabul ettiler. Bu adamları ve çocuklarını⁴⁰ en ağır cezalara çarptırmanız gerekiyor mu?

XXXVII- Böylece, sayın yargıçlar, suçlamalarımın yeterli olduğu kanaatindeydim. Gerçekten davalının ölmeyi gerektiren işler yaptığı kanaati uyanıncaya kadar (onu) suçlamak gerektiğini düşünüyorum. Zira onları bu en ağır cezaya (ölüme) çarptırabiliriz. Dolayısıyla böylesi adamları ne kadar çok

³⁸ Arginussai Deniz Savaşı (MÖ 406).

³⁹ Arginussai Deniz Savaşı (MÖ 406) ve Aigospotamoi Deniz Savaşı (MÖ 405). Arginussai Savaşı'nda zafer kazanan donanma, dönüş yolunda bir fırtınaya tutulur. Donanma komutanları, fırtına dolayısıyla denize saçılan askerlerin cesetlerini toplama imkânı bulamazlar ve bu nedenle Atina'ya dönüşlerinin ardından, oligarşi taraftarlarının talebiyle yargılanırlar. Yargılama sonucunda 8 komutan ölüme mahkûm edilir. Ne var ki Atinalılar değerli komutanlarını kaybetmiş olurlar ve ardından gelen Aigospotamoi Deniz Savaşı'nı yeni komutanlarının beceriksizliği yüzünden kaybederler.

⁴⁰ Kan davası güdülmesin diye çocukların da öldürülmesi özellikle isteniyor.

suçlamak gerekir bilmiyorum. Bu adamlar, yaptıklarının her biri için iki kere ölüm cezası alsalar bile mümkün değil (yaptıklarının) bedelini ödeyemezler.

XXXVIII- Bu kentte alışıl gelmiş olan suçlamalar karşısında hiçbir savunma yapmamak durumu da imdi bu adam için uygun değildir. Kendileri hakkında başka şeyler anlatarak kimi zaman sizi yanıltmak adına; ne kadar yiğit askerler olduklarını, donanma komutanıyken ne kadar düşman gemisi ele geçirdiklerini ya da düşman olan kentleri müttefik yaptıklarını göstermeleri de işe yaramaz.

XXXIX- Çünkü ondan kanıtlamasını isteyin bakalım: Nerede yurttaşlarınıniki kadar çok düşmanı öldürmüşler? Nerede kendilerinin teslim ettikleri kadar çok gemiyi ele geçirmişler ya da hangi kenti sizinkini köle yaptıkları gibi zapt etmişler?

XL- Gerçekten sizden aldıkları kadar silahı düşmanlardan ganimet olarak aldılar mı acaba? Kendi yurtlarında yıktıkları surlar gibisini ele geçirdiler mi acaba? Onlar ki (*Otuşlar*) Attika civarındaki kaleleri yerle bir ettiler ve size açıkça gösterdiler ki Pire surlarını, Spartalılar⁴¹ emrettiği için değil tersine bu şekilde kendi iktidarlarının daha kalıcı olacağını düşündükleri için yıktılar.⁴²

XLI- Onun lehine konuşanların cüretine çoğu zaman şaşıtm ama böylelerini övmek, bizzat her türlü kötülüğü yapan kişilerin işidir diye düşündüğüm zaman artık şaşırıyorum.

XLII- Çünkü demokrasiye⁴³ karşı bir hareketi ilk kez bugün olmadı. Fakat *Dörtüüzler* Hükümeti zamanında⁴⁴ orduda oligarşiyi yerleştirdikten sonra kadirga komutanı olduğu gemiyi terk edip⁴⁵ Iatrokles ve adlarını saymaya gerek duymadığım başkaları ile birlikte Hellespontos'tan kaçtı. Buraya (Atina'ya) vardığı vakit ise, demokrasiyi isteyenlere karşı işler yaptı. Şimdi size bu işlerin tanıklarını çağıracağım:

⁴¹ *Lakedaimonioi*.

⁴² *Otuşların* Pire'deki tersaneleri sattıkları ve Pire'yi Atina'ya bağlayan uzun sur duvarlarının yıkımının Peloponnesos Savaşı'nın sonundaki teslim koşulları uyarınca gerçekleştiği bilinmektedir.

⁴³ *tō humeterō plēthei*.

⁴⁴ MÖ 411 yılında kurulan bu hükümet, sadece 4 ay görevde kalmıştı.

⁴⁵ Yani *liponautiou*, gemisini veya denizdeki görevini terk etme suçu işlediğine işaret etmiştir.

TANIKLAR (...)⁴⁶

XLIII- Şimdi bu arada⁴⁷ yaptıklarımı bir kenara bırakacağım. Deniz savaşından⁴⁸ ve kentin başına gelen felaketten sonra, demokrasi rejimi hala hüküm sürerken, *hetairos* olarak adlandırılan adamlar tarafından 5 kişi *ephoros*⁴⁹ olarak görevlendirilmişti, bu nedenle iç karışıklık baş göstermişti. Bu adamlar, yurttaşları örgütleyecek, komploculara liderlik edecek ve demokrasiye karşı eylemde bulunacaklardı. Aralarında Eratosthenes ve Kritias da vardı.

XLIV- Bunlar, kabilelerin (*phylē*) başına kabile başkanlarını (*phylarkhos*) atadılar ve neyin oylanması gerektiğini ve kimlerin başa geçmesi gerektiğini onlara bildirdiler. Kendileri de eğer başka bir şey yapmak isterlerse buna yetkileri vardı. Böylece yalnızca düşmanlar tarafından değil aynı zamanda yurttaşlarınız tarafından da doğru düzgün kararlar almamanız ve pek çok şeyden yoksun kalmanız doğrultusunda tuzağa düşürüldünüz.

XLV - Zira şunu çok iyi biliyorlardı ki başka türlü başarılı olamayacaklardı. Ancak siz kötü durumda kaldığınız takdirde başarılı olacaklarını çok iyi biliyorlardı ve sizin içinde bulunduğunuz zorluklardan kurtulma çabasıyla gelecekte olanları dikkate almayacağınızı düşünüyorlardı.

XLVI- Şimdi (Eratosthenes) *ephoros*'lardan biri olduğuna göre, size tanık dinleteceğim. Ancak bu tanıklar, onun o zamanki işbirlikçileri değil (çünkü bunu yapmam mümkün değil), Eratosthenes'i bizzat dinlemiş olanlardır.

XLVII - Eğer gerçekten sağduyulu olsalardı⁵⁰, onlara karşı tanıklık yaparlardı ve kendi hatalarının akıl hocalarını şiddetle cezalandırırlardı. Yine sağduyulu olsalardı, kendilerini yurttaşların zararına yeminlerine bağlı saymazlar, bu yeminleri yurttaşların yararına çiğnerlerdi. Bu adamlara (*ephoros*'ların aleyhine) söyleyeceklerim bu kadar. (Mübaşire) Şimdi de bana tanıklarımı çağır. (Tanıklara) Sizler, kürsüye çıkın.

TANIKLAR: (...)

XLVIII- Tanıkları dinlediniz. Sonunda Eratosthenes göreve geldiğinde, hayırlı hiçbir katkısı olmadı aksine hayırlı olmayan pek çok şeye karıştı. Oysa gerçekten iyi bir adam olsaydı onun ilk başta yasaya aykırı olarak

⁴⁶ Eski Yunanca metinde tanıkların konuşmalarına yer verilmemiştir.

⁴⁷ Bu arada derken, *Dörtüyzler* Hükümeti ile Aigospotamoi Savaşı arasındaki süreç kast edilmektedir.

⁴⁸ Aigospotamoi Savaşı.

⁴⁹ Burada, Sparta idari sisteminde görev alan *ephoros*'lara öykünme söz konusudur.

⁵⁰ Eratosthenes'in suç ortakları için söylemektedir.

başta geçmemesi gerekirdi. Sonra da konseye (*boulē*) tüm suçlamalarla ilgili olarak bunların asılsız olduğunu, hem Batrakhos'un hem de Aeskhyllides'in doğruları söylemediklerini hatta aksine *Otuzlar* tarafından yurttaşların zararına uydurulmuş olan şeyleri ihbar ettiklerini açığa çıkartması gerekirdi.

XLIX- Dahası, sayın yargıçlar, demokratik rejime karşı kötü niyetli olanlar, sesleri çıkmadıkları halde sayıca az değillerdi. Zira konuşan ve eylemde bulunanlar ötekilerdi, kente karşı bunlardan daha büyük bir kötülük olamazdı. İyi niyetli olduklarını söyleyen adamlara gelince, nasıl olur da bizzat en iyi yolu göstererek hata yapanları iş başından uzaklaştırıp bunu neden göstermediler?

L- Belki korkmuş olduğunu söyleyebilir. Bu, içinizden bazıları için ikna edici olacaktır. O halde, sakın konuşmasında *Otuzlara* karşı muhalefet eder görünmesin: Yoksa bu adamları onayladığı, muhalefet ettiğinde onlardan kötülük görmeyecek kadar güçlü olduğu hemen şimdi anlaşılacak. Onun bu çabayı, size karşı çokça suç işlemiş olan Theramenes için değil, sizin kurtuluşunuz için göstermesi gerekirdi.

LI- Ancak bu adam (Eratosthenes) kenti düşman olarak görüyor, sizin düşmanlarınızı ise dost sayıyordu. Öyle ki bu iki savı da bir sürü kanıtla destekleyeceğim. Ayrıca aralarındaki anlaşmazlıkların sizinle ilgili değil, hangi taraf devlet işlerini yürütüp kenti yönetecek diye kendileriyle ilgili olduğunu göstereceğim.

LII- Çünkü eğer haksızlığa uğrayanlar adına anlaşmazlığa düşmüş olsalardı, yönetimdeki bir adam, iyi niyetini Thrasybulos, Phyle'yi⁵¹ ele geçirdiği zaman değil de başka ne zaman daha iyi ortaya koyabilirdi? Ama o ne yaptı? Phyle'dekilere yardım etmek ya da iyilikte bulunmak yerine iktidar ortaklarıyla birlikte Salamis ve Eleusis'e giderek 300 yurttaşı zindana atıp tek bir oylamayla hepsini ölüme mahkûm etti.⁵²

LIII- Sonra biz Pire'ye geldikten⁵³ ve kargaşa olup bittikten sonra barış görüşmeleri yapıldı.⁵⁴ Hem onlar hem biz, her iki tarafın da uygun

⁵¹ Burası, Attika ile Boiotia sınırında, Atina'dan yaklaşık yirmi kilometre uzaklıkta sarp bir kaya üzerinde bulunan bir kaleydi. MÖ 403 yılında buranın ele geçirilmesi, *Otuzlara* karşı yapılacak olan demokratik devrimin ilk aşamasıydı.

⁵² Salamis'te ve Eleusis'te yapılan katliamlar, *Otuzların* en zalim işlerindendi. Bu konuya değinen kaynaklar: Lys. 13.44; Xen. *Hell.* 2.4.8-10.

⁵³ Bu pasajda "biz" vurgusu ile Phyle'yi işgal eden ve ardından Pire'ye yürüyen Thyrasybulos'un önderlik ettiği MÖ 403'teki demokratik karşı devrim kastedilmektedir. Thyrasybulos ve beraberindekiler, Pire yakınlarındaki bir tepe olan Mounikhia'da *Otuzları* yendiler ve çatışma esnasında *Otuzların* aşırılıkçı lideri Kritias da öldürüldü.

⁵⁴ *peri tōn diallagōn hoi logoi.*

gördüğü şekilde karşılıklı uzlaşma olacağına dair büyük umutlar besliyorduk. Nitekim Piredekiler (demokrasi taraftarları) üstün çıktıkları halde hasımlarının (oligarşi taraftarları) çekip gitmesine izin verdiler.

LIV- Onlar da (oligarşi taraftarları) kent merkezine gelip Pheidon ve Erastosthenes dışında kalan *Otuzları*⁵⁵ kovdular⁵⁶, onlara (*Otuzlara*) en çok düşmanlık besleyen kişileri yönetici seçtiler. Çünkü haklı olarak, *Otuzlardan* nefret edenlerin Piredekilere yakınlık duyduğunu düşünüyorlardı.⁵⁷

LV- Şimdi bunların⁵⁸ içinde (*Otuzlardan*) Pheidon, Hippokles, Lampraili Epikhares ve Kharikles ile Kritias'a ve onların grubuna son derece muhalif olan başkaları vardı,⁵⁹ Ne var ki bunlar yönetime geldikten sonra Piredekilerle kenttekiler arasında çok büyük bir anlaşmazlık ve çatışma yarattılar.

LVI- Böylece, Pire'dekiler ve haksız yere öldürülenler için (*Otuzlardan*) ayrılmadıklarını açıkça ortaya koydular. Ölenlerin ve ölüme yakın olanların onlara üzüntü kaynağı olmadığını, tersine nüfuz sahibi ve kısa sürede zenginleşen kimseleri düşündüklerini açıkça ortaya koydular.

LVII- Ancak iktidarı ve kenti ele geçirdikten sonra her iki tarafa da savaş açtılar. Yani hem her türlü kötülüğü yapan *Otuzlara* hem de bu kötülöklere maruz kalan sizlere. Ama şu herkes için açtı: eğer *Otuzların* sürülmesi haklı idiyse siz haksız yere sürülmüşünüz; yok, eğer sizin sürülmeniz haklı idiyse, o zaman *Otuzlar* haksız yere sürülmüştü. Çünkü *Otuzlar*, başka eylemler yüzünden değil bu eylemleri yüzünden kentten atıldılar.

LVIII- Öyleyse Pheidon⁶⁰'a derin bir öfke beslenmeli: Sizi uzlaştıırıp sürgünleri getirmek için seçildiği halde Eratosthenes'le aynı eylemlere katıldı

⁵⁵ *Otuzlar* dağılmasına ve hatta Kritias ve Theramenes gibi kimilerinin de hayatını kaybetmesine rağmen hala bu adla konu edilirler.

⁵⁶ Halk meclisi kararı ile.

⁵⁷ *Otuzların* düşmanı olmak, aslında zorunlu olarak demokratları tutmak anlamına gelmiyordu. Lysias burada bu iki partinin arasında kalan, demokrat ya da oligark olmayan ılımlı bir kesimi de göz ardı etmek istememektedir.

⁵⁸ *Otuzların* ihraç edilmesinden sonra Thrasybulos ve demokratlarla anlaşma yapmak üzere on kişilik bir konsey (*Onlar*) göreve getirildi. Ne var ki bunlar, beklendiği gibi iki taraf arasında uzlaşma sağlamak yerine sadece Sparta'nın güvenini kazanmaya çalıştılar.

⁵⁹ Pheidon eski *Otuzlar* Hükümeti'nin üyelerindendi ve ılımlı oligarşi destekçisiydi. Hippokles ve Epikhares ise *Otuzlar* ile çalışmış olsalar da *Otuzların* birer üyesi olmamışlardı.

⁶⁰ Pheidon, on kişilik heyet içinden, daha önce *Otuzların* üyesi olduğu bilinen tek üyedir ve *Otuzlar* arasında, rejimin çöküşünden sonra Atina'da kaldığı bilinen Eratosthenes dışındaki tek üyedir (bkz. 12.54). Orada olduğu için mi yoksa bilinmeyen bir nedenden dolayı özellikle sevilmeyen bir hedef olduğu için mi eleştirilerin odağında olduğu belirsizdir.

ve onunla aynı düşünce içinde kendilerinden daha güçlü olanlara kötülük yapmaya hazır idi, diğer taraftan haksız yere kovulmuş olan sizlere ise kenti geri teslim etmeye yanaşmadı. Tersine Sparta'ya gidip, (Atina'nın) Boiotialıların⁶¹ eline düşeceğini gammadlayarak ve ikna edici olacağını düşündüğü başka şeyler söyleyerek onları sefere çıkmaya kışkırttı.

LIX- Ya şenlikler⁶² engel olduğu için ya da onlar sefere yanaşmadığı için bu düşüncesini gerçekleştiremeyince paralı asker kiralamak üzere 100 talant borç aldı. Bunların başına komutan olarak oligarşiye son derece bağlı, kente karşı ise son derece kötü niyetli olan, özellikle de Piredekilerden nefret eden Lysandros'un⁶³ geçmesini istedi.

LX- Her türlü insanı kentin yıkımı için kiralayıp kentleri kendi yanlarına çekerek ve de son olarak ikna edebildikleri tüm müttefikleri ile birlikte Spartalıları da yanlarına alıp kenti uzlaştırmaya değil, yok etmeye hazırlanıyorlardı ve bir takım yürekli insanlar olmasaydı (yok edeceklerdi de). İşte bunlara, düşmanlarını cezalandırarak minnet borcunu ödeyeceğinizi gösterin.

LXI- Siz de bunları biliyorsunuz ve tank göstermeye gerek yok diye düşünüyorum; ama gene de göstereceğim. Çünkü hem biraz dinlenmeye ihtiyacım var hem de aynı olayları mümkün olduğu kadar çok kimseden dinlemek bazılarınızın hoşuna gidecektir.

TANIKLAR: (...)

LXII- Şimdi de elimden geldiğince kısa bir şekilde Theramenes⁶⁴ hakkında bilgi vereceğim. Hem benim hem de kentin yararı için sizden dinlemenizi rica ediyorum ve Eratosthenes tehlikedeysen Theramenes'i suçlayacağımı kimse düşünmesin.⁶⁵ Zira Eratosthenes'in, onunla arkadaş olduklarını ve aynı eylemlere katıldıklarını ileri sürerek savunma yapacağını öğrendim.

⁶¹ Bu süreçte Thrasybulos ile yanındaki sürgün demokratlar Thebai'a sığınmışlardı.

⁶² Sparta'da Apollon onuruna kutlanan Karneia Şenlikleri kastedilmektedir.

⁶³ Lysandros, MÖ 405 yılında Aigospotamoi Savaşı'nda Atinalıları mağlup eden ve *Otuzları* kuran Spartalı komutandı.

⁶⁴ Atina'daki iki oligarşik hükümet, *Dört yüzler* ve *Otuzlar* içinde aktif rol almıştı. İlimli bir oligarşi taraftarı olarak MÖ 404'te *Otuzların* uyguladıkları katliam politikalarına karşı çıktığı için radikal oligarşiyi savunan Kritias tarafından öldürülmüştür (Xen. *Hell.* 2.3).

⁶⁵ Burada Lysias, dava konusu Eratosthenes iken Theramenes'e yüklenmekle asıl suçlamasından vaz geçmiş ve dava konusunu saptırıyor olduğunun düşünülmesini istemediğini belirtiyor.

LXIII- Theramenes ile birlikte surların yıkımında payı olduğuna göre⁶⁶ öyle sanıyorum ki eğer Themistokles ile birlikte yönetimin başında olsaydı herhalde surların yapımından kendine pay çıkaracaktı. Ne var ki bence bu ikisi ile eşdeğer değil. Biri (Themistokles) Spartalıların iradesine karşı surları dikti, öteki (Theramenes) ise yurttaşlarını kandırarak surları yıktı.

LXIV- Böylece kentin (Atina) başına beklenenin tam tersi bir durum geldi. Eğer içlerinde varsa Theramenes'e karşı çıkanlar, bunlar hariç dostları da ölmeyi hak ediyordu. Oysa bugün görüyorum ki savunmalar ona dayandırılıyor, onunla birlikte olanlar onurlandırılma peşindeler, sanki büyük zararlar vermemiş de büyük iyilikleri dokunmuş gibi.

LXV- Bu adam (Theramenes) öncelikle sizi *Dörtüüzlerin* yönetimini göreve getirmeye ikna ederek ilk oligarşinin⁶⁷ baş sorumlusu oldu. Üstelik onun babası⁶⁸ da on *probuloı*'dan⁶⁹ biriyken aynı şeyleri yaptı. Kendisi de devlet işlerine son derece bağlı görüldüğü için onlar (konsey) tarafından komutan seçildi.

LXVI- Saygı gördüğü müddetçe, devlete (*Dörtüüzlere*) bağlıydı; ama Peisandros'un,⁷⁰ Kallaiskhros'un⁷¹ ve başkalarının kendisinin önüne geçtiklerini ve sizin taraftarlarınızın (demokratların) artık bunları dinlemek istemediğini görünce, o zaman gerek onları kiskandığı için gerekse size karşı duyduğu korku nedeniyle Aristokrates ile iş birliği yaptı.

LXVII- Theramenes, sizin taraftarlarınıza (demokratlara) sadık biri olarak görünmek istediği için Antiphon ve Arkheptolemos, onun en yakın dostları olmalarına rağmen onları mahkemeye vererek ölüme mahkûm etti. Kötülüğün öyle bir noktasına geldi ki aynı anda onlara (*Dörtüüzlere*) yaranacağım diye sizleri köleleştirdi, sizlere yaranayım diye de dostlarını yok etti.

⁶⁶ Atina surları, Pers saldırılarının ardından MÖ 470 yılında Themistokles tarafından inşa edilmişti. Atina'yı Pire Limanı'na bağlayan uzun surlar ise MÖ 404 yılında Sparta mağlubiyetinin ardından Atinalı Theramenes'in de razı geldiği koşullara bağlı olarak yıkılmıştı. Theramenes ve surların yıkılmasına ilişkin olarak bkz. Plut. *Lys.* 14.

⁶⁷ MÖ 412 yılında meydana gelen Sicilya bozgunundan sonra kurulmuştur.

⁶⁸ Theramenes'in babası Hagnon.

⁶⁹ Atina'da Sicilya yenilgisinden sonra bir tür danışma kurulu olarak çalışan on kişilik komiteye verilen isim (*proboulos*). Bu komite, devletin yararına olarak düşündüğü tüm önlemleri, konsey ve halk meclisine kabul ettirme doğrultusunda çalışırdı. Krş. Thuc. 8.1; Arist. *Ath. Pol.* 29.2

⁷⁰ Peisandros, MÖ 411 yılında *Dörtüüzler* Hükümeti'nin aşırılıkçı liderlerinden biriydi (Thuc. 8.68).

⁷¹ Kallaiskhros, Kritias'ın babası ve Aristokrates gibi *Dörtüüzlerin* önderlerinden biriydi.

LXVIII- Saygınlık görüp yüksek makamlara geldiğinde, büyük ve çok iyi bir yol⁷² bulmuş olduğunu ileri sürerek devleti kurtaracağını bizzat vaat etmesine karşın, kendisi devleti yıktı. Hiçbir güvence vermeden, surları yıkmadan ve donanmayı teslim etmeden barış yapacağına söz verdi; ama bunları hiç kimseye açıklamayı istemedi, aksine kendisine güvenilmesini buyurdu.

LXIX- Oysa siz Atinalılar, Areopagos meclisi⁷³ kurtuluşunuz için müzakereler yürütürken, pek çok kişi de Theramenes aleyhinde konuşurken, başka insanların düşmanlar yüzünden sır sakladığını, onunsa düşmanlara söylemeye niyetlendiği şeyleri (dahi) kendi yurttaşları önünde söylemeye yanaşmadığının farkındaydınız. Yine de yurdunuzu, çocuklarınızı, karılarınızı ve bizzat kendinizi ona emanet ettiniz.

LXX- Oysa o (Theramenes), söz verdiği şeylerin hiçbirini yapmadı ama devletin küçülmesi ve zayıf hale gelmesi gerektiğine dair kafasında öyle bir plan yaptı ki hiçbir düşmanın aklına gelmeyecek ya da hiçbir yurttaşın ummayacağı şeyleri yapmaya sizi ikna etti. Üstelik Spartalıların zorlamasıyla değil, bizzat kendisi Pire surlarının yıkılmasını ve mevcut yönetimin⁷⁴ lağvedilmesini onlara önererek bunu yaptı. Çünkü tüm umutlarınızı kaybetmediğiniz takdirde ondan derhal intikam alacağınızı iyi biliyordu.

LXXI- Sonunda sayın yargıçlar, (Theramenes) onların belirlediği zamanı özenle kollayıp, Lysandros'la birlikte (onun) gemilerini Samos'tan getirtmeden⁷⁵ ve düşmanların ordugâhını (kentte) konuşlandırmadan önce meclisin toplanmasına izin vermedi.

LXXII- Ancak o zaman bu şartlar altında, Lysandros, Philokhares ve Miltiades⁷⁶ de orada bulunurken rejim hakkında görüşmek üzere meclisi topladılar; maksatları hiçbir hatibin onlara karşı durmamasını ve gözdağı vermemesini sağlamak, sizinsiz kentin yararına olan şeyleri tercih etmeyip aksine onlara uygun gelen kararlar almanızı sağlamaktı.

LXXIII- Theramenes ayağa kalkıp sizden devleti *Otuz* kişiye teslim etmenizi ve Drakonides'in⁷⁷ öne sürdüğü rejimi uygulamanızı ısrarla istedi. Siz de böyle bir halde olmanıza rağmen yine de bunları yapmayacağınıza dair

⁷² *Pragma mega*.

⁷³ Areopagos Meclisi, partileri uzlaştırıp devlet için bir kurtuluş yolu arıyordu.

⁷⁴ Düzen değişikliği Spartalıların talebi değildi; Lysandros'a yaslanan oligarşi taraftarlarının entrikalarıyla gerçekleşmişti.

⁷⁵ Lysandros hala direnen Samos'un kuşatmasıyla uğraşıyordu.

⁷⁶ Philokhares ve Miltiades, Sparta komutasındaki Lysandros'un astları arasındaydılar.

⁷⁷ Kendisi de *Otuzlar* içinde bulunan Drakonides, *Otuzlar* Hükümeti'nin kuruluşunu teklif eden kişidir. Bkz. Arist. *Ath. Pol.* 34.3.

sesinizi yükselttiniz. Çünkü o gün mecliste kölelik ve özgürlüğü (seçme üzerine) görüştüğünüzü anlamıştınız.

LXXIV- Sayın yargıçlar (bu konuda bizzat sizi tanık göstereceğim⁷⁸), Theramenes de birçok Atinalının kendisi ile aynı görüşte olduğunu bildiği için sizin bu kargaşanızı hiç umursamadığını, aksine Lysandros ile Spartalıları uygun gelen fikirleri dile getirdiğini belirtti. Onun arkasından (bu kez) Lysandros ayağa kalkıp söylediği pek çok başka şeyle birlikte sizi, anlaşmayı çığnemiş saydığımı,⁷⁹ Theramenes'in istediklerini yapmadığımız takdirde, sizin için söz konusu olanın, yönetim biçiminiz değil, varlığımızın sürüp sürmeyeceği olduğunu söyledi.

LXXV- Halk meclisinde (*ekklēsia*) olanlar arasında ne kadar dürüst adam varsa, komployu ve dayatmayı idrak edip, bir kısmı orada (mecliste) bekleyerek sessiz kaldı, diğer kısmı da en azından kente kötülüğü dokunacak hiçbir oylamaya katılmadıklarının bilincinde olarak oradan uzaklaşıp gittiler. Ancak aşağılık birkaç kişi ve kötü niyet tasarlayanlar, (oylamada) emirler lehine el kaldırdı.

LXXVI- Nitekim onlara, Theramenes'in işaret ettiği kişiyi, denetçi (*ephoros*) olanların buyurduğu on kişiyi, ayrıca orada hazır bulunanlar arasından on kişiyi oylamayla seçmeleri emredilmişti. Çünkü sizin zayıflığının öyle farkındaydılar ve kendi güçlerinden o kadar eminlerdi ki halk meclisinde yaşanacakları önceden sezmişlerdi.

LXXVII- Bu konularda bana değil, ona (Theramenes'e) inanmalısınız; zira, benim tüm söylediklerimi konseyde kendini savunurken o dile getirdi. O, sürgünleri, Spartalılar onlara hiç ilgi göstermezken, kendisi yüzünden geri geldikleri için kınıyordu; yönetimdeki ortaklarını ise -onlara icraatıyla pek çok güvence vermiş olduğu ve onlardan da söz almış olmasına rağmen-, anlattığım şekilde yapılmış tüm işlerin sorumlusu olarak muamele gördüğü için suçluyordu.

LXXVIII- Gerek eskiden gerekse bugünlerde hem büyük hem de küçük çapta bu kadar kötülüğün ve utanç verici durumun (Theramenes) sorumlusu olduğu halde, kendilerinin bu adamın dostu olduklarını ilan etmeye cüret ediyorlar. Üstelik (bu adam) sizin uğruna değil, kendi kötülüğü yüzünden öldü ve oligarşik yönetimde hak ettiği cezayı gördü (zira zaten bu rejime zarar vermişti). Demokrasi altında olsaydı da yine hak ettiğini görecekti. Çünkü (bu adam), bir yandan mevcut yönetimi küçümseyip diğer

⁷⁸ Bu davadaki yargıçlar, Theramenes'in önceki eylemlerine şahit oldukları için Lysias böyle bir ifade kullanmaktadır.

⁷⁹ Atinalılara surları yıkmak için tanınan süre dolmuştu.

yandan elde olmayanları arzularak sizi iki kez⁸⁰ köleleştirdi; en güzel ismi verip en korkunç işlerin yol göstericisi oldu.

LXXIX- Şimdi, bence Theramenes hakkında yeterince suçlamada bulundum. Sizin içinse işte o zaman geldi çattı: düşüncelerinizde hoşgörü ve acımaya yer olmamalı, aksine Eratosthenes ve onun işbirlikçilerinden öğ almalısınız. Bu zamanda, savaştığınızda düşmanlardan daha güçlü olmamalı, oylama yaparken ise hasımlarınızdan daha aşağı kalmamalısınız.

LXXX- Yapmaya niyetlendiklerini iddia ettikleri şeyler için onlara duyduğunuz minnet, onların yaptıklarına karşı duyduğunuz öfkeden daha fazla olmasın. *Otuzlar* burada değilken onlara tuzak hazırlayıp, yanınızdayken onları serbest bırakmayın. Kendinize destek olmakta ise *Otuzları* kente teslim eden talihten (*tykhē*) daha aşağı kalmayın!

LXXXI- Eratosthenes'e ve onun savunmasını dayandıracığı, yaptığı eylemlerde ona işbirlikçi olan arkadaşlarına bu şekilde suçlamalar yöneltilmiştir. Lakin Eratosthenes ve kent arasındaki çekişme, eşit şartlarda değil. Çünkü bu adam, sanıkların bizzat davacı ve yargıcı olmuşken, biz ise şimdi suçlama ve savunma içinde bulunuyoruz.

LXXXII- Üstelik bu adamlar, hiç suç işlememiş insanları yargısız infaz ettiler, siz ise kenti yıkıma uğratmış bu adamları yasaya göre yargılamaya değer buluyorsunuz. Şayet onlara yasaya aykırı olarak ceza vermek istesenez dahi devlete karşı işlemiş oldukları suçlara eşdeğer bir ceza veremezsiniz. Zira hangi ceza başlarına gelirse yaptıkları işlerin bedeli olabilir?

LXXXIII- Acaba bizim babalarımızı, oğullarımızı ve kardeşlerimizi yargısız infaz eden bu adamları ve çocuklarını ölüme mahkûm ederseniz, cinayetlerin yeterince öcünü almış olur muyuz? Lâkin eğer sahip oldukları taşınmazlara (*khrēmata ta phanera*) el koyarsanız, bu yaptığınız, çalıp çıptıkları kent için mi iyi bir bedel olur yoksa evlerini yağmaladıkları özel şahıslar için mi?

LXXXIV- Öyleyse her şeyi yapmanıza rağmen onlara yeterince ceza veremeyeceğinize göre, onlara ceza vermek isteyen birini görmezden gelmeniz de utanç verici olmaz mı? Bana kalırsa, bir kimse, yargıçları bizzat ondan kötülük görmüş kişilerden başkası değilken, kendini kötülüğünün bizzat tanıkları önünde şimdi (kendini) savunmaya kalkışıyorsa bu kişi

---

⁸⁰ *Dört yüzler ve Otuzlar* zamanında.

(Eratosthenes) her şeye cüret edebilir. Böylesi bir durumda, ya sizi küçümsüyordur ya da başkalarına⁸¹ güveniyordur.

LXXXV- Her iki durum da üzerinde düşünölmeye değer. Düşünün ki eğer işbirlikçileri olmasaydı bunlar o işleri yapamazlardı ve bu adamlar başkaları tarafından kurtarılacaklarına inanmasalardı şimdi mahkeme karşısına çıkmaya yeltenemezlerdi. İşbirlikçileri (aslında) bu adamlara yardım etmeye değil aksine şöyle düşündükleri için geldiler: eğer siz en büyük suçların sorumlularını yakalamışken affederseniz, geçmişte yapmış oldukları işlerden dokunulmazlık göreceklardı ve bundan böyle canları ne isterse yapabileceklerdi.

LXXXVI- Lâkin onların savunmasını yapanlar da hayrete değer: sanki iyi ve erdemli insanlarmış gibi acaba bunların kötölüklerine nispeten kendi erdemlerinin daha değerli olduğunu göstererek ricacı mı olacaklar? Oysaki tıpkı bunların kenti yıkmaya hevesli olduğu kadar onların da kurtarmaya hevesli olmalarını isterdim. Yoksa ağzı iyi laf yapan adamlar gibi savunma yapıp bunların işlerinin çok değerli olduğu mu gösterecekler? Ama hayır, onlardan hiçbiri şimdiye değin sizin için doğruları söylemeye yeltenmedi.

LXXXVII- Fakat bunlara şahitlik edeyim diye kendilerini zan altında bırakan tanıklar da görölmeye değer: eğer sizin aracılığınızla *Otuşları* cezasız kurtaracaklarını sanıyorlarsa sizi fazlasıyla unutkan ve ahmak yerine koyuyorlar. Hâlbuki Eratosthenes ve yönetimdeki ortakları yüzünden ölenlerin cenazesine gitmek bile tehlikeli bir hal almıştı.

LXXXVIII- Doğrusu eğer bu adamlar (*Otuşlar*) kurtulurlarsa devleti tekrar yıkıma götürebilirler. Bunların öldürdükleri kimseler ise artık hayatta olmadıkları için düşmanlarından öç alma şansları yok. Öyleyse eğer haksız yere öldürülenlerle birlikte onların dostlarını da öldürseydiler bu korkunç olmaz mıydı? -Diğer yandan yardım etmek için bu kadar çok kişi hazır beklediğine göre sanıyorum ki kenti mahveden bu adamlar için cenazeye bir hayli insan katılacak.-

LXXXIX- Ayrıca maruz kaldıklarınız için (*Otuşlara*) karşı çıkmanız, bu adamların size yapmış olduklarını savunmaktan şüphesiz çok daha kolay olur, sanıyorum. Hal böyleyken *Otuşlar* içinde en az kötölüğü Eratosthenes'in yaptığını ve bu nedenle kurtarılmayı hak ettiğini söylüyorlar. Öte yandan diğer

⁸¹ Burada görölen, yargıçları ve yasaları küçümseme ya da hiçe sayma suçlaması mahkeme söylevlerinde yaygındır. Bkz. Lys. 13.73, 14.9.

Hellenler arasında en çok size karşı haksızlık yaptığı için onun ölmesi gerektiğini düşünmüyorlar mı?

XC- Siz⁸² de olup bitenler hakkında hangi düşüncede olduğunuzu gösterin. Çünkü eğer bu adamı mahkûm ederseniz yapılanlara karşı öfke duyduğunuz açığa çıkmış olacak; ama eğer onu beraat ettirirseniz onlarla yandaş olarak yaptıkları işlerin heveslisi görüneceksiniz. Üstelik (bu durumda) *Otuzlar* tarafından verilen emirleri uyguladığınızı söyleyemeyeceksiniz.

XCI- Nitekim şimdi hiç kimse sizi iradenize karşı oy kullanmaya zorlamıyor. Dolayısıyla size önerim, bunları beraat ettirirken kendi kendinizi mahkûm etmemeniz. Oylamanın gizli kalacağını⁸³ da düşünmeyin zira kararımızı kente açıkça beyan edeceksiniz.

XCII- Kürsüden inerken her iki tarafa; kentten olanlara da Pire'den olanlara da birkaç şey hatırlatmak isterim ki bunların yüzünden başınıza gelen felaketlerden ders çıkararak oyunuzu kullanasınız. İlk olarak kent merkezinden olanlar (oligarklar), şunu iyice idrak edin ki bunların aşırı güdümü altında kardeşleriniz, oğullarınız ve yurttaşlarınızla savaşa mecbur kaldınız: öyle bir savaş ki (bu savaşta) yenilseydiniz galiplerle eşit şartlarda olurdunuz⁸⁴, ama yenseydiniz bu adamlara (*Otuzlara*) köle olurdunuz.

XCIII- Üstelik bu adamlar, kamu görevleri sayesinde mallarını mülklerini büyük oranda artırdılar, sizse birbirinize karşı savaşınız yüzünden malınızı mülkünüzü küçülttünüz. Çünkü sizleri kazançlarına ortak etmeye değer bulmadılar ama suçu birlikte üstlenmeye mecbur bırakıyorlardı. Küçümsemeyi o kadar ileri götürdüler ki fayda sağladıkları işlerden size pay verip güveninizi kazanmak yerine ayıplarına ortak edip sizin onlara dost kalacağınızı sanıyorlardı.

XCIV- Bunlara karşılık siz şimdi güven içinde⁸⁵ olduğunuza göre, elinizden geldiğince hem kendiniz hem de Piredekiler adına öcünüzü alın.

⁸² Lysias burada, *Otuzlar* yönetimi sırasında kentte kalan yargıçlara seslenmektedir. Lysias'a göre bu kişiler, *Otuzların* işbirlikçisi olmadıklarını verecekleri kararlar ile göstermelidirler.

⁸³ Lysias bu sözlerini, oligarşik partiden yargıçlara yönelmektedir zira oylama gizli olsa bile sonuç hemen ortaya çıkacaktır. Ayrıca mahkeme söylevlerinde, yargıçlar üzerinde etki oluşturmak için tanrının şahitliği düşüncesinden yararlanmak, hatiplerin kullandıkları bir yöntemdir. Bkz. Lys. 13.37; Dem. 19.239.

⁸⁴ Burada savaşın galipleri demokratların olması durumunda *isonomia*'nın söz konusu olacağına işaret etmektedir. Buna dayanarak Lysias, oligarkların kazanması durumunda *isonomia*'nın ortadan kalacağını ve *Otuzlar* için köleliğin söz konusu olacağını kastetmektedir.

⁸⁵ Lysias, burada seslendiği kişilerin daha önce *Otuzların* korkusuyla davranış ve eylemlerinde manipüle edildiğini kastediyor.

Düşünsenize, önceden bu son derece aşağılık insanlar tarafından yönetiliyordunuz, oysa şimdi en iyilerle birlikte yurttaşlık yapıyor, düşmanlara karşı savaşıyor ve devlet hakkında görüş alışverişinde bulunuyorsunuz. Bir de bu adamların (*Otuzların*) kendi yönetimlerinin koruyucusu ve sizin köleliğinizin bekçisi olarak Akropolis'e yerleştirdikleri yardımcı kuvvetleri⁸⁶ anımsayın!

XCv- Üstelik size söyleyeceğim hala çok şey olmasına rağmen bu kadarını dile getirdim. Pire'den olanlar, (size gelince), öncelikle silahlar meselesini hatırlayın: yabancı bir toprakta pek çok savaş yaptıktan sonra düşmanlarınız tarafından değil, barış zamanında bu adamlarca silahlarınızdan mahrum bırakıldınız. Daha sonra babalarınızın size miras bıraktığı kentten kovuldu, sürgün durumundayken ise sizi geri talep ettiler.⁸⁷

XCvI- Bunlara karşılık, sürgündeyken hissettiğiniz gibi onlara öfkelenin ve bu adamlarca maruz bırakıldığınız diğer felaketleri anımsayın: Bu adamlar ki içinizden bazıları pazar yerinden (*agora*) bazıları da tapınaklardan beraberce zorla götürüp katlettiler. Diğerlerini ise çocuklarından, ana babalarından ve karılarından sürükleyerek koparıp kendi kendilerini öldürmeye mecbur ettiler.⁸⁸ Üstelik onların geleneksel bir cenaze törenleri olmasına bile izin vermediler, sanıyorlardı ki kendilerinin yönetimi tanrıların alacağı öçten daha sağlamdır.

XCvII- Ölümünden kaçan bir o kadarı ise pek çok yerde tehlikeye düştü, kentten kente dolanıp durdu ve her yerden kovuldu; temel gereksinimlerinden yoksun halde kiminiz çocuklarını düşman yurdunda bıraktı, kiminiz de yabancı toprakta ve pek çok şeyle mücadele edip Pire'ye ulaştınız. Karşılaştığınız pek çok ve büyük tehlikelere rağmen cesur adamlar

⁸⁶ Lysias'ın söz ettiği bu kuvvetler Spartalı Lysandros tarafından *Otuzların* isteği üzerine, onların otoritelerini güçlendirmek amacıyla gönderilmişti. Kendi yandaşlarına itimat etmeyen *Otuzlar*, Kallibios komutasında 700 Spartalıdan oluşan bu askeri birliği, garnizon olarak Akropolis'e yerleştirmişlerdi.

⁸⁷ *Otuzların* zulümlerine karşı kentte uyanan karşıt sesleri susturmak ve taraftarlarını kaybetmemek amacıyla Kritias, Theramenes'in önerisiyle üç bin kişilik bir muafiyet listesi hazırlatmıştı. İlimli oligarşi taraftarı olan Theramenes'in infazından sonra bu üç binler listesinde yer almayan tüm yurttaşlar kentten kovuldu. Kovulanlar, bir süre Pire'de kalsalar da güvenliklerinden endişe ettikleri için Sparta'nın müttefikleri olmalarına rağmen Argos, Thebai, Megara ve Khalkis gibi kentlere sığınmak zorunda kaldılar. Diğer yandan Sparta, bu kaçakların kabul edilmesini yasaklamış ve *Otuzlara* onları yakalama yetkisi vermişti. Sparta Atinalı demokrat sürgünleri talep ettiğinde, kendi müttefiki olan kentlerden bazıları dahi bu sürgünlerin iadesini kabul etmemiş ve onlara kucak açmıştı. Bkz. Xen. *Hell.* 2.4.1; Lys. 24.25.

⁸⁸ Tıpkı Polemarkhos'u baldıran otu içerek ölmeye zorladıkları gibi (Bkz. Lys. 12.17).

olduğunuz için kimisini özgürlüğe kavuşturduunuz kimisini de yurduna geri getirdiniz.

XCVIII- Öte yandan şayet talihiniz yolunda gitmeseydi ve bu işleri başaramasaydınız, daha önce başınıza gelen türden şeyleri yaşama korkusuyla bizzat kendiniz kaçırdınız. Üstelik suçlulara bile kurtuluş olan tapınak ve sunaklar, bu adamların davranış tarzı yüzünden sizler haksızlığa uğramış olsanız dahi size yardım edemezdi.⁸⁹ Çocuklarınızın kentte kalanları bunların zulmüne maruz kalırdı, yabancı kentlere gidenlerse yardıma gidecek kimsenin yokluğu nedeniyle az bir borç para uğruna köle olurdu.

XCIX- Ancak gerçekten bunların yapıp ettiklerini tam olarak anlatamadığım için gelecekte olacaklar hakkında konuşmak istemiyorum. Çünkü bu, bir ya da iki davacının işi değil, pek çok davacının işi. Yine de bu adamların bir kısmını sattıkları bir kısmını da içlerine girerek kirlettikleri tapınaklar, küçülttüğü kent, yıktıkları tersaneler⁹⁰ ve de ölümler adına (savunma yapmaktan yana) hiç heves eksikliğim olmadı. Sizler, yaşarken yardımına koşmadığınız ölümlerinize bari öldükten sonra yardım edin.

C- Sanıyorum ki ölümlerimiz bizi dinliyorlar,⁹¹ sizi oy kullanırken görecekler, oyunuz yol gösterici olacak: aranızdan kimler, bunları beraat ettirirse onları ölüme mahkûm etmiş sayılacak, kimler de bunlara ceza verirse onların öcünü almış olacak.

Suçlamamı burada sonlandırıyorum; işitmiş, görmüş ve acı çekmiş bulunuyorsunuz, suçlular elinizde: yargılayın!

KAYNAKÇA

Adams, Charles Darwin (ed.). *Lysias: Selected Speeches*. Norman, London: University of Oklahoma Press, 1970.

Albini, Umberto (ed.). *Lisia. I discorsi*. Florence: Sansoni, 1955.

Bakewell, Geoff. "Lysias 12 and Lysias 31: Metics and Athenian Citizenship in the Aftermath of the Thirty", *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 40 (1999): 5-22.

⁸⁹ Antik gelenekte tapınaklar, sunaklar ya da kutsal alanlar, suçlular ya da kölelerce bir sığınma alanı olarak da kabul edilmiş ve buralara sığınma hakkı yasalara dayalı olmasa da sığınmacıları şiddet yoluyla dışarı çıkarmak uygun görülmemiştir.

⁹⁰ Atina'yı boşaltmakla yetinmeyen yöneticiler belli başlı yapıları, özellikle de tersaneyi yıktılar, malzemeleri kendi çıkarlarına sattılar ve sınırdaki kaleleri yerle bir ettiler.

⁹¹ Lysias bu cümlede, ölmüşlerin ruhlarının da orada hazır bulduklarını ve katillerinin cezalandırılmasını kendilerinden beklediklerini vurgulayarak yargıçlara hitap ediyor. Bu şekilde yargıçların en derin duygularını uyardıktan sonra basit sözlerle konuşmasını sade ifadelerle sonlandırıyor.

- Christ, Matthew R. “Legal Self-Help on Private Property in Classical Athens”, *The American Journal of Philology* 119/ 4 (1998): 521-545.
- Garland, Robert. *Wandering Greeks: The Ancient Greek Diaspora from the Age of Homer to the Death of Alexander the Great*. Princeton: Princeton University Press, 2014.
- Howland, Jacob. “Plato's Reply to Lysias: Republic 1 and 2 and Against Eratosthenes”, *The American Journal of Philology* 125/ 2 (2004): 179-208.
- Lamb, Walter Rangeley Maitland. *Lysias: With An English Translation*. London: William Heinemann, 1967.
- Lyttkens, Carl Hampus. “Effects of the Taxation of Wealth in Athens in the Fourth Century B.C.”, *Scandinavian Economic History Review* 40 (1992): 3-20.
- Rhodes, Peter John. *The Greek City-States: A Source Book*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Theodorakopoulos, Vas. Th. *Attika Retoriğine Giriş*. Çev. Sema Sandalcı. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2004.
- Todd, Stephen C., trans. *Lysias: The Oratory of Classical Greece*, vol. 2, Austin: University of Texas Press, 2000.
- Usher, Stephen. “Lysias and his Clients”, ed. Edwin Carawan, *Oxford Readings in The Attic Orators*. 27-36. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Whitehead, David. *The Ideology of the Athenian Metic*, Cambridge: Cambridge Philological Society, 1977.
- Wolpert, Andrew. *Remembering Defeat: Civil War and Civic Memory in Ancient Athens*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2002.

KISALTMALAR

- Arist. *Ath. Pol.* Aristoteles, Ἀθηναίων πολιτεία (*Athēnaiōn Politeia*) = H. Oppermann (ed.), *Aristotelis Athēnaiōn Politeia*, Leipzig: Teubner, 1928.
- Arist. *Rh.* Aristoteles, *Rhetorica* (*Rhētorikē*) = W. D. Ross (ed.), *Aristotelis ars rhetorica*, Oxford: Clarendon Press, 1959 (yeniden basım 1964).
- Dem. Demosthenes, or. 19: *Peri tēs parapresbeias* = C. A. Vince, J. H. Vince (trans.), *Demosthenes. Orations, vol. II: Orations 18-19: De Corona, De Falsa Legatione*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1926.
- Demosthenes, or. 59: *Kata Neairas* = A. T. Murray (trans.), *Demosthenes. Orations, vol. VI: Orations 50-59: Private Cases. In Neaeram*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1939.
- Eur. *Supp.* Euripides *Supplices* (*Hiketides*) = David Kovacs (ed. & trans.), *Euripides. Suppliant Women. Electra. Heracles*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1998.

- Lys. Lysias, or. 12: *Kata Eratosthenous* = U. Albin (ed.), *Lisia, I discorsi*, Florence: Sansoni, 1955.
 Lysias, or. 13: *Kata Agoratos endeikseōs* = U. Albin (ed.), *Lisia, I discorsi*, Florence: Sansoni, 1955.
 Lysias, or. 14: *Kata Alkibiadou lipotaksiou* = U. Albin (ed.), *Lisia, I discorsi*, Florence: Sansoni, 1955.
 Lysias, or. 22: *Kata tōn sitopōlōn* = U. Albin (ed.), *Lisia, I discorsi*, Florence: Sansoni, 1955.
 Lysias, or. 24: *Pros tēn eisangelian peri tou mē didosthai tō adunatō argurion* = U. Albin (ed.), *Lisia, I discorsi*, Florence: Sansoni, 1955.
 Lysias, or. 31: *Kata Philōnos dokimasias* = U. Albin (ed.), *Lisia, I discorsi*, Florence: Sansoni, 1955.
 Lysias, or. 32: *Kata Diogeitonos* = U. Albin (ed.), *Lisia, I discorsi*, Florence: Sansoni, 1955.
- Pl. Platon, *Cri.: Crito (Kritōn)* = Harold North Fowler (trans.), *Plato. Euthyphro. Apology. Crito. Phaedo. Phaedrus*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1914.
 Platon, *Phdr.: Phaedrus (Phaidros)* = J. M. Cooper (ed.), *Plato: Complete Works*, Indianapolis: Hackett, 1997.
 Platon, *Resp.: Respublica (Politeia)* = J. Burnet (ed.), *Platonis opera, vol. 4*, Oxford: Clarendon Press, 1902 (yeniden basım 1968).
- Plut. Plutarkhos, *X. orat.: Vitae decem oratorum (Bioi tōn deka rhētorōn)* = J. Mau (ed.), *Plutarchi moralia, vol. 5*, Leibzig: Teubner, 1971.
 Plutarkhos, *Lys.: Lysander* = Bernadotte Perrin (trans.), *Plutarch. Lives, vol. IV: Alcibiades and Coriolanus. Lysander and Sulla*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1916.
 Plutarkhos, *Mor.: Moralia (Ethika)* = W. Nachstädt (ed.), *Plutarchi moralia, vol. 2*, Leipzig: Teubner, 1935 (yeniden basım 1971).
- Thuc. Thukydidēs = C. F. Smith (trans.), *Thukydidēs, History of the Peloponnesian War, vol. 1, 4*, Cambridge: Harvard University Press, 1919–1920.
- Xen. *Hell* Xenophon, *Hellenica (Hellēnika)* = E. C. Marchant (ed.), *Xenophontis opera omnia, vol. 1*, Oxford: Clarendon Press 1968; Suat Sinanoğlu (çev.), *Ksenophon, Yunan Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.